ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ 68

2018-2019

© Copyright ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ISSN 0013-6336

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΞΗΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΟΣ
(2018-2019)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ 4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΘΡΑ

Μαριάννα Θωμά, *Lex Talionis: Το Δίκαιο της οικογενειακής εκδίκησης στα Κύπρια Έπη και στην κλασική τραγωδία* 7

Andreas Serafim, *Comic Invective in the Public Forensic Speeches of Attic Oratory* 23

Smaro Nikolaidou-Arabatzi, *Between Poetry and History. Aristotle* Poetics 1451A 36-1451B 11 43

Αντωνία Θεοδοσίου, *Η Γραμματική της ποιητικής Γλώσσας στο μετεωρολογικό τμήμα των Φαινομένων του Άρατου* 62

Zacharias N. Tsirpanlis, *Il Collegio Greco di Roma (1576, 1577) e Il Collegio Flanghini di Venezia (1665). Somiglianze e Differenze* 87

Βασίλης Κ. Γούναρης - Μαριάννα Δ. Χριστοπούλου, *Επαναπροσεγγίζοντας τον Εθνικό Διχασμό: Οι ιδεολογικές συνιστώσες* 99

Γιώργος Ανδρειωμένος, *Σύντομα προλεγόμενα στη μελέτη του Νικηφόρου Βρεττάκου* 137

Αντώνης Ι. Θαβώρης, *Σλαβικής αρχής λέξεις στη Χαλκιδική. Λιαρίγκοβη* 151

ΣΥΜΜΙΚΤΑ

Δήμητρα Κουζίκα, *«Θεραπεύοντας» το επίγραμμα XLVI Pf. του Καλλίμαχου* 169

Ἰωάννης Ε. Στεφανής, *Παρασημειώσεις σὲ ἑλληνικὰ Λεξικὰ* 175

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Λίνος Σ. Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, Β΄*, Ἀθήνα, Παρουσία,2013 (Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλᾶ) 185

Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης. 18ος αιώνας - Ο Διαφωτισμός «πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια...»*, Αθήνα, «Καλλίγραφος», (Στέση Αθίνη) 192

Βιργιλίου Αινειάδα. Προλεγόμενα, Μετάφραση, Σχόλια Θεοδώρου Παπαγγελή, Αθήνα Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018 (Αικατερίνη Δώδου) 198

Jean-Bernard de Vaivre και Laurent Vissière, «*Tous les deables d'enfer*». *Relations du siège de Rhodos par les Ottomans en 1480*, Genève 2014 (Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής) 202

Μαρία Γερολυμάτου, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου. Γ΄ Πατραρχικά. Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ - Διπλωματικὴ ἔκδοση* [Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν/Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν], Ἀθήνα 2016 (Ἐλισάβετ Χατζηαντωνίου) 213

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

Νικόλαος Αθ. Κατσάνης (1933-2018) (Κωνσταντίνος Δ. Ντίνας) 231

Λεωνίδας Τρομάρας (1949-2018) (Δ. Νικήτας) 238

Βιβλία και δημοσιεύματα που στάλθηκαν στη διεύθυνση των *Ελληνικών* 243

Οδηγίες προς τους συνεργάτες του περιοδικού 245

Ελληνικά 68 (2018-2019)

LEX TALIONIS: ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΕΚΔΙΚΗΣΗΣ ΣΤΑ *ΚΥΠΡΙΑ ΕΠΗ* ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ[1]

Το απόσπασμα 14 [στο εξής: F14] των *Κυπρίων επών* παραδίδει έναν στίχο γνωμικού τύπου για την τιμωρία των δολοφόνων ενός άνδρα από τα παιδιά του θύματος. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθεί το πώς διασώζεται και μορφοποιείται αυτή η παροιμιώδης φράση των *Κυπρίων επών* ως λογοτεχνικό μοτίβο στον κόσμο της αττικής τραγωδίας της κλασικής περιόδου. Η έρευνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν ληφθεί υπόψη ότι αφενός η συγκεκριμένη παροιμία αποδίδει μια βασική κοσμοαντίληψη της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, αφετέρου πολλά έργα της κλασικής τραγωδίας εμπνέονται από μύθους βασισμένους στην έννοια της τιμωρίας των ενόχων μιας ανθρωποκτονίας από τα τέκνα του θύματος.

Από τη μελέτη του F14 *νήπιος ὃς πατέρα κτείνων παῖδας καταλείπει* προκύπτει ότι αποτελεί μια έμμετρη παροιμία η οποία εξηγεί ότι είναι ανόητος όποιος, ενώ σκοτώνει έναν άνδρα, αφήνει ζωντανούς τους γιους του. Και τούτο, γιατί αυτοί θα είναι ικανοί να λάβουν εκδίκηση από τον θύτη για τον φόνο του πατέρα τους. Στην αρχαία Ελλάδα η ανθρωποκτονία απαιτούσε από τα παιδιά του θύματος την εκδίκηση-τιμωρία των ενόχων, με την οποία θα αποδίδονταν στον νεκρό οι πρέπουσες τιμές για τον άδικο χαμό του. Η εκδίκηση του αίματος, λοιπόν, αποτελεί απόλυτο καθήκον των απογόνων και απαίτηση του ίδιου του θύματος, η οποία προέρχεται από την ανάγκη αποκατάστασης της πληγωμένης τιμής του οίκου του. Σύμφωνα με την αρχαία αντίληψη, ο νεκρός συνεχίζει να ζει στον Άδη διατηρώντας τα δικαιώματά του και έχει τη δύναμη να εξαναγκάσει τους συγγενείς του να τα σεβαστούν και να του αποδώσουν τις τιμές που δικαιούται.[2]

---

1. Το παρόν άρθρο παρουσιάστηκε ως εισήγηση στο ΙΖ΄ Συμπόσιο Αρχαίας Κυπριακής Γραμματείας: «Η Αρχαία Κυπριακή Γραμματεία ανά τους αιώνες – Η Δραματική Ποίηση – Το Ανθολόγιο της Αρχαίας Κυπριακής Γραμματείας στη Μέση Εκπαίδευση» που πραγματοποιήθηκε στις 27.3.2013 στη Λευκωσία. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον ομότιμο καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Ανδρέα Βοσκό για τις πολύτιμες συμβουλές του.

2. Το πιο έντονο μεταθανάτιο αίσθημα είναι η ανάγκη επανόρθωσης οποιασδήποτε προσβολής του νεκρού. Για την επιτακτική ανάγκη του νεκρού να αποκατασταθεί η τιμή του μέσω της εκδίκησης του φόνου του βλ. E. Mireaux, *Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομή-*

Επομένως, η εκδίκηση των παιδιών του νεκρού αποσκοπεί στην ικανοποίηση του αισθήματος οργής που πηγάζει από την άδικη δολοφονία και την απώλεια του αγαπημένου προσώπου.[3]

Η παροιμιώδης αυτή φράση των *Κυπρίων επών* παραδίδεται αυτούσια και από τον Αριστοτέλη στη *Ρητορική* 1376a.7 και 1395a.19. Ο Πολύβιος, στο απόσπασμα 23, 10, 10 των *Ιστοριών*,[4] αλλά και ο Σουίδας, στα λήμματα *νήπιος* και *Φίλιππος ο Μακεδών*,[5] αντικαθιστούν τον τύπο *παῖδας* του F14 με τον τύπο *υἱούς*, περιορίζοντας το δικαίωμα εκδίκησης μόνο στους άρρενες απογόνους, ενώ ο παροιμιογράφος Αρσένιος,[6] 37,366, αντικαθιστά το ρήμα *καταλείπει* με τον τύπο *ἐγκαταλίποι*. Η παράδοση της παροιμίας από πολλές πηγές μαρτυρεί τη μεγάλη διάδοσή της.

Η πρακτική της εκδίκησης για τον φόνο αγαπημένου προσώπου, που παρατηρείται και στα ομηρικά έπη, είναι συνηθέστερη σε καιρό πολέμου, όπως αποδεικνύουν οι στίχοι της *Ιλ.* Σ 90-93,[7] όπου ο Αχιλλέας δηλώνει στη μητέρα του ότι θα εκδικηθεί τον Έκτορα για τον θάνατο του Πάτροκλου, του αγαπημένου φίλου και ταυτόχρονα συγγενή του. Η ομηρική οικογένεια διέθετε μια πατροπαράδοτη αυτονομία, η οποία παρείχε στα μέλη της το δικαίωμα της απονομής δικαιοσύνης. Ωστόσο, υπήρχαν και

ρου, μτφρ. Κ. Παναγιώτου, Αθήνα 1971, σσ. 172-173. Σε περίπτωση που ο πλησιέστερος συγγενής δεν εκδικούνταν τον φόνο του θύματος, ο νεκρός ένιωθε οργή και έναντι του τελευταίου. Βλ. σχετικά R. Garland, *The Greek Way of Death*, London 1985, σ. 94. Πρβ. και Αντιφ. *Τετραλ.* 1.3.10. και 3.4.10 σχετικά με τον όρο *προστρόπαιοι*, ο οποίος χρησιμοποιούνταν για το θύμα και τον εκδικητή του φόνου του ή τον θεό στον οποίο στρεφόταν ο εκδικητής για βοήθεια. Για τον όρο *προστρόπαιος* βλ. και LSJ[9], λ. *προστρόπαιος* 1.1.b, 2.1. Στον αρχαίο κόσμο επικρατεί η πεποίθηση ότι οι παρανομούντες είναι μισητοί από τους θεούς. Επομένως, η μη εκτέλεση του καθήκοντος των συγγενών για εκδίκηση προκαλούσε αντίστοιχα τη θεϊκή οργή ως πράξη ασέβειας. Βλ. και Γ. Σ. Αλεξιάδης, *Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον: θεμελιώδεις έννοιαι, πρώιμοι νομοθεσίαι*, Αθήνα 1989, σ. 44. Πρβ. και *Οδ.* ξ 83-84.

3. Βλ. Αριστ. *Ρητ.* 1369b.11: *διὰ θυμὸν δὲ καὶ ὀργὴν τὰ τιμωρητικά*. Βλ. επίσης A. P. Burnett, *Revenge in Attic and Later Tragedy*, Berkeley - Los Angeles - London 1998, σ. 7. Πρβ. και Αριστ. *Ρητ.* 1378a.31-3.

4. Βλ. L. A. Dindorfio - T. Büttner-Wobst, *Polybii historiae*, τ. 4, Leipzig 1905.

5. Βλ. A. Adler, *Suidae Lexicon*, τ. 3-4, 1928-1935.

6. Για τις παροιμίες του Αρσένιου βλ. E. L. Leutsch, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, τ. 2, Hildesheim 1965.

7. Στα ομηρικά έπη η πρακτική της εκδίκησης εμφανίζεται και σε καιρό ειρήνης. Χαρακτηριστικά, ο Ευπείθης, ο οποίος έχασε τον γιο του Αντίνοο από τον Οδυσσέα, θεωρεί ντροπή να μην εκδικηθεί ο ίδιος, αλλά και οι υπόλοιποι συγγενείς των μνηστήρων, τον φόνο των γιων και αδελφών τους αντίστοιχα, βλ. ω 433-435. Σε περίπτωση φόνου, ο πλησιέστερος συγγενής είχε καθήκον να κάνει τη λεγόμενη *πρόρρησιν* στον τάφο του νεκρού, η οποία υποδήλωνε την πρόθεσή του να εκδικηθεί τον ένοχο. Για περισσότερα βλ. L. Gernet, *The Anthropology of Ancient Greece*, μτφρ. J. Hamilton - B. Nagy), Baltimore - London 1981, σσ. 179-181, καθώς και D. D. Phillips, *Avengers of Blood Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, Stuttgart 2008, σ. 72.

πιο αναίμακτοι τρόποι τιμωρίας του φονιά, όπως η καταβολή υλικής αποζημίωσης. Οι στίχοι Σ 497-508[8] περιγράφουν τη σκηνή εξιλέωσης ενός δολοφόνου χάρη στην καταβολή αποζημίωσης στην οικογένεια του θύματος, σκηνή που απεικονίζεται στην περίφημη ασπίδα του Αχιλλέα. Μάλιστα η πρακτική του συμβιβασμού μεταξύ του θύτη και της οικογένειας του θύματος περιλάμβανε την αποστολή πρεσβείας, την προσφορά πλούσιων δώρων και την τελετή της δημόσιας συμφιλίωσης.[9] Δεύτερη εναλλακτική δυνατότητα ήταν η εξορία του θύτη, ο οποίος πάντως στην πόλη όπου εξοριζόταν διατηρούσε τη θέση που κατείχε και στη δική του πόλη.[10] Αν και η πρακτική του συμβιβασμού δεν συναντάται στα *Κύπρια έπη*, ήδη από τον Όμηρο και τον Ησίοδο φαίνεται καθαρά η προτίμηση της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών.[11]

Η κατάταξη του F14 δημιουργεί πάντως προβλήματα,[12] καθώς πολλοί εκδότες το τοποθετούν στο τέλος των *Κυπρίων επών*, ενώ ο Engel το τοποθετεί στην παρεκβατική διήγηση του Νέστορα προς τον Μενέλαο.[13] Στη *Χρηστομάθεια* του Πρόκλου αναφέρεται χαρακτηριστικά (T7.26-31) ότι ο Μενέλαος επισκέπτεται τον Νέστορα μετά την απαγωγή της Ελένης και εκείνος του διηγείται διάφορες ιστορίες, στις οποίες περιλαμβάνεται και

8. Η συγκεκριμένη σκηνή έχει προβληματίσει τόσο τους φιλολόγους όσο και τους ιστορικούς του δικαίου σχετικά με το ζήτημα της αποζημίωσης της οικογένειας του θύματος. Πολλοί ιστορικοί του δικαίου θεωρούν ότι αντικείμενο της σκηνής αυτής δεν είναι η καταβολή υλικής αποζημίωσης, αλλά η αποδοχή ή μη της τιμής του αίματος. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το θέμα αυτό βλ. O. Andersen, «Some Thoughts on the Schield of Achilles», *Symbolae Osloenses* 51 (1976) 12. Βλ. και A. Croiset, «La scène judiciaire représentée sur le Bouclier d'Achille», *REG* 32 (1919) 96-99.

9. Περισσότερα για την πρακτική του συμβιβασμού βλ. E. Mireaux, *Η καθημερινή ζωή*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 181-182. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην κλασική Αθήνα, σε αντίθεση με την ομηρική κοινωνία που απεικονίζεται στην ασπίδα του Αχιλλέα, δεν επιτρεπόταν η πληρωμή για εξαγορά εγκλήματος, καθώς θεωρούνταν ότι το ίδιο το θύμα, και όχι η οικογένειά του, ζητούσε ικανοποίηση για τον άδικο φόνο του. Περισσότερα βλ. D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκης) Αθήνα 2004, σ. 172.

10. Η ποινή της εξορίας περιγράφεται στους στίχους Ω 480 κ.ε. και Ν 695 κ.ε.

11. Η ιδέα ενός αφηρημένου ιδανικού δικαιοσύνης ανάγεται στα *Έργα καὶ Ἡμέραι* του Ησιόδου. Στο έργο αυτό η Δίκη προσωποποιεί το πρότυπο που ακολουθούν οι διενέξεις και οι κρίσεις μεταξύ των αντίπαλων πλευρών. Βλ. *Έργα καὶ Ἡμέραι* 35-36. Επομένως, μπορεί να υποστηριχθεί ότι και ο Ησίοδος πίστευε πως ένα δημόσιο σύστημα απονομής δικαιοσύνης ήταν σαφώς ανώτερο από τη βία και την εκδίκηση. Αναλυτικότερα βλ. E. M. Tetlow, *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society*, τ. 2, New York 2005, σ. 28. Πρβ. και I 632-638, όπου περιγράφεται η άρνηση του Αχιλλέα να δεχτεί τα δώρα του Αγαμέμνονα ως αποζημίωση για την προσβολή που του έκανε, αν και συνηθιζόταν ο πατέρας να δέχεται αποζημίωση από τον φονιά του γιου του και ο αδελφός από τον φονιά του αδελφού του.

12. Για τη δυσκολία κατάταξης του F14 βλ. Χ. Χ. Ξυδάς, *Τα Κύπρια Έπη: Προλεγόμενα - Κείμενον -Ερμηνευτικόν Υπόμνημα*, Αθήνα 1978, σ. 124.

13. Βλ. *ΑΚυΓ*[1], 249 και 395.

αυτή του Επωπέα και της κόρης του Λυκούργου: *Νέστωρ δὲ ἐν παρεκβάσει διηγεῖται αὐτῷ ὡς Ἐπωπεὺς φθείρας τὴν Λυκούργου θυγατέρα ἐξεπορθήθη*. Ο μύθος του Επωπέα, του Λυκούργου και της Αντιόπης[14] ήταν διαδεδομένος στην αρχαιότητα και τον παραδίδουν πολλοί συγγραφείς, μεταξύ των οποίων και ο Απολλόδωρος. Σύμφωνα με τη *Βιβλιοθήκη* του (3.5.5), ο Νυκτέας είχε μια κόρη γνωστή για την ομορφιά της, την Αντιόπη, με την οποία ενώθηκε ερωτικά ο Δίας και την άφησε έγκυο. Η Αντιόπη φοβούμενη την οργή του πατέρα της και την αντίστοιχη τιμωρία της έφυγε από τη Βοιωτία και κατέληξε στη Σικυώνα, όπου συνάντησε τον Επωπέα και τον παντρεύτηκε. Ο πατέρας της, όμως, λίγο πριν πεθάνει από τον καημό του για την ατίμωση της κόρης του,[15] όρκισε τον αδελφό του Λύκο να φέρει πίσω την Αντιόπη και να την τιμωρήσει. Ο Λύκος κατευθύνθηκε αμέσως με στρατό στη Σικυώνα, σκότωσε τον Επωπέα κι έσυρε με τη βία την Αντιόπη στη Θήβα. Κατά την επιστροφή, η Αντιόπη γέννησε στον Κιθαιρώνα δύο δίδυμα αγόρια, τον Αμφίονα και τον Ζήθο, τα εγκατέλειψε σε μια σπηλιά και τα ανέθρεψε ένας βοσκός. Στη Θήβα η Αντιόπη έζησε φυλακισμένη από τον Λύκο και τη γυναίκα του Δίρκη. Όταν κάποια στιγμή δραπέτευσε, κατέφυγε στο δάσος, όπου βρήκε τους δύο γιους της. Αυτοί την έσωσαν και ανέλαβαν να εκδικηθούν τον Λύκο και τη Δίρκη για τα βάσανα της μητέρας τους, αλλά και για τον φόνο του θετού πατέρα αμέσως, του Επωπέα.

Η εκδοχή αυτή της ιστορίας απαντούσε και στη χαμένη τραγωδία του Ευριπίδη *Αντιόπη*.[16] Αντίθετα, ο ποιητής των *Κυπρίων επών*, που κατά πάσα πιθανότητα είναι ο Στασίνος, ακολουθεί μια εντελώς διαφορετική εκδοχή, σύμφωνα με την οποία η Αντιόπη είναι κόρη του Λύκου ή Λυκούργου και όχι ανιψιά του. Ωστόσο, δεν ξεκαθαρίζει αν τα δύο παιδιά που γέννησε ήταν του Δία ή του Επωπέα, ο οποίος σε κάποιες παραλλαγές του μύθου γοήτευσε και απήγαγε την Αντιόπη. Δηλαδή, ενώ στον Ευριπίδη η Αντιόπη και ο Επωπέας εμφανίζονται ως αθώα θύματα που τιμωρούνται άδικα,

14. Για τις παραλλαγές του μύθου της Αντιόπης και των τέκνων της Αμφίονα και Ζήθου, βλ. *ΕλλΜ* [*Ελληνική Μυθολογία* (γεν. εποπτεία Ι. Θ. Κακριδή), τ. 1-5, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1986], τ. 3, σσ. 78-79. Μάλιστα στο λ 260 η Αντιόπη εμφανίζεται ως κόρη του Ασωπού και μητέρα του Αμφίονα και του Ζήθου. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. και T. Gantz, *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, Baltimore - London 1993, σσ. 215-216, 219, 232.

15. Σύμφωνα με τον μύθο ο Δίας πήρε τη μορφή Σατύρου για να ενωθεί ερωτικά με την Αντιόπη. Η απώλεια της τιμής μιας παρθένας κοπέλας από ερωτική ένωση εκτός γάμου αποτελούσε μεγάλη ηθική προσβολή τόσο για την ίδια όσο και για την οικογένειά της στον αρχαίο κόσμο. Η αντίληψη αυτή επιβιώνει ακόμη και σήμερα σε ορισμένες συντηρητικές κοινωνίες.

16. Για τη χαμένη *Ἀντιόπη* του Ευριπίδη βλ. J. Kambitsis (επιμ.), *L'Antiope d'Euripide commentée des fragments*, Αθήνα 1972.

στον ποιητή των *Κυπρίων επών* οι δύο ήρωες είναι ένοχοι και η τιμωρία που τους επιβάλλεται δίκαιη.[17] Το γεγονός ότι στη *Χρηστομάθεια* του Πρόκλου δεν γίνεται καμία αναφορά στη γέννηση του Ζήθου και του Αμφίονα και στην εκτέλεση του Λυκούργου και της γυναίκας του από τους διδύμους, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι τα *Κύπρια έπη* δεν περιλάμβαναν τα γεγονότα αυτά. Η παράλειψη αυτή οφείλεται μάλλον στον συνοπτικό χαρακτήρα με τον οποίο προσπάθησε ο Πρόκλος να αποδώσει το περιεχόμενο των χαμένων επών. Αν δεχτούμε πάντως ότι το F14 ανήκει στη διήγηση αυτής της ιστορίας από τον Νέστορα, τότε *νήπιος* χαρακτηρίζεται ο Λύκος, ο οποίος σκότωσε τον Επωπέα, αλλά άφησε ζωντανούς τους φυσικούς ή θετούς γιους του, με αποτέλεσμα να πάρουν εκδίκηση. Η τοποθέτηση του στίχου στα συμφραζόμενα αυτής της διήγησης είναι αρκετά ταιριαστή, αφού προβάλλει τη συνήθεια της εκδίκησης για τον φόνο συγγενικού προσώπου, συνήθεια που επιβεβαιώνει το τέλος του Λύκου-Λυκούργου και της Δίρκης.

Την τοποθέτηση του F14 στη διήγηση του Νέστορα την ενισχύει το ότι στη ραψωδία γ της *Οδύσσειας* ο ίδιος, συμβουλεύοντας τον Τηλέμαχο, αναφέρεται στον φόνο του Αίγισθου από τον Ορέστη. Ο Νέστωρ χρησιμοποιεί μια φράση συγγενική τόσο ως προς το νόημα όσο και ως προς τη γνωμική διατύπωση με το F14 των *Κυπρίων επών* (γ 196-197): *ὡς ἀγαθὸν καὶ παῖδα καταφθιμένοιο λιπέσθαι / ἀνδρός* [...], τονίζοντας ότι κάθε πατέρας χαίρεται να αφήνει πίσω του έναν γιο άξιο να εκδικηθεί τον φόνο του και να αποκαταστήσει την τιμή του. *Νήπιος* σ' αυτή την ιστορία, λοιπόν, αποδείχθηκε ο Αίγισθος, αφού δεν προέβλεψε πως η εγκληματική του πράξη θα προκαλούσε την επιθυμία του γιου του θύματός του για εκδίκηση.[18] Εξάλλου, ήδη από την ραψωδία α 34-37 της *Οδύσσειας* ο Δίας αναφέρει ότι ο Αίγισθος έπραξε *ὑπὲρ μόρον*. Από την άλλη μεριά, ο Jouan,[19] βασισμένος στους στ. 721, 723 και 725 των *Τρωάδων* του Ευριπίδη,[20] όπου ο Ταλθύβιος ανακοινώνει στην Ανδρομάχη τη μελλοντική τύχη του γιου της Αστυάνακτα ύστερα από πρόταση του Οδυσσέα, θεωρεί ότι το συγκεκριμένο απόσπασμα των *Κυπρίων επών* ανήκει στον Οδυσσέα. Συγκεκριμένα

17. Βλ. F. Jouan, *Euripide et les légendes des Chants Cypriens. Des origines de la guerre de Troie à l'Iliade*, Paris 1966, σ. 376.

18. Πρβ. α 34-37. Η ιστορία του Αίγισθου προοικονομεί τη μοίρα των μνηστήρων. Ο ποιητής προβάλλει την αντίθεση μεταξύ της δίκαιης τιμωρίας του Αίγισθου από τον Ορέστη και των άδικων συμφορών που πλήττουν τον Οδυσσέα. Βλ. και WHH [St. West - A. Heubeck - J. B. Hainsworth, *Ομήρου Οδύσσεια (Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα)*, τ. Α΄, επιμ. Α. Ρεγκάκος, μτφρ. Μ. Καίσαρ, Αθήνα 2004], σ. 207.

19. Βλ. Jouan, *Euripide*, σ. 371-73.

20. Βλ. *Τρωάδες* 721 *νικᾷ δ' Ὀδυσσεὺς ἐν Πανέλλησιν λέγων* [...],723 *λέξας ἀρίστου παῖδα μὴ τρέφειν πατρός* [...], 725 *ῥῖψαι δὲ πύργων δεῖν σφε Τρωϊκῶν ἄπο*.

ο στ. 723 *λέξας ἀρίστου παῖδα μὴ τρέφειν πατρὸς* θυμίζει έντονα το F14, αφού εξηγεί ότι δεν πρέπει να αφήσουν οι Αχαιοί ζωντανό τον γιο του Έκτορα, ο οποίος ενδεχομένως στο μέλλον θα εκδικηθεί τον φόνο του πατέρα του και την καταστροφή της Τροίας. Όμως, η άποψη του Jouan σχετικά με την τοποθέτηση του αποσπάσματος δεν είναι βάσιμη, αφού το επεισόδιο αυτό ανήκει στα *μετά την Ιλιάδα*, ενώ τα *Κύπρια έπη*, όπως είναι ευρύτατα αποδεκτό, περιλάμβαναν *τα προ της Ιλιάδας* γεγονότα.

Η στέρηση της Ανδρομάχης από τον γιο της, προκειμένου να μην εκπληρώσει αυτός το ηθικό χρέος της εκδίκησης, αποτελεί θέμα και της τραγωδίας *Ανδρομάχη* του Ευριπίδη. Εκεί η ομώνυμη ηρωίδα ζει στο παλάτι του Νεοπτόλεμου ως σκλάβα μαζί με τον γιο που του γέννησε. Η νόμιμη σύζυγός του, όμως, Ερμιόνη μαζί με τον πατέρα της Μενέλαο αποφασίζουν να σκοτώσουν την Ανδρομάχη και τον γιο της κατά την απουσία του ήρωα. Οι στ. 519-522 [...] *καὶ γὰρ ἀνοία / μεγάλη λείπειν ἐχθροὺς ἐχθρῶν, / ἐξὸν κτείνειν / καὶ φόβον οἴκων ἀφελέσθαι*, που ανήκουν στον Μενέλαο, προβάλλουν τον φόβο του ότι, αν σκοτώσουν την Ανδρομάχη και αφήσουν τον γιο της ζωντανό, ο τελευταίος θα θελήσει να εκδικηθεί τον φόνο, στην περίπτωση αυτή της μητέρας του και όχι του πατέρα του. Επομένως, η εκδίκηση για τον φόνο αγαπημένου προσώπου, όπως φαίνεται ήδη εδώ και όπως θα δούμε και στη συνέχεια, είναι κοινή αντίληψη στον κόσμο της αττικής τραγωδίας, η οποία αντλεί το υλικό της από μύθους της ηρωικής εποχής. Στην ίδια τραγωδία, όμως, εμφανίζεται και η σπάνια περίπτωση κατά την οποία ένας θνητός ζητά την τιμωρία θεού για τον φόνο του πατέρα του.[21] Η Ανδρομάχη στους στ. 50-55 αναφέρει ότι ο Νεοπτόλεμος βρίσκεται στους Δελφούς για να ζητήσει συγχώρεση από τον Απόλλωνα, επειδή *ᾗ ποτ' εἰς Πυθὼ μολὼν / ᾔτησε Φοῖβον πατρὸς οὗ κτείνει δίκην*. Όμως, η προσπάθεια ενός θνητού να λάβει εκδίκηση από έναν θεό έχει πάντα τραγικές συνέπειες, όπως αποδεικνύει και ο θάνατος του Νεοπτόλεμου στον ιερό χώρο των Δελφών.[22]

Ο φόνος ενός προσώπου σχετίζεται συχνά με την κατάληψη της εξουσίας / του αξιώματός του από τον θύτη, μοτίβο συνηθισμένο άλλωστε και στο

21. Η εκδοχή της πρώτης επίσκεψης του Νεοπτόλεμου στους Δελφούς προκειμένου να λάβει εκδίκηση από τον θεό Απόλλωνα για τον θάνατο του πατέρα του, του Αχιλλέα, συναντάται και στη χαμένη τραγωδία *Ερμιόνη* του Σοφοκλή, όπως αναφέρει ο Ευστάθιος στο έργο του *Παρεκβολαί εις τὴν Ομήρου Οδύσσεια* 1479, 10: *ὅτε τὸν Ἀπόλλω τινύμενος τὸν τοῦ πατρὸς ἐξεδίκει φόνο*. Για περισσότερα βλ. και P. T. Stevens, *Ευριπίδη Ανδρομάχη: Κριτική και Ερμηνευτική Έκδοση*, μτφρ. Κ. Καβουνίδου, επιμ. μτφρ. Θ. Παπαδοπούλου), Αθήνα 2004, σ. 117.

22. Ενώ ένας θνητός θα συγχωρούσε τον Νεοπτόλεμο για την προγενέστερη ύβριν του, ο θεός παραμένει σταθερός στην εκδίκησή του. Η ύβρις του ήρωα διασαλεύει την τάξη των πραγμάτων, αφού ωθεί τους θνητούς να αντιμετωπίζουν τους θεούς ως ίσους.

ηρωικό παραμύθι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Λύκος στην τραγωδία *Ηρακλής Μαινόμενος* του Ευριπίδη, ο οποίος εν απουσίᾳ του Ηρακλή κατέλαβε την εξουσία στη Θήβα με τη βία και προσπάθησε να σκοτώσει τον πατέρα του Ηρακλή Αμφιτρύωνα, τη σύζυγό του Μεγάρα και τα παιδιά του. Συγκεκριμένα, ο Αμφιτρύωνας στους στ. 42-43 της τραγωδίας αναφέρει ότι ο Λύκος θέλει να σκοτώσει τα παιδιά του Ηρακλή, *μή ποθ' οἵδ' ἠνδρωμένοι / μήτρωσιν ἐκπράξωσιν αἵματος δίκην*. Για μία ακόμη φορά στην τραγωδία γίνεται αναφορά στην πιθανή εκδίκηση των τέκνων για τον θάνατο της μητέρας τους, στην περίπτωση αυτή, και όχι του πατέρα τους, όπως περιγράφει το F14 των *Κυπρίων επών*. Αξίζει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι το ουσ. *τιμωρία* παράγεται από το επίθ. *τιμωρός*, το οποίο με τη σειρά του ετυμολογείται είτε από το *τιμή* και το *ὄρομαι* («επιβλέπω, προστατεύω») είτε από το *τιμή* και το *ὁράω, -ῶ* («βλέπω, παρατηρώ») είτε από το *τιμή* και το *ἄρνυμαι* («κερδίζω, αποκομίζω κάτι ως βραβείο»). Όποια κι αν είναι η ετυμολογία, η λέξη *τιμωρός* σημαίνει αυτόν που διαφυλάσσει την τιμή τη δική του, αλλά και της οικογένειάς του.[23] Επομένως, ο φόνος του πατέρα ή της μητέρας απαιτεί εξίσου την τιμωρία του δράστη από τα παιδιά ή άλλους κοντινούς συγγενείς, αφού μόνο έτσι θα αποκατασταθεί η τιμή του νεκρού / της νεκρής, αλλά και του οίκου του(ς). Για τον λόγο αυτόν ο Λύκος στους στ. 168-169 τονίζει ότι *οὔκουν τραφέντων τῶνδε τιμωροὺς ἐμούς / χρῄζω λιπέσθαι τῶν δεδραμένων δίκην*, καθώς ο ίδιος σκότωσε τον πατέρα της Μεγάρας για να του πάρει την εξουσία της Θήβας και ετοιμάζεται να κάνει το ίδιο και στην υπόλοιπη οικογένεια του Ηρακλή. Μάλιστα ο Λύκος χαρακτηρίζει αυτήν του την απόφαση *εὐλάβειαν*, καθώς πιστεύει ότι έτσι θα προστατέψει τον εαυτό του από την επικείμενη εκδίκηση που απαιτείται σ' αυτές τις περιπτώσεις.

Το χρέος των παιδιών να τιμωρήσουν τον δολοφόνο του πατέρα τους και οι τραγικές συνέπειες που μπορεί να έχει μερικές φορές αυτή τους η πράξη προβλημάτισε έντονα και τους τρεις μεγάλους τραγικούς, οι οποίοι πραγματεύθηκαν την ιστορία του οίκου του Αγαμέμνονα. Η τριλογία *Ορέστεια* του Αισχύλου, η *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή, η *Ηλέκτρα* και ο *Ορέστης* του Ευριπίδη είναι έργα που βασίζονται στην εκδίκηση του Ορέστη και της Ηλέκτρας για τη δολοφονία του πατέρα τους Αγαμέμνονα από την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο. Ενώ στον Όμηρο η εκδίκηση του Ορέστη απένα-

23. Για την ετυμολογία του όρου *τιμωρία* βλ. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 1968-1980, επανέκδ. 1999, λ. *τιμωρός*, Ι. Σταματάκου, *Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα 1972, λ. *τιμωρός*. και LSJ[9], λ. *τιμωρία*. Βλ. και F. McHardy, *Revenge in Athenian culture*, London 2008, σσ. 3-4.

ντι στον Αίγισθο αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση, στην τραγωδία του 5ου αι. π.Χ. η εκδίκηση του Ορέστη περιλαμβάνει και το ανόσιο έγκλημα της μητροκτονίας. Το θέμα της μητροκτονίας απαντά και στη Στησιχόρεια *Ορέστεια*, όπου περιγράφεται η Κλυταιμνήστρα να ονειρεύεται τον γιο-εκδικητή με τη μορφή φιδιού το οποίο βγαίνει μέσα από την πληγή που η ίδια άνοιξε στο κεφάλι του Αγαμέμνονα (*PMG* 219). Η Στησιχόρεια *Ορέστεια* μετατόπισε, λοιπόν, την ευθύνη στην Κλυταιμνήστρα, μετατρέποντας τον Ορέστη από ηρωικό εκδικητή σε τραγικά διχασμένο πρόσωπο.[24] Ο Ορέστης, έχοντας μάλιστα και την υποστήριξη του θεού των Δελφών, υποτίμησε τόσο πολύ τον μητρικό δεσμό και διέπραξε τον φόνο της μητέρας του προκειμένου να υπερασπιστεί τη χαμένη τιμή του πατέρα του. Η ιστορία του Ορέστη κατά τον 6ο και 5ο αι. π.Χ. αναπαριστά την ιεραρχία μεταξύ των δύο φύλων, αφού η δολοφονία ενός συζύγου και η μη απόδοση τιμής προς τον πατέρα αποτελούν εγκλήματα χειρότερα από τη μητροκτονία.[25] Ήδη στην τραγωδία *Αγαμέμνονας*, το πρώτο μέρος της τριλογίας του Αισχύλου, η Κασσάνδρα λίγο πριν από τον φόνο της από την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο προβλέπει τη μοίρα του οίκου του Ατρέα. Στους στ. 1279-1281 αναφέρει χαρακτηριστικά: *οὐ μὴν ἄτιμοί γ' ἐκ θεῶν τεθνήξομεν, / ἥξει γὰρ ἡμῶν ἄλλος αὖ τιμάορος, / μητροκτόνον φίτυμα, ποινάτωρ πατρός*. Η λέξη *φίτυμα* προβάλλει την εκδίκηση της Κλυταιμνήστρας από το ίδιο το χέρι του γιου της[26] και θέτει ήδη το δίλημμα που θα βασανίσει τον ήρωα στις τραγωδίες *Χοηφόροι* και *Ευμενίδες*.

Στην αρχή του δεύτερου μέρος της τριλογίας του Αισχύλου ο Ορέστης, έχοντας ήδη λάβει τον χρησμό του Απόλλωνα, ζητά τη βοήθεια του Δία για να υλοποιήσει την εκδίκηση του φόνου του πατέρα του: *ὦ Ζεῦ, δός με τείσασθαι μόρον / πατρός, γενοῦ δὲ σύμμαχος θέλων ἐμοί* (στ. 18-19). Στην τραγωδία αυτή η εκδίκηση είναι καθαρά ανδρική υπόθεση, αφού ο ρόλος της Ηλέκτρας περιορίζεται στην προσευχή για την εκπλήρωση του σχεδίου. Στους στ. 142-144 των *Χοηφόρων* η Ηλέκτρα δηλώνει ότι περιμένει την επιστροφή του αδελφού της, ώστε να εκδικηθεί την τιμή του οίκου τους.[27] Ο Αισχύλος προβάλλει την έννοια του καθήκοντος του Ορέστη απέναντι στον νεκρό Αγαμέμνονα, καθώς ο ίδιος ο γιος δηλώνει ότι, αν δεν εκδικηθεί

24. Βλ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, *Ευριπίδου Ηλέκτρα: Εισαγωγή - Μετάφραση - Σημειώσεις*, Ηράκλειο 1991, σ. 11.

25. Βλ. σχετικά Burnett, *Revenge*, ό.π. (σημ. 3), σ. 103.

26. Για τη σημασία του όρου *φίτυμα* βλ. LSJ[9], λ. *φίτυμα* I.1 και Γ. Σπυρόπουλος, *Αισχύλου Αγαμέμνονας: Εισαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σχόλια*, Αθήνα 1977, σ. 325.

27. Βλ. *Χοηφόροι* 142-144.

τον φόνο του πατέρα του, θα τον βρουν άπειρες συμφορές[28] και οι Ερινύες θα τον καταδιώξουν.[29] Όμως και ο Χορός λίγο παρακάτω υπογραμμίζει ότι ο πανάρχαιος νόμος ορίζει πως η εκδίκηση του αίματος είναι ένα καθήκον απόλυτο.[30] Σ' αυτό το έργο του Αισχύλου ο Ορέστης εμφανίζεται να μην κινείται τόσο από την οργή, δηλαδή από το αναμενόμενο αίσθημα που προκαλεί την ανάγκη της (αντ)εκδίκησης, αλλά περισσότερο από την επιθυμία του να επαναφέρει την τάξη και τη δικαιοσύνη στον οίκο του·[31] δηλαδή να αποκαταστήσει την τιμή του πατέρα του, να επαναφέρει στα χέρια του την πατρική εξουσία και κληρονομιά, να αποκαταστήσει τη θέση της αδελφής του στο παλάτι και να γλιτώσει την πατρίδα του, το Άργος, από την εξουσία δύο δολοφόνων τυράννων. Οι Ερινύες, τις οποίες αναφέρει ο ήρωας, τον καταδιώκουν τελικά στο τρίτο μέρος της τριλογίας, στις *Ευμενίδες*, όπου ο Ορέστης, μετά το αποτρόπαιο έγκλημα της μητροκτονίας, φτάνει στην Αθήνα για να δικαστεί στον Άρειο Πάγο. Στο έργο αυτό φαίνεται πόσο μεγάλη σημασία είχε για την αρχαία κοινωνία η προστασία της τιμής του πατέρα, αφού η θεά Αθηνά κατά τη δίκη του Ορέστη προτείνει την αθώωσή του, επειδή *μήτηρ γὰρ οὔτις ἐστὶν ἥ μ' ἐγείνατο, / τὸ δ' ἄρσεν αἰνῶ πάντα, πλὴν γάμου τυχεῖν, / ἅπαντι θυμῷ, κάρτα δ' εἰμὶ τοῦ πατρός. / Οὕτω γυναικὸς οὐ προτιμήσω μόρον / ἄνδρα κτανούσης δωμάτων ἐπίσκοπον* (στ. 736-740). Ο μεγάλος τραγικός θέτει το ηθικό πρόβλημα της δικαστικής αυτονομίας της οικογένειας, ζητώντας την επέμβαση της δικαιοσύνης της πόλης – έναν συνδυασμό ανθρώπινης και θείας δικαιοσύνης –, προκειμένου να μπει ένα τέρμα στις αμείλικτες απαιτήσεις των Ερινύων. Με την ολοκλήρωση της τριλογίας, ο Αισχύλος προσφέρει ένα παράδειγμα του σημαντικού ρόλου της οικογενειακής εκδίκησης στην αρχαία ελληνική κοινωνία και τη σταδιακή αντικατάστασή της στην Αθήνα από την απονομή δικαιοσύνης μέσω νόμιμων διαδικασιών.[32] Η ταραχώδης ιστορία αυτής της τραγικής οικογένειας προβάλλεται, λοιπόν, από τον ποιητή ως μια ανώμαλη εμβολή στην κοσμική ισορροπία, ενώ ταυτόχρονα περιγράφει τη μετάβαση από μια περίπου πρωτόγονη κοινωνία ανθρώπινης αυτοδικίας σε έναν

28. Βλ. *Χοηφόροι* 271-275.

29. Βλ. *Χοηφόροι* 283-284.

30. Βλ. *Χοηφόροι* 310-214.

31. Βλ. σχετικά A. H. Sommerstein, *Aeschylean Tragedy*, Bari 1996, σ. 437.

32. Βλ. McHardy, *Revenge*, ό.π. (σημ. 23), σσ. 22, 103. Οι μαρτυρίες των αττικών ρητόρων φανερώνουν ότι στην κλασική Αθήνα η εκδίκηση-φόνος του θύτη από τους συγγενείς του θύματος είχε πλέον αντικατασταθεί από την ποινική δίωξη του δράστη στο δικαστήριο. Βλ. και D. D. Phillips, *Avengers of blood: homicide in Athenian law and custom from Draco to Demosthenes*, Stuttgart 2008, σσ. 62-63.

πολιτικό οργανισμό έννομης τάξης.[33] Όπως είδαμε, ήδη από την εποχή του Ομήρου οι άνθρωποι αναζητούσαν ειρηνικούς τρόπους επίλυσης των διαφορών τους, κάτι που προβάλλεται έντονα με την ίδρυση του Άρειου Πάγου στις *Ευμενίδες*.

Όπως είδαμε παραπάνω, το F14 αναφέρεται στα παιδιά του θύματος που αφήνει ο θύτης πίσω ζωντανά και πρόθυμα να εκδικηθούν. Οι τύποι *παῖς, παῖδας*, όμως, στον Όμηρο σημαίνουν κυρίως το/τα παιδί, -ιά, όχι αποκλειστικά τον/τους γιό, -ούς, όπως αποδεικνύει ο στ. Α 20 *παῖδα δ' ἐμοὶ λύσαιτε φίλην* για την κόρη του Χρύση. Επομένως, μολονότι οι Πολύβιος και Σουίδας παρέχουν τη γραφή *υἱοὺς* στη θέση τού *παῖδας* στο F14, αν δεχτούμε τον τύπο *παῖδας*, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μερικές φορές και η κόρη αναλάμβανε το ύψιστο καθήκον να υπερασπιστεί την τιμή του πατέρα. Έτσι, στην τραγωδία *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή κεντρικό πρόσωπο της εκδίκησης δεν είναι ο Ορέστης, αλλά η ομώνυμη ηρωίδα. Στους στ. 110-120 η κοπέλα προσεύχεται στους θεούς του Άδη για να τιμωρήσουν τους ενόχους του φόνου του Αγαμέμνονα. Η ηρωίδα αποτελεί σύμβολο αναμονής, αλλά και απόγνωσης. Προσδιορίζει τον εαυτό της μόνον ως κόρη του Αγαμέμνονα[34] και αναμένει την άφιξη του Ορέστη για την εκπλήρωση του χρέους της. Οι στ. 145-146 *νήπιος ὃς τῶν οἰκτρῶς / οἰχομένων γονέων ἐπιλάθεται* θυμίζουν έντονα το F14 των *Κυπρίων επών*, με τη διαφορά ότι *νήπιος* εδώ είναι όποιος δεν αποδίδει την πρέπουσα τιμή – η οποία περιλαμβάνει και τιμωρία των ενόχων – στον πατέρα που χάθηκε με ανόσιο και άδικο τρόπο. Είναι φανερό ότι οι στίχοι αυτοί της τραγωδίας του Σοφοκλή παρουσιάζουν το ίδιο θέμα με το απόσπασμα των *Κυπρίων επών*, αλλά από διαφορετική οπτική γωνία. Συγκεκριμένα, στην *Ηλέκτρα* εκφράζεται η έλλειψη διορατικότητας των παιδιών που δεν εκδικούνται για τον νεκρό πατέρα, ενώ στο F14 η έλλειψη διορατικότητας του θύτη ο οποίος αφήνει ζωντανά τα τέκνα του θύματος.

Σε όλη την τραγωδία είναι εμφανής η αίσθηση ότι οι θεοί υποστηρίζουν το σχέδιο της εκδίκησης που θα πραγματοποιηθεί, καθώς: ο Ορέστης έρχεται με τον χρησμό του Φοίβου στο Άργος· η Ηλέκτρα στην προσευχή της επικαλείται τις χθόνιες θεότητες· το κακό όνειρο της Κλυταιμνήστρας προέρχεται από τους θεούς.[35] Ο Ορέστης, για να εκπληρώσει το καθήκον της εκδίκησης των φονιάδων του πατέρα του, χρησιμοποιεί το έξυπνο τέχνασμα της αναγγελίας του πλαστού θανάτου του. Μόλις η Ηλέκτρα πλη-

33. Βλ. Χουρμουζιάδης, *Ευριπίδου Ηλέκτρα*, ό.π. (σημ. 24), σ. 11.

34. Βλ. σχετικά McHardy, Revenge, ό.π. (σημ. 23), σ. 121.

35. Σχετικά με τη θεϊκή στήριξη του σχεδίου εκδίκησης βλ. J. March, *Sophocles Electra with introduction, translation and commentary*, Warminster 2001, σσ. 16-17.

ροφορείται την είδηση του υποτιθέμενου θανάτου του αδελφού της, αποφασίζει να σκοτώσει μόνη της τον Αίγισθο και έτσι να λάβει την απαιτούμενη εκδίκηση. Μάλιστα προσπαθεί να πείσει την αδελφή της Χρυσόθεμη να συμπράξει στην εκδίκηση (στ. 977-980). Στον χώρο της αττικής τραγωδίας οι γυναίκες είναι στενά συνδεδεμένες με την επιθυμία εκδίκησης, συχνά περισσότερο και από τους άντρες.[36] Καθώς όμως οι γυναίκες ήταν από τη φύση τους πιο αδύναμες[37] συνήθως ζητούσαν τη βοήθεια κάποιου άνδρα ή κατέφευγαν κυρίως σε κατάρες.[38] Στα έργα και των τριών τραγικών, η Ηλέκτρα αποτελεί την κινητήρια δύναμη που ωθεί τον Ορέστη στην εκδίκηση και άρα στη μητροκτονία. Η προδοσία της Κλυταιμνήστρας προς τον Αγαμέμνονα ανάγκασε τα δύο τέκνα της να διαλέξουν μεταξύ των δύο γονιών τους. Για τον Ορέστη, το έργο του Σοφοκλή τελειώνει με δικαιοσύνη και αποκατάσταση της ηθικής τάξης, αφού ο πρωταγωνιστής κατάφερε να εξαγνίσει με τη θέληση των θεών τον οίκο του από τα ανόσια εγκλήματα.[39] Μάλιστα ο Σοφοκλής αντιστρέφει τη σειρά των φόνων και τοποθετεί τον φόνο της Κλυταιμνήστρας πριν από εκείνον του Αίγισθου, καθιστώντας ακόμη πιο έντονο το θέμα της αφοσίωσης στην πατρική τιμή.[40] Εντύ-

36. Οι γυναίκες συνήθως δεν υπολογίζονται ως εκδικητές του αίματος. Αξίζει να γίνει μνεία της φράσης «femineo sexu esse probantur, non possunt ipsam faidam levare» (Leges Longobardorum XI 13). Πρβ. και Αισχ. *Ικέτ.* 749: *γυνὴ μονωθεῖσ' οὐδέν· οὐκ ἔνεστ' Ἄρης*. Εκείνες έχουν το ηθικό χρέος να θρηνήσουν τον νεκρό και συνήθως αποτελούν κινητήρια δύναμη για τους άνδρες συγγενείς, ώστε να εκδικηθούν. Πρβ. Απολ. *Βιβλιοθήκη* 3.7,6, 1-3 για το αίτημα της Καλλιρόης να μεγαλώσουν οι γιοι της γρήγορα με θεϊκή παρέμβαση, ώστε να εκδικηθούν τον φόνο του πατέρα τους Αλκμαίωνα.

37. Βλ. Σοφ. *Ηλ.* 997.

38 Βλ. McHardy, *Revenge*, ό.π. (σημ. 23), σ. 13. Μερικές φορές μάλιστα, όπως αποδεικνύει και η *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη, οι γυναίκες επέμεναν περισσότερο στην αιματοχυσία. Ας θυμηθούμε ότι η Κλυταιμνήστρα γίνεται η ίδια εκδικήτρια του φόνου της Ιφιγένειας ελλείψει άλλου άρρενα εκδικητή. Το ηθικό χρέος της κόρης να εκδικηθεί για τον φόνο του πατέρα δεν είναι, ωστόσο, σαφές στον αρχαίο κόσμο, σε αντίθεση με αυτό του γιου, που επιβιώνει συχνά μέχρι τις μέρες μας, τουλάχιστο σε παραδοσιακά περιβάλλοντα, Βλ. και Tetlow, *Women, Crime and Punishment*, ό.π. (σημ. 11), σ. 128. Για την αδυναμία των γυναικών να λάβουν μόνες τους την απαιτούμενη εκδίκηση βλ. και G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, New York 1973, σσ. 81-83. Ωστόσο, στον Ηρόδοτο συναντούμε ορισμένες περιπτώσεις γυναικών οι οποίες κατάφεραν να εκδικηθούν μόνες τους τον φόνο αγαπημένου προσώπου, συνήθως συζύγου ή αδελφού. Βλ. σχετικά Ηροδ. *Ιστορ.* 2,100 και 4,165 για τις περιπτώσεις της Νιτώκριδος και της Φερετίμης αντίστοιχα. Πρβ. Προπερτ. *Ελεγ.* I 15,15, όπου αναφέρεται ότι η Αλφεσίβοια εκδικήθηκε τα αδέλφια της για τον θάνατο του άντρα της. Για τη χρήση της κατάρας, σε περίπτωση που δεν μπορούσε να λάβει χώρα η εκδίκηση του αίματος. πρβ. Παυσ. 5.2.2.

39. Βλ. και March, *Sophocles Electra*, ό.π. (σημ. 35), σ. 19.

40. Ο Σοφοκλής επικεντρώνεται κυρίως στον φόνο της Κλυταιμνήστρας και άρα στο έγκλημα της μητροκτονίας. Η παρουσία της Κλυταιμνήστρας στο έργο αποδεικνύει ότι, παρά την ενοχή της και την ύπαρξη δικαιολογίας για τη διάπραξη του ειδεχθούς εγκλήμα-

πωση προκαλεί το γεγονός πως ο ίδιος τραγικός ποιητής δεν κάνει καμία μνεία στις Ερινύες, οι οποίες, όπως γνωρίζουμε, θα κυνηγήσουν τον Ορέστη. Ίσως αυτό συμβαίνει σκόπιμα, διότι ο Σοφοκλής δεν θέλει να προβάλει ως κεντρικό πρόσωπο τον μητροκτόνο Ορέστη, αλλά κυρίως την Ηλέκτρα.

Όπως στον Σοφοκλή, έτσι και στον Ευριπίδη οι τραγωδίες *Ηλέκτρα* και *Ορέστης* έχουν δύο εκδικητές, οι οποίοι βρίσκονται μακριά ο ένας από τον άλλο. Ήδη στους στ. 22-23 της *Ηλέκτρας* εισάγεται το θέμα της πιθανής εκδίκησης των απογόνων για τον φόνο κάποιου, με την απόφαση του Αίγισθου να παντρέψει την Ηλέκτρα με έναν χωρικό *δείσας δὲ μή τῳ παῖδ' ἀριστέων τέκοι / Ἀγαμέμνονος ποινάτορ'* [..]: ο Αίγισθος φοβάται μήπως, αφήνοντας την κοπέλα ανύπανδρη, αυτή συνάψει δεσμό με κάποιο μέλος της βασιλικής οικογένειάς της, έτσι ώστε ο πιθανός βλαστός της να έχει το ύψιστο χρέος να γίνει *ποινάτωρ*[41] και να τιμωρήσει τους φονιάδες του Αγαμέμνονα. Αντίθετα, ο απόγονος που θα έφερνε ο γάμος της με τον χωρικό δεν θα συνδεόταν με την αριστοκρατική γενιά των Ατρειδών και επομένως δεν θα ένιωθε υποχρεωμένος να εκδικηθεί.[42] Προκειμένου, λοιπόν, η Ηλέκτρα να ακυρωθεί ως παραγωγός πιθανού εκδικητή του πατέρα της, υποβιβάζεται κοινωνικά με τη σύναψη ταπεινού γάμου.[43] Αν και η τιμωρία του Αίγισθου αφήνεται μόνο στα χέρια του Ορέστη και του αδελφικού του φίλου Πυλάδη, η μητροκτονία είναι στον Ευριπίδη έγκλημα γένους θηλυκού.[44] Τα δύο αδέλφια στέκονται και συζητούν αν πρέπει να σκοτώσουν τη μητέρα τους, και βλέπουμε ότι μόνο ο Ορέστης βρίσκεται σε μέγιστο δίλημμα, αφού στον στ. 969 αναρωτιέται *πῶς γὰρ κτάνω νιν, ἥ μ' ἔθρεψε κἄτεκεν;*, ενώ η Ηλέκτρα στον στ. 978 προβάλλει και πάλι το πατρικό χρέος *τί δ' ἢν πατρῴαν διαμεθῇς τιμωρίαν;* Τελικά, με την παρότρυνση της Ηλέκτρας και την παραπλάνηση της Κλυταιμνήστρας από αυτήν, το έγκλημα πραγματοποιείται. Κι ενώ ο Ορέστης παρά τις περιπέτειές του θα αθωωθεί αργότερα, όπως αναφέρει ο από μηχανής θεός Κάστωρ στο τέλος της τραγω-

---

τος της μητροκτονίας από τον Ορέστη και την Ηλέκτρα, η εκδίκηση αποτελεί πάντα έναν καταστροφικό τρόπο απονομής της δικαιοσύνης. Αναλυτικότερα βλ. M. W. Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge 1989, σσ. 181-182.

41. Για τη σημασία του όρου *ποινάτωρ* βλ. LSJ[9], λ. *ποινάτωρ*.

42. Πρβ. και Ευρ. *Ηρακλείδ.* 468. Η ευγένεια, δηλαδή η αποφασιστικότητα να ανταποκριθεί κανείς στις απαιτήσεις που απορρέουν από το κύρος της καταγωγής του, αποτελεί βασικό στοιχείο των κινήτρων των τραγικών χαρακτήρων. Αναλυτικότερα βλ. J. Gregory, *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, επιμ. Δ. Ι. Ιακώβ, Αθήνα 2005, σσ. 429-30.

43. Η δράση της τραγωδίας μεταφέρεται επομένως σε ένα μη ηρωικό περιβάλλον. Βλ. και Χουρμουζιάδης, *Ευριπίδου Ηλέκτρα*, ό.π. (σημ. 24), σ. 13.

44. Βλ. Burnett, *Revenge*, ό.π. (σημ. 3), σ. 230.

δίας, η Ηλέκτρα θα παντρευτεί τον Πυλάδη, αλλά θα εξοριστεί από το Άργος. Ο Ορέστης ακολούθησε τον χρησμό ενός θεού, ενώ η αδελφή του έχυσε το αίμα της μητέρας της χωρίς να της το ζητήσει κάποιος θεός.[45]

Και στην τραγωδία *Ορέστης* ο ήρωας είναι ένας άνδρας αθώος και ταυτόχρονα ένοχος, υγιής και μαζί παράφρων. Σε όλο το έργο εκφράζεται και πάλι το δίλημμα αν η πράξη της μητροκτονίας ήταν σωστή ή καταστροφική για τον ίδιο. Ο Ευριπίδης, προσπαθώντας να μετριάσει το θέμα της εκδίκησης, προβάλλει έντονα την αδελφική αγάπη μεταξύ των δύο παιδιών που σκότωσαν τη μητέρα τους. Η παρουσία του Τυνδάρεου, όμως, καταδικάζει τη μητροκτονία (στ. 500-503). Στην τραγωδία αυτή ο Ορέστης μετά την καταδίκη του από τους πολίτες τους Άργους αποφασίζει, ύστερα από συμβουλήςτου Πυλάδη, να σκοτώσει την Ελένη, την αιτία όλων των κακών, ώστε να κάνει καλό στην πατρίδα του, αλλά και να αποδειχθεί άξιος γιος ενός άξιου πατέρα. Με τον τρόπο αυτό ο ήρωας θα τιμωρήσει και τον Μενέλαο, ο οποίος ευθύνεται για τη συμφορά στο σπίτι του Αγαμέμνονα, αλλά και για την αδιαφορία του μπροστά στην καταδίκη του Ορέστη και της αδελφής του. Η τελική επέμβαση του θεού των Δελφών αναγγέλλει την ανάληψη της Ελένης πριν από τη σφαγή της από τον Ορέστη, την αθώωση του τελευταίου από τον Άρειο Πάγο, τον γάμο του με την Ερμιόνη, καθώς και τον γάμο της Ηλέκτρας με τον Πυλάδη. Αν και, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, κινητήρια δύναμη της εκδίκησης είναι συνήθως η οργή, ο Ορέστης του Ευριπίδη φτάνει μάλλον με σύνεση στην αυτοδικαίωση και έχει στόχο την υστεροφημία και την αποκατάσταση της τιμής του πατέρα του.[46]

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι και η τραγωδία του *Κρησφόντη ή Κρεσφόντη*[47] του Ευριπίδη, που διασώζεται σε ελάχιστα αποσπάσματα, θυμίζει την ιστορία του Ορέστη και του Αίγισθου, χωρίς να περιλαμβάνει όμως τη μητροκτονία. Ο Ηρακλείδης Πολυφόντης δολοφόνησε τον επίσης Ηρακλείδη Κρησφόντη και δύο από τα παιδιά του, για να πάρει τον θρόνο του. Μάλιστα στη συνέχεια παντρεύτηκε τη σύζυγο του Κρησφόντη Μερόπη. Ένας τρίτος γιος, όμως, ο Αίπυτος, επέζησε και, όταν ενηλικιώθηκε, γύρισε για να εκδικηθεί τον Πολυφόντη. Όπως βλέπουμε, η τιμωρία για την

45. Η πράξη της εκδίκησης από μέρους της Ηλέκτρας, έχοντας ενταχθεί σ᾽ αυτό το κοινωνικά υποβιβασμένο περιβάλλον, έχει αποβάλει κάθε ηθικό κύρος και ηρωικό ήθος και έχει προσλάβει αποτρόπαιες διαστάσεις. Ο ποιητής διδάσκει ότι ένα έγκλημα δεν παύει να είναι έγκλημα, ακόμη κι όταν πραγματοποιείται ως δικαιολογημένη αυτοδικία. Βλ. και Χουρμουζιάδης, *Ευριπίδου Ηλέκτρα*, ό.π. (σημ. 24), σ. 17.

46. Βλ. αναλυτικότερα Burnett, *Revenge*, ό.π. (σημ. 3), σ. 270.

47. Για τον μύθο του Κρεσφόντη (ή Κρησφόντη) και τις διάφορες παραλλαγές του βλ. Gantz, *Early Greek Myth*, σσ. 735-736, *ΕλλΜ*, ό.π. (σημ. 14), τ. 3, σ. 204, *P. Oxy.* 2458, καθώς και τη *fabula* 137 του Υγίνου.

προσβολή της πατρικής τιμής εμφανίζεται σε πολυάριθμες ιστορίες που ενέπνευσαν τους τραγικούς ποιητές της κλασικής περιόδου να συνθέσουν έργα τους.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι στον αρχαίο ελληνικό κόσμο η πρακτική του θύτη να αποτρέψει την αναμενόμενη εκδίκηση από τους απογόνους του θύματός του διαθέτει χαρακτήρα που μπορεί να οδηγεί σε γνωμική πραγμάτευση. Ο ποιητής των *Κυπρίων επών* είναι πιθανόν ο αρχαιότερος που παραθέτει έναν τέτοιο γνωμικό στίχο (F14), ο οποίος όμως θυμίζει έντονα τους στ. της *Οδ.* γ 196-197 *ὡς ἀγαθὸν καὶ παῖδα καταφθιμένοιο λιπέσθαι / ἀνδρός* [...], που εκφέρονται από τον Νέστορα προς τον Τηλέμαχο. Η εκδίκηση του αίματος αποδεικνύει την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της αρχαϊκής οικογένειας και αντιστοιχεί σε ό,τι οι Ρωμαίοι θα αποκαλούσαν *lex talionis*.[48] Όμως, συχνά οι συνέπειες είναι καταστροφικές όχι μόνο για τον ένοχο, αλλά και για τους εκδικητές του. Η ηθική προσταγή της εκδίκησης, στην οποία πίστεψαν πολλοί ότι βλέπουν την υψηλότερη έκφραση της αλληλεγγύης του γένους, μπορεί να οδηγήσει στην άρνηση και την καταστροφή κάθε οικογενειακής τάξης, αλλά και κοινωνικής συνοχής. Η άποψη αυτή προβάλλεται περισσότερο από τους τραγικούς ποιητές και όχι από τον δημιουργό των *Κυπρίων επών*. Το F14 διασώζει απλώς έναν παροιμιακό λόγο για μια κοσμοαντίληψη της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, η οποία αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλούς μύθους που πραγματεύθηκαν οι τραγικοί ποιητές του 5ου αι. π.Χ. Όπως παρατηρήθηκε, πολλές τραγωδίες περιγράφουν τη διορατικότητα των φονιάδων να σκοτώσουν και τα παιδιά του θύματος, καθώς είναι *νήπιος* όποιος αδιαφορεί για την ενδεχόμενη εκδίκηση που τον περιμένει. Το αίμα στην αρχαία κοινωνία ξεπληρώνεται με αίμα και ο πατρικός δεσμός είναι ο ισχυρότερος μέσα στην οικογένεια. Είναι αξιοσημείωτο ότι η πεποίθηση αυτή επιβιώνει όχι μόνο και σε άλλους πολιτισμούς, αλλά και στον νεότερο και σύγχρονο ελληνικό κόσμο με τη μορφή της (διευρυμένης, ωστόσο) βεντέτας,[49] η οποία

48. Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ καταχρηστικά, δεδομένου ότι είναι χρονικά μεταγενέστερος από το απόσπ. F14. Βέβαια ο νόμος του αντιπεπονθότος ή της ανταποδόσεως εμφανίζεται ήδη στον Ζάλευκο από τους Επιζεφύριους Λοκρούς, του οποίου η νομοθεσία χρονολογείται γύρω στα 663 π.Χ. και αποτελεί ένα εθιμικό ποινικό δίκαιο. Μάλιστα ο Δημοσθένης στο έργο του *Κατὰ Τιμοκράτους* (Λόγος 24) 139-141 αναφέρει ότι το δίκαιο της ανταποδόσεως αποτελούσε παλαιό νόμο των Λοκρών. Από τον νόμο αυτό επηρεάστηκαν οι διατάξεις του Μωσαϊκού νόμου, αλλά και ο κώδικας του Χαμουραμπί. Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* αναφέρει ότι η αρχή του αντιπεπονθότος αποδίδεται στον Ραδάμανθυ (1132b. 27), αλλά και στους Πυθαγόρειους (1132b.21-23). Ίχνη της αρχής αυτής υπάρχουν και στον Δωδεκάδελτο. Για περισσότερα βλ. Π. Βιζουκίδης, *Γάιος και εισηγήσεις αυτού*, Θεσσαλονίκη 1937, σ. 174.

49. Για μια ανθρωπολογική προσέγγιση του φαινομένου της βεντέτας στη νεότερη Ελλάδα βλ., πρόχειρα, P. S. Allen «Διαχείριση και επίλυση των συγκρούσεων στη Μάνη. Η βεντέτα

συναντάται στον ελληνικό χώρο κυρίως στην Κρήτη και στη Μάνη, αλλά απαντά και σε άλλους τόπους της Μεσογείου, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη Σικελία και την Κορσική.

Αθήνα ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΘΩΜΑ

στο σύγχρονο πλαίσιο», στο Ε. Παπαταξιάρχη - Θ. Παραδέλλη (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993, σσ. 135-155, και Α. Τσαντηρόπουλου, *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Αθήνα 2004. Στις κοινωνίες όπου εμφανίζεται ο θεσμός της βεντέτας οι γυναίκες συνδέονται πιο στενά με τον θρήνο του νεκρού. Ωστόσο, και σ᾽ αυτές τις κοινωνίες υπάρχουν γυναίκες που αναλαμβάνουν μόνες τους το ηθικό χρέος της εκδίκησης. Τέτοιες περιπτώσεις απαντούν συχνά στην Καλαμάτα και τη Μάνη. Βλ. σχετικά F. McHardy, «Women's Influence on Revenge in Ancient Greece», στο F. McHardy - E. Marshall (επιμ.), *Women's influence on classical civilization*, London 2004, σ. 96. Βλ. και H. Delliyianni, *Blood Vengeance Attitudes in Mani and Corsica*, Exeter 1985 (αδημοσ. εργασία) και N. Seremetakis, *The Last Word: Women, Death and Divination in Inner Mani*, Chicago 1991.

Ελληνικά 68 (2018-2019)

COMIC INVECTIVE IN THE PUBLIC FORENSIC SPEECHES OF ATTIC ORATORY

Introduction

«Comic invective» may seem to be a contradiction in terms. Invective, «a violent attack in words; a denunciatory or railing speech, writing, or expression» or «denunciatory or opprobrious language; vehement denunciation; vituperation» (*Oxford English Dictionary* A.1, A.2)[1] can hardly, if at all, be comic, pleasurable or amusing in our own life. The denunciation and vituperation in invective includes grotesque, violent subject matter deployed in hyperbolic ways that are unsettling, distressful and horrifying for those involved and those watching –a frightening incident that may end up in physical violence. Even in the context of contemporary politics, where invective is a frequent means of attack, the feeling is depressing. «Invective is a statement expressive of inherent evils», G. Kennedy eloquently notes,[2] while C. E. Schutz points out that «invective [...] ridiculing or insulting of someone, becomes the substitute for violence. Political adversaries can express their anger, contempt, sense of difference without disrupting the fragile peace of political societies».[3] Invective, in other words, is never innocent or used for the sake of benign pleasure. In the light of these observations, the title of this paper and, subsequently, its main argument that invective in the ancient Athenian law-court is comic, seem, at first sight, to be paradoxical.

---

1. Also: S. Koster, *Die Invektive in der griechischen und römischen Literatur*, Meisenheim am Glan 1980, pp. 38-39; E. Dussol, « Petite introduction à l'invective médiévale», in: D. Girard – J. Pollock (eds.), *Invectives, quand le corps reprend la parole*, Perpignan 2006, p. 164; V. Arena, «Roman Oratorical Invective», in: W. Dominik – J. Hall (eds.), *A Companion to Roman Rhetoric*, Malden, MA 2007, pp. 149-160; A. Novokhatko, *The Invectives of Sallust and Cicero: Critical Edition with Introduction, Translation, and Commentary*, Berlin 2009, p. 12.

2. G. Kennedy, *Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric*, Leiden-Boston 2003, p. 10.

3. C. E. Schutz, «It's a Funny Thing», in: A. Chapman – H. Foot (eds.), *Humour: Proceedings of the International Conference on Humour*, New York 1977, p. 67. On invective as a means of interpersonal violence, see also: W. Riess, *Performing Interpersonal Violence: Court, Curse, and Comedy in Fourth-Century BCE Athens*, Berlin 2012.

This seeming paradox will be discussed in Section 2 of this paper, with the aim of explaining how invective can become comic, and how this particular type of invective triangulates relations in the ancient Athenian law-court and promotes bonding and affiliation or distancing and division between the speaker, his adversary and the audience. Section 3 aims to explore the totality of the transmitted public forensic speeches, to pin down the main features and functions of comic invective that enabled speakers to attack each other and forge a rapport with the judges, as well as to draw some conclusions about the framework –i.e. the means or restrictions– that specific contexts provide to the speaker concerning the use of comic invective in public prosecution and defence speeches.

The importance of comic invective, as indicated by a variety of ancient sources,[4] has been all but neglected in classical scholarship. In the last two decades, however, three fully-fledged works, a dissertation and two books, have offered in-depth examinations of invective in oratory, satire and other verse and prose genres; namely, J. Miner's *Crowning Thersites: The Relevance of Invective in Athenian Forensic Oratory*, R. Rosen's *Making Mockery: The Poetics of Ancient Satire*, and S. Halliwell's *Greek Laughter*.[5] There are also discussions in shorter works, such as two articles, one by D. Spatharas on «Persuasive ΓΕΛΩΣ: Public Speaking and the Use of Laughter»,[6] and another by Miner on «Risk and Reward: Obscenity in the Law-Courts at Athens».[7]

There are, however, two significant limitations: firstly, this work is now more than ten years' old, lacking, therefore, updated references to interdisciplinary theories and topics, such as performance and the techniques of unity and division. Secondly, this work does not focus directly on oratory (e.g. there are only occasional references to oratorical invective in Halliwell's book, with a specific focus on *aischrology*, «foul language»), and when it does, it only examines a small part of the transmitted forensic speeches of Attic oratory (e.g. Miner's dissertation explores only four public speeches, i.e. Demosthenes' *On the Crown*, *Against Androtion* and *Against Aristogeiton*; and Aeschines'

4. Pl. *Resp*. 452d-e; *Phlb*. 48a-50b; Arist. *Rh*. 1419b3-9; *Poet*. 1449a-b.

5. S. Halliwell, «The Uses of Laughter in Greek Culture», *Classical Quarterly* 41 (1991) 279-296; J. Miner, *Crowning Thersites: The Relevance of Invective in Athenian Forensic Oratory*, Austin 2006; S. Halliwell, *Greek Laughter*, Cambridge 2008; R. Rosen, *Making Mockery: The Poetics of Ancient Satire*, Oxford 2007.

6. D. Spatharas, «Persuasive ΓΕΛΩΣ: Public Speaking and the Use of Laughter», *Mnemosyne* 59 (2006) 374-387.

7. J. Miner, «Risk and Reward: Obscenity in the Law-Courts at Athens», in: D. Dutsch – A. Suter (eds.), *Ancient Obscenities: Their Nature and Use in the Ancient Greek and Roman Worlds*, Ann Arbor 2015, pp. 125-152.

Against Timarchus).[8] Such a narrow sample of speeches does not allow scholars to draw conclusions about the frequency with which comic invective is used in forensic oratory, nor about the impact that the different legal character of speeches, i.e. prosecution and deference, may have had upon the use of invective. There remains, therefore, scope for further research regarding the linguistic/pragmatic features, the frequency and purposes of comic invective in the totality of public forensic speeches, and the impact that the dichotomy between public prosecution and defence speeches may have had upon the use of invective.

Invective as comic performance: the theoretical background

Let us start with the necessary clarification of the notion of «invective» based on a useful dichotomy: in a lecture «Roasting, Boasting and the Varieties of Greek Invective» at Université Catholique de Louvain in 2014, Rosen rightly suggests the distinction between *composed* and *spontaneous* invective. The first refers to ancient invective that has come down to us in a textual form, and this cannot be used to recover the spontaneous reaction of the audience. Spontaneous invective is the lively hurling of insults in real time and place, and in front of a real audience – what one might call *occasion*.[9] This notion of occasion underlines the nature of invective as performance. The definition of performance that I have recently proposed in my book *Attic Oratory and Performance* can also, therefore, be used to describe the communicative context of invective as «the communication between a performer and an audience, which is informed by the etiquette of a specific occasion and is based on the interactive communication, explicit or otherwise, between the transmitter of a message and its receiver […] on a certain day, with a certain purpose, with a certain audience, and certain conventions and norms regulating the interaction between the speaker and the other participants in the communicative situation».[10]

8. The last chapter of Miner's dissertation examines four private forensic speeches of Demosthenes: 36, 37, 45, and 54. Miner, ibid. (n. 5). This topic also repays further examination in the classical scholarship on Greek orators, with a work fully investigating the use of comic invective in the totality of private forensic speeches.

9. A. Serafim, *Attic Oratory and Performance*, New York-London 2017, p. 16.

10. SSerafim, ibid. (n. 9), pp. 16-17. Also O. Taplin, «Spreading the Word through Performance», in: S. Goldhill – R. Osborne (eds.), *Performance Culture and Athenian Democracy*, Cambridge 1999, p. 33, who sees performance «an occasion on which appropriate individuals enact events, in accordance with certain recognised conventions, in the sight and hearing of a larger social group». For more on performance: R. Schechner, «Foreword: fundamentals of Performance Studies», in: N. Stucky – C. Wimmer (eds.), *Teaching Performance Studies*, Carbondale 2002, pp. ix-xii; R. Schechner, «Performance Studies: The Broad Spectrum Approach», in: H. Bial (ed.), *The*

Invective performance, therefore, can be seen as an exercise of the power of A (the speaker and invective-producer) over B (the adversary and invective-receiver) before C (the audience) who is invited to side, cognitively, emotionally and by voting, with one of the two parts. Aeschines and Demosthenes, in other words, deploy invective against each other in such a way as to estrange the other from the judges and the onlookers and simultaneously to insinuate themselves into their goodwill.[11] In performances –oratorical, theatrical or otherwise– this triangulation, even if it is not explicit, is always there, as there are always three parties involved: a performer –actor or orator– talks about and intermittently to an interlocutor, his adversary or co-actor, before the audience, offering stimuli to the target audience and aiming to win it over.[12]

Since invective as performance impacts upon the cognitive and emotional condition of the audience it can also be said to align with speech act theory, as first proposed by J. L. Austin and further explored by J. R. Searle. For, as Austin puts it, «saying something will often, or even normally, produce certain consequential effects upon the feelings, thoughts, or actions of the audience, or of the speaker, or of other persons. And it may be done with the design, intention, or purpose of producing them».[13] Modern psychological studies have shown that the use of the language of invective is an effective way of conveying that one feels very strongly about an individual or a situation or of evoking negative feelings in someone else.[14] Invective invites people's negative emotional attitudes towards

Performance Studies Reader, London -York 2004, pp. 7-9; R. Schechner, *Performance Studies: An Introduction*, London-New York 2006, pp. 1-39, 45-51, 244-255, for a comprehensive discussion of the history of Performance Studies; S. Goldhill, «Programme Notes», in: S. Goldhill – R. Osborne (eds.), *Performance Culture and Athenian Democracy*, Cambridge 1999, pp. 10-20; T. C. Davis - T. Postlewait, *Theatricality*, Cambridge 2003, p. 31; T. C. Davis, «Introduction: The Pirouette, Detour, Revolution, Deflection, Deviation, Tack, and Yaw of the Performative Turn», in: T. C. Davis (ed.), *The Cambridge Companion to Performance Studies*, Cambridge 2008, pp. 1-8, for a survey of the most influential theories.

11. C. J. Classen, «The Speeches in the Courts of Law: A Three-cornered Dialogue», *Rhetorica* 9 (1991) 195–207.

12. On the idea of triangulating relations in the law-court: Miner, ibid. (n. 5), pp. 4-5; (n. 7), pp. 125-6; Serafim, ibid. (n. 9), p. 17.

13. J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, Cambridge, MA 1962, p. 101. On speech act theory: Austin, ibid. (n. 13); J. R. Searle, *Speech Acts*, Cambridge 1969; J. R. Searle, «Indirect Speech Acts», in: P. Cole – J. L. Morgan (eds.), *Speech Acts*, New York 1975, pp. 59-82; J. R. Searle, «The Classification of Illocutionary Acts», *Language in Society* 5 (1976) 1-24; R. Risselada, *Imperatives and Other Directive Expressions in Latin: a study in the pragmatics of a dead language*, Amsterdam 1993, pp. 26-29; C. Bary, *Aspect in Ancient Greek*, Nijmegen 2009.

14. T. Jay, «The Utility and Ubiquity of Taboo Words», *Perspectives on Psychological Science* 4 (2009) 155; also: S. Pinker, *The Stuff of Thought. Language as a Window into Human Nature*, New York 2007; K. B. Fägersten, *Who's Swearing Now? The Social Aspects of Conversational Swearing*, Cambridge 2012; A. J. J. M. Vingerhoets – L. M. Bylsma – C. de Vlam, «Swearing: A

the target, or underscores the hostile emotions of the speaker by its very lack of restraint, thereby inviting the target audiences to share the same emotions. This invitation can be seen as an attempt to forge a rapport between the speaker and the audience, known as «emotional community».[15]

Invective seen as performance leads me to the main argument I would like to put forward in this paper: namely that, in the Athenian law-court, an element of the comic permeates invective performance. Invective resembles a comic *agōn*: a competition between two contestants, held in the same trial, in which one is conceived as the antagonist and the other as the ironist, who retaliates humorously. Miner is right to highlight the association between oratory and comedy, arguing that «the rise of Old Comedy in the 5th century (and its continuation as Middle Comedy in the 4th) is significant in that its aggressive and obscene attacks against officials became an acceptable form of public speech».[16] The main feature of Old, especially Aristophanic, Comedy –i.e. «insult and ridicule directed at particular prominent individuals», a situation when someone laughs or provokes laughter at his enemy wishing to see him suffering–[17] is also central to invective in the law-court. Invective in court, I argue, draws on, or has implications for, patterns that are related to comedy, such as the inversion of tragic patterns into comic ones and the use of stock comic characters.[18] Incongruity, i.e. the construction of a set of expectations that are then juxtaposed with an unexpected conclusion, or the gathering of antithetical or anomalous components into the same event or image,[19] is also reminiscent of Aristophanes' comic style. For, as P. Harding puts it, «[Aristo-

Biopsychosocial Perspective», *Psychological Topics* 22 (2013) 287-304.

15. On emotional community: B. Rosenwein, «Worrying about emotions in history», *American Historical Review* 107 (2002) 821-845; B. Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, Ithaca 2006; J. Plamper – W. Reddy – B. Rosenwein – P. Stearns, «The History of Emotions: an Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns», *History and Theory* 49 (2010) 253.

16. Miner, ibid. (n. 5), pp. 21.

17. M. Griffith, *Aristophanes' Frogs. Oxford Approaches to Classical Literature*, Oxford-New York 2013, p. 7. Also: Halliwell, ibid. (n. 5), pp. 243-263; A. Sommerstein, *Talking about Laughter*, Oxford 2009, pp. 107-115.

18. Miner, ibid. (n. 5), p. 22.

19. Incongruity theory was coined and discussed by a prominent oeuvre of philosophers, such as A. Schopenhauer, *The World as Will and Representation,* Leipzig 1818; I. Kant, *Critique of Judgment*, trans. J. H. Bernard, New York 1951. Further on incongruity theory: H. Bergson, «*Laughter*», in: *W. Sypher, Comedy: An Essay on Comedy,* Baltimore 1956, pp. 61-192; P. C. Keith-Spiegel, «Early Conceptions of Humor: Varieties and Issues», in: J. H. Goldstein – P. E. McGhee (eds.), *The Psychology of Humor*, New York 1972, p. 6; M. Douglas, *Implicit Meanings: Essays in Anthropology*, London 1975, pp. 90-114; S. Attardo, *Linguistic Theories of Humor*, Berlin 1994; Miner, ibid. (n. 5), pp. 19-20.

phanes'] action does depend on the unexpected, the incongruous, the fantastic, the grotesque and the inconsequential».[20]

The comic character of hostile invective is stressed in a series of theories, as in S. Freud's theory of «tendentious» humour; the kind of humour that has a tendency towards hidden meanings or with a specific hidden or partly hidden purpose that sits in contrast to «abstract», or «non-tendentious» humour, which Freud sees as completely innocuous. In, *The Joke and Its Relation to the Unconscious*, Freud suggests that the purpose of a tendentious joke is either to promote hostility (whether for the sake of aggressiveness, satire or defence) or obscenity. Tendentious jokes thus satisfy purposes, such as aggressiveness, which could not be satisfied in any other way in a civilized society. The comic, or humorous, dimension of invective is also well-founded on the so-called *superiority* (or disparagement) theory. Humour originates from an act of aggression that stirs an ill-natured laughter at the wrongdoings of other individuals considered morally inferior, and thus bestows a sense of superiority. The paradigmatic superiority theorist is T. Hobbes, who said that humour (and by extension comic invective, as in this paper) arises from a «sudden glory» felt when we recognize our supremacy over others.[21]

The amalgamation of the comic with the hostile in invective is also manifest in ancient texts: Demosthenes points out, for example, that invective produces pleasure for the listener and appeals to humankind by nature; in his own words: «by nature all people listen with pleasure to slander and invective» (18.3).[22] The practice of blaming and insulting individuals occurred through hyperbolic and malevolent caricatures in which «wit and humour were used in poetic invective to foster ridicule»,[23] aiming «to give pleasure to the listener».[24] Plato also emphasizes the aggressive feelings that fuel hostile comic invective. In the *Philebus* (47d-50e), he tries to expose the «mixture of pleasure and pain that lies in the malice of amusement». In comedy, we take malicious pleasure from the ridiculous, mixing pleasure with a pain of the soul.[25]

---

20. P. Harding, «Comedy and Rhetoric», in: I. Worthington (ed.), *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, London-New York 1994, p. 197.

21. T. Hobbes, «*Human Nature*», in: W. Molesworth (ed.), *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury, vol. IV,* London 1840. Also: D. Zillmann, *Hostility and aggression*, Hillsdale, N.J. 1979; D. Zillmann, «Disparagement Humor», in: P. E. McGhee -

22. This claim of Demosthenes has a twofold purpose: it underlines the importance of invective for orators: on the one hand if the law-court audience enjoys listening to it, then the orators can benefit from using it; on the other hand Demosthenes' claim can also be seen as the first step towards preparing his audience for his own use of invective against Aeschines in this speech.

23. D. Rutherford, *Early Renaissance Invective and the Controversies of Antonio da Rho,* Tempe, AZ 2005 [Renaissance Text Series 19], 6.

24. L. C. Watson, «Invective», in: *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 32003, p. 762.

25. For a comprehensive discussion of the ancient roots of superiority theory: Arena, ibid. (n.

The core purpose of comic invective is to foster a relationship between the speaker and the audience in opposition to the target of the ridicule. The speakers in court enact a caricature of their opponent, or attack him in ways that would induce people to laugh with them at him. *Laughing with* and *laughing at* display the distinction between the potential of ridicule to promote distancing and division and its parallel power to promote bonding and affiliation. As S. Critchley puts it, «joking is a specific and meaningful practice that the audience and the joke-teller recognize as such. There is a tacit social contract at work here, namely some agreement about the social world in which we find ourselves, as the implicit background to the joke».[26] Invective, in other words, aims to «create identification of values and beliefs between the speaker and the audience. In getting a joke, the audience realizes that they share assumptions and attitudes with the speaker. When a speaker says something that the audience finds amusing, there is likely to be identification between speaker and audience, disposing them to listen further to the speech».[27] The definition of invective suggested by S. Koster rightly highlights the potential of invective to sustain group relations: invective is seen as the genre whose purpose is to denigrate publicly a known individual against the background of ethical societal preconceptions, with the aim of isolating him or her from the community.[28]

I term this potential of comic invective «the rhetoric of community»: the conscious, psychological attachment to a group and the belief that this group has shared interests. The social identity theory of H. Tajfel and J. Turner indicates that the activation of group attitudes and identities and inter-group relations –i.e. in-group solidarity and out-group hostility– have a huge impact upon behaviours and attitudes in target audiences.[29] The central hypothesis of social identity theory

1), pp. 149-150; L. G. Perks, «The Ancient Roots of Humor Theory», *Humor* 25 (2012) 119-132.

26. S. Critchley, «Humour as practically enacted theory, or, why critics should tell more jokes», in: R. Westwood – C. Rhodes (eds.), *Humour, work and organization*, London 2007, p. 20. In the same vein, A. Corbeill, *Controlling Laughter: Political Humor in the Late Roman Republic*, Princeton 1996, p. 9 argues that «political humour, no less than serious political discussion, both creates and enforces a community's norms» so that what emerges is a system of values.

27. M. A. Philips-Anderson, *A Theory of Rhetorical Humour in American Political Discourse,* College Park 2007, p. 73.

28. Koster, ibid. (n. 1), pp. 38-39.

29. H. Tajfel and J. C. Turner, «An integrative theory of intergroup conflict», in: W. G. Austin – S. Worchel (eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Monterey 1979, pp. 33-37. Also: A. H. Miller et al., «Group Consciousness and Political Participation», *American Journal of Political Science* 25 (1981) 494-511; P. J. Conover, «The Influence of Group Identifications on Political Perception and Evaluation», *The Journal of Politics* 46 (1984) 760-785; R. Lau, «Individual and Contextual Influences on Group Identification», *Social Psychology Quarterly* 52 (1989) 220-231; C. Carey, «Structure and strategy in Lysias XXIV», *Greece & Rome* 37 (1990) 44-51; L. Huddy, «Group Identity and Political Cohesion», in: D. Sears – L. Huddy – R. Jervis (eds.), *Oxford Handbook of Political Psychology*, Oxford 2003, pp.

is that members of an in-group will seek to find negative aspects of an out-group, thus enhancing their self-image. This is exactly how invective works in the law-court: it is a means for the speaker artfully to construct the audience's frame of mind, by binding himself with the audience, while simultaneously estranging his opponent from the group. This process of binding and estrangement is something that we can clearly see played out in the public forensic speeches of Attic oratory.

Comic invective in ancient public forensic speeches

a. Public forensic speeches

This paper aims to explore the features and functions of comic invective as manifested in the totality of the transmitted public forensic speeches –59 in number– from the Ten Attic Orators: Aeschines, Andocides, Antiphon, Demosthenes, Dinarchus, Hypereides, Isocrates, Isaeus, Lycurgus and Lysias. The speeches I examine in this paper are, specifically, the following:

Aeschines: 3	*Against Timarchus*, *On the False Embassy*, *Against Ctesiphon*.
Andocides: 4	*On the Mysteries*, *On his Return*, *On the Peace with Sparta* and *Against Alcibiades*.
Antiphon: 3	*Against the Stepmother for Poisoning*, *On the Murder of Herodes* and *On the Choreutes*.
Demosthenes: 10	*On the Crown, On the False Embassy, Against Leptines, Against Meidias, Against Androtion, Against Aristocrates, Against Timocrates, Against Aristogeiton 1-2* and *Against Neaira* – a pseudo-Demosthenic speech.
Dinarchus: 3	*Against Demosthenes, Against Aristogeiton, Against Philocles*.
Hypereides: 5	*In Defence of Lycophron, Against Philippides, Against Athenogenes, in Defence of Euxenippus, Against Demosthenes*.
Isocrates: 8	*Against the Sophists, On the team of horses, Trapeziticus, Against Callimachus, Aegineticus, Against Lochites, Against Euthynus, Antidosis*.

511-558; E. Hall, *The Theatrical Cast of Athens. Interactions between Ancient Greek Drama and Society*, Oxford 2006, p. 388; Arena, ibid. (n. 1), p. 151.

Isaeus: 1	*On behalf of Euphiletus*.[30]
Lycurgus: 1	*Against Leocrates*.
Lysias:24	*For Polystratus*; *Defence on a Charge of Taking Bribes*; *Against Ergocles*; *Against Epicrates*; *Against Nikomachus*; *Against the Corn dealers*; *On the Confiscation of the Property of the Brother of Nicias*; *For the Soldier*; *On the Property of Aristophanes*; *Against Philocrates*; *Against Evandrus*; *For Mantitheus*; *Against Philon*; *Defence on a Charge of seeking to abolish the Democracy*; *For the Invalid*; *Against Alcibiades 1* and 2; *Against Eratosthenes*; *Against Agoratus*; *On the Murder of Eratosthenes*; *Against Simon*; *On a Wound by Premeditation*; *Against Andocides*; *For Callias*; *On the Sacred Olive*.[31]

The examination of the transmitted public forensic speeches in their entirety would enable us to consider whether prosecution speeches made different uses of comic invective than defence speeches. For, as L. Rubinstein rightly argues, the legal character of the case affects the options available to the speakers in terms of the content of their speech, the arguments and the rhetorical strategies.[32] The examination, in this paper, of the features of comic invective in public forensic speeches would also help to shed some preliminary light on the difference between forensic public and private speeches, a dichotomy, which is also supposed to affect the use of rhetorical techniques. A few remarks about the impact of this dichotomy upon the exploitation of comic invective are made in the last section

30. Twelve speeches of Isaeus have come down to us in a textual form: *On the Estate of Cleonymus*, *Menecles*, *Pyrrhus*, *Nicostratus*, *Dicaiogenes*, *Philoctemon*, *Apollodorus*, *Ciron*, *Astyphilius*, *Aristarchus*, *Hagnias* and *Euphiletus*. The overwhelming majority revolve around private actions. See: B. Griffith-Williams, *A Commentary on Selected Speeches of Isaios*, Leiden - Boston 2013.

31. The distinction between public and private speeches, especially in the case of Lysias, is not an easy task to carry out, and its outcome is frequently disputable. Friedrich Blass, for example, proposes to consider the substance of each case to determine if it is public or private, a method that Richard Jebb – and I tend to I agree – finds uncertain. F. Blass, *Die attische Beredsamkeit: Abth. Von Gorgias bis zu Lysias*, Leipzig 1868, pp. 445-660. The categorization proposed by Blass includes some highly contestable suggestions, as is, for example, his argument for considering two speeches of Lysias, *For the Invalid* and *To his Companions,* as «bagatelle».

32. . L. Rubinstein, «Stirring up Dicastic Anger», in: D. L. Cairns – R. A. Knox (eds.), *Law, Rhetoric, and Comedy in Classical Athens. Essays in honour of Douglas M. MacDowell*, Swansea 2004, pp. 187-203; L. Rubinstein, «Differentiated Rhetorical Strategies in the Athenian Courts», in: M. Gagarin – D. Cohen (eds.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge 2005, pp. 129-145.

of this paper, in anticipation of a more fully-fledged discussion in a forthcoming article, where there will be more space for a detailed examination of the relevant texts and contexts.

There are four observations I would like to make, with the first being about the position of comic invective: it is not placed in the exordium or in the peroration of speeches. The fact that this paper examines the totality of public forensic speeches gives us confidence to argue that this was a generalized practice. We can argue, secondly, that comic invective is used in the parts of the oratorical script where personal or occupational (i.e. political, ambassadorial) matters are discussed, or where the speaker refers to the private life or affairs of his adversary. In his speech 25, *Against Aristogeiton 1*, Demosthenes makes a distinction between private and public matters that were to be discussed in different parts of his speech. His plan, as mentioned in §8, was to refer to those wrongdoings of Aristogeiton that affect the city, before making the case about his personal wickedness. It is in the second thematic unit of the speech that patterns of comic invective are used (an example is discussed below).

This dichotomy between private and public matters seems to affect not only the use of comic invective *within* the speeches, but also its use *in* those specific speeches where personal or occupational feuds drove the legal friction between the orators. The best example, perhaps, is the use of comic invective in Aeschines 2, 3 and Demosthenes 18, 19. It should be noted, however, that in cases where the speakers have a heightened and sensitive personal and emotional involvement, as in Antiphon's *Against the Stepmother for Poisoning* and *On the Choreutes*, and in Lysias' *Against Eratosthenes*, speeches delivered either against murderers or for the speaker himself to refute the accusation of committing a murder, there are no instances of comic invective. This is probably because the speakers aim to avoid the risk of making the audience laugh at their opponents. Laughter is a powerful attack against adversaries, but it also comes with the risk of giving the impression that adversaries are morons, buffoons, or any other sort of trivial menace for the judges, the city and the speaker. It can thus be claimed that specific circumstances (e.g. murder cases) that determine the level of personal and emotional involvement of the speakers also determine the use of comic invective.

The third conclusion that can be made is that although comic invective is present in the public forensic speeches of Attic oratory, it is used relatively sparingly. From the fifty-two speeches that have been explored in this paper, patterns of comic invective are deployed in twelve speeches only (or approximately 23%): Aeschines 1-3; Demosthenes 18-22, 25; Dinarchus 1; Lysias 24 and perhaps also in Lysias 30; and Isocrates 13. Of these twelve speeches,

only two are logographic, i.e. speeches composed to be delivered not by the speaker himself, i.e. Lysias 24 and 30. In these two speeches, the most explicit use of comic invective is in Lysias 24, *For the Invalid*, which serves as «a parody of the *dikanikos logos*, or rather it stands in the same relationship to serious rhetoric, as the comic perversion of tragedy (paratragedy) does to its original – language of the high style put into the mouth of a comic character in an inappropriate situation».[33] The restrained use of comic invective in public forensic speeches may indicate that speakers are conscious of the risk of giving the impression that they are buffoons (βωμολόχοι). A buffoon suffers from lack of restraint and perception: «[he] is one who cannot resist a joke. He will not keep his tongue off himself or anyone else, if he can raise a laugh, and will say things which a man of refinement would never say, and some of which he would not even allow to be said to him» (Arist. *Eth. Nic.* 1128a34-1128b1; in *Eth. Nic.* 1108a24-5 buffoonery is also considered an indication of social vulgarity). Such behaviour would be annoying, if not offensive, in court where matters ought to be taken seriously.[34]

The fourth conclusion, finally, is that the difference in the legal character of the speeches –i.e. defence or prosecution– does not seem to create any limitations for the public speaker: both the prosecutor and the defendant use comic invective indiscriminately. Comic invective is used, as shown in detail in the next subsection, in both Aeschines 2 and Demosthenes 18, which are defence speeches, and in their prosecutions, Aeschines 3 and Demosthenes 19.

b. The texts and contexts of comic invective

In this section, I explore substantial passages from seven of the twelve speeches where comic invective is used – i.e. Aeschines 3; Demosthenes 18, 19, 21, 25; Dinarchus 1 and Isocrates 13 – with the aim of exploring its linguistic and pragmatic features, and its function as a means of promoting unity and disunity. These speeches are selected for closer examination here for two reasons: first, that they include clearly articulated examples of comic invective (unlike what I described above as happening in Lysias 24 and 30); and second, that they are replete with passages where the use of comic invective underlines the ways in which the speaker attempts to create a community in which he himself and audience belong, and from which the audience is estranged and excluded.

33. Harding, ibid. (n. 20), p. 203; also: V. Wohl, «Comedy and Athenian Law», in: M. Revermann (ed.), *The Cambridge Companion to Greek Comedy*, Cambridge 2014, p. 325.

34. J. Wilkins, *The Boastful Chef: The Discourse of Food in Ancient Greek Comedy*, Oxford 2000, pp. 88-90; Halliwell, ibid. (n. 5), pp. 22-26, 40, 311, 314.

The first passage, in Demosthenes 18.262, presents the caricature of a failed theatrical performance of Aeschines:

> μισθώσας σαυτὸν τοῖς βαρυστόνοις ἐπικαλουμένοις ἐκείνοις ὑποκριταῖς Σιμύκᾳ καὶ Σωκράτει, ἐτριταγωνίστεις, σῦκα καὶ βότρυς καὶ ἐλάας συλλέγων ὥσπερ ὀπωρώνης ἐκ τῶν ἀλλοτρίων χωρίων, πλείω λαμβάνων ἀπὸ τούτων ἢ τῶν ἀγώνων, οὓς ὑμεῖς περὶ τῆς ψυχῆς ἠγωνίζεσθε: ἦν γὰρ ἄσπονδος καὶ ἀκήρυκτος ὑμῖν πρὸς τοὺς θεατὰς πόλεμος, ὑφ᾽ ὧν πολλὰ τραύματ᾽ εἰληφὼς εἰκότως τοὺς ἀπείρους τῶν τοιούτων κινδύνων ὡς δειλοὺς σκώπτεις.

You entered the service of those famous players Simmykas and Socrates, better known as the Growlers. You played small parts to their lead, picking up figs and grapes and olives, like an orchard-robbing costermonger, getting more profit from these than from the plays in which you acted at the peril of your lives. For there was no truce or armistice in the warfare between you and your audiences, and your casualties were so heavy, that no wonder you taunt with cowardice those of us who have no experience of such engagements.

Emphasis is placed, in this passage, on the (alleged) hostility of the theatrical audience towards Aeschines. The hostility was so great that, according to Demosthenes, Aeschines was pelted with figs and grapes and olives, which he collects like a fruit-seller. Incongruity is, in context, the source of invective: Demosthenes juxtaposes the high expectations that the audience in the theatre had of Aeschines, at once the tragic actor, with the reality of his (alleged) complete lack of theatrical talent. M. Douglas points out that incongruity occurs when a dominant pattern is challenged by a subordinate one.[35] This is exactly what happens here: the dominant pattern – i.e. reality – is challenged by a subordinate pattern – i.e. Aeschines' presentation not simply as an utterly untalented actor, but in fact as a caricature. This caricatured presentation draws on the stock comic character of the fruit-seller, which has affinities with primitive comic mime (Ath. 14.621d-e) and which is included by Pollux in his list of «lives by which one would be disgraced» (6.128).[36]

Comic invective based on incongruity has also to do with individuals' sexuality. An example can be found in Aeschines 3.209, where there is attribution of female characteristics, sexual deviancy, bodily obscenity and moral misbehaviour to Demosthenes. In his speeches 1, *Against Timarchus*, and 2, *On the False Em-*

35. M. Douglas, *Implicit Meanings: Essays in Anthropology*, London 1975, pp. 90-114.

36. On the figure of the fruit-seller: W. W. Goodwin, *Demosthenes' On the Crown*, Cambridge 1970, p. 162; H. Wankel, *Demosthenes Rede für Ktesiphon über den Kranz*, Heidelberg 1976, p. 1154.

bassy, Aeschines refers five times to Demosthenes as being a *kinaidos*, a sexually deviant male, because of his lack of restraint in using luxurious garments, which are indistinguishable from those of females (1.131, 181), and because of his effeminate physique and lack of martial prowess (2.88, 99, 151).[37] References, such as these, which attribute female characteristics to Demosthenes and point to gender incongruity, aim to capitalize on popular disapproval of a particular type of *hybrid*: the unmanly male.

Miner, citing Critchley, is right to explain «this phenomenon in terms of a "social contract" in which the invective-provoker (or joke-teller) and listener participate. A shared belief system should exist if the joke is to work».[38] In both oratory and comedy the exploitation of this «social contract» focuses on matters of sexuality, since these genres, aimed as they are at a popular audience, are least delicate and respecting of sexuality, and most eager to ridicule sexual deviancy.[39] After all, comedy is a genre whose effect often «consists in the comparison of some eccentricity with a norm».[40] It suffices here to mention that in comedy, and especially in Aristophanes, effeminate men, like Agathon in *Thesmophoriazousae* 249-60, are frequently targets of ridicule.

Another example of comic invective that revolves around the sexuality of the opponent can be found in Aeschines 3.209:

Περὶ δὲ τῶν δακρύων καὶ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς, ὅταν ὑμᾶς ἐπερωτᾷ· [Dem.] «ποῖ φύγω, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι; περιεγράψατέ με· οὐκ ἔστιν ὅποι ἀναπτήσομαι», ἀνθυποβάλλετε αὐτῷ· [Ath.] «ὁ δὲ δῆμος ὁ Ἀθηναίων ποῖ καταφύγῃ, Δημόσθενες; πρὸς ποίαν συμμάχων παρασκευήν; πρὸς ποῖα χρήματα; τί προβαλλόμενος ὑπὲρ τοῦ δήμου πεπολίτευσαι;

37. These five references to Demosthenes as being a *kinaidos* are the only attestations of that term in oratory; and *kinaidos* is used only rarely elsewhere: Pl. *Grg.* 494c-e; Arist. *Phgn.* 808a, 810a, 813a. This limited use makes it hard to pin down the traits of a *kinaidos*. In Arist. *Phgn.* *kinaidia* is almost synonymous with a physical abnormality and bodily oddities, with gait, stature and movements, especially of neck, head and knees, and facial expressions (especially eyes) being characteristic aspects of a *kinaidos*' physicality. In Pl. *Grg.* a *kinaidos* is defined by his moral failings, a lack of (sexual) restraint, and rampant desires. Further on *kinaidos*: J. J. Winkler, «Laying Down the Law: The Oversight of Men's Sexual Behaviour in Classical Athens», in: D. M. Halperin - J. J. Winkler - F. Zeitlin (eds.), *Before Sexuality*, Princeton 1990, pp. 178-186; J. Davidson, «Dover, Foucault and Greek Homosexuality: Penetration and the Truth of Sex», *Past & Present* 170 (2001) 23; A. Serafim, «Revisiting sexual invective: Demosthenes as *kinaidos* in Aeschines' speeches», *Classics Ireland* 23-24 (2016-17 [2018]) 1-30.

38. Miner, ibid. (n. 5), p. 17; Critchley, ibid. (n. 26), p. 4.

39. See, for example, Hubbard's argument that comedy and oratory demonstrate contempt for pederasty. T. K. Hubbard, «Popular Perceptions of Elite Homosexuality in Classical Athens», *Journal of Humanities and the Classics* 6 (1998) 48-78; T. K. Hubbard, *Homosexuality in Greece and Rome: A Sourcebook of Basic Documents*, Berkeley-Los Angeles-London 2003, pp. 86-89.

40. M. Silk, *Aristophanes and the Definition of Comedy*, Oxford 2000, p. 83.

As to his tears and his shrill voice, when he asks you: «where shall I find refuge, men of Athens? Shut me out of public life and there's nowhere for me to fly», you must answer him in turn: «and the Athenian people –where are they to find refuge, Demosthenes? With what allied support? With what financial resources? What protection have you created for the people by your policies?».

The utterance attributed to Demosthenes, indicated especially by the verb ἀναπτήσομαι, is reminiscent of the «escape songs» (or «escape odes») used mostly in Greek tragedy and which express «a sentiment usually in lyrics of a wish to flee from a dire situation by, for example, growing wings and flying away».[41] These «escape songs» are more frequently attributed to women than to men, as in Euripides' *Hippolytus*, *Andromache*, and *Hecuba*, Aeschylus' *Supplices* and Sophocles' *Women of Trachis*. The inversion of tragedy into comedy here is strengthened by the inversion of gender expectations. To put into the mouth of Demosthenes words that are appropriate for women may well serve to present him as a ridiculous and effeminate individual: someone who wants, like a woman, to escape from the dire situation that he himself had created for Athens.

Comic invective based on, and triggered by, incongruity also occurs in the vivid descriptions of Meidias, the cavalry commander, in Demosthenes 21, where he is shown as carrying with him on campaign a ridiculously luxurious and unwarlike baggage (§133: saddle with silver trappings, shawls,[42] goblets, and wine-jars), and thus as not fulfilling the most basic prerequisite of being a cavalry commander: to ride in the processions through the Agora (§171).[43] The incongruity of Meidias' incompetence is highlighted if one compares this cavalry commander with the crippled man in Lysias 24, who was accused of riding horses (§§10-12). The use of incongruity as a form of comic invective can be detected in the emphasis placed on the gap between the proper attire, equipment and skills that might be expected of the cavalry commander and the actual lack of them. Incongruity based on sexual eccentricity and deviancy is an element of comic invective, with this being especially pertinent here in the case of a cavalry commander who is presented as being so effeminate, unmanly and incompetent as to be unable to carry out basic campaign duties.

41. E. P. Garrison, *Groaning Tears: Ethical and Dramatic Aspects of Suicide in Greek Tragedy*, Leiden-New York 1995, p. 80; also: N. Loraux, *Tragic Ways of Killing a Woman*, Cambridge-London 1987, p. 18.

42. The word used for shawl is χλανίς, an outer garment, which is associated with luxurious excess (as in Dem. 36.45; Ar. *Lys*. 1189 and *Vesp*. 677; Men. *Dys*. 257; Archippus fr. 48 K.-A.), and which might provoke allegations of effeminacy (as in Aeschines 1.131, 181).

43. D. M. MacDowell, *Demosthenes' Against Meidias*, Oxford 1990, p. 389: «the point is that riding through the Agora was much easier than riding into battle, but Meidias was incompetent even at that. He did not possess a horse of his own and probably has little experience of riding».

Stock comic characters are another means of constructing comic invective in Attic forensic speeches. An example has already been examined: the use of the stock comic character of the fruit-seller in Demosthenes 18.262.[44] As argued in my book, *Attic Oratory and Performance*, Demosthenes and Aeschines also use the stock comic persona of κόλαξ, "flatterer", to attack each other, as in Demosthenes 19.113 and Aeschines 3.76. «In both passages, the implied contrast between the accused person, who ingratiated himself with the Macedonians, and the Athenians, who reacted with hostility, is designed to portray him as a double-faced citizen who pretends to be a patriot but fawns on the city's enemies. The presentations of Aeschines in the first passage and of Demosthenes in the second passage as flatterers aim to capitalize on real anxieties in Athens about the social mobility that flatterers embodied».[45] For, as Duncan notes, «evidence from Old Comedy points to a widespread anxiety in Athens that some aspiring politicians were using *kolakeia*, flattery, as a means of upward social mobility and political achievement».[46]

Another example of the use of stock comic characters is in Demosthenes 18.243, where the speaker claims that Aeschines is like a doctor who, while the patient was alive, refused to give him the remedy but, when the patient died, explained how he could have escaped death. The doctor, who pretends to have worthy qualities that he does not have, is close to the comic character of ἀλαζών, the braggart, a character held up to the audience's ridicule. The braggart in Old Comedy is a man who holds an unofficial position or professes expertise that, he claims, makes him superior to other men; exploiting this, normally in speech, to obtain profit, power or reputation; but what he says is actually false or useless.[47] A range of Greek sources, such as Pl. *Phlb.* 48c-49c, Xen. *Mem.* 1.7.2-3 and Arist. *Eth. Nic.* 1127a21-23, refer to bragging as provoking laughter (τὸ γελοῖον): if others perceive a lack of self-awareness in boasts about qualities that one does not have, especially concerning physical characteristics and virtue, the result is laughter.

Demosthenes develops in 18.243 only an *implicit* analogy between his opponent and the quack doctor, unlike his more overt and direct accusation against

44. See pp. 15-16.

45. Serafim, ibid. (n. 9), pp. 92-93.

46. A. Duncan, *Performance and Identity in the Classical World*, Cambridge-New York 2006, p. 105; also: N. Fisher, «Symposiasts, Fish-eaters and Flatterers: Social Mobility and Moral Concerns in Old Comedy», in: D. Harvey - J. Wilkins (eds.), *The Rivals of Aristophanes: Studies in Athenian Old Comedy*, Swansea 2000, pp. 355-378.

47. On *ἀλαζών*: C. Whitman, *Aristophanes and the Comic Hero*, Cambridge 1964, pp. 26-28; T. K. Hubbard, *The Mask of Comedy: Aristophanes and the Intertextual Parabasis*, Ithaca-London 1991, pp. 2-5; Duncan, ibid. (n. 46), pp. 90-102; W. Major, «Aristophanes and *Alazoneia*: Laughing at the Parabasis of the Clouds», *Classical World* 99 (2006) 131-144; Miner, ibid. (n. 5), pp. 72-78; N. Worman, *Abusive Mouths*, Cambridge 2008, p. 85.

Androtion of being a braggart (22.47).[48] Demosthenes implies that just as a doctor claims, after the death of the patient, that he could have saved his life,[49] similarly Aeschines claims *post factum* that he fights to protect Athens. «For Demosthenes' joke to work it clearly requires a minimum level of knowledge of the alleged contradiction between Aeschines' patriotic rhetoric and his actions. Given that Aeschines' military record is the source of attempted ridicule many times in Demosthenes 18 and 19, it would be safe for us to assume that the audience would have been able to understand the accusation of bragging».[50]

The harsh attack that Isocrates levelled against the sophists, in his speech 13, because they purposely deceive their students with false promises is also based on the exploitation of the comic stock character of the braggart. The sophists are presented as having the qualities and behavioural traits of the braggarts: they boast about qualities that they do not have in order to impress the laymen (§1: «the teachers who do not scruple to vaunt their powers with utter disregard of the truth have created the impression that those who choose a life of careless indolence are better advised than those who devote themselves to serious study»), but their claims are utterly false, useless and ridiculous (§2: «for I think it is manifest to all that foreknowledge of future events is not vouchsafed to our human nature»; §4: «they hold their hands out for a trifling gain and promise to make their disciples all but immortal»; §9: «although the speeches which they compose are worse than those which some laymen improvise, nevertheless they promise to make their students such clever orators that they will not overlook any of the possibilities which a subject affords»). Isocrates emphasizes the gap, the incongruity, between the exaggerated claims of the sophists and the reality, presenting them in a caricatured way.

In addition to the use of stock comic characters, language that draws on or implies the language used in Greek comedy is also used as a means of undermining opponent(s). This is the case in Aeschines 3.167 (first passage below) and Demosthenes 25.40 (second passage below):

> Ταῦτα δὲ τί ἐστιν, ὦ κίναδος; ῥήματα ἢ θαύματα; καὶ πάλιν ὅτε κύκλῳ περιδινῶν σεαυτὸν ἐπὶ τοῦ βήματος ἔλεγες, ὡς ἀντιπράττων Ἀλεξάνδρῳ [...]

48. «And first, let us scrutinize his collection of tax money -which he considers his greatest achievement- not by paying any attention to his boastful speech (ἀλαζονεία), but rather by examining the deed, as it actually happened».

49. The denigration of doctors was a theme in fourth-century comedy. We know that three comedies from Middle Comedy and one from New Comedy have the title *Ἰατρός* (*Doctor*).

50. Serafim, ibid. (n. 9), pp. 93-94.

> What are these, you sly fox, words or wonders? And again, when whirling yourself around on the platform, you said, as though you were manoeuvring against Alexander [...]
>
> τί οὖν οὗτός ἐστι; κύων νὴ Δία, φασί τινες, τοῦ δήμου. ποδαπός; οἷος οὓς μὲν αἰτιᾶται λύκους εἶναι μὴ δάκνειν, ἃ δέ φησι φυλάττειν πρόβατ᾽ αὐτὸς κατεσθίειν.
>
> Now what is the defendant? «He is the watch dog of the democracy», cry his friends. Yes, but what sort of dog? One that never snaps at those whom he accuses of being wolves, but himself devours the sheep he pretends to guard.

Aeschines, in the first passage, apostrophizes his opponent, describing him as a «fox» or «beast». In the second passage, Demosthenes presents Aristogeiton as being a dog. The comparison of humans to animals goes back to Homer and iambographers, especially Simonides who, in his vitriolic poem 7 compares women to eight different types of animals, and connects with Aesop's fables, but emerges primarily as a comic phenomenon in the 5th and 4th centuries.[51] As Worman also rightly points out, «in Homeric epic, for instance, dog epithets are a common form of abuse, and a beggared, doggish Odysseus exchanges cruel abuses with other lowly types».[52] The κίναδος that Aeschines uses here is also used in comic invectives, such as in Aristophanes' *Clouds* 448 and *Birds* 429.[53] The fox is a trickster *par excellence*, the symbol of the slanderer, the one who intentionally deceives the people for personal profit. Aeschines frequently accuses Demosthenes of being a trickster (e.g. 1.175, 2.11, 43, 98, 153; cf. Isaeus 4.23-24). The fox also represents an outsider to the human system, always an enemy, representing an alternative world to humans', as C. Franco points out.[54]

The reference to Aristogeiton as being a dog may also point to comic themes and plots, as exploited, for example, by Aristophanes in *Wasps*, the satire of the litigiousness of Athenians, where the dog's name, Labes, roughly meaning

51. On the exploitation of allegorical typology of animals in Aristophanic drama: J. Taillardat, *Les images d'Aristophane. Études de langue et de style*, Paris 1965, pp. 94-95, 174-177, 206-211, 227-228, 254-256, 299-300, 311-312, 416-418; M. Treu, *Undici cori comici. Aggressività, derisione e tecniche drammatiche in Aristofane*, Genova 1999, p. 99; P. Totaro, *Le seconde parabasi di Aristofane*, Stuttgart-Weimar 2000, pp. 138-139; E. Hall, «The Aesopic in Aristophanes», in: E. Bakola –

52. Worman, ibid. (n. 47), p. 26.

53. Hubbard, ibid. (n. 39), p. 7.

54. C. Franco, *Shameless: The Canine and the Feminine in Ancient Greece*, Berkeley 2014, p. 50.

Snatcher, conveys his trademark vice: he steals and eats an entire Sicilian cheese and is hauled into court. Franco argues that «in ancient comedy, many sarcastic remarks levelled at impudent women and greedy demagogues play on the figure of the dog».[55] The reference to the dog is a suitable means of attack, since dog is seen as a «liminal» animal: it is, on the one hand, a useful creature that carries out traditional roles, such as that of the guardian, the protector of flocks, the hunter and the loyal and affectionate friend of humans (as Argos was for Odysseus). On the other hand, it can also be seen an incontrollable and dangerous creature, recognized as such by Priam in the *Iliad* 22.66-76. Also, the beasts in the *Odyssey* 5.473 are mentioned as possible attackers of Odysseus in his sleep. Franco gives a full account of the «liminal» nature of the dog, especially its «natural» propensity to wolfish madness and frenzy. A person that bears the qualities of a dog may consequently be heedless, brazen, an intruder, avenger, or traitor, a bloodthirsty psychopath or furious mother, as Hecuba was.[56]

Comic invective is also denoted by specific language register that can be found mainly in Demosthenes' *On the Crown* (speech 18), with some references also in Dinarchus' *Against Demosthenes* (speech 1). The orators use diminutives (18.242: τἀνθρώπιόν «little man», 261: γραμματεύειν καὶ ὑπηρετεῖν τοῖς ἀρχιδίοις «scribe and errand boy to minor officials»),[57] neologisms (18.127: σπερμολόγος «babbler»,[58] 139: ἰαμβειοφάγος literally, «iamb-eater» or generally, «devourer of insults»; 209: γραμματοκύφων «hunchbacked clerk»; cf. Lysias 30.28: ὑπογραμματέας «under-clerks»),[59] and low-life street language (Demosthenes 18.127: περίτριμμ' ἀγορᾶς «man who loafs in the market-place», and Dinarchus 1.32: κατὰ τὴν ἀγορὰν ἐλογοποίει «he was making speeches in the market»), which are words and phrases highly suggestive of comic language. Περίτριμμα literally means «anything worn smooth by rubbing». The same word appears in Aristophanes' *Clouds* 447: περίτριμμα δικῶν «a practiced knave in lawsuits». Men who frequented the place of ἀγορά («market») were called ἀγοραῖοι, an adjective that has positive and negative meaning. It

55. Franco, ibid. (n. 54), p. 7.

56. Franco, ibid. (n. 54).

57. On diminutives as being an element of the comic language register: G. O. Rowe, «The portrait of Aeschines in the Oration on the Crown», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 97 (1966) 398; Sommerstein, ibid. (n. 17), pp. 29-30; K. Dover, «Some Evaluative Terms in Aristophanes», in: A. Willi (ed.), *The Language of Greek Comedy*, Oxford 2002, pp. 88-89.

58. Cf. Aristophanes *Birds* 232, 579.

59. K. Dover, *Greek Popular Morality in the time of Plato and Aristotle*, Oxford 1974, p. 32 argues that a common ingredient of the diatribes made against one's opponent in comedy and oratory is that «the opponent and his kin have followed menial callings, for example, clerks, or have made a living by manufacture or retail trade».

may mean «common fellows», but also «low sort of men»,[60] since the market was considered «a sordid place, associated, in socially elite terms, with the crowd or rabble».[61]In Demosthenes 57.32, there is an implicit indication that those who work in the ἀγορά were considered foreigners. The use of this language redolent of comedy serves to belittle the opponents of Demosthenes and Dinarchus by inviting the audience to associate them with the vulgar and petty characters of comedy.

Conclusions

This paper has examined the linguistic and pragmatic features, and the function of comic invective, in the totality of public orations of Attic forensic oratory. Specific features of invective have been discussed: incongruity presented through caricatured presentations of past mishaps and the inversion of gender expectations; and the use of stock comic characters and language registers. Comic invective aims to enable the speaker to engage the audience, lambast the opponent and create a community by binding himself to the audience, while estranging the target of the ridicule from it. Some further conclusions about the use of comic invective can be drawn: that comic invective is not placed at the beginning or the end of speeches; that it is used in (parts of) speeches where personal matters are discussed, or where the speaker refers to the private life or affairs of his adversary; and that although present in the public forensic speeches of Attic oratory, comic invective is used relatively sparingly.

In elucidating in some detail the features and the purposes of comic invective in public forensic speeches, this paper establishes a framework within which other oratorical genres might be explored. Future research could concentrate, for example, on the investigation of the features and functions of comic invective in private speeches. This is the next phase my research would embark into: having already investigated several private forensic speeches – i.e. Demosthenes 50-56 and Lysias 10, 11, 17, 23 and 32 –I can confirm that there is a lack of patterns of comic invective. In 50.26 Polycles is presented as laughing at Apollodoros, the plaintiff, but this reference is not part of an attempt by the speaker to provoke laughter in the audience towards his opponent.

The lack of (explicit) patterns of comic invective from the speeches of Demosthenes and Lysias might be a conscious attempt on the part of the speakers who compose a private speech to avoid giving the impression that their adversaries

60. *LSJ* s.v. *περίτριμμα*, *ἀγοραῖος*.
61. Halliwell, ibid. (n. 5), pp. 231-232.

were ridiculous and thus, potentially a minor threat for them or their clients. This, however, poses a further question: were not Demosthenes and Lysias able to exploit the aggressive qualities of laughter to attack opponents in private cases in the ways in which they do in public cases? If it could be agreed that they were, we should then think about why they did not make use of this opportunity. It was at their discretion to use comic invective: but when? In which contexts? How about the use of comic invective in deliberative and epideictic speeches? These unanswered questions make it clear that more work on the use of comic invective in Attic oratory is sorely needed.

University of Cyprus, Nicosia ANDREAS SERAFIM

Ελληνικά 68 (2018-2019)

BETWEEN POETRY AND HISTORY
ARISTOTLE *POETICS* 1451A 36-1451B 11*

1. Introduction

In his well known contrast of poetry with history in the *Poetics* 1451a 36-1451b 11, Aristotle argues that history tells what happened (τὰ γενόμενα λέγειν) and poetry what might happen (οἷα ἂν γένοιτο). Aristotle thinks that poetry tells general truths (τὰ καθόλου) about how a certain type of man will probably or necessarily (κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον) say or do something, while history is about particulars (τὰ καθ' ἕκαστον), for example Alcibiades. For this reason, poetry is more philosophical and important than history, and Herodotus' work would still be a kind of history even if it were rewritten in verse.

Scholars qualify Aristotle's contrast of poetry with history by underlining the customary criterion of either Aristotle's engagement with defending philosophy or his well known anti-platonic stance on the ancient quarrel between philosophy and poetry (in Plato *Republic* 10.607b).[1] But they usually suggest that Aristotle does not do justice to ancient historians, especially Thucydides,[2] to whom the reference to Alcibiades may allude as the historian of the Peloponnesian War. Particularly, they

---

* This article pushes further my reading of Aristotles' *Poetics* 1451a 36-1451b 11 delivered at the Conference «Sience/Fiction/History: The Literary in Classical Historiography», Hosted by the Aristotle University at Thessaloniki, Athens, September 11-12, 2014.

1. G. F. Else, *Aristotle's* Poetics: *The Argument,* Leiden 1957, pp. 304-305; T. G. Rosenmeyer, «History or Poetry? The Example of Herodotus», *Clio* 11.3 (1982) 239-259, esp. 240; N. Thomson, «The Decline and Repudiation of the Whole: Notes on Aristotle's Enclosure of the Pre-Socratic World», in I. Shapiro and J. W. Decew (eds.), *Theory and Practice*, New York and London 1992, pp. 36-42 and 45-46. On the ancient quarrel between philosophy and poetry, see S. Rosen, *The Quarrel Between Philosophy and Poetry*, New York 1993.

2. D. M. Pippidi, «Aristotle et Thucydide. En marge du chapitre IX de la *Poétique*'», in *Mélanges … offerts à J. Marouzeau,* Paris 1948, pp. 483-490; K. von Fritz, *Aristotle's Contribution to the Practice and Theory of Historiography*, *UCPP* 28.3, Berkeley 1958, p. 132; A. W. Gomme, *The Greek Attitude to Poetry and History*, Berkeley 1954, pp. 49-72; G. E. M. de Ste. Croix, «Aristotle on History and Poetry (*Poetics*, 9, 1451a 36-b11)», in B. Levick (ed.), *The Ancient Historian and his Materials*: *Essays in honor of C. E. Stevens*, London 1975, p. 46 = G. E. M. de Ste. Croix, «Aristotle on History and Poetry (*Poetics*, 9, 1451a 36-b11)», in A. O. Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's* Poetics, Princeton 1992, p. 24; F. W. Walbank, *Selected Papers*: *Studies in Greek and Roman History and Historiography*, Cambridge 1985, pp. 224-241.

mention that Thucydides pays attention to some historical knowledge which may be found in Homer;[3] and the most important, that he characterizes his work as permanent legacy, not a show-piece for a single hearing (1.22.4 κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται), which is a philosophical point of view claiming for the universal as characteristic of the role of his historiography.[4]

What is true is that Aristotle does not mention Thucydides at all either elsewhere in the *Poetics* or anywhere in his entire work. One might think that Aristotle has not thought much about Thucydides' work in this passage; his mere mention of Alcibiades is not enough to rely upon. On the other hand, it is not possible that Aristotle did not know of Thucydides' text, because he himself was a historical researcher, who wrote the *Politics* and the *Athenian Constitution*,[5] and Thucydides was the major historian of Alcibiades and Pericles. Since then we cannot prove that Aristotle was not aware of Thucydides' work, we are urged to suppose that the absence of Thucydides' name from his key passage from the *Poetics* may be intentional and, consequently, crucial. Moreover, Aristotle's mention of Herodotus alone may be intentional, too, since it is followed by the proposal that Herodotus' work could be rewritten poetically without loosing its historical character, a proposal which is completely hypothetical and practically impossible.

With these in mind, I will re-examine Aristotle's *Poetics* 1451a 36-1451b 11 in an attempt to determine the underlying criteria in his final aphoristic dissection. What I will offer to the discussion is that Aristotle's ideas of what might happen (οἷα ἂν γένοιτο) and probably or necessarily saying/doing something (κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον), along with his antithesis between general truths and the particulars, conceal his deeper distinction between Herodotus' and Thucydides' work concerning their attitude towards history and poetry. Aristotle's distinction between poetry and history in the *Poetics* may comprise the first conscious literary attempt to distinguish between historiography and poetry based on the relationship of these genres to philosophical thought and manner of expression.[6]

3. For detailed quotations see below in the chapter 5.

4. Pippidi, ibid (n. 2), pp. 489-490 («[…] non pas la chronique d'une guerre, quelle que fût son importance, mais un essai de philosophie politique, fondé sur la conviction (qui était également sienne) que les mêmes causes engendrent toujours les memes effets»). More recently, see K. A. Raaflaub, «*Ktēma es aiei*: Thucydides' Concept of "Learning through History" and Its Realization in His Work», in A. Tsakmakis –M. Tamiolaki (eds.), *Thucydides Between History and Literature,* Berlin - Boston 2013, pp. 3-21.

5. G. M. Sifakis, *Aristotle on the Function of Tragic Poetry*, Herakleion 2001, p. 21. For Aristotle's general attitude towards history, see R. Weil, *Aristote et histoire*: *Essai sur la* Politique, Paris 1960; id., «Rhilosophie et histoire. La vision de l' histoire chez Aristote», in *La* Politique *d'Aristote*, *Entretiens sur l'antiquité classique* 11, Fondation Hardt, Vandoevres - Genève 1965. Cf. P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian* Athenaion Politeia, Oxford 1981.

6. See the insightful thoughts by Sifakis, ibid (n. 5), pp. 19-26 (on «History and Poetry»),

Perhaps, more is needed to be done in order to understand the formation of historiography and its early reception as a genre of relating the events in prose.[7]

2. *Analysis of Aristotle's passage*

Poetics 1451a 36–1451b 11

> Φανερὸν δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ὅτι οὐ τὸ τὰ γενόμενα λέγειν, τοῦτο ποιητοῦ ἔργον ἐστίν, ἀλλ᾽ οἷα ἂν γένοιτο καὶ τὰ δυνατὰ κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον. ὁ γὰρ ἱστορικὸς καὶ ὁ ποιητὴς οὐ τῷ ἢ ἔμμετρα λέγειν ἢ ἄμετρα διαφέρουσιν (εἴη γὰρ ἂν τὰ Ἡροδότου εἰς μέτρα τεθῆναι καὶ οὐδὲν ἧττον ἂν εἴη ἱστορία τις μετὰ μέτρου ἢ ἄνευ μέτρων)· ἀλλὰ τούτῳ διαφέρει, τῷ τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο. διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστὶν· ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἡ δ᾽ ἱστορία τὰ καθ᾽ ἕκαστον λέγει. ἔστιν δὲ καθόλου μέν, τῷ ποίῳ τὰ ποῖα ἄττα συμβαίνει λέγειν ἢ πράττειν κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον, οὗ στοχάζεται ἡ ποίησις ὀνόματα ἐπιτιθεμένη· τὸ δὲ καθ᾽ ἕκαστον, τί Ἀλκιβιάδης ἔπραξεν ἢ τί ἔπαθεν.

It is also evident from what has been said that it is not the poet's function to relate actual events, but the kinds of things that might occur and are possible in terms of probability or necessity. The difference between the historian and the poet is not that between using verse or prose; Herodotus' work could be versified and would be just as much a kind of history in verse as in prose. No, the difference is this: that the one relates actual events, the other the kinds of things that might occur. Consequently, poetry is more philosophical and more elevated than history, since poetry relates more of the universal, while history relates particulars. 'Universal' means the kinds of things which it suits a certain kind of person to say or do, in terms of probability or necessity; poetry aims for this, even though attaching names to the agents. A «particular» means, say, what Alcibiades did or experienced.[8]

---

analyzing the crucial ideas of the passage.

7. On items of early literary criticism (with special reference to Aristotle's *Poetics*), see N. P. Grinster, «Grammar of Poetry (Aristotle and Beyond)», in P. Swiggers - A. Wouters (eds.), *Grammatical Theory and Philosophy of Language in Antiquity*, Leuven 2002, pp. 71-99.

8. Greek text from R. Kassel, *Aristotelis*: *De Arte Poetica*, Oxford 1965; Translation from S. Halliwell, *Aristotle*: *Poetics*, Cambridge, MA, 1995, repr. 2005.

I believe it is necessary to begin the analysis of the passage by making the following clarification: by the term ἱστορία (*historia*) the philosopher means historiography and not the events of the past. This is evident because he refers to history as the work of the historian, just as poetry is the work of the poet. Furthermore, during the classical period, there was no established terminology for historical reality. Terms were rather derived from becoming (γίγνομαι) and working (ἐργάζομαι) or from the content of actual events: for example, war or the fighting of wars (ἐπολέμησαν) in Thucydides' prelude (1.1): Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους. From lexicons of the ancient Greek language, we know that the n. *historiē* is not literally found before Herodotus,[9] where it is used only five times: at 1.1, 2.99.1, 2.118.1, 2.119.3, 7.96.1. In its official use in the preface of Herodotus' work, the word *historiē* is linked to the n. *apodexis* as a genitive objective (Ἡροδότου Ἁλικαρνησσέος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε), an element that predicates the meaning of the word: «the work is the display of the inquiry of Herodotus» or «Herodotus' work is the outcome of thorough knowledge and research». With this general meaning, the word *historiē* is also used in 7.96.1, in a first person statement, where Herodotus argues that it was not necessary for the aim of his inquiry (ἐς ἱστορίης λόγον) to record the names of the native leaders who followed Xerxes' army (τῶν ἐγώ, οὐ γὰρ ἀναγκαίῃ ἐξέρχομαι ἐς ἱστορίης λόγον, οὐ παραμέμνημαι). In the other three quotations (all in the second book of his work), *historiē* points to the way of acquiring knowledge by asking questions and taking answers (2.99.1 ὄψις τε ἐμὴ καὶ γνώμη καὶ ἱστορίη ταῦτα λέγουσα ἐστί; 2.118.1 ἱστορίῃσι φάμενοι εἰδέναι; and 2.119.1 ἱστορίῃσι ἔφασαν ἐπίστασθαι).[10] Thucydides does not use the word *historia* for his work.

Now I proceed to the content of our passage. The semantic antithesis of course is between general and particulars on which the antithesis between poetry and history is based. But the crucial features may be the phrases οἷα ἂν γένοιτο and κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον, which I need to detect. They are both referring to poetry and follow immediately after the beginning of the passage, where we read: φανερὸν δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ὅτι […] («It is also evident from what

9. Earlier (*c.* 500 BC), in Heraclitus B 35 (I 159.6 εὖ μάλα πολλῶν ἵστορας) we find the noun ἵστωρ referring to the philosophers, who have to know a lot of things very well.

10. S. Nikolaidou-Arabatzi, «ἱστορέειν and θωμάζειν: scientific terms and signs of unity in Herodotus' *Histories*», in E. Bowie (ed.), *Herodotus*: *Narrator, Scientist, Historian*, *Trends in Classics Series* [Supplementary Volumes 59], Berlin - Boston 2018, pp. 224-225. For *historiēs apodexis*, R. Thomas, *Herodotus in Context*: *Ethnography, Science and the Art of Persuasion*, Cambridge 2000, pp. 267-269; E. J. Bakker, «The Making of History: Herodotus' *Historiēs Apodexis*», in E. J. Bakker - I. J. F. de Jong - H. van Wees (eds.), *Brill's Companion to Herodotus*, Leiden, Boston - Cologne 2002, pp. 3-32.

has been said»). This means that the terms for interpreting our phrases –and our passage furthermore– are to be found primarily in the previous chapter, where we read (1451a 30-34):

> χρὴ οὖν, καθάπερ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις μιμητικαῖς ἡ μία μίμησις ἑνός ἐστιν, οὕτω καὶ τὸν μῦθον, ἐπεὶ πράξεως μίμησίς ἐστι, μιᾶς τε εἶναι καὶ ταύτης ὅλης, καὶ τὰ μέρη συνεστάναι τῶν πραγμάτων οὕτως ὥστε μετατιθεμένου τινὸς μέρους ἢ ἀφαιρουμένου διαφέρεσθαι καὶ κινεῖσθαι τὸ ὅλον.
>
> Just as, therefore, in the other mimetic arts a unitary mimesis has a unitary object, so too the plot, since it is mimesis of an action, should be of a unitary and indeed whole action; and the component events should be so structured that if any is displaced or removed, the sense of the whole is disturbed and dislocated.

In that passage Aristotle defines poetry –tragedy in particular– as *mimesis* of an action by developing his criteria for composing a tragic myth. Precisely, he claims that poetry is the imitation of an action with intrinsic unity and with a specific arrangement of its parts, which means that the poet moulds the story by using a specific sequence of events. This mimetic content does not represent an actual fact, but a reality based on input that is composed each time by the poet.[11] Therefore, Aristotles' following statement at 1451a 36 that the work of the poet is not to recite events (οὐ τὸ τὰ γενόμενα λέγειν, τοῦτο ποιητοῦ ἔργον ἐστίν) arises directly (φανερὸν δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ὅτι […[) from his idea about the mimetic content of poetry, which excludes actual facts. Consequently, the expressions οἷα ἂν γένοιτο (what might happen) and κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον (what is probable or necessary) mean that the poet describes a kind of thing that might happen, *i.e.* what is probable or necessary to happen.[12] Furthermore, probability (οἷα ἂν γένοιτο) and necessity (κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον), which are emphatically repeated throughout our passage, should be considered as the terms of the poetic *katholou*, in the framework of the semantic antithesis between general truths and particulars that distinguishes philosophy from history.

---

11. On the mimetic content of poetry in Aristotle, J. Küpper, «Dichtung als Mimesis», in A. Gudeman (ed.), *Aristoteles*: *Περὶ Ποιητικῆς*, Berlin and Leipzig 1934, pp. 29-46; S. Halliwell, «Aristotelian mimesis reevaluated», *Journal of the History of Philosophy* 28.4 (1990) 487-510; S. Halliwell, «Aristotelian Mimesis Between Theory and Practice», in S. Isomaa and al. (eds.), *Rethinking Mimesis*: *Concepts and Practices of Literary Representation*, Cambridge 2012, pp. 3-24, esp. 14-15.

12. Sifakis, ibid (n. 5), p. 23.

3. Speakers in Thucydides' The Peloponnesian War

For the purpose of my article, it is of special interest that the content of the expressions οἷα ἂν γένοιτο and κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον can be searched in the deep meaning of what Thucydides systematically states about the manner in which he composed the orations of his narrative of the Peloponnesian War. In the chapter on his methodology we read:

Thucydides 1.22.1

> Καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ἦν ἐμοί τε ὧν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθέν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν· ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται.

> Of the various speeches made either when war was imminent or in the course of the war itself, it has been hard to reproduce the exact words used either when I heard them myself or when they were reported to me by other sources. My method in this book has been to make each speaker say broadly what I supposed would have been needed on any given occasion, while keeping as closely as I could to the overall intent of what was actually said. [13]

Thucydides' emphasis on difficulty of reproducing the exact words of the speakers (χαλεπὸν τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι) along with his promise to keep as closely as possible to the truth (ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων) indicate his perception that history ought to be relating what actually happened, when that information is available. One might think that this Thucydidean perception does not run counter to Aristotle's view that history recites events. In reality, however, Thucydides' statements explain how he wrote the speeches of his work, since it was not possible for them to be worth recording.[14] This means that Thucydides' speakers are, of course, historical fig-

13. Greek text from H. Stuart-Jones –J. E. Powell, *Thucydidis: Historiae*, Oxford, 1942; Translation from M. Hammond, *Thucydides*: *The Peloponnesian War*, Oxford 2009.

14. From bibliography on what Thucydides' method on speeches actual means, I select: R. Jebb, «The Speeches of Thucydides», in E. Abbott (ed.), *Hellenica*: *A Collection of Essays on Greek Poetry, Philosophy, and Religion*, London 1880, pp. 266-323, reprinted in H. F. Harding (ed.), *The Speeches of Thucydides*, Lawrence, Kansas, 1973, pp. 223-309; A. Rengakos, «Fernbeziehungen

ures, but their words are not the original. In fact, their speeches are interpreted. Precisely, they are intentionally moulded by the historian according to duty and necessity, based on his own evaluation of an objective reality which the speakers were urged to face (ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν). Nicias' and Alcibiades' speeches, for example, express what was necessary in order to either resist or submit to the Sicilian expedition. That is to say, their words are contrived, revealing a partial and expository image of historical reality: Nicias being the perfect advisor for the cancellation of the expedition and Alcibiades the advocator of its ideals. Thus, in Thucydides' work, the words of the historical figures are what might be told (οἷοι ἂν γένοιντο), resulting in a projection of a reality onto what was demanded.[15] This image is mimetic, and may be compared to the mimetic content of the construction of the heroes of poetry, for which Aristotle argues in the *Poetics* 1449b 36-38: poetry –and more specifically tragedy– «is mimesis of an action, and the action is conducted by agents who should have certain qualities in both character and thought» (ἐπεὶ δὲ πράξεώς ἐστι μίμησις, πράττεται δὲ ὑπὸ τινῶν πραττόντων, οὓς ἀνάγκη ποιούς τινας εἶναι κατά τε τὸ ἦθος καὶ τὴν διάνοιαν).[16]

---

zwischen den Thukydideischen Reden», *Hermes* 124 (1996) 396-417; L. Porciani, «The Enigma of Discourse: A View of Thucydides», in J. Marincola (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, 2 Vols, Oxford 2007, pp. 328-335; C. Pelling, «Thucydides' Speeches», in J. S. Rusten (ed.), *Thucydides*, Oxford 2009, pp. 176-190. A notable exception is by D. Kagan, «The Speeches in Thucydides and the Mytilene debate», in *id*. (ed.), *Studies in Greek Historians*, Cambridge 1975, pp. 71-94, who, at odds to Thucydides himself, argues that the speeches in Thucydides' *The Peloponnesian War* reflect what the speakers actually said.

15. My approach is not concerned in the customary criticism of the rhetoric of Thucydides' orations, a survey of which is there in N. Morley, *Thucydides and the Idea of History*, New York 2014, pp. 97-138 (in a chapter entitled «Rhetoric and the Art of History»).

16. Plutarch's observations on Thucydides' vivid representation of emotions and character may be thought as indicative of a «mimetic» content of Thucydides' narrative:

Plutarch *Moralia* 346f-347a

Πλὴν ὁ Σιμωνίδης τὴν μὲν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπῶσαν προσαγορεύει, τὴν δὲ ποίησιν ζωγραφίαν λαλοῦσαν. ἃς γὰρ οἱ ζωγράφοι πράξεις ὡς γιγνομένας δεικνύουσι, ταύτας οἱ λόγοι γεγενημένας […] καὶ τῶν ἱστορικῶν κράτιστος ὁ τὴν διήγησιν ὥσπερ γραφὴν πάθεσι καὶ προσώποις εἰδωλοποιήσας. ὁ δ' οὖν Θουκυδίδης ἀεὶ τῷ λόγῳ πρὸς ταύτην ἁμιλλᾶται τὴν ἐνάργειαν ἄν, οἷον θεατὴν ποιῆσαι τὸν ἀκροατὴν καὶ τὰ γιγνόμενα περὶ τοὺς ὁρῶντας ἐκπληκτικὰ καὶ ταρακτικὰ πάθη τοῖς ἀναγιγνώσκουσιν ἐνεργάσασθαι λιχνευόμενος.

Simonides, however, calls painting inarticulate poetry and poetry articulate painting; for the actions which painters portray as taking place at the moment literature narrates and records after they have taken place […] The most effective historian is he who, by a vivid representation of emotions and characters, makes his narration like a painting. Assuredly Thucydides is always striving for this vividness in his writing, since it is his desire to make the reader a spectator, as it were, and to produce vividly in the minds of those who peruse his narrative the emotions of amazement and consternation which were experienced by those who beheld them. (Greek text and translation from F. C. Babbitt, *Plutarch*: *Moralia*, Cambridge, MA, 1936).

At the climax of Thucydides' mimetic spectacle is the hymn of Athens in Pericles' Funeral Speech (2.35-46) and the Melian dialogue with the Athenians before the historic enslavement of the Melians (5.85-111). In the Melian dialogue with the Athenians, the historical figures have omitted their names and present themselves as persons who are, by universal law, protecting the right to freedom or the strength of those in power respectively.[17]

Thucydides 5.102

> [ΜΗΛ.] Ἀλλ' ἐπιστάμεθα τὰ τῶν πολέμων ἔστιν ὅτε κοινοτέρας τὰς τύχας λαμβάνοντα ἢ κατὰ τὸ διαφέρον ἑκατέρων πλῆθος· καὶ ἡμῖν τὸ μὲν εἶξαι εὐθὺς ἀνέλπιστον, μετὰ δὲ τοῦ δρωμένου ἔτι καὶ στῆναι ἐλπὶς ὀρθῶς.
>
> [MEL.] But we know that wars sometimes take on a more impartial fortune which belies any discrepancy in numbers. If we yield now, all hope is gone; but with action taken there is still hope that we can stand upright.

Thucydides 5.105.1-2.102

> [ΑΘ.] Τῆς μὲν τοίνυν πρὸς τὸ θεῖον εὐμενείας οὐδ' ἡμεῖς οἰόμεθα λελείψεσθαι· οὐδὲν γὰρ ἔξω τῆς ἀνθρωπείας τῶν μὲν ἐς τὸ θεῖον νομίσεως, τῶν δ' ἐς σφᾶς αὐτοὺς βουλήσεως δικαιοῦμεν ἢ πράσσομεν. ἡγούμεθα γὰρ τό τε θεῖον δόξῃ τὸ ἀνθρώπειόν τε σαφῶς διὰ παντὸς ὑπὸ φύσεως ἀναγκαίας, οὗ ἂν κρατῇ, ἄρχειν· καὶ ἡμεῖς οὔτε θέντες τὸν νόμον οὔτε κειμένῳ πρῶτοι χρησάμενοι, ὄντα δὲ παραλαβόντες καὶ ἐσόμενον ἐς αἰεὶ καταλείψοντες χρώμεθα αὐτῷ, εἰδότες καὶ ὑμᾶς ἂν καὶ ἄλλους ἐν τῇ αὐτῇ δυνάμει ἡμῖν γενομένους δρῶντας ἂν ταὐτό.
>
> [ATH.] Well, we do not think that we shall be short of divine favour either. There is nothing in our claim or our conduct which goes beyond established human practice as shown in men's beliefs about the divine or their policy among themselves. We believe it of the gods, and we know it for sure of men, that under some permanent compulsion of nature wherever they can rule, they will. We did not make this

17. See A. B. Bosworth, «The Humanitarian Aspect of the Melian Dialogue», *JHS* 113 (1993) 30-44.

> law; it was already laid down, and we are not the first to follow it; we inherited it as a fact, and we shall pass it on as a fact to remain true for ever; and we follow it in the knowledge that you and anyone else given the same power as us would do the same.
>
> In Pericles' Funeral Oration, on the other hand, the image of the city is so ideal that there is no need for poets to praise it; either because Athens has its political poet (Pericles) or because her historian (Thucydides) undertakes this role.[18]

Thucydides 2.41.4

> μετὰ μεγάλων δὲ σημείων καὶ οὐ δή τοι ἀμάρτυρόν γε τὴν δύναμιν παρασχόμενοι τοῖς τε νῦν καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα, καὶ οὐδὲν προσδεόμενοι οὔτε Ὁμήρου ἐπαινέτου οὔτε ὅστις ἔπεσι μὲν τὸ αὐτίκα τέρψει, τῶν δ' ἔργων τὴν ὑπόνοιαν ἡ ἀλήθεια βλάψει [...]
>
> Our power most certainly does not lack for witness; the proof is far and wide, and will make us the wonder of present and future generations. We have no need of a Homer to sing our praises, or of any encomiast whose poetic version may have immediate appeal but they fall foul of the actual truth [...]

In all these orations Thucydides' speakers do not transcend historical reality, and their arguments are about the particular affairs they confront each time; when they speak generally, it is to offer gnomological support to their particular arguments. However, what they do argue is not what they did in reality, since their speeches are composed by Thucydides according to probability or necessity. Thucydides' speakers therefore manifest themselves as heroes of duty and necessity, and, from this aspect, as universal models, though they act in specific moments. This is close to Aristotle's criteria about general truth «as the sort of thing that a certain type of man will do or say either probably or necessarily» (*Poetics* 1451b 8–9 ἔστιν δὲ καθόλου μέν, τῷ ποίῳ τὰ ποῖα ἄττα συμβαίνει

18. For the role of poetry in Pericles' funeral speech, see S. Halliwell, *Between Ecstasy and Truth*: *Interpretations of Greek Poetics from Homer to Longinus*, Oxford 2011, pp. 22-23, despite his idea (p. 24) that Thucydides elevates history over poetry; see also P. Christodoulou, «Thucydides' Pericles: Between Historical Reality and Literary Representation», in Tsakmakis –Tamiolaki (eds.), ibid (n. 4), pp. 225-255.

λέγειν ἢ πράττειν κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον); and it stems from the philosophical inclination of Thucydides to penetrate historical reality.[19] But, since the real characters do not imitate roles and appear as themselves, they create reality (what happens, τὰ γενόμενα). I dare, therefore, to assume that Aristotle discerned in Thucydides' work the artificial element of his speeches in which what prevails is what was needed to be said (τὰ δέοντα εἰπεῖν=οἷα ἂν ἔδει εἰπεῖν). He thus rejected history as a projection onto what was demanded/needed (οἷα ἂν ἔδει) which is, according to his philosophical conception, mimetic and therefore poetic. This is how we could understand why in Aristotle's passage there is no reference to Thucydides, though a reference to Alcibiades is made, crediting his deeds rather than his words.

4. General truths in Herodotus: Divine envy and Xerxes' dream

Orations do not systematically exist in Herodotus' work; nor are they intentionally synthesized by the historian accordingly to duty or necessity. What personalities say in his work is accepted to be a reality. But, as it is well known in the field of the Herodotean studies, what integrates the interpretation of Herodotus' work about the deeds of historical figures is an idea of general truth, that divine retribution or envy (*phthonos*) punishes human arrogance (*hybris*). This idea is dominant in the way Herodotus explains the cause of the Greek and Persian Wars, which, in the prelude to his work, is distinguished as the basic theme of his whole narrative (τά τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι). In the beginning, it appears as an augury in the punishment of Croesus, the first king who attempted to enslave the Ionians. In the process, it is revealed in the way Herodotus describes Xerxes' fate, which was catastrophic for the Persian king and his whole empire. Precisely, it takes the demonic shape of a dream (7.12-18),[20] who changes Xerxes' decision and causes the expedition to Greece, eliminating his general reluctance and the logical cautions of his uncle Artabanus.

Herodotus 7.12

> […] μετὰ δὲ εὐφρόνη τε ἐγίνετο καὶ Ξέρξην ἔκνιζε ἡ Ἀρταβάνου γνώμη· νυκτὶ δὲ βουλὴν διδοὺς πάγχυ εὕρισκέ οἱ οὐ πρῆγμα εἶναι

19. See See D. Shanske, *Thucydides and the Philosophical Origins of History*, Cambridge 2007, esp.pp. 157-158 (on *ta deonta*).

20. See Hans-Peter Stahl, «Blind Decisions Preceding Military Action», in E. Foster and D. Lateiner (eds.), *Thucydides & Herodotus*, Oxford 2012, pp. 138-142.

στρατεύεσθαι ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα. δεδογμένων δέ οἱ αὖτις τούτων κατύπνωσε, καὶ δή κου ἐν τῇ νυκτὶ εἶδε ὄψιν τοιήνδε, ὡς λέγεται ὑπὸ Περσέων· ἐδόκεε ὁ Ξέρξης ἄνδρα οἱ ἐπιστάντα μέγαν τε καὶ εὐειδέα εἰπεῖν· Μετὰ δὴ βουλεύεαι, ὦ Πέρσα, στράτευμα μὴ ἄγειν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, προείπας ἁλίζειν Πέρσῃσι στρατόν; οὔτε ὦν μεταβουλευόμενος ποιέεις εὖ, οὔτε ὁ συγγνωσόμενός τοι πάρα· ἀλλ᾽ ὥσπερ τῆς ἡμέρης ἐβουλεύσαο ποιέειν, ταύτην ἴθι τῶν ὁδῶν.

Later, during the night, Xerxes was still worried by the view Artabanus had expressed. He thought it over during the night and he became quite convinced that it was not in his best interests for him to march on Greece. After this change of heart, he fell asleep, and during the night he had the following dream, or so the Persians say. Xerxes dreamt that a tall handsome man stood over him and said, «Are you changing your mind, Persian? Are you deciding against taking an expedition to Greece, although you have already told the Persians to raise an army? You will not benefit from this change of mind, and the one you see before you will not forgive you. No, keep to the course of action you decided on during the daytime». [21]

Although narrated in prose, the persistent visits of the dreamlike form to Xerxes are reminiscent of the actions in the dream that Zeus sent to Agamemnon in order to cause the exodus of the Achaeans in the battle in the beginning of the second rhapsody of the Homeric *Iliad*.[22]

Homer *Iliad* 2. 16-34

Ὣς φάτο, βῆ δ᾽ ἄρ᾽ Ὄνειρος, ἐπεὶ τὸν μῦθον ἄκουσε·
καρπαλίμως δ᾽ ἵκανε θοὰς ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν,
βῆ δ᾽ ἄρ᾽ ἐπ᾽ Ἀτρεΐδην Ἀγαμέμνονα· τὸν δὲ κίχανεν
εὕδοντ᾽ ἐν κλισίῃ, περὶ δ᾽ ἀμβρόσιος κέχυθ᾽ ὕπνος.
στῆ δ᾽ ἄρ᾽ ὑπὲρ κεφαλῆς Νηληΐῳ υἷι ἐοικώς, 20
Νέστορι, τόν ῥα μάλιστα γερόντων τῖ᾽ Ἀγαμέμνων·
τῷ μιν ἐεισάμενος προσεφώνεε θεῖος Ὄνειρος·
«εὕδεις, Ἀτρέος υἱὲ δαΐφρονος ἱπποδάμοιο·
οὐ χρὴ παννύχιον εὕδειν βουληφόρον ἄνδρα,

21. Greek text from C. Hude, *Herodoti* Historiae, Oxford 1927. Translation from R. Waterfield, *Herodotus*: *The Histories*, Oxford 1998.

22. See Stahl, ibid (n. 20), pp. 142-145.

ᾧ λαοί τ᾽ ἐπιτετράφαται καὶ τόσσα μέμηλε· 25
νῦν δ᾽ ἐμέθεν ξύνες ὦκα· Διὸς δέ τοι ἄγγελός εἰμι,
ὃς σεῦ ἄνευθεν ἐὼν μέγα κήδεται ἠδ᾽ ἐλεαίρει.
θωρῆξαί σε κέλευσε κάρη κομόωντας Ἀχαιοὺς
πανσυδίῃ· νῦν γάρ κεν ἕλοις πόλιν εὐρυάγυιαν
Τρώων· οὐ γὰρ ἔτ᾽ ἀμφὶς Ὀλύμπια δώματ᾽ ἔχοντες 30
ἀθάνατοι φράζονται· ἐπέγναμψεν γὰρ ἅπαντας
Ἥρη λισσομένη, Τρώεσσι δὲ κήδε᾽ ἐφῆπται
ἐκ Διός· ἀλλὰ σὺ σῇσιν ἔχε φρεσί, μηδέ σε λήθη
αἱρείτω, εὖτ᾽ ἄν σε μελίφρων ὕπνος ἀνήῃ.»

So spake he, and the Dream went his way, when he had heard this saying. Forthwith he came to the swift ships of the Achaeans, and went his way to Agamemnon, son of Atreus, and found him sleeping in his hut, and over him was shed ambrosial slumber. So he took his stand above his head, in the likeness of the son of Neleus, even Nestor, whom above all the elders Agamemnon held in honour; likening himself to him, the Dream from heaven spake, saying: «Thou sleepest, son of wise-hearted Atreus, the tamer of horses. To sleep the whole night through beseemeth not a man that is a counsellor, to whom a host is entrusted, and upon whom rest so many cares. But now, hearken thou quickly unto me, for I am a messenger to thee from Zeus, who, far away though he be, hath exceeding care for thee and pity. He biddeth thee arm the long-haired Achaeans with all speed, since now thou mayest take the broad-wayed city of the Trojans. For the immortals that have homes upon Olympus are no longer divided in counsel, since Hera hath bent the minds of all by her supplication, and over the Trojans hang woes by the will of Zeus. But do thou keep this in thy heart, nor let forgetfulness lay hold of thee, whenso honey-hearted sleep shall let thee go».[23]

But, we may also think of the messenger's speech in Aeschylus' *Persians*, where the historical identity of Themistocles' envoy, who tricked Xerxes, is erased, and is replaced by the *alastor* (evil) demon who is responsible for clouding Xerxes' thoughts so that he would not be aware of the deceit of the Greeks.[24] According

23. Greek text from D. B. Monro and T. W. Allen, *Homeri Opera*, Oxford 1920. Translation from A. T. Murray, *Homer*: *The Iliad*, Vol. 1, Cambridge, MA, 1924.

24. For the unity of poetry and history in Aeschylus' *Persians,* See C. Pelling, «Aeschylus' *Persae* and History», in C. Pelling (ed.), *Tragedy and the Historian*, Oxford 1997, pp. 1-19; cf. the synoptic essay by P. Debnar, «Fifth-Century Athenian History and Tragedy», in J. Gregory (ed.), *A Companion to Greek Tragedy*, Oxford 2005, pp. 3-22, esp. 7-9 (on Aeschylus' *Persians*). Cf. I.

to the aeschylean tragic thought, the *alastor* demon of the *Persians* is a poetic version of the envy of the gods such as in Herodotus' narrative the demonic form of Xerxes' dream functions as the catastrophic demon of the Persian king and his empire:[25]

Aeschylus *Persians*

ΑΓ. ἦρξεν μὲν ὦ δέσποινα τοῦ παντὸς κακοῦ
φανεὶς ἀλάστωρ ἢ κακὸς δαίμων ποθέν.
ἀνὴρ γὰρ Ἕλλην ἐξ Ἀθηναίων στρατοῦ 355
ἐλθὼν ἔλεξε παιδὶ σῷ Ξέρξῃ τάδε,
ὡς εἰ μελαίνης νυκτὸς ἵξεται κνέφας,
Ἕλληνες οὐ μενοῖεν, ἀλλὰ σέλμασιν
ναῶν ἐπανθορόντες ἄλλος ἄλλοσε
δρασμῷ κρυφαίῳ βίοτον ἐκσωσοίατο. 360
ὁ δ' εὐθὺς ὡς ἤκουσεν, οὐ ξυνεὶς δόλον
Ἕλληνος ἀνδρὸς οὐδὲ τὸν θεῶν φθόνον,
πᾶσιν προφωνεῖ τόνδε ναυάρχοις λόγον.

Mess. The whole disaster began, mistress, when some vengeful spirit or malignant deity appeared from somewhere. For a Greek man came from the Athenian force and told your son Xerxes this: when the darkness of black night fell, the Greeks would not stay there, but would leap up onto the benches and try to save their lives by making a furtive escape, each one of them going in a different direction. Because Xerxes did not understand that this Greek was tricking him, nor that the gods were against him, on hearing this he immediately gave a pre-battle speech to his admirals as follows.[26]

Atossa thus characterizes the demon as cruel for eradicating the Persian's thought and leading Xerxes to a bitter punishment from the renowned city of Athens:

Grethlein, *The Greeks and their Past*: *Poetry, Oratory and History in the Fifth Century B.C.E.*, Cambridge 2010, pp. 74-104.

25. G. F. Sole, «Il *daimon* ne "I Persiani" di Eschilo», *Annali della facoltà di lettere, filosofia e magistero della universityà di Cagliari* 13 (1946) 23-49.

26. Greek text from M. West, *Aeschylus*: *Tragoediae*, Stuttgard 1990.Translation from E. Hall, *Aeschylus*: *Persians*, Warminster 1996.

ΒΑ. ὦ στυγνὲ δαῖμον, ὡς ἄρ᾽ ἔψευσας φρενῶν
Πέρσας· πικρὰν δὲ παῖς ἐμὸς τιμωρίαν
κλεινῶν Ἀθηνῶν ηὗρε… (472-474)

Queen. O loathsome deity, how you have deceived the minds of the Persians! The vengeance my son planned to exact from famous Athens turned bitter on him…

On the other hand, Dareios proclaims that his son was punished for the arrogant display of his strength which led him to attempt to suppress the natural order of things and caused the Gods to intervene. The declaration of the deceased Dareios, with the awe of a demon from Hades, transforms Xerxes into a symbol of human *hybris* and its punishment. In his speech, the deceased Persian king states that the Greek gods (Zeus, Poseidon) have authority as gods of the universe, and Xerxes' *hybris* is characterized as a disease of the mind and *aboulia* (μὴ εὐβουλία) which threatens whoever exceeds human limits:[27]

ΔΑ. φεῦ· ταχεῖά γ᾽ ἦλθε χρησμῶν πρᾶξις, εἰς δὲ παῖδ᾽ ἐμόν
Ζεὺς ἀπέσκηψεν τελευτὴν θεσφάτων· ἐγὼ δέ που 740
διὰ μακροῦ χρόνου τάδ᾽ ηὔχουν ἐκτελευτήσειν θεούς·
ἀλλ᾽ ὅταν σπεύδῃ τις αὐτός, χὠ θεὸς ξυνάπτεται.
νῦν κακῶν ἔοικε πηγὴ πᾶσιν ηὑρῆσθαι φίλοις.
παῖς δ᾽ ἐμὸς τάδ᾽ οὐ κατειδὼς ἥνυσεν νέῳ θράσει,
ὅστις Ἑλλήσποντον ἱρὸν δοῦλον ὡς δεσμώμασιν 745
ἤλπισε σχήσειν ῥέοντα, Βόσπορον ῥόον θεοῦ,
καὶ πόρον μετερρύθμιζε, καὶ πέδαις σφυρηλάτοις
περιβαλὼν πολλὴν κέλευθον ἥνυσεν πολλῷ στρατῷ.
θνητὸς ὢν θεῶν τε πάντων ὤιετ᾽, οὐκ εὐβουλίᾳ,
καὶ Ποσειδῶνος κρατήσειν· πῶς τάδ᾽ οὐ νόσος φρενῶν 750
εἶχε παῖδ᾽ ἐμόν; δέδοικα μὴ πολὺς πλούτου πόνος
οὑμὸς ἀνθρώποις γένηται τοῦ φθάσαντος ἁρπαγή.

Dareios. Alas! How swiftly oracles have been accomplished! Zeus has hurled down on my son the consummation of prophecies. I trusted, I suppose, that the gods would bring them to fulfilment in some far distant time. But when someone is himself hasty, god lends assistance, too. Now it seems that a fountain-spring of misery has been discovered

27. H. D. Broadhead, *The* Persae *of Aeschylus*, Cambridge, MA, 1960, pp. xxxi-xxxii.

> for all those dear to me. And this was achieved by my son, uncomprehending in his youthful audacity, the man who thought he could constrain with fetters, like a slave, the sacred flowing Hellespont, the divine stream of the Bosporos. He altered the very nature of the strait, and by casting around it hammered shackles furnished a great road for his great army; although only a mortal, he foolishly thought that he could overcome all the gods, including Poseidon. Surely this must have been some disease affecting my son's mind? I am afraid that the great wealth I amassed by my labours may be plundered by the first comer.

Perhaps Herodotus at the conception of the demonic form of Xerxes' dream was influenced by the supernatural version of the *alastor* demon with which Aeschylus adapted his role poetically to the historical personality Sikinnos.[28] We can notice that the descriptions of the dream in Herodotus' work are developed narratively with special details, while the supernatural form of the evil demon in Aeschylus' passage is limited to a brief characterization of two verses in the beginning of the third person narrative of events: ἦρξεν μέν, ὦ δέσποινα, τοῦ παντὸς κακοῦ / φανεὶς ἀλάστωρ ἢ κακὸς δαίμων ποθέν (353-354).[29]

Herodotus' work, therefore, is penetrated with the historian's supernatural perception of the role of divine retribution in man's work, which is an idea corresponding to that of Aristotle about general truths. Herodotus' Xerxes, however, could not be considered as a symbolic human form, although he is punished by the *alastor* demon for his *hybris*, such as Xerxes in Aeschylus' *Persians*. His character remains historical and specific, even if the vengeance of the divine is an inexorable, universal demon. Compared, particularly, with Thucydides' characters delivering speeches, Herodotus' Xerxes is nowhere represented as saying or doing what was demanded (τὰ δέοντα). Thus, he represents what happened (τὰ γενόμενα). From this perspective, the transcription of Herodotus' work into verse is an artificial element that would not alter the author's content, according to Aristotle's thought.

---

28. In such a spirit of narrative, even the story of Themistocles' deceptive message sent by Sikinnos may seem fanciful; the fact that in later tradition the satiric *sikinnis* dance was attributed to that Sikinnos (Clem. Alex. *Paed*. 1.7.55.2) is indicative of a somehow *μυθῶδες* status of the story.

29. From this point of view, it is worth noticing that in the narrative of Xerxes' apparition Herodotus does not express any skepticism towards tales as he does elsewhere in his work; see M. R. Christ, «Herodotean Kings and historical inquiry», *CA* 13 (1994) 193-195= in R. V. Munson (ed.), *Oxford Readings in Classical Studies. Herodotus*, Vol. 1: *Herodotus and the Narrative of the Past*, Oxford 2013, pp. 243-244.

5. Herodotus' and Thucydides' attitude towards poetry

Following these conclusions, what I need to discuss is Herodotus' and Thucydides' attitude towards poetry. Herodotus attitude towards poetry may be investigated in his special position towards Homer, developed in the second book of his work (2.112–120).[30] Herodotus does not question the abduction of Helen by Paris or the Trojan War and the destruction of Troy; but he adopts the Egyptian version of the abduction which he learned from Egyptian priests, and seems to doubt the facts of Troy as they are narrated by Homer in the *Iliad* (Hdt 2.118.1). However, because it is difficult for him to reject Homer, he supplements the stories of the Egyptians with logical assumptions. In reality, he takes into account the poetic composition of the *Iliad*, claiming that Homer chose to use another version, the arrival of Helen and Paris in Troy, despite knowing the version of the shipwreck and the detainment of the couple in Proteus' country. It is noteworthy that Herodotus identifies the relevant (shipwreck) passages of the *Iliad* and the *Odyssey* as indicative, thus presenting the first surviving example of a literary critique of Homer's epics. At depth, Herodotus' criticism of Homer poses, with relative clarity, the grand question of how a poet synthesizes events.

To this question Thucydides refers, too, by noting that poets exaggerate men's acts of old (1.21.1 ἐπὶ τὸ μεῖζον κοσμοῦντες). However, Thucydides posited a historical backdrop to Homer's epics,[31] with relative caution of course (1.10.3 τῇ Ὁμήρου αὖ ποιήσει εἴ τι χρὴ κἀνταῦθα πιστεύειν, ἣν εἰκὸς ἐπὶ τὸ μεῖζον μὲν ποιητὴν ὄντα κοσμῆσαι, «If once more we can trust Homer's poems in this respect –and it is likely that, being a poet, he would exaggerate»). He considers Homer to be the greatest proof of the origin of the common name for the Greeks –he uses the strictly objective term τεκμαίρειν modified by the superlative adverb μάλιστα (1.3.3 τεκμηριοῖ δὲ μάλιστα Ὅμηρος). He even looks to Homer for the origin of the Delian feast (3.104.3-5), mentioning the opening and closing verses of the *Homeric Hymn to Apollo*, and he again reveals his faith in the superior trustworthiness of the poet with the verb τεκμαίρειν (3.104.6 τοσαῦτα μὲν Ὅμηρος ἐτεκμηρίωσεν ὅτι ἦν). In his «Archaeology» excursus, Thucydides accepts the historicity of the Minoan state and Agamemnon, and considers the Trojan campaign a monumental event (1.3-4); he also utilizes as historical facts things we consider mythical, giving credit to the work of poets, as in the wedding of Tereus and Prokne and the offspring of the Cyclops and the Laestrygonians who are referred to historically as the ancient Sicilian nation (6.2.1).

30. B. Graziosi, *Inventing Homer*: *The Early Reception of Epic,* Cambridge 2002, pp. 111-118. Now N. P. Grintser, «Herodotus as a literary critic», in E. Bowie (ed.), ibid (n. 10), pp. 157-174.

31. Graziosi, ibid (n. 30), pp. 118-121.

Furthermore, Thucydides extends his criticism to the *logographoi* (as he collectively characterizes the prose writers), among whom he implicitly includes Herodotus and whose compositions, he states, sacrifice the truth in their adaptation of modes of oral delivery for the sake of the audience's pleasure. He does, however, add the observation that the time difference of old works makes it difficult or impossible to discover the truth and thus transforms it into myth (1.21.1). So, Thucydides offers his explanation of fable in the works of the *logographoi* with an exploratory understanding and perhaps less of a competitive attitude towards Herodotus. Accurately, Thucydides shows the need to separate reality from myth, as much in the composition of historiography as in the critical evaluation of historiography in its relation to poetry. From this perspective, Thucydides' work is an example of strong literary self-reflection in contrast to the mythical and entertaining works of the logographers, who were the forerunners to his own writing.[32] As for the content of myth, Thucydides does not go into further detail. However, miracles and any irrational explanations (e.g. dreams or/and oaths) are absent from his work, as is the regulatory role of the divine.[33] Only to an oracle, concerning the duration of the Peloponnesian War, does Thucydides seem to give credence. In the so-called second prelude to his work, he claims:

Thucydides 5.26.3-4

> [...] εὑρήσει τις [...] καὶ τοῖς ἀπὸ χρησμῶν τι ἰσχυρισαμένοις μόνον δὴ τοῦτο ἐχυρῶς συμβάν. αἰεὶ γὰρ ἔγωγε μέμνημαι μέμνημαι, καὶ ἀρχομένου τοῦ πολέμου καὶ μέχρι οὗ ἐτελεύτησε, προφερόμενον ὑπὸ πολλῶν ὅτι τρὶς ἐννέα ἔτη δέοι γενέσθαι αὐτόν.
>
> [...] one will also find this the only instance in which assertions based on oracles have proved true to the actual outcome: I remember how from the very beginning of the war to its end a popular belief was constantly put about that it must last for thrice nine years.

But, Thucydides here fights to validate his crucial historical estimation that the total duration of the Peloponnesian War was twenty-seven years, to which he was conducted by thinking that the period between the Nicias Peace and the Sic-

32. In this perspective, see P. A. Stadter, «Thucydides as "Reader" of Herodotus», in Foster and Lateiner (eds.), ibid (n. 20), pp. 39-66.

33. For the difference between Herodotus and Thucydides on the role of the irrational (i.e. the oaths) see D. Lateiner, «Oaths: Theory, and Practice», in Fooster and Lateiner (eds.), ibid (n. 20), pp. 154-184.

ily Expedition was an uneasy truce (ὕποπτος ἀνακωχή) that should be counted as war (5.26.1-2). In fact, the only unexplained (illogical/irrational) factor in Thucydides' work is a matter of chance and is being studied historically mainly in the narrative of the terrible plague that afflicted the Athenians during the first two years of the war.[34] I believe, therefore, that Thucydides' opposition to myth became part of his philosophical thought, who believed the main creator of history to be a rational being.

6. Conclusion

With these findings, it seems that the first distinction between poetry and history, that is historiography, is made by the historians Herodotus and Thucydides with impressive literary criteria, in their effort to define their relationship to poetry.[35] The philosopher Aristotle's distinction, on the other side, is carried out in his *Poetics*, which is ultimately a work of literary criticism with a philosophical foundation. As a result of his strong commitment to the mimetic content of poetry in the *Poetics*, Aristotle struggled to include the work of Thucydides in his observations about history because he was perhaps the first to discern the artificial forms of Thucydides' speakers, who are striving to penetrate to the universal by placing higher value on what would happen than on what actually happened. Consequently, Aristotle preferred not to mention Thucydides at all, and cited Herodotus –the founder of historiography– regardless of the form or style employed in the narrative (in prose or in verse). In this way, Aristotle showed his conviction that events –including mythological ones– remain unchanged even if the mode of expression is reversed. Implicitly, however, he does agree with Thucydides that history ought to be relating what actually happened, when that information is available. Hence, Aristotle's alleged injustice towards historians is rather apparent. With his philosophical theory, only history is specific, while historiography lies between universals and particulars or between poetry and history.[36] In reality, both Herodotus' and Thucydides' works reach beyond his-

34. P. Demont, «The Causes of the Athenian Plague and Thucydides», in Tsakmakis and Tamiolaki (eds.), ibid (n. 4), pp. 73-87.

35. See Graziosi, ibid (n. 30), pp. 122-124, esp. 124 («they [Herodotus and Thucydides] need a precise conception of Homer against which to define themselves»). For a modern perspective of Herodotus' and Thucydides' attitude towards poetry (and oratory), see Grethlein, ibid (n. 24), pp. 149-204 (on Herodotus) and pp. 205-280 (on Thucydides). Cf. J. Marincola, «Herodotus and the poetry of the past», in Dewald and Marincola (eds.), *The Cambridge Companion to Herodotus*, Cambridge, pp. 13-28; J. Griffin, «Herodotus and tragedy», ibid., pp. 46-57.

36 Thomson (n. 1), pp. 39–40, thinks that in the *Poetics* 23 (1459a 17–38) Aristotle recognizes something of the nature of «poetic history», thus himself undermining the distinction between

torical events (beyond τὰ γενόμενα), because they both want to arrive at universal insights, each in their own way. They are, therefore, literary works[37] which also need to be read as a philosophical stance and a transcendental expansion of genre.

Democritus University of Thrace SMARO NIKOLAIDOU-ARABATZI

poetry and history. Perhaps in that passage Aristotle is based on his distinction between poetry and history in order to argue for the unity of plot in poetry; he paradigmatically refers Homer, who does not treat all that happened in the Trojan War, against the historian Herodotus (without referring his name), who reports all the events of the period of the naval combat at Salamis.

37. For Thucydides, see the essays in Tsakmakis and Tamiolaki (eds.), n. 4; D. Kenneth, «Thucydides "as history" and "as literature"», in Rusten (ed.), (n. 14), pp. 44–59. On literary history, P. Lamarque and S. H. Olsen, *Truth, Fiction and Literature* , Oxford 1994.

Ελληνικά 68 (2018-2019)

Η ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΟ ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΤΩΝ *ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ* ΤΟΥ ΑΡΑΤΟΥ

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στη μετεωρολογική διδασκαλία των *Φαινομένων* του Άρατου, που έρχεται να συμπληρώσει το αστρονομικό τμήμα του έργου. Τόσο το αστρονομικό όσο και το μετεωρολογικό ενδιαφέρον του ποιητή εντάσσονται στην παράδοση της διδακτικής ποίησης ως φορέα επιστημονικού στοχασμού και έχει ως σταθερό σημείο αναφοράς το ησιόδειο έπος *Έργα και Ήμέραι,* όπου βασική είναι η «αστρονομική ή μετεωρολογική σήμανση των διαφόρων φάσεων του έτους».[1]

Παρά το ότι ο Ησίοδος είναι το βασικό διδακτικό πρότυπο των *Φαινομένων*,[2] ο Άρατος αντλεί το μετεωρολογικό υλικό κυρίως από πεζογραφικές πηγές,[3] αφενός από κάποια αντίστοιχη ενότητα των *Φαινομένων* του Εύδοξου[4] και αφετέρου από την ψευδο-θεοφράστεια πραγματεία *Περὶ σημείων*.[5] Από τη σύγκριση ανάμεσα στα μετεωρολογικά σημάδια των *Φαι-*

1. Βλ. Χ. Φάκας, «Ο Άρατος και η ελληνιστική διδακτική ποίηση», στο Φ. Π. Μανακίδου & Κ. Σπανουδάκης (επιμ.), *Αλεξανδρινή Μούσα. Συνέχεια και νεωτερισμός στην Ελληνιστική ποίηση,* Αθήνα, 2008, σ. 93.

2. Για τη διακειμενική σχέση των *Φαινομένων* με το ησιόδειο έπος βλ. Á. L. Gallego Real, *El hipotexto hesiódico en los "Phaenomena" de Arato*, Amsterdam, 2004.

3. Για μια επισκόπηση της αρχαίας μετεωρολογικής λογοτεχνίας βλ. D.Sider & C.W. Brunschön, *Theophrastus of Eresus: On Weather Signs,* Leiden, 2007, σσ. 5-29.

4. Η *communis opinio* στην έρευνα είναι πως το αστρονομικό τμήμα των *Φαινομένων* βασίζεται στο *Ένοπτρον* και στα *Φαινόμενα* του Εύδοξου του Κνίδιου. Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί ότι ο Άρατος δεν αντλεί μόνο αστρονομικό αλλά και μετεωρολογικό υλικό από τον Εύδοξο, γιατί αυτός είχε συμπεριλάβει και μετεωρολογικά ζητήματα στο έργο του. Βλ. σχετικά Sider & Brunschön, ό.π. (σημ. 3), σ. 14. Βλ. επίσης Χ. Αυγερινός, *Τα Φαινόμενα του Άρατου στους συγχρόνους και τους μεταγενεστέρους του*, Ακαδημία Αθηνών, *ΠΟΝΗΜΑΤΑ* 8, Αθήναι, 2014, σσ.141-207, όπου εξετάζει την επιστημονική παράδοση των *Φαινομένων*. Ειδικότερα για την προγνωστική γραμματεία βλ. σσ. 156-163.

5. Για το μετεωρολογικό τμήμα έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες σχετικά με την εξάρτησή του από το ψευδο-θεοφράστειο έργο *Περὶ σημείων*. Σύμφωνα με το Διογένη το Λαέρτιο ο Αριστοτέλης είχε γράψει ένα έργο με τίτλο *Σημεῖα χειμώνων* και ο Θεόφραστος το *Περὶ Σημείων*. Ωστόσο, εκείνο που επιβίωσε είναι μια περιπατητική πραγματεία, στην οποία παραπέμπουμε ως *De Signis* (*DS*) και στη χειρόγραφη παράδοση άλλοτε αποδίδεται στον Αριστοτέλη και άλλοτε στο Θεόφραστο. Γενικά, ο συγγραφέας αυτού του έργου θεωρείται ο Θεόφραστος. Για όλα τα ζητήματα που αφορούν αυτή την περιπατητική πραγματεία βλ. την εκτενέστατη εισαγωγή των Sider & Brunschön, ό.π. (σημ. 3), σσ. 1-56, οι οποίοι

νομένων και στο υλικό που σώζεται από το *Περὶ σημείων* προκύπτει πως ο Άρατος διαφοροποιείται σημαντικά από το θεοφράστειο έργο, γεγονός που φανερώνει ότι η πηγή του ήταν μια πληρέστερη μετεωρολογική πραγματεία που προέρχεται από τον κύκλο των περιπατητικών.[6]

Προγραμματικά δηλώνω ότι το ερευνητικό μου ενδιαφέρον δεν επικεντρώνεται στην καταγραφή και ταξινόμηση του μετεωρολογικού υλικού ούτε στις πραγματολογικές-τεχνικές του διαστάσεις αλλά στην ανάδειξη της λογοτεχνικής-αισθητικής διάστασης αυτού του τμήματος του έργου.[7] Το πραγματολογικό υπόβαθρο[8] του υπό εξέταση μετεωρολογικού τμήματος (*Φαινόμενα* 758-1141) θα με απασχολήσει στο βαθμό που οι επιστημονικές πληροφορίες που παρέχονται συμβάλλουν στην πληρέστερη διερεύνηση και αποτίμηση της ποιητικής του γραμματικής.

Ο τίτλος της εργασίας μου αφορμάται από το άρθρο της Αφροδίτης Αθανασοπούλου, «Σχεδίασμα για μια Γραμματική της ποιητικής γλώσσας (Σκέψεις και προτάσεις για τη διδασκαλία της Λογοτεχνίας)», *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Πρακτικά Επιστημονικού Σεμιναρίου*, Αθήνα, 2005, σσ. 143-173. Με βάση τις επισημάνσεις της Αθανασοπούλου και mutatis mutandis θα αναλύσω το κείμενο του Άρατου προσπαθώντας να ανιχνεύσω τους δικούς του κανόνες και νόμους, δηλαδή τη γραμματική της ποιητικής του γλώσσας.

Ειδικότερα, στο βαθμό που τα *Φαινόμενα* είναι μια αναπαράσταση ή αναδημιουργία του κόσμου (δηλαδή του πραγματικού) οι λειτουργίες της

στην έκδοση του κειμένου του *DS* λαμβάνουν υπόψη τους όλα τα χειρόγραφα.

6. Βλ. D. Kidd (ed.), *Aratus: Phaenomena*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, σσ. 22-23, όπου υπάρχει και η σχετική επιχειρηματολογία και τεκμηρίωση της άποψης αυτής.

7. Παρόμοια ορίζονται και οι στόχοι της μελέτης του μετεωρολογικού Βιργιλίου από την Γ. Φουντεδάκη, *Ο Μετεωρολογικός Βιργίλιος. Γεωργικά 1.351-423,* Διδ. δ., Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 7. Όπως έχει υποστηρίξει, εξάλλου, ο Chr. Fakas, *Der hellenistische Hesiod. Arats Phainomena und die Tradition der antiken Lehrepik*, Serta Graeca. Beiträge zur Erforschung griechischer Texte 11, 2001, Wiesbaden, σε διάφορα σημεία της διατριβής του, τα *Φαινόμενα* και η ελληνιστική διδακτική ποίηση γενικότερα δεν έχει διδακτικό σκοπό αλλά συνιστά στην ουσία μια λογοτεχνική άσκηση δεξιοτεχνίας. Βλ. σχετικά και M. Fantuzzi, & R. Hunter (εκδ.), *Ο Ελικώνας και το Μουσείο. Η ελληνιστική ποίηση από την εποχή του μεγάλου Αλεξάνδρου έως την εποχή του Αυγούστου*, επιμ. Θ. Παπαγγελής-Α. Ρεγκάκος, μτφρ. Δ. Κουκουζίκα- Μ. Νούσια, Αθήνα, σ. 363.

8. Σε αντίθεση με τις πεζές πηγές του που διακρίνονται μεν από πραγματολογική ακρίβεια αλλά πάσχουν από έλλειψη υφολογικής κομψότητας τα *Φαινόμενα* αποτελούν μια μαρτυρία για τον πνευματώδη και νεωτερικό τρόπο με τον οποίο οι ελληνιστικοί ποιητές ανταποκρίθηκαν στην ανάγκη ποιητικών πειραματισμών. Βλ. σχετικά M.L. Pendergraft, *Aratus as a poetic craftsman*, Ph.D., University of North Carolina at Chapter Hill, 1982, σ. 111 και Fantuzzi-Hunter, ό.π. (σημ. 7), σ. 360.

αφήγησής του συναρτώνται με τους εκφραστικούς τρόπους που χρησιμοποιεί ο ποιητής για την απόδοση – προσομοίωση του κόσμου της ανθρώπινης εμπειρίας. Ο στόχος μου είναι να δείξω αν ο λόγος του Άρατου διαθέτει μια συγκεκριμένη τεχνική που με τα οικεία υλικά της συμβατικής γλώσσας (Όμηρος, Ησίοδος) ανατρέπει την παράδοση και συγκροτεί μια νέα γραμματική της ποιητικής γλώσσας του διδακτικού έπους. Σ' αυτό το πλαίσιο η ανάλυση της μορφής του έμμετρου λόγου με την παράλληλη επισήμανση των παραβιάσεων της συνήθους γλωσσικής ή μετρικής τάξης αποκαλύπτει την ιδιαίτερη αποκλίνουσα αφηγηματική γραμματική σε σύγκριση με το πεζό πρότυπο των *Φαινομένων*.

Αποκαλυπτική για τις προτεραιότητες του ποιητή στο μετεωρολογικό τμήμα είναι η βαθμιαία εξαφάνιση του Δία και η πλήρης αποσιώπηση του θεού στο τέλος του ποιήματος, γεγονός που πιστοποιεί τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος «από τις μεταφυσικές προεκτάσεις των φαινομένων στο φυσικό τους κάλλος και, εντέλει, στην ίδια την καλαίσθητη ποιητική περιγραφή τους».[9]

Με αφετηρία αυτή την επισήμανση θα επιχειρήσω να αναδείξω την αντίληψη του ποιητή γύρω από την αισθητική του ποιητικού λόγου. Η δομή της εργασίας ακολουθεί τη δομική διαίρεση του μετεωρολογικού τμήματος σύμφωνα με τη σχολιασμένη έκδοση του Kidd.

1. Εισαγωγή στο μετεωρολογικό τμήμα (758-777)[10]

Με το στίχο 757 *ἀστέρες ἀνθρώποισι τετυγμένα σημαίνουσι* που ανακαλεί την αρχή του ποιήματος (στ. 12 *ἀστέρας, οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν*) ολοκληρώνεται το αστρονομικό τμήμα του έργου. Στο συλλογιστικό σχήμα των καιρικών προγνώσεων ο όρος *σημεῖον* και οι συγγενείς ετυμολογικά τύποι, όπως το ρήμα *σημαίνειν* στην περίπτωσή μας, κατέχουν κυρίαρχη θέση. Η επανάληψη του *σημαίνειν* ίσως υποβάλλει την ιδέα ότι «στο σύμπαν είναι παρούσες κάποιες υφέρπουσες συνδέσεις ανάμεσα στα φαινόμενα»,[11] γεγονός που αποτελεί το συνδετικό κρίκο και με το αστρονομικό τμήμα. Η αντιστοιχία της διατύπωσης και κυρίως η τοποθέτηση της λέξης *ἀστήρ* στην πρώτη εμφατική θέση των στίχων κατοχυρώνει τη θεματική εστίαση στην αστρονομία και την αξιοπιστία των αστρονομικών σημάτων. Ακριβώς για το λόγο αυτό ο ποιητής απευθύνεται προς τον

9. Βλ. Φάκας, ό.π. (σημ. 1), σ. 109.

10. Όλες οι παραπομπές στο κείμενο του Άρατου είναι από την έκδοση του Kidd, ό.π. (σημ. 6).

11. Βλ. Αυγερινός, ό.π. (σημ. 4), σ. 277

αναγνώστη και τον ενθαρρύνει να εμβαθύνει τη γνώση του σχετικά με τα συγκεκριμένα σήματα (758 *τῷ κείνων πεπόνησο*). Η ετυμολογική συγγένεια ανάμεσα στο *σημαίνουσι* (757) και στον όρο *σήματα* (760, 772, 777) πιστοποιεί τη λειτουργική συνέχεια των δύο τμημάτων του έργου,[12] ενώ συγχρόνως αναδεικνύεται και η αβεβαιότητα των μετεωρολογικών προβλέψεων σε αντίθεση με την αξιοπιστία των αστρονομικών σημάτων (*τετυγμένα*[13] ≠ 768 *ἄλλοτε δ' ἀπρόφατον κακὸν ἵκετο*, 769-770 *ἀλλ' ἔτι πολλὰ / κέκρυπται*). Το απόλυτο σύμβολο αυτής της αμφίσημης ερμηνείας των μετεωρολογικών σημάτων είναι η *διχόωσα σελήνη* (773) και γι' αυτό απαιτείται επίμοχθη προσπάθεια εκ μέρους του ανθρώπου για να τα ερμηνεύσει ορθά (758 *πεπόνησο*, 761 *μόχθος μέν τ' ὀλίγος*). Αυτή η επίμοχθη προσπάθεια προϋποθέτει την πνευματική ικανότητα του ανθρώπου (762 *ἐπιφροσύνης*)[14] και συναρτάται άμεσα με την πρακτική χρησιμότητα (761 *ὄνειαρ*, 764 *ὤνησεν*, 771 *ὀφέλλει*).[15]

Με τη χρήση των όρων *πεπόνησο, μόχθος, ἐπιφροσύνη* ο Άρατος περιγράφει, κατά κάποιο τρόπο, και τη δική του ποιητική: η *ἐπιφροσύνη* του ποιητή συνίσταται στην ικανότητά του να αντλεί γνώσεις από τις πηγές του και να τις αξιοποιεί με ποιητικό τρόπο ως επαγγελματίας ποιητής (*πόνος, μόχθος)*. Η σοφία (*ἐπιφροσύνη*) και η έντεχνη σύνθεση (*πόνος, μόχθος*) αποτελούν τον πυρήνα της ποίησης ενός λόγιου ποιητή που μάλιστα συνδέει τα *Φαινόμενα* με τη βασική έννοια της *λεπτότητος*, μέσω της ακροστιχίδας των στίχων 783-787, όπου σχηματίζεται ο κρίσιμος ποιητολογικός όρος *λεπτή*:[16]

---

12. Ο G. Hutchinson, *Ελληνιστική ποίηση*, μτφρ. Λιάνα Χατζηκώστα, Αθήνα, 2007, σ. 233 επισημαίνει πως υπάρχουν πολλοί συνδετικοί κρίκοι ανάμεσα στα δύο μέρη. Βλ. επίσης Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σσ. 126-127.

13. «οι αστέρες δίνουν σαφώς καθορισμένα σήματα στους ανθρώπους». Ο Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 438 ad 757 τονίζει πως με τον όρο *τετυγμένα* γίνεται αναφορά στην αξιοπιστία των αστρονομικών σημείων.

14. Ο Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 440 ad 762 επισημαίνει ότι η *ἐπιφροσύνη* εδώ προσδιορίζει μια δεξιότητα που κάποιος πρέπει να μάθει. Με βάση τα παράλληλα χωρία που παραθέτει, η *ἐπιφροσύνη* προϋποθέτει σαφώς ένα πνευματικό υπόβαθρο.

15. Η ιδέα της χρησιμότητας δεν είναι ασήμαντη ούτε στο πρώτο μέρος. Βλ. σχετικά Hutchinson, ό.π. (σημ. 12), σ. 233.

16. Για την ακροστιχίδα *λεπτή* και τις ποικίλες παραστάσεις που ενεργοποιεί στους αναγνώστες σε συνάρτηση και με τον όρο *καθαρή* (783) βλ. Χ. Φάκας, ό.π. (σημ. 1), σσ.105-106. Οι ακροστιχίδες του Άρατου σηματοδοτούν την τάση του να εφιστά την προσοχή του αναγνώστη στο ίδιο το κείμενο και συνεπώς αποτελούν σήμα του ποιητολογικού του ενδιαφέροντος. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση της συζήτησης σχετικά με τις ακροστιχίδες στον Άρατο βλ. R. Hunter, «Written in the Stars: Poetry and Philosophy in the *Phaenomena* of Aratos», *Arachnion* 2 (1995) 1-34. Ειδικότερα για τα κριτήρια που πρέπει να πληρούνται ώστε μια ακολουθία γραμμάτων ή συλλαβών να θεωρηθεί ακροστιχίδα βλ. M. Hendry, «A Martial

λ επτὴ μὲν καθαρή τε περὶ τρίτον ἦμαρ ἐοῦσα
ε ὔδιός κ᾽ εἴη: λεπτὴ δὲ καὶ εὖ μάλ᾽ ἐρευθὴς
π νευματίη: παχίων δέ καὶ ἀμβλείῃσι κεραίαις
τ έτρατον ἐκ τριτάτοιο φόως ἀμενηνὸν ἔχουσα
ἤ νότῳ ἄμβλυνται ἢ ὕδατος ἐγγὺς ἐόντος

Πρέπει να τονίσουμε ότι δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι η ακροστιχίδα ακολουθεί ένα χωρίο που προτρέπει τον αναγνώστη όχι μόνο στην αναζήτηση των κρυμμένων προγνωστικών μετεωρολογικών μηνυμάτων αλλά και των κρυμμένων μηνυμάτων της ποίησης του Άρατου. Όπως το σχέδιο του σύμπαντος υπόκειται στη βούληση του Δία έτσι και η φαινομενικά τυχαία ακολουθία των γραμμάτων αντανακλά τη βούληση του ποιητή, την οποία καλείται να ανακαλύψει ο αναγνώστης.[17]

2. Προβλέψεις με βάση τα ουράνια σήματα (778-908)

Σ' αυτό το τμήμα του έργου η αναφορά στα ουράνια σώματα εξυπηρετεί τη μετεωρολογική σκοπιμότητα. Το τμήμα αυτό χωρίζεται σε τρία μέρη: στο πρώτο μέρος (778-818) εξετάζονται τα σήματα της σελήνης, στο δεύτερο (819-891) του ήλιου και στο τρίτο (892-908) της Φάτνης.

Η θεματική του πρώτου μέρους (778-818) οργανώνεται σε άμεση ανταπόκριση με την προαναγγελία του προηγούμενου τμήματος (773 *διχόωσα σελήνη*, 776 *ἠέλιος*) και ως εκ τούτου πρώτα εξετάζονται τα προγνωστικά σήματα που συνδέονται με διάφορες φάσεις της σελήνης. Η *ἐπιφροσύνη*

Acronym in Ennius?», *LCM* 19 (1994) 108-109.

17. Βλ. Fantuzzi-Hunter, ό.π. (σημ. 7), σσ. 367-368. Η K. Volk, «Letters in the Sky: Reading the Signs in Aratus' *Phaenomena*, *AJPh* 133 (2012) 209-240, σ. 217 εύστοχα παρατηρεί «The ecphrastic character of the *Phaenomena* thus once more assimilates the human artifact that is the poem to the divine artifact of the heavens». Μάλιστα, στο άρθρο της αυτό, επιχειρεί να δείξει ότι το κείμενο του Άρατου αντανακλά το θέμα του και χρειάζεται αποκωδικοποίηση, όπως ακριβώς ο φυσικός κόσμος. Ο αναγνώστης, για να κατανοήσει το φυσικό κόσμο, δηλαδή τα αστρονομικά σώματα και τα προγνωστικά σήματα, πρέπει να κατανοήσει τον παραλληλισμό «verse and universe» [«στίχος και σύμπαν» στη μετάφραση χάνεται η αναλογία που προκύπτει από την ηχητική ομοιότητα της αγγλικής γλώσσας, αυτή η εύστοχη έκφραση της ουσίας του ποιήματος του Άρατου προέρχεται από την E. Gee, *Ovid, Aratus and Augustus: Astronomy in Ovid's Fasti*, Cambridge, 2000, σσ. 66-91]. Η ομόλογη λειτουργία του δημιουργού του κόσμου και του δημιουργού του ποιήματος, κατά την Volk, ό.π. (σημ. 17), σσ. 210-211, αναδεικνύεται στους στίχους 529-533 *οὔ κεν Ἀθηναίης χειρῶν δεδιδαγμένος ἀνὴρ / ἄλλῃ κολλήσαιτο κυλινδόμενα τροχάλεια /τοῖά τε καὶ τόσα πάντα περὶ σφαιρηδὸν ἑλίσσων, /ὡς τά γ' ἐναιθέρια πλαγίῳ συναρήροτα κύκλῳ /ἐξ ἠοῦς ἐπὶ νύκτα διώκεται ἤματα πάντα*. Δεν μπορεί παρά να μπει κάποιος στον πειρασμό να αναδείξει την ομοιότητα της μετοχής *συναρήροτα* με το όνομα του ίδιου του ποιητή (Άρατος=συναρηρώς).

που επικαλέστηκε στο προηγούμενο τμήμα επιτείνεται με την άμεση αποστροφή προς τον αποδέκτη (778 *σκέπτεο*), ο οποίος καλείται να αξιολογήσει τις διάφορες φάσεις της σελήνης για να συναγάγει μετεωρολογικές πληροφορίες σχετικά με τις καιρικές μεταβολές. Αυτή η αίσθηση ενισχύεται από τη διάταξη των όρων *πυνθάνεσθαι* (782 *τάων καὶ περὶ μηνὸς ἐφεσταότος κε πύθοιο*, 818 *καὶ τὰ μὲν οὖν ἐπὶ μηνὶ σεληναίης κε πύθοιο*), *διδάσκειν* (793 *ἦ τ' ἄν χειμῶνος συναγειρομένοιο διδάσκοι*), *τεκμαίρεσθαι* (801-802 *καί οἱ ἐπὶ χροιῇ τεκμαίρεο μηνὸς ἑκάστου. / πάντη γὰρ καθαρῇ κε μάλ' εὔδια τεκμήραιο*) *δοκεῖν/δοκεύειν* (803, *πάντα δ' ἐρευθομένῃ δοκέειν ἀνέμοιο κελεύθους*: 804, *ἄλλοθι δ' ἄλλο μελαινομένῃ δοκέειν ὑετοῖο*. 813 *τῇ μὲν ἰῇ ἀνέμοιο γαληναίης τε δοκεύειν*) που αναδεικνύουν τη συμπληρωματική λειτουργία των σημάτων και της ερμηνείας τους από τον αποδέκτη. Από το στίχο 782 προκύπτει ότι η νέα σελήνη είναι οδηγός για τον καιρό όλου του μήνα, αν θα είναι καλός ή βροχερός ή αν θα έχει ανέμους.

Οι όροι που περιγράφουν τον καιρό οργανώνονται με ένα συγκεκριμένο σχήμα στους στ. 784-798:

καλός καιρός	*εὔδιος κ' εἴη*	784
άνεμος	*πνευματίη*	785
βροχή	*ὕδατος*	787
δυτικοί άνεμοι	*ἑσπέριοι κ' ἄνεμοι*	791
καταιγίδα	*χειμῶνος*	793
σφοδρότερη καταιγίδα	*μάλα χείμερος - μείζονι χειμῶνι*	797-798

Το σχήμα αυτό επαναλαμβάνεται στους στίχους 802-804 (*εὔδια / ἀνέμοιο / ὑετοῖο*):

πάντη γὰρ καθαρῇ κε μάλ' εὔδια τεκμήραιο,
πάντα δ' ἐρευθομένῃ δοκέειν ἀνέμοιο κελεύθους,
ἄλλοθι δ' ἄλλο μελαινομένῃ δοκέειν ὑετοῖο.

Όλες αυτές οι ενδείξεις δεν έχουν εφαρμογή σε όλες τις ημέρες αλλά πρέπει να παρατηρεί κάποιος τις ενδείξεις που σημειώνονται την τρίτη ή τέταρτη ημέρα σε συνάρτηση με τη διχοτόμο σελήνη ως την πανσέληνο.[18] Στο τμήμα αυτό (806-809) η σημασία της διχόμηνης σελήνης εξαίρεται με την εμφατική επανάληψη *διχαιομένης*, *διχάδος* (807), *διχόμηνον* /

18. Βλ. Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 141 ενώ στη σ. 131 παρατηρεί πως ο Άρατος αξιοποιεί αυτή τη διαφωνία ώστε να πετύχει παρήχηση στο στ. 786 *τέτρατον ἐκ τριτάτοιο*

διχομήνου (808), *διχάδα* (809) και την τοποθέτηση των σημαντικών αυτών προγνωστικών ενδείξεων σε εμφατικές θέσεις των στίχων (*διχαιομένης*: πριν από την πενθημιμερή τομή, *διχάδος*: ανάμεσα στην πενθημιμερή και εφθημιμερή τομή, *διχόμηνον*: πριν από την τριτοτροχαϊκή τομή, *διχομήνου*: στην εμφατική τελευταία θέση του στίχου, *ἐς διχάδα φθιμένην*: η συνάφεια τοποθετείται πριν από την πενθημιμερή τομή και το σημείο στίξης, ενώ η λέξη *διχάδα* τοποθετείται πριν από την τριημιμερή τομή). Ο Haslam εύστοχα παρατηρεί τη σημειωτική αντιστοιχία της συλλαβικής ακροστιχίδας ΜΕΣΗ (αρχή των στίχων 807-808) με το περιεχόμενο των στίχων αυτών που αφορούν τη *διχόμηνον σελήνη*:

μ έ σφα διχαιομένης, διχάδος γε μὲν ἄχρις ἐπ' αὐτὴν
σ η μαίνει διχόμηνον, ἀτὰρ πάλιν ἐκ διχομήνου.

Μάλιστα σημειώνει πως η ακροστιχίδα ΜΕ-ΣΗ χωρίζεται, όπως η διχόμηνη σελήνη σε δύο διαδοχικούς στίχους.[19] Συγχρόνως, ο ποιητής δείχνει ιδιαίτερη μέριμνα για την ακουστική εντύπωση του χωρίου με συνδυασμούς όπως *σ ή -ματα* (805) *σ η -μαίνει* (808) και *π ᾶ σ ι ν ἐπ' ἤμασι π ά -ντα* (805).[20]

Το χωρίο ολοκληρώνεται με μια αναφορά και πάλι στον καιρό που προβλέπεται ανάλογα με τους κύκλους (*ἀλωαί*) που σχηματίζονται γύρω από τη σελήνη: άλλοτε αναμένεται καλοκαιρία ή έντονη κακοκαιρία. Το σχήμα είναι αντίστοιχο με αυτό του πρώτου τμήματος: *ἀνέμοιο γαληναίης* (813) *ἀνέμοιο* […] *γαλήνης* (814), *χειμῶνι* (815), *μείζονα χειμῶνα* (816).

Σ΄ αυτό το τμήμα που αφορά τη σελήνη κυριαρχεί η επανάληψη *σελήνην* (815)-*σεληναίης* (818), ενώ η ενδεχόμενη «επαναληπτική μονοτονία του προτύπου του»[21] εδώ μετασχηματίζεται σε δείκτη της αφηγηματικής οργάνωσης του χωρίου αυτού, καθώς υπόκειται στο σχήμα του κύκλου (ring composition: αρχή 778, 780 *σελήνην*, τέλος 815, 818 *σελήνην, σεληναίης*).

Αντίστοιχη είναι η μέριμνα του ποιητή και για την οργάνωση του τμήματος που αφορά τα σήματα από τον ήλιο (819-891). Παρά το ότι το τμήμα αυτό δεν οργανώνεται με τόση σαφήνεια όσο το προηγούμενο που αφορά

19. Βλ. M. Haslam, «Hidden Signs: Aratus *Diosemeiai* 46ff, Vergil *Georgics* 1.424ff», *HSCP* (1992) 94 199-204, σ. 201.

20. Όπως επισημαίνει η Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σσ. 146-147, η μουσικότητα των χωρίου επιτείνεται από την επιλογή διαδοχικών μακρόχρονων συλλαβών και του σπονδειακού ρυθμού (811, 812, στο στ. 814 υπάρχουν πέντε η και τέτοια πυκνότητα απαντά μόνο στο 10% των στίχων).

21. Η διατύπωση ανήκει στον Hutchinson, ό.π. (σημ. 12), σ. 248.

τη σελήνη, διαθέτει μια ευδιάκριτη δομή. Με τη χρήση του *σκέπτεο* ως εισαγωγικής φόρμουλας της κάθε επιμέρους ενότητας επιτυγχάνεται η τριμερής διαίρεση του χωρίου: οι στίχοι 819-831 και οι στίχοι 880-891 βρίσκονται σε αμοιβαία ισορροπία πλαισιώνοντας το εκτενέστερο μεσαίο τμήμα (832-879), το οποίο αφορά τα προειδοποιητικά σημάδια για βροχή.[22] Μάλιστα το θεματικό κέντρο της πρόγνωσης, δηλαδή ο ήλιος, τοποθετείται σε εμφατικές και σημαίνουσες θέσεις: στο στίχο 819 *ἠελίοιο*, 820 *ἠελίῳ* στην εμφατική πρώτη θέση διαδοχικών στίχων, 832 (*ἠελίοιο*) στην τελευταία θέση του στίχου, 833 (*αὐτὸν ἐς ἠέλιον*) και 877 (*οὐδὲ μὲν ἠελίου*) πριν από την πενθημιμερή τομή, 855 και 885 (*ἠέλιον*) στην πρώτη θέση του στίχου, 862 (*ἀλλ' ὁπότ' ἠελίοιο*) πριν από την τριτοτροχαϊκή τομή, ενώ στο στίχο 865 η συνάφεια *ἠελίοιο σελήνη* παραπέμπει στον ισότιμο ρόλο των δύο ουράνιων σωμάτων στην πρόγνωση του καιρού.[23]

Η πρακτική σκοπιμότητα της έκθεσης των σημάτων δεν δηλώνεται μόνο με την επανάληψη των αποστροφών προς τον αποδέκτη του ποιήματος, οι οποίες συνιστούν βασική συνθήκη της διδακτικής ποίησης (819 *μελέτω*, 832 και 880 *σκέπτεο δ'*) αλλά και με συγκεκριμένες αναφορές στις ανάγκες εκείνων που ασχολούνται με γεωργικές ή κτηνοτροφικές εργασίες. Ο άχρωμος δευτεροπρόσωπος αποδέκτης της αφήγησης που προσδίδει έναν καθολικό τόνο, εδώ συγκεκριμενοποιείται και ο Άρατος φαίνεται να έχει στο μυαλό του ειδικά τους αγρότες και κτηνοτρόφους. Αυτή η απόκλιση από τον καθολικό τόνο ανάγεται στον Ησίοδο[24] και εντοπίζεται στους στίχους 823 (*ὅτ' εὐδίου κεχρημένος ἤματος εἴης*: το β' πρόσωπο του ρήματος παραπέμπει άμεσα στον αποδέκτη και συνδέει την πρόγνωση με τις ανάγκες του όπως δηλώνει η μετοχή *κεχρημένος* «όποτε χρειάζεσαι μια καλή μέρα»), 825 (*εἰ δ' αὖτως καθαρόν μιν ἔχοι βουλύσιος ὥρη*: συνδέ-

22. Βλ.Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 459. Σ΄ αυτό το τμήμα (832-879) τα περισσότερα σημάδια αφορούν τη βροχή που φαίνεται να αποτελεί το βασικό ενοποιητικό στοιχείο, αλλά γενικά η οργάνωση του υλικού δεν ακολουθεί τη λογική μιας πραγματείας, γεγονός που διαφοροποιεί το αράτειο κείμενο από τις πηγές του. Βλ. σχετικά Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 464 ad 832-879.

23. Ο Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 459 ad 820 αναφέρει ότι ο Βιργίλιος δίνει προτεραιότητα στον ήλιο ενώ ο Άρατος θεωρεί εξίσου αξιόπιστα τα σημάδια από τον ήλιο και τη σελήνη. Ωστόσο και ο Άρατος δηλώνει προγραμματικά πως τα προγνωστικά σημάδια που βασίζονται στον ήλιο είναι *μᾶλλον ἐοικότα* (820), δηλαδή «πολύ πιο αξιόπιστα».

24. Βλ. σχετικά Fantuzzi-Hunter, ό.π. (σημ. 7) σ. 268. Κατά την άποψη του W. Ludwig, όπως παρατίθεται από τον Hutchinson (σημ. 12), σσ. 241-242 σημ. 17, στην περίπτωση αυτή λανθάνει μια πλασματική δραματική κατάσταση για να δηλώσει την παρούσα σε όλο το ποίημα προσποίηση του Άρατου ότι καθοδηγεί τους απλούς γεωργούς και ναυτικούς. Το γεγονός ότι οι πραγματικοί αναγνώστες του ποιήματος δεν ήταν βοσκοί ή αγρότες καθιστά αφενός ειρωνική τη χρήση των δευτεροπρόσωπων αποστροφών τονίζοντας ωστόσο περισσότερο το ρόλο του αναγνώστη στη διαδικασία κατανόησης της καθολικότητας του μηνύματος. Βλ. Fantuzzi-Hunter ό.π. (σημ. 7), σ. 376.

εται με μια συγκεκριμένη ασχολία των κτηνοτρόφων), ενώ στο στ. 857 (*ἦ τ᾽ ἂν ἔτ᾽ εἰς ἠῶ σκέπαος κεχρημένος εἴης*) και πάλι η πρακτική σκοπιμότητα των οδηγιών τονίζεται με το ρήμα *χρῆσθαι*. Παρόμοιες αποστροφές στον αποδέκτη παρατηρούμε στους στίχους 845-47:

μηδ᾽ ὅτε οἱ ὀλίγη νεφέλη πάρος ἀντέλλῃσιν,
τὴν δὲ μέτ᾽ ἀκτίνων κεχρημένος αὐτὸς ἀερθῇ,
ἀμνηστεῖν ὑετοῖο.
860-861 […] *οὔ σε μάλα χρὴ*
αὔριον οὐδ᾽ ἐπὶ νυκτὶ περιτρομέειν ὑετοῖο
869-871 *μηδ᾽ αὔτως, ἔτ᾽ ἐόντι πέρην ὁπότε προταθεῖσαι*
ἀκτῖνες φαίνονται ἐπίσκιοι ἠῶθι πρό,
ὕδατος ἢ ἀνέμοιο κατοισομένου λελαθέσθαι.
883 *μηδ᾽ οὕτω σκοπιὴν ταύτην ἀμενηνὰ φυλάσσειν.*
890 *καὶ μᾶλλον ἐπίτρεπε σήμασι τούτοις*

Μάλιστα, στους παραπάνω στίχους μετά από μια σειρά αποτρεπτικών οδηγιών που εισάγονται όλες με τα αρνητικά μόρια προς τον αποδέκτη και οι οποίες τονίζουν πώς πρέπει να προγραμματίσει τις καθημερινές του δραστηριότητες, στο στίχο 890 τονίζεται η αξιοπιστία των προγνωστικών σημάτων του ήλιου και επικυρώνεται η αξία των οδηγιών του ποιητή με τη διατύπωση *μᾶλλον ἐπίτρεπε*.[25]

Το τρίτο τμήμα (829-908) των μετεωρολογικών προβλέψεων που βασίζονται στα ουράνια σώματα επικεντρώνεται στη Φάτνη. Η μετεωρολογική σημασία της Φάτνης δηλώνεται τόσο από τη μετρική θέση που κατέχει (892 πριν την πενθημιμερή τομή, 898 στην τελευταία εμφατική θέση, 905 πριν την εφθημιμερή τομή) όσο και από τη συχνότητα που αναφέρεται στο κείμενο (τρεις φορές αναφέρεται η Φάτνη, δύο οι Όνοι, ενώ ο ζωδιακός αστερισμός του Καρκίνου, στον οποίο ανήκει η Φάτνη, μία φορά).

Την κυρίαρχη θέση της Φάτνης φαίνεται πως υπονοεί και η διατύπωση του στίχου 893 *ὑπὸ Καρκίνῳ ἡγηλάζει*, που έχει προβληματίσει τους μελετητές. Από την οπτική γωνία του παρατηρητή η Φάτνη είναι εκείνη που βοηθά στην ταύτιση του Καρκίνου, γεγονός που την καθιστά ιδιαίτερα σημαντική.[26] Συγχρόνως, ο Άρατος καλεί τον αναγνώστη να αναγνωρίσει τον

25. Η σημασία που αποδίδει ο αρχαίος σχολιαστής στο ρήμα *ἐπιτρέπειν* (= *προσέχειν τὸν νοῦν*) προκύπτει εύλογα μετά από τη σειρά των αποτρεπτικών οδηγιών, όπου εμπεριέχονται ρήματα όπως *φυλάσσειν*, *ἀμνηστεῖν*, *λελαλέσθαι*. Σχετικά με τη σημασία του ρήματος βλ. τον προβληματισμό του Kidd, ό.π. (σημ. 6), σσ. 478-479 ad 890.

26. Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 481 ad 893.

καθοριστικό ρόλο της Φάτνης όχι μόνο στην πρόγνωση του καιρού αλλά και στο ίδιο το κείμενο ως λεξιλογικό δεδομένο. Μάλιστα, η θέση της Φάτνης ανάμεσα στους Όνους ορίζεται στο στίχο 895 *οὔτε τι πολλὸν ἀπήοροι, οὔτε μάλ' ἐγγύς* και στο στίχο 898 (*καὶ τοὶ μὲν καλέονται Όνοι, μέσση δέ τε Φάτνη*) αυτή η «ούτε πολύ μακρινή ούτε πολύ κοντινή τους απόσταση» οπτικοποιείται καθώς ανάμεσα στους όρους *Ὄνοι-Φάτνη* τοποθετείται η φράση *μέσση δέ τε* που με τον αριθμό των συλλαβών της αντιστοιχεί στην απόσταση που ορίζεται ως *πυγούσιον* (896):

οὔτε τι πολλὸν ἀπήοροι, οὔτε μάλ' ἐγγύς,
ἀλλ' ὅσσον τε μάλιστα π υ /γ ο ύ /σ ι /ο ν οἰήσασθαι:
εἷς μὲν πὰρ βορέαο, νότῳ δ' ἔπι ἔρχεται ἄλλος.
καὶ τοὶ μὲν καλέονται Ό ν ο ι , μ έ σ /σ η / δ έ / τ ε Φ ά τ ν η .

Ωστόσο, όταν η απόσταση αυτή μειώνεται και οι δύο αυτοί αστέρες, οι Όνοι φαίνονται να είναι συνεχόμενοι, η διαδικασία του πλησιάσματος των Όνων αντιστοιχεί με τη μορφή του κειμένου· συγκεκριμένα, στους στίχους 900-901

[...] *τοὶ δ' ἀμφοτέρωθεν ἰόντες*
ἀ σ τ έ ρ ε ς ἀλλήλων αὐτοσχεδὸν ἰνδάλλονται

ο διασκελισμός *τοὶ δ' ... ἀστέρες* και η επένθεση της μετοχής *ἰόντες* ανάμεσα στο *ἀμφοτέρωθεν* και *ἀστέρες* δηλώνει τη θέση των Όνων που βρίσκονται εκατέρωθεν, ενώ η κίνηση στην οποία παραπέμπει η μετοχή υπονοεί ότι πλησιάζουν ο ένας τον άλλο. Αυτό γίνεται σαφές στους στίχους 903-904

[...] *τοὶ δ' αὐτίκ' ἐοικότες ὦσιν*
ἀ σ τ έ ρ ε ς ἀ μ φ ό τ ε ρ ο ι

όπου οι δύο αστέρες γίνονται εμφανείς την ίδια στιγμή (*αὐτίκ' ἐοικότες*) και δίνουν την εντύπωση ότι δεν υπάρχει καμία απόσταση ανάμεσά τους, όπως φαίνεται από τη συνάφεια *ἀστέρες ἀμφότεροι* (το *ἀμφοτέρωθεν ... ἀστέρες* μετατρέπεται στο *ἀστέρες ἀμφότεροι*).

3. Υπέργειες ενδείξεις των καιρικών συνθηκών (909-1043)

Στο προηγούμενο τμήμα βασική οργανωτική αρχή του υλικού είναι οι ουράνιες ενδείξεις από τη σελήνη, τον ήλιο και τη Φάτνη. Τώρα ο Άρατος αλλάζει τον τρόπο οργάνωσης με βάση τα ποικίλα υπέργεια σημάδια και το σύστημα κατηγοριοποίησής τους ακολουθεί τη σειρά άνεμος (909-932), βροχή (933-987), καλοκαιρία (988-1012) και καταιγίδα (1013-1043). Σε σχέση με το πεζό πρότυπό του, το *Περὶ Σημείων*, όπου η σειρά είναι βροχή (10-

25), άνεμος (26-37), καταιγίδα (38-49), καλοκαιρία (50-55) αντιστρέφει τη σειρά τους ανά δυάδες.[27] Αυτή του η επιλογή υπαγορεύεται από το γεγονός ότι το προηγούμενο τμήμα κλείνει με τα προγνωστικά σημάδια που δίνει ο Όνος για τον άνεμο. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η αφηγηματική συνέχεια του τμήματος αυτού[28] δηλώνεται με την επανάληψη της λέξης *ἀνέμοιο* (907, 909) στην ίδια ακριβώς μετρική θέση, πριν την τριτοτροχαϊκή τομή.

Τα σημάδια του ανέμου (909-932) προέρχονται από τη θάλασσα (909-912), τα θαλασσοπούλια (913-919), τα σύννεφα (920), το άνθος του γαϊδουράγκαθου (921-923), τη βροντή και την αστραπή (924-925) και τους αστέρες (926-932). Οι τέσσερις πρώτοι στίχοι (909-912 *σῆμα δέ τοι ἀνέμοιο καὶ οἰδαίνουσα θάλασσα / γινέσθω καὶ μακρὸν ἐπ᾽ αἰγιαλοὶ βοόωντες, / ἀκταί τ᾽ εἰνάλιοι ὁπότ᾽ εὔδιοι ἠχήεσσαι / γίνωνται, κορυφαί τε βοώμεναι οὔρεος ἄκραι.*) αποτελούν ανάπτυγμα της σύντομης αναφοράς του *Περὶ σημείων* 29: *θάλασσα οἰδοῦσα καὶ ἀκταὶ βοῶσαι καὶ αἰγιαλὸς ἠχῶν ἀνεμώδης*. Οι βασικές αλλαγές που επιφέρει ο Άρατος, δηλαδή κυρίως η χρήση της μετοχής *βοόωντες* με διέκταση αντί της μετοχής *βοῶσαι* καθώς και η χρήση του επιθέτου *ἠχήεσσαι* αντί του *ἠχῶν* έχουν ως στόχο τη μιμητική αναπαράσταση του ήχου του ανέμου που πιστοποιείται και στα *Γεωργικά* του Βιργιλίου (*Georg.* I.356-359).[29] Σ᾽ αυτή τη μιμητική αναπαράσταση συμβάλλει και το ομοιοτέλευτο στο στίχο 909 (*οἰδαίνουσα θάλασσα*) και ο σπονδειακός ρυθμός στον 5ο και 6ο πόδα του στίχου 911.[30] Η άποψή μου είναι πως με την εναλλαγή των φθόγγων *ο, ω* (*γινέσθω καὶ μακρὸν ἐπ᾽ αἰγιαλοὶ βοόωντες,* [...] *ὁπότ᾽ γίνωνται, κορυφαί τε βοώμεναι οὔρεος*)[31] και με την ονοματοποιΐα αναπαράγεται μιμητικά η σημασία του *μακρὸν ἐπ᾽* (πρόκειται για ήχο που ακούγεται από μακριά).

Στους στίχους 913-919 τα σημάδια συνδέονται με πουλιά, που είναι ο ερωδιός, η θαλασσοβάτες (*κέπφοι*), οι αγριόπαπιες και οι γλάροι, σε αντίστροφη σειρά σε σχέση με το *Περὶ Σημείων* 28.[32]

καὶ δ᾽ ἄν ἐπὶ ξηρὴν ὅτ᾽ ἐρῳδιὸς οὐ κατὰ κόσμον
ἐξ ἁλὸς ἔρχηται φωνῇ περιπολλὰ λεληκώς,
κινυμένου κε θάλασσαν ὕπερ φορέοιτ᾽ ἀνέμοιο.
καί ποτε καὶ κέπφοι, ὁπότ᾽ εὔδιοι ποτέωνται,

27. Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 485.

28. Αυτή την αφηγηματική ακολουθία επισημαίνει και η Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 174.

29. Βλ. Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 486 ad 909-912.

30. Η παρατήρηση αυτή οφείλεται στην Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 177.

31. Για την ονοματοποιΐα στο σημείο αυτό βλ. Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 177. Για τις παρηχήσεις βλ. Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 215-216.

32. Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 488 ad 913-919.

ἀντία μελλόντων ἀνέμων εἰληδὰ φέρονται.
πολλάκι δ' ἀγριάδες νῆσσαι ἤ εἰναλίδιναι
αἴθυιαι χερσαῖα τινάσσονται πτερύγεσσιν

Σχετικά με τον ερωδιό τονίζεται η άτακτη πτήση του (*οὐ κατὰ κόσμον*) και η οξεία κραυγή του (*φωνῇ περιπολλὰ λεληκώς*). Η ασυνήθιστη πτήση του συναρτάται με την ανοίκεια χρήση του *περιπολλά* που δεν μαρτυρείται από αλλού, ενώ η επιρρηματική χρήση του *περὶ* στο *περιπολλά* υποδηλώνει μία σύγκριση «που δεν υπάρχει σ' αυτά τα συμφραζόμενα», όπως σημειώνει ο Kidd.[33] Η γνώμη μου είναι πως ίσως η σύγκριση που υπόκειται αφορά το πεζό πρότυπο του Άρατου ή γενικότερα είναι διακειμενική. Πιθανόν, η ανοίκεια χρήση του *περιπολλά* σηματοδοτεί την απόκλιση του αράτειου κειμένου σε σχέση με τα πρότυπά του και αποσκοπεί στο να τονίσει την ανοίκεια χρήση των διακειμένων.[34]

Στους στίχους 916-919 ακολουθούν τα προμαντεύματα του καιρού που συνάγονται από την κίνηση των *κέπφων* όταν κινούνται σαν αγέλη κατά συστροφή (*εἰληδά*) ή από τις κινήσεις των αγριόπαπιων και των ψαροπουλιών (*ἀγριάδες νῆσσαι ἤ εἰναλίδιναι*). Η σπειροειδής κίνηση που υποβάλλει ο όρος *εἰληδά* αναπαράγεται από την ηχητική ομοιότητα της λέξης *εἰναλιδίναι* που παραπέμπει στην κυκλοτερή φορά του ύδατος που προκαλείται από τις βουτιές των γλάρων. Μ' αυτόν τον τρόπο δίνεται η έννοια του κυκλώνα και της περιστροφικής κίνησης του ανέμου. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από την επιλογή του νεολογισμού *εἰναλίδιναι*[35] αντί του συνήθους *αἰθυῖαι* ακριβώς γιατί εμπεριέχει τη λέξη *δίνη*. Ο αρχαίος σχολιαστής εύστοχα παρατηρεί: *τὰς δὲ αἰθυίας εἰναλιδίνας φησὶν ἐπεὶ δυνουσῶν αὐτῶν τῇ θαλλάσσῃ ἐπιγίνεταί τις δῖνος, τουτέστι κυκλοτερὴς τοῦ ὕδατος φορά.*[36]

Ένδειξη ανέμου είναι και τα σύννεφα που είναι συγκεντρωμένα πάνω στις κορυφές των βουνών όταν επιμηκύνονται (920 *ἤ νεφέλη ὄρεος μηκύνεται ἐν κορυφῇσι*). Ενώ ο στίχος αναπαράγει πιστά τη διατύπωση του *Περὶ*

33. Βλ. Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 488 ad 914 όπου επισημαίνει δύο παράλληλα χωρία από τη ραψωδία δ 448 και το απόσπασμα 522 του Καλλίμαχου.

34. Η Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 191 βασίζει την επιλογή της να εξετάσει χωριστά τα σήματα που προέρχονται από τα πουλιά στο γεγονός ότι η απόκλιση της οργάνωσης αυτών των σημάτων στα *Φαινόμενα* σε σχέση με την πηγή του είναι τόσο ευρεία ώστε φαίνεται πως εκείνο που ενδιαφέρει τον Άρατο είναι ο αισθητικός – ποιητικός στόχος και όχι η πραγματολογική ακρίβεια, ούτε η αντίστοιχη με το πρότυπό του αλφαβητική σειρά των πουλιών. Βλ. Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σσ. 208-209 και 214.

35. Το νεολογισμό επισημαίνει ο Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 489 ad 918.

36. Το αρχαίο σχόλιο παραθέτει ο Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 489 ad 918.

Σημείων 34 (*πρὸς κορυφῆς ὄρους ὁπόθεν ἂν νεφέλη μηκύνηται, ταύτῃ ἄνεμος πνευσεῖται*) ο τρόπος οργάνωσης των συνανηκόντων όρων *νεφέλη* […] *μηκύνεται, ὄρεος* […] *ἐν κορυφῇσι* αποσκοπεί να αποδώσει και οπτικά αυτή την επιμήκυνση των νεφών πάνω στις κορυφές των βουνών. Κάτι αντίστοιχο παρατηρείται και στους στίχους 988-993, όπου ο Άρατος αναφέρει εκείνους τους σχηματισμούς των νεφών που προμηνύουν καλοκαιρία. Και στο σημείο αυτό το γεγονός ότι το σύννεφο απλώνεται στους πρόποδες ενός βουνού (988-989 *εἴ γε μὲν ἠ ε ρ ό ε σ σ α παρὲξ ὄρεος μεγάλοιο / πυθμένα τείνηται ν ε φ έ λ η*) αποδίδεται με την απομάκρυνση του προσδιορισμού *ἠερόεσσα* από το προσδιοριζόμενο *νεφέλη*. Παράλληλα, με την επιλογή της πρόθεσης *παρέκ* και της σύνταξης *παρὲξ ὄρεος* […] *πυθμένα*[37] δίνεται η αίσθηση της μεγάλης απόστασης και της επέκτασης του νέφους στους πρόποδες του βουνού. Ενδεικτική είναι η παράφραση του στίχου 988 στα αρχαία σχόλια: *ταῖς ὑπωρείαις παρεκτείνηται*. Αυτή η αίσθηση του *παρεκτείνεσθαι* αποδίδεται μιμητικά από τον Άρατο. Επίσης, στο ίδιο χωρίο στους στίχους 991-993 (*εὔδιός κ' εἴης καί ὅτε πλατέος παρὰ πόντου / φαίνηται χθαμαλὴ νεφέλη, μηδ' ὑψόθι κύρῃ, / ἀλλ' αὐτοῦ πλαταμῶνι παραθλίβηται ὁμοίη*), η ύπαρξη χαμηλής νέφωσης στην επιφάνεια της θάλασσας θεωρείται σημάδι καλοκαιρίας, αρκεί το νέφος να έχει τη μορφή υφάλου που φαίνεται σαν να πιέζεται από τις δύο μεριές (*παραθλίβηται*). Με την τοποθέτηση της λέξης *νεφέλη* ανάμεσα στην πενθημιμερή και εφθημιμερή τομή ο Άρατος αποδίδει αυτή την εικόνα του *παραθλίβεσθαι*, της συμπίεσης της νεφέλης.

Άλλη μια ένδειξη για ισχυρούς ανέμους είναι οι βροντές και οι αστραπές που πέφτουν το καλοκαίρι ή όταν παρατηρείται το φαινόμενο των διαττόντων αστέρων (924-929). Ακριβώς λόγω της επικινδυνότητας των φαινομένων και της δυσκολίας πρόβλεψης της διεύθυνσης των ανέμων (931 *παντοίων ἀνέμων*) επαναλαμβάνεται το επίθετο *ἄκριτος*, (931-932 *οἵ τ' ἄ κ ρ ι τ ο ί εἰσι μάλιστα, ἄ κ ρ ι τ α δὲ πνείουσιν ἐπ' ἀνδράσι τεκμήρασθαι*) και τονίζεται η ιδιαίτερη προσοχή και προφύλαξη (925 *περισκοπέειν*, 930 *πεφύλαξο*) *που* πρέπει να έχει ο άνθρωπος.

Η ενότητα που αφορά τα σήματα βροχής (933-987) εισάγεται με το *αὐτάρ* (933) που σηματοδοτεί την αντίθεση με την προηγούμενη. Εδώ εντοπίζονται οι εξής υποενότητες: οι στίχοι 933-941 αφιερώνονται στα σήματα από τον ουρανό (αστραπές-νέφη), οι στίχοι 942-953 στα σήματα που δίνουν τα υδρόβια ζώα, οι στίχοι 954-972 στα σήματα που παρέχουν άλλα έμβια όντα και τέλος οι στίχοι 973-987 αφορούν ενδείξεις από την καθημερινότητα των ανθρώπων.

37. Για τη χρήση και τη σύνταξη της πρόθεσης στο συγκεκριμένο σημείο βλ. Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 519 ad 988.

Ενώ πριν εξετάστηκαν τα σήματα του ανέμου, με το *αὐτάρ* ο Άρατος δηλώνει την αλλαγή θέματος, πράγμα που, ενώ αρχικά παραμένει ασαφές, τελικά στο στίχο 936 επιβεβαιώνεται: *τῇ δ' ἐκ Διὸς ὕδωρ*. Το θεματικό κέντρο της ενότητας αυτής είναι το *ὕδωρ* (βροχή), πράγμα που επικυρώνεται και από την ανάλυση του κειμένου, όπου ο όρος *ὕδωρ* και συναφείς επαναλαμβάνονται συστηματικά (937 *ὕδατι, ὑετῶν,* 943 *ὑδάτεσσιν,* 945 *ὕδωρ*, 946 *ὕδροισιν,* 947 *ἐξ ὕδατος,* 953 *παρ' ὕδωρ,* 954 *πάρος ὕδατος,* 962 *ἐπὶ ὕδατι ὕδωρ,* 964 *ὕδατος ἐρχομένοιο,* 967 *σὺν ὕδατος ἐρχομένοιο,* 973 *ὕδωρ,* 987 *ὑετοῖο*).[38] Μάλιστα, στους στίχους 942-953, όπου η πρόβλεψη της βροχής συσχετίζεται με υδρόβια ζώα, η επανάληψη της λέξης *ὕδωρ* είναι ενδεικτική αυτής της συνάφειας:[39]

πολλάκι λιμναῖαι ἢ εἰνάλιαι ὄρνιθες
ἄπληστον κλύζονται ἐνιέμεναι ὑδάτεσσιν,
ἢ λίμνην πέρι δηθὰ χελιδόνες ἀΐσσονται
γαστέρι τύπτουσαι αὔτως εἰλυμένον ὕδωρ,
ἢ μᾶλλον δειλαὶ γενεαί, ὕδροισιν ὄνειαρ,
αὐτόθεν ἐξ ὕδατος πατέρες βοόωσι γυρίνων,
ἢ τρύζει ὀρθρινὸν ἐρημαίη ὀλολυγών,
ἤ που καὶ λακέρυζα παρ' ἠϊόνι προὐχούσῃ
χείματος ἐρχομένου χέρσῳ ὑπέτυψε κορώνη,
ἤ που καὶ ποταμοῖο ἐβάψατο μέχρι παρ' ἄκρους
ὤμους ἐκ κεφαλῆς, ἢ καὶ μάλα πᾶσα κολυμβᾷ,
ἢ πολλὴ στρέφεται παρ' ὕδωρ παχέα κρώζουσα.

Στο χωρίο αυτό ο Άρατος για να παρουσιάσει την αιτιολογική σχέση μεταξύ σημασίας και μορφής επιλέγει την ονοματοποιΐα και μέσω της ηχομιμητικής διαδικασίας αναδεικνύει τη σχέση των υδρόβιων ζώων με την αναγγελία της βροχής. Στο χωρίο κυριαρχούν τα υγρά σύμφωνα που αποδίδουν το υγρό στοιχείο ενώ η χασμωδία αποδίδει τους ήχους των ζώων που προμηνύουν τη βροχή. Για παράδειγμα είναι χαρακτηριστικός ο στίχος 942, όπου ο Άρατος αποφεύγει τη χασμωδική βράχυνση, διατηρεί τη χασμωδία και αποδίδει την ακουστική εντύπωση από τους κρωγμούς των πτηνών ή τους κοασμούς των βατράχων. Αυτή η έμφαση στην ακουστική εντύπωση επιτείνεται από τη χρήση όρων που έχουν ηχομιμητικό περιεχόμενο, όπως το ουσιαστικό *ὀλολυγών* (948) από το *ὀλολύζειν*, η συνάφεια *λακέρυζα … κορώ-*

38. Ο Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 496 ad 937 επισημαίνει πως η επανάληψη της τελευταίας λέξης του στίχου 936 (*ὕδωρ*) στην αρχή του επόμενου στίχου υποδεικνύει το νέο μετεωρολογικό θέμα της ενότητας αυτής.

39. Βλ. σχετικά Kidd, ό.π. (σημ. 6), σσ. 498-499 ad 942-953.

νη (949-950), τα ρήματα *κρώζω* (953, 961, 968), *ἐπιρροιζέω* (969)[40] και η συνάφεια *ὀξὺ λεληκώς* (972). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση των στίχων 949-953 από τον Cusset και κυρίως η επισήμανση της διακειμενικής σχέσης της διατύπωσης *λακέρυζα κορώνη* με το στίχο 747 (*μή τοι ἐφεζομένη κρώξῃ λακέρυζα κορώνη*) από τα *Ἔργα και Ἡμέραι* του Ησιόδου. Η διακειμενική τους σχέση τεκμηριώνεται από τη χρήση των τριών τελευταίων λέξεων του ησιόδειου στίχου (*κρώξῃ, λακέρυζα, κορώνη*). Ο Άρατος επαναλαμβάνοντας το ηχητικό τέχνασμα της παρήχησης και πολλαπλασιάζοντας τη συχνότητα των ουρανικών συμφώνων δηλώνει πως συναγωνίζεται τον Ησίοδο στο πεδίο των ήχων. Αυτή η επιμονή του στην παρήχηση σε συνδυασμό με την ονοματοποιΐα, καθώς η λέξη *κορώνη* δημιουργείται κατ' απομίμηση της φωνής του κόρακα, συμβάλλει στη μουσική αναπαράσταση καθιστώντας το κείμενο μια μίμηση της *ἠχῆς* που ενισχύεται και από την ακροστιχίδα που δημιουργείται στους στ. 949-951 (*ἠχή*). Η άποψη του Cusset είναι πως το ενδιαφέρον του Άρατου για την ευφωνία και τη μουσικότητα του κειμένου συγκροτεί τη βάση της ρητορικής και ποιητικής του ευαισθησίας.

Συμπερασματικά ο συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι ο στίχος για τον Άρατο δεν είναι απλώς μια στερεότυπη μήτρα για την έκθεση των ιδεών αλλά συνιστά και ένα πλαίσιο άσκησης ύφους και ποιητικής, εντός του οποίου η μουσική ηχώ (*ἠχή*) λειτουργεί συμπληρωματικά προς την ποιητική αρχή της καλλιμαχικής λεπτότητας.[41]

Επιπλέον, η μουσικότητα προκύπτει από την εναλλαγή μακρών και βραχειών συλλαβών. Από μία πρόχειρη ανάγνωση των στίχων 949-953 διαπιστώνεται η επανάληψη των φωνηέντων και διφθόγγων –ου –ω –η -α καθώς και συναφών φωνηέντων που δημιουργούν χασμωδία με σημαντικά ακουστικά αποτελέσματα (ἡ ι ο, α ῖ ' ὑ, ο ῖ ο, έ α). Ειδικότερα, οι λέξεις που τοποθετούνται στην αρχή των πέντε αυτών στίχων δημιουργούν ένα ηχητικό αποτέλεσμα που βασίζεται στην τριπλή επανάληψη των μακρόχρονων -η και -ω ενώ η επανάληψη αυτή οργανώνεται με έναν ευδιάκριτο τρόπο και οπτικό και ακουστικό:

ἤ που καὶ λακέρυζα παρ' ἠιόνι προυχούσῃ
χείματος ἐρχομένου χερσαῖ' ὑπέτυψε κορώνη,
ἤ που καὶ ποταμοῖο ἐβάψατο μέχρι παρ' ἄκρους
ὤμους ἐκ κεφαλῆς, ἤ καὶ μάλα πᾶσα κολυμβᾷ,
ἢ πολλὴ στρέφεται παρ' ὕδωρ παχέα κρώζουσα.

40. Για τη σημασία του ρήματος *ἐπιρροιζέω* βλ. Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 511 ad 969.

41. Βλ. Chr. Cusset, «Exercices rhétoriques d'Aratos autour du terme *ΗΧΗ*», *Revue de philologie* 69 (1995) 245-248.

Το γεγονός ότι το θεματικό κέντρο των στίχων 954-973 εντοπίζεται στην ακουστική εντύπωση και στην ηχομιμητική της απόδοση δηλώνεται με την επανάληψη της λέξης *φωνή* σε εμφατικές θέσεις των στίχων και τη χρήση του ρήματος *μιμεῖσθαι* που περιγράφει πώς οι κόρακες μιμούνται με τη φωνή τους τούς σταλαγμούς της βροχής:[42]

καὶ βόες ἤδη τοι πάρος ὕδατος ἐνδίοιο
οὐρανὸν εἰσανιδόντες ἀπ᾽ αἰθέρος ὀσφρήσαντο·
καὶ κοίλης μύρμηκες ὀχῆς ἐξ ὤεα πάντα
θᾶσσον ἀνηνέγκαντο: καὶ ἀθρόοι ὦφθεν ἴουλοι
τείχε᾽ ἀνέρποντες, καὶ πλαζόμενοι σκώληκες
κεῖνοι, τοὺς καλέουσι μελαίνης ἔντερα γαίης.
καὶ τιθαὶ ὄρνιθες, ταὶ ἀλέκτορος ἐξεγένοντο,
εὖ ἐφθειρίσσαντο καὶ ἔκρωξαν μάλα φ ω ν ῇ ,
οἷόν τε σταλάον ψοφέει ἐπὶ ὕδατι ὕδωρ.
δή ποτε καὶ γενεαὶ κοράκων καὶ φῦλα κολοιῶν
ὕδατος ἐρχομένοιο Διὸς πάρα σῆμ᾽ ἐγένοντο,
φαινόμενοι ἀγεληδὰ καὶ ἱρήκεσσιν ὁμοῖον
φθεγξάμενοι. κ α ί π ο υ κ ό ρ α κ ε ς δ ί ο υ ς † σ τ α λ α γ μ ο ὺ ς †
φ ω ν ῇ ἐ μ ι μ ή σ α ν τ ο σ ὺ ν ὕ δ α τ ο ς ἐ ρ χ ο μ έ ν ο ι ο ,
ἤ ποτε καὶ κρώξαντε βαρείῃ δισσάκι φ ω ν ῇ
μακρὸν ἐπιρροιζεῦσι τιναξάμενοι πτερὰ πυκνά.
καὶ νῆσσαι οἰκουροὶ ὑπωρόφιοί τε κολοιοὶ
ἐρχόμενοι κατὰ γεῖσα τινάσσονται πτερύγεσσιν,
ἢ ἐπὶ κῦμα διώκει ἐρωδιὸς ὀξὺ λεληκώς.

Μάλιστα, με τη διατύπωση του στίχου 968 (*ἤ ποτε καὶ κρώξαντε βαρείῃ δισσάκι φωνῇ*) ο δυϊκός αριθμός *κρώξαντε* αναπαράγεται στο *δισσάκι*, ενώ με το διπλασιασμό της δοτικής *φωνῇ* (967, 968 αρχή και τέλος του στίχου αντίστοιχα) ο ποιητής δείχνει πως μορφή και περιεχόμενο βρίσκονται σε απόλυτη συνάφεια, καθώς απεικονίζεται η επαναληπτικότητα του κρωξίματος του κόρακα.[43]

Στους στίχους 973-987 ο Άρατος προειδοποιεί τον αναγνώστη, στην αρχή (973 *πεφυλαγμένῳ*) και στο τέλος της ενότητας (987 *δόκευε περισκοπέων*), να δώσει προσοχή στα σημάδια που προμηνύουν βροχή (π.χ.

42. Σχετικά με το χωρίο αυτό και την εξάρτηση του Άρατου από το πεζό πρότυπο βλ. Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 211.

43. Η συμπεριφορά του κόρακα αναφέρεται συχνότερα από οποιουδήποτε άλλου πτηνού ως προγνωστικό σημάδι του καιρού. Βλ. σχετικά Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 212.

όταν τσιμπούν οι μύγες,[44] ή όταν στη φλόγα των λύχνων παρατηρούνται ανωμαλίες[45] ή όταν η φλόγα στο τζάκι λάμπει περισσότερο απ' το συνηθισμένο) που αποτελεί το θεματικό κέντρο της ενότητας αυτής, όπως δηλώνεται από τη χρήση των όρων *ὕδωρ* (στο τέλος του στίχου 973) και *ὑετοῖο* (στο τέλος του στίχου 987).

Το τρίτο τμήμα της ενότητας για τις υπέργειες ενδείξεις των καιρικών συνθηκών αφορά τα σήματα καλοκαιρίας (988-1012). Πρόκειται για το συντομότερο τμήμα, αφού η καλοκαιρία δεν δημιουργεί πρόβλημα και το ζητούμενο είναι η πρόβλεψη της κακοκαιρίας. Στο τμήμα αυτό, στους στίχους 999-1001 η ακολουθία των όρων *ἡσύχιαι, ἥσυχον, ἥσυχα* δείχνει τη συνάφεια ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται το σημάδι και τον καιρό που προμηνύει (η επανάληψη του *ἥσυχος* αποτελεί ένδειξη καλοκαιρίας, άρα και αντίστοιχη έλλειψη εγρήγορσης από την πλευρά του ανθρώπου):

καὶ φλόγες ἡ σ ύ χ ι α ι λύχνων καὶ νυκτερίη γλαὺξ
ἥ σ υ χ ο ν ἀείδουσα μαραινομένου χειμῶνος
γινέσθω τοι σῆμα

Σε αντίθεση με ό,τι περιέγραψε προηγουμένως ο ποιητής, τώρα αναφέρει ότι όταν η κουρούνα κρώζει ήσυχα και όχι τραχιά, αυτό προμηνύει καλοκαιρία. Το κρώξιμο κλιμακώνεται από το *καὶ ἥσυχα ποικίλλουσα … κραυγὴν πολύφωνα κορώνη* (1001-1002), στο *κόρακες … βοοῶντες δισσάκις καὶ … μετ' ἀθρόα κεκλήγοντες* (1003-1004), ενώ η ερμηνεία του ποιητή στους στίχους 1006-1007 *χαίρειν κέ τις οἰήσσαιτο, οἷα τὰ μὲν βοόωσι λιγαινομένοισιν ὁμοῖα* δεν αφήνει καμία αμφιβολία για το ότι το ηχηρό και ευκρινές κρώξιμό τους προμηνύει καλοκαιρία. Το ρήμα *λιγαίνω* δείχνει την κλιμάκωση του κρωξίματος και υποδεικνύει πως πρόκειται για προμήνυμα, αφού συχνά χρησιμοποιείται επί κηρύκων (LSJ s.v. *λιγαίνω*) και μάλιστα προμήνυμα θετικό, αφού τα πουλιά δίνουν την εντύπωση ότι είναι χαρούμενα (*χαίρειν*). Στο σημείο αυτό η κυριαρχία του φθόγγου λ και η ηχητική του ακολουθία στο περικείμενο λειτουργεί καθησυχαστικά και αποδίδει μι-

44. Στους στίχους 974-975 *μηδ' εἴ κεν ἐπὶ πλέον ἠὲ πάροιθεν / δάκνωσιν μυῖαι καὶ ἐφ' α ἵ μ α τ ο ς ἱ μ είρωνται* είναι ενδεικτική η επανάληψη των ήχων ε και π ενώ παίζει και με τις αρχικές συλλαβές *αἱμ- ἱμ-*. Βλ. σχετικά Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 220-221. Ο Αυγερινός, ό.π. (σημ. 4), σσ. 162-164 θεωρεί ότι στην περίπτωση της πρόγνωσης που λαμβάνεται από το επίμονο δήγμα των μυγών, ο Άρατος αντλεί το υλικό του από τη λαϊκή παράδοση.

45. Για τις αλλαγές που επιφέρει στο πρότυπό του σχετικά με τις προγνωστικές ενδείξεις των λύχνων καθώς και για τη χρήση παρηχήσεων ή άλλων υφολογικών μέσων βλ. Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σσ. 221-227. Για το ρυθμό και την ευφωνία ως βασικό χαρακτηριστικό της ρητορικής του Άρατου βλ. M.L. Pendergraft, «Euphony and Etymology: Aratus' *Phaenomena*», *Syllecta Classica* 6 (1996) 43-67.

μητικά το σήμα της ησυχίας, ενώ ο ευφρόσυνος τόνος και η ηχηρότητα του χωρίου μεταφέρεται με τη χρήση του φωνηεντικού συστήματος (διάρκεια του φωνήεντος, μακρά ή βραχέα φωνήεντα / διάρκεια στην άρθρωση)[46]:

καὶ φλόγες ἡσύχιαι λύχνων καὶ νυκτερίη γλαὺξ
ἥσυχον ἀείδουσα μαραινομένου χειμῶνος
γινέσθω τοι σῆμα, καὶ ἥσυχα ποικίλλουσα
ὥρῃ ἐν ἑσπερίῃ κρώξῃ πολύφωνα κορώνη:
καὶ κόρακες μοῦνοι μὲν ἐρημαῖοι βοοῶντες
δισσάκις, αὐτὰρ ἔπειτα μετ᾽ ἀθρόα κεκλήγοντες:
πλειότεροι δ᾽ ἀγεληδόν, ἐπὴν κοίτοιο μέδωνται,
φωνῆς ἔμπλειοι: χαίρειν κέ τις οἰίσσαιτο,
οἷα τὰ μὲν βοόωσι λιγαινομένοισιν ὁμοῖα,
πολλὰ δὲ δενδρείοιο περὶ φλόον, ἄλλοτ᾽ ἐπ᾽ αὐτοῦ,
ἦχί τε κείουσιν καὶ ὑπότροποι ἀπτερύονται.
καὶ δ᾽ ἄνπου γέρανοι μαλακῆς προπάροιθε γαλήνης
ἀσφαλέως τανύσαιεν ἕνα δρόμον ἤλιθα πᾶσαι,
οὐδὲ παλιρρόθιοί κεν ὑπεύδιοι φορέοιντο.

Η μετάβαση στις ενδείξεις κακοκαιρίας (1013-1043) γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να αναδεικνύεται η σύνδεση με το προηγούμενο τμήμα που αφορά την καλοκαιρία. Συγκεκριμένα, στους στίχους 1017-1018 (*μηκέτι τοι τόδε σῆμα γαληναίης ἐπικείσθω, ἀλλ᾽ ἐπὶ χεῖμα δόκευε*) η συνάφεια *σῆμα γαληναίης* αναφέρεται στην καλοκαιρία, ενώ συγχρόνως με την αποφατική τροπή *μηκέτι τοι τόδε σῆμα γαληναίης* επιχειρείται η άρση και παράλληλα η συμπλήρωσή της από το κυρίαρχο στην ενότητα αυτή *χεῖμα* (επανέρχεται στους στίχους 1022, 1028 και 1036 ως *χειμών* και συνιστά το θεματικό κέντρο της ενότητας αυτής). Το *χεῖμα* στις διάφορες εκφάνσεις του ως συνδυασμός ανέμου, βροχής και παγωνιάς μπορεί να προβλεφθεί είτε *ἀστερόθεν* (1013-1018), δηλαδή από τα άστρα είτε από την κίνηση των νεφών (1018-1020). Επίσης, ενδείξεις κακοκαιρίας παρέχουν είτε οι κινήσεις των πουλιών είτε τα κρωξίματά τους (1021-1032). Επιπρόσθετα, ο Άρατος αναφέρει και άλλες ενδείξεις κακοκαιρίας που παρέχουν οι φλόγες των λύχνων ή η τέφρα (1033-1043).

Από την ανάλυση του τμήματος αυτού προκύπτει πως το ενδιαφέρον του ποιητή εστιάζεται σε προγνώσεις που βασίζονται κυρίως και κατ᾽ εξοχήν στην κίνηση. Στους στίχους 1013-1020 η κίνηση ή ακινησία των προ-

46. Για τις ηχητικές διαφορές στην ποιότητα των φωνηέντων και στην ταξινόμησή τους βάσει ακουστικών ή αντιληπτικών κριτηρίων βλ. Ντ. Κρύσταλ, *Λεξικό Γλωσσολογίας και Φωνητικής*, μτφρ. Γ. Ξυδόπουλος, Αθήνα, 2003, σ. 466.

γνωστικών σημείων είναι καθοριστική, όπως φαίνεται από τους όρους που σημειώνονται στο κείμενο με αραίωση:

ἦμος δ' ἀστερόθεν καθαρὸν φὰος ἀμβλύνηται,
οὐδέ ποθεν νεφέλαι πεπιεσμέναι ἀ ν τ ι ό ω σ ι ν,
οὐδέ ποθεν ζόφος ἄλλος ὑ π ο τ ρ έ χ ῃ οὐδὲ σελήνη,
ἀλλὰ τά γ' ἐξαπίνης αὖτως ἀμενηνὰ φ έ ρ ω ν τ α ι,
μηκέτι τοι τόδε σῆμα γαληναίης ἐπικείσθω,
ἀλλ' ἐπὶ χεῖμα δόκευε καὶ ὁππότε ταὶ μὲν ἔ ω σ ι ν
α ὐ τ ῇ ἐ ν ὶ χ ώ ρ ῃ νεφέλαι, ταὶ δ' ἄλλαι ὑπ' αὐταῖς
ταὶ μὲν ἀ μ ε ι β ό μ ε ν α ι, ταὶ δ' ἐξόπιθεν φ ο ρ έ ω ν τ α ι.

Το ίδιο ισχύει και για τα προγνωστικά σημεία που αντλούνται από τα πτηνά, καθώς εδώ το ενδιαφέρον δεν εστιάζεται στις ενδείξεις από τα κρωξίματα αλλά στον τρόπο που κινούνται στο χώρο (1021-22 *καὶ χῆνες … ἐ π ε ι γ ό μ ε ν α ι βρωμοῖο / χειμῶνος μέγα σῆμα,* 1024-1025 *καὶ ὄρνεα πάντα / ἐκ πελάγους φ ε ύ γ ο ν τ α*, 1025-1026 *καὶ ὀρχίλος ἢ καὶ ἐριθεὺς / δ ύ ν ω ν ἐς κοίλας ὀχεάς,* 1026-1027 *καὶ φῦλα κολοιῶν / ἐκ νομοῦ ἐ ρ χ ό μ ε ν α*, 1031-1032 *οὐδ' ὑψοῦ γεράνων μακραὶ στίχες αὐτὰ κ έ λ ε υ θ α τ ε ί ν ο ν τ α ι, σ τ ρ ο φ ά δ ε ς δὲ π α λ ι μ π ε τ ὲ ς ἀ π ο ν έ ο ν τ α ι*).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι στίχοι 1028-1030 που αφιερώνει ο Άρατος στη δραστηριότητα των μελισσών:

οὐδ' ἂν ἐπιξουθαὶ μεγάλου χειμῶνος ἰόντος
πρόσσω ποιήσαιντο νομὸν κηροῖο μέλισσαι,
ἀλλ' αὐτοῦ μέλιτός τε καὶ ἔργων εἰλίσσονται:

Τα σήματα που δίνουν οι μέλισσες εκφράζονται με αποφατικό (*οὐδ' ἂν…*) και καταφατικό τρόπο (*ἀλλ' … εἰλίσσονται*), που συνιστά τυπικό τρόπο έκφρασης του Άρατου. Η Pendergraft παρατηρεί πως ίσως εδώ υπονοείται ένας ετυμολογικός συσχετισμός ανάμεσα στα ουσιαστικά *μέλισσαι – μέλιτος* και *εἰλίσσονται*, δηλαδή ο Άρατος υπονοεί πως «ονομάζονται μέλισσες γιατί τριγυρνούν στο μέλι».[47] Ο ετυμολογικός συσχετισμός φαίνεται να ενισχύεται και φωνητικά με την επανάληψη των φθόγγων *ε, λ, σ*: *μέλισσαι – μέλιτος – εἰλίσσονται*. Συγχρόνως, η φωνητική μίμηση του χαρακτηριστικού βόμβου της μέλισσας αποδίδεται με τη μεγάλη συσσώρευση του σ, πράγμα που επαναλαμβάνεται και στο στίχο 1067 αναφορικά με τις σφήκες *οἷος ἐπὶ σφήκεσσιν ἑλίσσεται αὐτίκα δῖνος*.[48]

47. Βλ. Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 228
48. Βλ. σχετικά Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 230.

Η αδιάκοπη ροή της αφήγησης με τη σωρευτική απαρίθμηση προγνωστικών σημείων διακόπτεται με την ερώτηση των στίχων 1036-1037 (*τί τοι λέγω ὅσσα πέλονται /σήματ᾽ ἐπ᾽ ἀνθρώπους;*),[49] όπου ο Άρατος επιχειρεί να εξηγήσει την αποσπασματικότητα της μελέτης του για τα καιρικά σημεία. Από τη στιγμή που υπάρχουν πολυάριθμα καιρικά σημεία, η εξαντλητική τους πραγμάτευση είναι αδύνατη και η πληρότητα ανέφικτος στόχος. Συγχρόνως, οι στίχοι αυτοί αποτελούν ένα είδος *praeteritio*, όπου ο ποιητής εκφράζει την πρόθεσή του να αποφύγει τη διεξοδικότερη πραγμάτευση του θέματος, αφού πιστεύει ότι το έργο του πρέπει να αφήνει και κάτι για να το ανακαλύψει ο αναγνώστης, από τον οποίο σε τελική ανάλυση εξαρτάται η όποια ερμηνεία, όπως δηλώνει η συνάφεια *ἐπ᾽ ἀνθρώπους*.[50]

4. Εποχιακές προγνωστικές ενδείξεις από τη συμπεριφορά των ζώων (1044-1141)

Στην ενότητα για τις εποχιακές προγνωστικές ενδείξεις από τη συμπεριφορά των ζώων (1044-1141), το μοναδικό χωρίο που αναφέρεται σε εποχιακές ενδείξεις από τη βλάστηση (1044-1063) αφορά συγκεκριμένα τον πρίνο, το σχίνο (1044-1059) και τη σκίλλη (1060-1063).[51] Πρόκειται για ενδείξεις που έχουν ιδιαίτερη σημασία για τους καλλιεργητές της γης, γιατί τους παρέχουν σημαντικές πληροφορίες ώστε να ρυθμίσουν τις γεωργικές εργασίες. Και στην περίπτωση αυτή ο Άρατος χρησιμοποιεί το υφολογικό μέσο της επανάληψης για να αναδείξει το εστιακό κέντρο του χωρίου (1045 *ἀλωεύς*, 1050 *ἄρουραι,* 1053 *ἀρότῳ, ἀροτήσιον ὥρην*, 1055 *ἄροσιν*, 1058 *ἄροσις,* 1062 *ἀροτήρ*). Στο χωρίο αυτό τονίζεται η σημασία της παρατήρησης των ενδείξεων που παρέχουν τα φυτά εκ μέρους των καλλιεργητών· μάλιστα, στο στίχο 1046 (*αἰεὶ παπταίνει, μή οἱ θέρος ἐκ χερὸς ἔρρῃ*) οι μετρικές επιλογές του ποιητή (δηλαδή η χρήση σπονδείων στους τρεις πρώτους πό-

49. Βλ. Hutchinson, ό.π. (σημ. 12), σ. 250. Η διακοπή αυτή στη ροή της αφήγησης δίνεται και μιμητικά με τη στιχουργική: η φράση *τί τοι λέγω ὅσσα πέλονται / σήματ᾽ ἐπ᾽ ἀνθρώπους;* μοιράζεται σε δύο στίχους και ο διασκελισμός *ὅσσα … σήματα* αναδεικνύει την απότομη διακοπή.

50. Για την ερμηνεία των στίχων αυτών βλ. Fantuzzi-Hunter, ό.π. (σημ. 7), σσ. 373-374 και το σχόλιο του Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 538 ad 1037, ο οποίος τονίζει πως η διακειμενική υπόμνηση του Ομήρου (ω 94, Κ 212-213) και η χρήση της διατύπωσης *ἐπ᾽ ἀνθρώπους* στην ίδια μετρική θέση υπενθυμίζει στον αναγνώστη πως τα σήματα είναι διαθέσιμα σε όλους αλλά απαιτείται η προσεκτική τους ανάγνωση, όπως εξάλλου –θα πρόσθετα εγώ- και του ίδιου του ποιήματος.

51. Ο Αυγερινός, ό.π. (σημ. 4), σσ. 186-189 παρατηρεί ότι ο Άρατος μεταφέρει εσκεμμένα τις ιδιότητες της ανθοφορίας της σκίλλας στην καρποφορία του σχίνου παραποιώντας ουσιαστικά τις παρατηρήσεις του Θεόφραστου. Και σε αυτό το σημείο επισημαίνεται η απόκλιση από το πρότυπό του.

δες) κάνουν το στίχο πιο αργό και βαρύ, γεγονός που δίνει έμφαση στην παρατεταμένη προσοχή (*αἰεὶ παπταίνειν*) που απαιτείται από τον καλλιεργητή ώστε να μη περάσει η κατάλληλη εποχή για τη σπορά ή τη συγκομιδή.

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι και οι ενδείξεις από τη συμπεριφορά των ζώων και τους κομήτες (1064-1093) που προμηνύουν την άφιξη της εποχής του χειμώνα. Το γεγονός ότι πρόκειται για την εποχή και όχι για την κακοκαιρία γενικότερα δηλώνεται από τον Άρατο τόσο με την επανάληψη του όρου *χειμών* (1066, 1071, 1077, 1081, 1085, 1087) όσο και με την επανάληψη λέξεων που περιέχουν τον όρο *ὥρα* (1075 *ὡ ρ α ῖ ο ς ἀροτρεύς*, 1076 *ὥ ρ ι ο ν ἐρχομέναις, ὁ δ' ἀ ὡ ρ ι ο ς αὐτίκα μᾶλλον*).[52] Και σε αυτό το τμήμα επιστρατεύονται δομικά κριτήρια που πιστοποιούν τη λειτουργική του συνέχεια σε σχέση με ό,τι προηγείται. Για παράδειγμα στους στίχους 1064-1074 (*αὐτὰρ ὅτε σφῆκες μετοπωρινὸν ἥλιθα πολλοὶ / πάντη βεβρίθωσι, καὶ ἑσπαρίων προπάροιθεν / πληϊάδων εἴποι τις ἐπερχόμενον χειμῶνα, / οἷος ἐπὶ σφήκεσσιν ἑλίσσεται αὐτίκα δῖνος. / θήλειαι δὲ σύες, θήλεια δὲ μῆλα καὶ αἶγες / ὁππότ' ἀναστρωφῶσιν ὀχῆς, τὰ δέ γ' ἄρσενα πάντα / δεξάμεναι πάλιν αὖτις ἀναβλήδην ὀχέωνται, / αὕτως κε σφήκεσσι μέγαν χειμῶνα λέγοιεν. / ὀψὲ δὲ μισγομένων αἰγῶν μήλων τε συῶν τε / χαίρει ἄνολβος ἀνήρ, ὅ οἱ οὐ μάλα θαλπιόωντι / εὔδιον φαίνουσι βιβαιόμεναι ἐνιαυτόν.*) ο Άρατος με την παρομοίωση *αὕτως κε σφήκεσσι* (1071) παραπέμπει στο προηγούμενο τμήμα.

Επίσης, στους στίχους 1075-1081 (*χαίρει καὶ γεράνων ἀγέλαις ὡραῖος ἀροτρεὺς / ὥριον ἐρχομέναις, ὁ δ' ἀώριος αὐτίκα μᾶλλον: / αὕτως γὰρ χειμῶνες ἐπέρχονται γεράνοισιν: / πρώϊα μὲν καὶ μᾶλλον ὁμιλαδὸν ἐρχομένῃσιν / πρώιον: αὐτὰρ ὅτ' ὀψὲ καὶ οὐκ ἀγεληδὰ φανεῖσαι / πλειότερον φορέονται ἐπὶ χρόνον οὐδ' ἅμα πολλαί, / ἀμβολίῃ χειμῶνος ὀφέλλεται ὕστερα ἔργα.*) αναφέρεται στα προμηνύματα από τους σχηματισμούς των γερανών, ενώ το ρήμα *ἀναστρωφῶσιν* (1069) ανακαλεί την προηγούμενη αναφορά στην προγνωστική αξία της πτήσης τους και στο επίθετο *στροφάδες* (1031-1032).[53] Σ' αυτό το πλαίσιο του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της αφήγησης είναι πιθανόν η διατύπωση του στίχου 1032 *στροφάδες δὲ παλιμπετὲς ἀπονέονται* -και κυρίως το *πάλιν*- να εκληφθεί ως αυτοαναφορικό σήμα αυτής της επαναφοράς του θέματος των προγνωστικών ενδείξεων της πτήσης των γερανών στους στίχους 1075-1081.[54]

52. Ο Αυγερινός, ό.π. (σημ. 4), σ. 181 επισημαίνει ότι η εμφατική αντίστιξη του *ὡραῖος* με το αντώνυμό του *ἀώριος* μπορεί να εκληφθεί ως ποιητικός αυτοσχεδιασμός πάνω στη θεματολογία που του παρείχε η ποιητική παράδοση.

53. Βλ. σχετικά Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 233.

54. Για μια παρόμοια αίσθηση αφηγηματικής αυτοσυνειδησίας που εντοπίζεται στο χω-

Η αναφορά στις εποχές δίνει στον Άρατο την ευκαιρία να κλείσει αυτή την ενότητα με μια αστρονομικού τύπου μετεωρολογική ένδειξη που παρέχουν οι κομήτες (1091-1093 *οἱ δ' εἶεν* [...] *ἐοικότες ἀστέρες αἰεί* [...] *ἐνιαυτῷ*) και να κατοχυρώσει με τη διατύπωση *ἐοικότες ἀστέρες αἰεί* την απόλυτη προτεραιότητα που δίνει στους αστέρες, οι οποίοι, καθώς είναι πάντα αναγνωρίσιμοι (*ἐοικότες*) παρέχουν σαφή σήματα για το τι θα κυριαρχήσει σε κάθε εποχή (*ἐνιαυτῷ*).[55] Συγχρόνως, αυτός ο συσχετισμός επικυρώνει την οργανική σχέση του αστρονομικού και μετεωρολογικού τμήματος σ' ένα αρμονικό σύνολο.[56]

Στο τμήμα που αφορά τις ενδείξεις από τη συμπεριφορά των ζώων (1104-1141) η έμφαση τίθεται στο πώς αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν από τους ανθρώπους που ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Από τις διαφορετικές αντιδράσεις του αγρότη (1094 *ἠπειρόθεν ἀνήρ*) και του βοσκού (1098 *αἰπόλος ἀνήρ*) όταν βλέπουν τα σμήνη των πουλιών που έρχονται από τα νησιά και από τα διαφορετικά τους προμηνύματα (για τον αγρότη προμηνύουν άκαρπο θερισμό, για το βοσκό μεγάλη παραγωγή γάλακτος) προκύπτει το συμπέρασμα πως, παρά το ότι *οὕτω γὰρ μογεροὶ καὶ ἀλήμονες ἄλλοθεν ἄλλοι / ζώομεν ἄνθρωποι* (1101-1102) είναι σαφής τόσο η κοινή ανθρώπινη μοίρα (*μογεροὶ καὶ ἀλήμονες*) όσο και η ετοιμότητα του ανθρώπου *σήματ' ἐπιγνῶναι καὶ ἐς τὸ αὐτίκα ποιήσασθαι* (1103). Μ' αυτόν τον τρόπο και παρά την αβεβαιότητα των προμηνυμάτων επικυρώνεται η αξία των προγνωστικών ενδείξεων που παρέχουν τα έμβια όντα. Σ' αυτό το πλαίσιο της πανανθρώπινης ανάγκης, η επίλυση των προβλημάτων προϋποθέτει την έμφαση στο ρόλο του αποδέκτη των προγνωστικών ενδείξεων γι' αυτό και στη συνέχεια ο Άρατος επιμένει σε αυτόν, όπως φαίνεται στους στίχους 1104 (*Ἀρνάσι μὲν χειμῶνας ἐτεκμήραντο νομῆες*), 1113 (*ἐκ δὲ βοῶν ἐπύθοντ' ἀρόται καὶ βουκόλοι ἄνδρες*), 1114-1117 (*ἐπεὶ βόες ὁππότε* [...] *ἀμβολίην ἀρότοιο γέρων ἐπιέλπετ' ἀροτρεύς*), 1129-1130 (*οὕτω καὶ προτέροις ἐπὶ σήμασι τεκμήραιο / ἐσσομένων ἀνέμων ἢ χείματος ἢ ὑετοῖο*), 1132-1134 (*ἀλλὰ γὰρ οὐδὲ μύες* [...] *ἄσκεπτοι ἐγένοντο παλαιοτέροις ἀνθρώποις*).

Ολοκληρώνοντας το μετεωρολογικό τμήμα με την εμφατική προβολή του αποδέκτη και ερμηνευτή των προγνωστικών ενδείξεων, ο Άρατος υπενθυμίζει τη βασική σύμβαση του διδακτικού έπους. Πρόκειται για μια τάση

ρίο κάνει λόγο η Pendergraft, ό.π. (σημ. 8), σ. 233.

55. Ο Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 558 ad 1093 επισημαίνει ότι ο *ἐνιαυτός* δηλώνει την εποχή.

56. Αυτή τη μέριμνα του ποιητή να αναδείξει την απόλυτη συνάφεια ανάμεσα στο αστρονομικό και μετεωρολογικό επίπεδο διερευνά ο N. Kardelis, «The Connections Between Astronomy and Meteorology in Aratus' *Phaenomena*», *Literatūra* 52.3 (2010) 7-20.

που επανέρχεται στους καταληκτικούς στίχους (1142-1154), όπου κυριαρχούν τα ρήματα του δευτέρου προσώπου, τα οποία ενθαρρύνουν τον αναγνώστη να επωφεληθεί από το διδακτικό περιεχόμενο του ποιήματος:[57]

1142 *τῶν μηδὲν κ α τ ό ν ο σ σ ο*,
1144 *τριτάτῳ δε κε θ α ρ σ ή σ ε ι α ς*,
1145 *αἰεὶ δ' ἂν ... ἀ ρ ι θ μ ο ί η ς*,
1154 *οὐδέποτε σχεδίως κεν ἐπ' αἰθέρι τ ε κ μ ή ρ α ι ο*.

Επιπλέον, η έμφαση που τίθεται σε όρους όπως *σκέπτεσθαι* (1143), *συμβάλλων* (1146), *φράζεσθαι* (1149),[58] *ἐσκεμμένος* (1153) δηλώνει πως απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτίμηση της αξιοπιστίας μιας προγνωστικής ένδειξης είναι η συνδυαστική ικανότητα του παρατηρητή και η κριτική του σκέψη. Μ' αυτόν τον τρόπο τα *Φαινόμενα* κλείνουν με «μια προγραμματική διαβεβαίωση της πρακτικής χρησιμότητας του ποιήματος»[59] και της φύσης της διδακτικής ποίησης που δεν παύει να έχει πραγματικό διδακτικό σκοπό παρά το ότι ως λογοτεχνική άσκηση δεξιοτεχνίας προϋποθέτει τη βασική συνθήκη της διδακτικής ποίησης, δηλαδή τον αποδέκτη του έργου.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει το συμπέρασμα πως τόσο δομικά όσο και νοηματικά το μετεωρολογικό τμήμα οργανώνεται με βάση τη λογική των «Gedankenverbidungen»[60], δηλαδή των συνδέσεων εκείνων που αναδεικνύουν τη λογική και τη συνοχή του συνθέματος, καθώς προχωρά από το ένα θέμα στο άλλο. Σε κάθε τμήμα, οι αναφορές στις προγνωστικές ενδείξεις που παρέχουν τα έμβια όντα (πουλιά, οικόσιτα ζώα, έντομα) επικεντρώνονται στις φωνητικές, προσωδιακές, ρυθμικές και σημασιακές δομές και οργανώνονται έτσι ώστε να παρακολουθούν τις αλλαγές του καιρού. Συγκεκριμένα, διαπιστώσαμε την ύπαρξη αρχιτεκτονικού σχεδιασμού που βασίζεται σε επανερχόμενες φράσεις και λέξεις που αναδεικνύουν το πρωταρχικό θεματικό στοιχείο ή σε μεθοδικά δομημένους ρητορικούς τρόπους που επαναλαμβάνονται σε κάθε τμήμα συμβάλλοντας στην ενότητα του συνόλου.[61] Επιστρατεύοντας κυρίως την επανάληψη ως

57. Την επισήμανση αυτή κάνει ο Kidd, ό.π. (σημ. 6), σ. 573.

58. Ειδικά για τη σημασία του *φράζεσθαι* βλ. Volk, ό.π. (σημ. 17) σ. 221.

59. Βλ. σχετικά Fantuzzi-Hunter, ό.π. (σημ. 7), σ. 361.

60. Τον όρο δανείζομαι από τον Wilamowitz, έτσι όπως χρησιμοποιείται για να περιγράψει την έλλειψη τέτοιων συνδέσεων στο ησιόδειο έργο *Έργα και Ήμέραι*. Βλ. σχετικά Φ. Μανακίδου, «Ιχνηλατώντας τα *Έργα και Ήμέραι*: Η διαλεκτική του Ησιόδειου κόσμου και το ζήτημα της Δομής του Ποιήματος», στο Ν. Π. Μπεζαντάκος, Χ.- Κ. Τσαγγάλης (επιμ.), *Μουσάων αρχώμεθα. Ο Ησίοδος και η αρχαϊκή επική* ποίηση, Αθήνα, 2006, σ. 282.

61. Την οικονομία και αυστηρότητα του αράτειου κειμένου μεταφέρει στον αναγνώστη

δομικό τέχνασμα ο Άρατος δημιουργεί στέρεες συνεκτικές αρθρώσεις στο εσωτερικό του ποιήματος, που πιστοποιούν τη λειτουργική συνέχεια των επιμέρους τμημάτων.[62] Η συνθετική πρακτική του Άρατου, με το υπερτροφικό ενδιαφέρον του στην ποιητική φόρμα ως αυτόνομη αξία,[63] επισκιάζει τα περιγραφόμενα μετεωρολογικά φαινόμενα και αναδεικνύει την «αλεξανδρινή» του προσήλωση κυρίως στο εκφραστικό όργανο.[64]

Συνεπώς, το νόημα του μετεωρολογικού τμήματος περιέχεται εν πολλοίς στη μορφή. Κάτω από την ποικιλία των μετεωρολογικών φαινομένων και των προγνωστικών ενδείξεων υπάρχει μια τάξη που αντιστοιχεί στην οικονομία των εκφραστικών μέσων.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ΑΝΤΩΝΙΑ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ

η μετάφραση του S. Lombardo, *Sky Signs: Aratus' Phaenomena*, Berkeley, 1983, καθώς διατηρεί την επανάληψη λέξεων με ιδιαίτερη θεματική βαρύτητα.

62. Ο Hutchinson, ό.π. (σημ. 12) σ. 232 παρατηρεί πως οι διατάξεις των λέξεων δίνουν έμφαση στο νόημα και ενισχύουν την αίσθηση του καλά αρθρωμένου λόγου.

63. Η Pendergraft, ό.π. (σημ. 45), σ. 46 εύστοχα παρατηρεί πως η ποιητική αρχή της λεπτότητας εφαρμόζεται στην ακουστική ποιότητα του ποιήματος και στις ηχομιμητικές πρακτικές που ενισχύουν το ρυθμικό σύνολο.

64. Για τη διατύπωση στο σημείο αυτό βλ. Φάκας, ό.π. (σημ. 1), σσ. 109-110.

Ελληνικά 68 (2018-2019)

IL COLLEGIO GRECO DI ROMA (1576, 1577) E IL COLLEGIO FLANGHINI DI VENEZIA (1665) *SOMIGLIANZE E DIFFERENZE*

All'amico e collega
Don Giorgio Fedalto
cordiale ricordo

Fondazione e obiettivi

Circa novant'anni separano l'inaugurazione di due istituzioni educative greche: quella di Roma e quella di Venezia. Chi furono i fondatori, quali le loro ragioni, e come si deve intendere la combinazione dei fattori temporali che giustificano la loro comparsa in due città italiane non legate tra loro, a un primo approccio, da particolari affinità?

Soddisfacenti o non soddisfacenti, risposte a tali domande possono trovarsi in molte pubblicazioni relative alle due menzionate istituzioni. Per questo non mi soffermerò sui particolari, per limitarmi unicamente a taluni elementi di una documentazione comparativa, che potranno forse chiarire meglio situazioni abbastanza note ma per certi versi trascurate.

Prendiamo anzitutto in esame la fondazione.

Sia il Collegio pontificio di Roma sia il Collegio Flanghini di Venezia nascevano in ambienti segnati da una forte volontà politica. Il Collegio di Roma fu fondato dal rappresentante esclusivo dello Stato e della Chiesa, cioè dal papa. Negli anni di cui ci occupiamo, sedeva sul soglio papale Gregorio XIII (13.5.1572-10.4.1585). Il Collegio fu inaugurato, in via, diciamo, non ufficiale, agli inizi del novembre 1576, e poi ufficialmente con l'emanazione della bolla papale del 13.1.1577. Quanto al Collegio Flanghini di Venezia, era passato subito sotto la diretta responsabilità e amministrazione delle autorità statali competenti (i *Riformatori dello Studio di Padova e i Provveditori agli Ospedali e Luoghi Pii*), nominati dal Senato di Venezia. Il metropolita greco-ortodosso di Filadelfia (=Venezia) e la Confraternita greca della città erano elementi costitutivi della società, soggetti alle leggi e alla volontà dello Stato che li ospitava. Al Senato si dovette la concessione della licenza per la fondazione (27.7.1661) e l'inaugurazione del Collegio (7.8.1665).

Vediamo quindi gli obiettivi che si proponevano i fondatori.

Nell'uno come nell'altro caso, si presentava, inizialmente, la necessità di provvedere alla formazione dei giovani greci, per l'ovvia ragione che la conquista ottomana aveva privato la gioventù greca del grande bene dell'istruzione. Il papato e Venezia, all'epoca grandi potenze nel Mediterraneo centrale (e non solo), si offersero di provvedere a questa necessità.

Disinteressatamente, senza un contraccambio? Certamente no.

Il papa lo scrive chiaramente: gli alunni dovranno dedicarsi con zelo alla cultura classica (greco antico e latino), per diventare valenti "umanisti" e "filosofi", onde applicarsi in seguito agli studi teologici e alla lettura dei testi patristici. Scopo finale e fondamentale: acquisire la capacità di persuadere i connazionali, inducendoli ad aderire al «decreto di Firenze», cioè ad accettare l'unione della Chiesa Orientale Ortodossa con la Chiesa Cattolica o Latina sotto il primato del pontefice romano.

E Venezia a che cosa mirava? Entro una cornice assai più liberale, lo scopo era che i Greci ricevessero una formazione classica, che studiassero da medici, avvocati, ingegneri, o anche teologi, all'Università di Padova, che rimanessero fedeli alla loro Chiesa senza controversie o ribellioni religiose, che applicassero come sudditi obbedienti le leggi dello Stato. Ognuno scorge facilmente la contrapposizione tra il programma pontificio e gli obiettivi veneziani.

Com'è noto, la Serenissima voleva avere alleati solerti nei Greci ortodossi delle sue colonie (abitanti delle Isole Ionie, di Creta, di Tino, ma anche la «quinta colonna» nei territori sotto il domimio ottomano), per utilizzarli contro i disegni espansionistici dei Turchi. Era profondamente disturbata dagli sforzi del Vaticano in materia di proselitismo. Nutriva il giustificato timore che si producessero disordini in seguito alle iniziative di missionari latini o di Greci filocattolici fanatici. Le autorità veneziane locali erano sollecite nell'allontanare tutti costoro dai territori orientali, e a restaurare in queste aree la legge e le consuetudini precedenti. La Repubblica era contraria ad ogni novità a danno delle concezioni religiose tradizionali dei Greci. Ai Veneziani interessava, anzitutto e fondamentalmente, il tranquillo e indisturbato esercizio del commercio nel Mediterraneo orientale. Essi vedevano come pericolosamente sovversiva l'attività papale volta a ricondurre gli ortodossi nel grembo della Chiesa Cattolica.

Si spiega così il vivo interesse mostrato da Venezia per l'apertura del Collegio Pontificio a Roma nel 1576-1577. Informatissimo sull'argomento, Antonio Tiepolo, ambasciatore presso la Santa Sede (1575-1578), si premurò d'informare immediatamente il Senato sugli sviluppi nella capitale cattolica.

È vero che, inizialmente, Venezia credette possibile utilizzare i diplomati del Collegio nei suoi territori. Cominciarono però presto le riserve, specialmente

quando l'istituzione fu affidata ai Gesuiti (primo periodo: 1.10.1591-20.9.1604), insegnanti valentissimi e accattivanti, ma un «panno rosso» per i Veneziani. La rottura arrivò, appena due anni dopo, con il famoso «*interdetto veneziano*» (1606), in seguito al quale Venezia espulse da tutti i suoi domini i Gesuiti in quanto persone indesiderate e ostili.

Il culmine del conflitto sopravvenne il 31.10.1622, quando per la seconda volta (e sino al luglio 1773, anno in cui papa Clemente XIV soppresse l'Ordine) i Gesuiti assunsero la direzione del Collegio. Lo stesso ambasciatore veneziano presso il Vaticano raccomandò agli alunni di reagire alla nuova direzione, raccomandazione che non sortì peraltro alcun effetto. Le conseguenze dirette si videro il 17.11.1622, grazie al parere documentato di fra Paolo Sarpi (monaco servita), illustre giureconsulto, il quale sosteneva essere cosa inaccettabile e pericolosa che Greci sudditi di Venezia fossero educati dai Gesuiti nel Collegio di Roma. Lo stesso mese (novembre 1622), in segno di vivo malumore, Venezia ritirò dalla cassa dell'istituzione pontificia gli introiti della sede episcopale vacante di Kissamos a Creta, per destinarli al miglior funzionamento del convitto studentesco di Iosafàt Paleocapas a Padova. Era una misura che preannunciava l'intenzione dello Stato veneto di assumere un ruolo più attivo nell'educazione dei Greci, scavalcando l'insegnamento propagandistico dei Gesuiti.

Tali fatti, credo, crearono un sostrato assai positivo, nella mentalità pratico-mercantile degli abitanti della laguna, a favore delle necessità dei Greci in materia d'istruzione. La coincidenza è realmente impressionante, se mettiamo in relazione gli sviluppi nella capitale romana con la lunghissima memoria sottoposta al doge il 24.12.1625 da un grande mercante greco, Thomàs Flanghini.

In contrapposizione al Collegio di Roma, Flanghini proponeva l'apertura di un istituto per l'istruzione superiore dei Greci nella stessa Venezia. Le spese del Collegio sarebbero state in seguito assunte dallo stesso patriottico mercante con il suo testamento autografo (11.9.1644).

In mezzo a siffatte condizioni improntate a visioni romantico-religiose, a obiettivi pratico-commerciali e a contrapposizioni ideologiche vennero così alla luce, fuori della terra di Grecia, due istituti educativi greci in due città italiane, con caratteristiche dissimili ma con un orizzonte culturale comune.

Una «singolare» osmosi educativa

Diverse norme dell'organizzazione interna del Collegio Flanghini sono quasi identiche a quelle del Collegio pontificio. Il «plagio» non è casuale. Si trattò di una scelta consapevole dei responsabili dell'istituto, i Riformatori dello Studio di Padova.

L'osservazione ha la sua importanza. Dimostra che Venezia non esita ad imitare ciò che considera utile anche quando provenga da un'istituzione come il Collegio di Roma, per altri versi censurabile e inaccettabile. D'altra parte, l'antagonismo Venezia-Roma in ambito educativo non sfociò mai, né dall'una né dall'altra parte, in sanzioni o divieti insuperabili.

Nonostante i «giuramenti» (di non diventrare medici o avvocati, di seguire la carriera ecclesiastica, di tornare nella loro patria per fare proseliti, ecc.), nonostante la «confessione di fede» nella Chiesa Cattolica pronunciata dagli alunni del Collegio greco di Roma, non ci fu alcuna seria conseguenza (per esempio la scomunica, o la censura, o la dichiarazione d'indegnità) nel caso che rimanessero laici, che proseguissero gli studi (per lo più nell'Università di Padova), che seguissero la professione di loro scelta, che manifestassero – anche apertamente –la loro posizione a favore dell'Ortodossia.

La politica veneziana, dal canto suo, si dimostrò abbastanza flessibile nei confronti dei diplomati del Collegio pontificio. Erano bene accolti anche dai Greci ortodossi di Venezia, nelle cariche statali o nelle scuole superiori; e godevano anche di riconoscimenti ecclesiastici.

Si tratta di una delle «singolarità» dell'epoca, che ricorda il metodo, oggi tanto diffuso, di «rubare» e utilizzare «cervelli» scientifici di altra nazionalità, provenienti da un altro Stato.

Mi sia consentito di addurre alcuni esempi, sempre in relazione al Collegio Flanghini.

Così Ioannis Mattheos Vustronios, di origine cipriota (nato a Venezia intorno al 1581) rimase nel Collegio greco per circa quindici anni (1592-1607). Si laureò in Filosofia e Teologia, servì quindi come preposto latino a Rimini, fu nominato custode della Biblioteca Marciana (1659-aprile 1667), e assunse, per conto delle autorità veneziane, su incarico della Santa Inquisizione, il controllo – prima della stampa – del contenuto dei libri greci di cose ecclesiastiche.

Ebbene, Vustronios, l'uomo del Collegio greco, della Chiesa Cattolica, il funzionario veneziano fu scelto, senza esitazioni dovute a motivi politici o religiosi, per esaminare in greco antico e in latino i primi greci candidati all'ammissione al Collegio Flanghini; e anzi la relativa procedura si svolse alla presenza dell'arcivescovo ortodosso di Filadelfia, dei Riformatori e di altre personalità ufficiali (agosto 1665).

Ancora più sorprendente è il caso del primo direttore del Collegio Flanghini. Mi riferisco al cretese (di Chàndaka) Nikolaos Onufr. Kalliakis (1644 c.-1707). Studiò anch'egli al Collegio per nove anni (20.6.1656-20.4.1665), dove pronunciò i consueti, formali giuramenti, e si laureò infine in Filosofia e Teologia. Mentre si trovava ancora nell'ultimo anno dei suoi studi, l'ambasciatore della Serenissima

presso la Santa Sede l'aveva già prescelto come direttore dell'appena fondato Collegio Flanghini. Così raccomandato, in certo modo, lasciò Roma l'aprile del 1665, dirigendosi a Venezia, dove fu insediato (7.8.1665) come direttore del Collegio. Quivi insegnerà, sino al 1676, greco antico, latino e filosofia aristotelica. In modo parallelo (14.9.1665-1671) studiò alla Scuola iatrofilosofica dell'Università di Padova, e sviluppava inoltre una cospicua attività in seno alla Confraternita greca di Venezia. L'11 febbraio 1677, dopo undici anni di fruttuoso servizio al Collegio Flanghini come insegnante e direttore, il Senato veneziano nominò il Kalliakis professore di Logica all'Università di Padova. Pochi anni dopo (24.7.1681) gli fu affidata la prima cattedra straordinaria di Filosofia, e, il 22.2.1686, la cattedra di greco antico e di filologia latina nella medesima –all'epoca famosa– Università.

Da allora il Collegio pontificio di Roma può essere considerato come la miniera d'oro alla quale attingere per i direttori e i docenti del Collegio Flanghini, con l'approvazione e il sostegno dell'autorità veneziana.

In particolare, a Kalliakis succederanno, in momenti diversi durante la seconda metà del Seicento fino al primo ventennio del Settecento, i seguenti cinque laureati del Collegio greco.

– Thomàs Ioannu Kattanis (1659-1725), nativo di Corfù ma originario di Chanià. Rimase nel Collegio, con una breve assenza, dal 7.11.1672 sino al 19.2.1681. Conseguì la laurea in Filosofia-Teologia il 19.12.1680. Fu nominato direttore del Collegio Flanghini il 7.4.1685. Occupò la carica soltanto due anni (sino al 7 giugno 1687), preferendo la carriera accademica all'Università di Padova, dove il Senato veneziano gli affidò la seconda cattedra straordinaria di Filosofia (16.4.1687), dalla quale fu trasferito (28.9.1692) alla prima cattedra straordinaria (sempre di Filosofia). Nel 1700 lasciò Padova e si stabilì permanentemente a Venezia, dove la sua presenza si fece abbastanza sentire nella vita della Confraternita greca.

– Nikòlaos Ioannu Papadopulos (1660 c.-1689), di Chàndaka (Creta). Studiò e rimase comunque nel Collegio greco undici anni (4.11.1673-14.11.1684), nel corso dei quali conseguì la laurea in Filosofia-Teologia, e, in seguito a dispensa pontificia, fu ordinato sacerdote uniate (16.11.1683). Nonostante la sua veste religiosa, potè muoversi senza difficoltà in mezzo ai Greci di Venezia. I Riformatori gli affidarono l'11.3.1687 la direzione del Collegio Flanghini, carica che occupò sino alla fine dello stesso anno, quando ragioni di salute lo costrinsero a dimettersi. Malato e poverissimo, morì prematuramente il 3.9.1689.

– Ioannis Dimitr. Chalkiàs (1667 c. – dopo il 1716), di Moscòpoli (Macedonia). Visse e studiò al Collegio 13 anni (11.9.1679-13.8.1692). Discusse la sua dissertazione dottorale nel Collegio, dove il 1.8.1692 fu proclamato dottore in Filosofia-Teologia. Anchè Chalkiàs, prima di fare la sua comparsa a Venezia, fu

ordinato sacerdote uniate. Ricoprì la carica di direttore del Collegio Flanghini in due periodi: il primo dal marzo 1694 al marzo 1703, e il secondo dall'aprile del 1712 al giugno 1716.

– Ioannis Stamatìu Patusas (marzo 1677-11.11.1712), di Atene. I suoi studi nel Collegio durarono dodici anni, dall'11.11.1690 sino al 27.10.1702. Anch'egli fu ordinato sacerdote uniate nella chiesa del Collegio (S. Atanasio), e parimenti conseguì la laurea in Filosofia-Teologia. Il 20.3.1703 fu nominato direttore del Collegio Flanghini, carica che occupò sino alla sua morte prematura nel novembre 1712. La sua opera di insegnante e di autore lasciò notevoli tracce tra gli studenti greci sia di Venezia che, più in generale, nell'ellenismo assoggettato.

– Antonios Dimitr. Katìforos (1685 c. o 1690-novembre 1763), nativo di Zacinto ma di origine ateniese. A dodici anni fu ammesso (7.7.1702) al Collegio come convittore (sino al 7.7.1704), e in seguito registrato tra gli alunni regolari (8.7.1704-9.9.1709). Studiò dunque nell'istituto per sette anni. Nei primi tre anni seguì le lezioni di grammatica, e, prima di lasciare Roma, insegnò, nel Collegio, greco antico e latino. Non sappiamo se abbia conseguito la laurea in Filosofia-Teologia. La sua carriera si svolse principalmente nell'ambiente ortodosso di Venezia. Da «lettore» (*anagnostis*), il «giovane signor Antonios Katìforos», già allora definito serio, «di comportamento assennato e devoto», fu promosso ierodiacono nel dicembre 1710. Fu ordinato in S. Giorgio dei Greci da Meletios Tipaldos di Filadelfia (22.12.1710). La fama delle sue conoscenze letterarie e dell'efficacia dei suoi sermoni a Venezia e nella sua patria Zacinto convinse gli accorti Riformatori ad affidargli la direzione del Collegio Flanghini (5 giugno 1716). Dopo soli quattro anni, ragioni di famiglia lo obbligarono a dimettersi e a tornare in patria (1 luglio 1720). Nella sua isola natale l'autorità veneziana gli conferì il titolo onorifico di «protopapàs» (1725-1730) e gli affidò il sacro tempio dell'Odighitria. Dopo il 1731 fu attivo nuovamente con successo a Venezia, insegnando nella scuola della Confraternita greca e scrivendo opere di grammatica e di storia religiosa.

Ai summenzionati cinque, o sei (con Kalliakis), direttori del Collegio Flanghini ex alunni del Collegio pontificio di Roma, bisogna aggiungerne un settimo. Si tratta di Apòstolos Christof. Michos o Ninas (1680 c. – 5.3.1725), di Corfù. Studiò 12 anni (28.11.1692-31.3.1704) al Collegio, che lasciò quando si laureò in Filosofia-Teologia, e ottenne dal cardinale patrono del Collegio (probabilmente Giuseppe Sacripante) la dispensa ufficiale per essere ordinato sacerdote dal titolare di Filadelfia (evidentemente il filocattolico Meletios Tipaldos). In effetti, dopo l'ordinazione Michos servì come vice-parroco nella chiesa di S. Giorgio (1714-1716). I Riformatori, dal canto loro, lo nominarono (novembre 1713) secondo maestro nel Collegio Flanghini. Il suo insegnamento ebbe però breve durata, avendo termine nel marzo 1717.

La documentazione addotta sopra, in associazione con elementi analoghi, conduce alle seguenti constatazioni:

(a) i diplomati del Collegio che lavorarono nella Repubblica di S. Marco avevano passato molti anni studiando greco antico e grammatica latina, la letteratura cosiddetta umanistica (classici greci e latini), Logica, Retorica, Etica, Filosofia aristotelica (Fisica e Metafisica), Scienza Teologica (prendendo come base determinati testi patristici della Chiesa Orientale, ma dando importanza anche alla *Summa theologica* di Tommaso d'Aquino);

(b) quasi tutti i diplomati in questione disponevano di lauree (in Filosofia-Teologia), reputate valide e accettate dai competenti Greci e Veneziani del Collegio Flanghini, i quali, in fin dei conti, non erano disturbati più che tanto dal fatto che tali titoli accademici fossero rilasciati dai Gesuiti;

(c) pressoché tutti i corsi impartiti al Collegio Flanghini (greco antico e grammatica latina, letteratura greca in primo luogo e in secondo luogo letteratura latina, letteratura italiana, Filosofia e Fisica-Metafisica aristotelica, Teologia, con particolare insistenza sulle opere dei Padri greci) mostravano non soltanto una congenialità, ma anche una speciale pertinenza riguardo all'attività educativa e professionale dei «venuti da Roma»;

(d) diversamente dal Collegio greco di Roma, che poteva conferire titoli di laurea, anche in collaborazione con il *Collegio Romano* di Ignazio di Loyola (la famosa, tutt'ora operante con splendidi risultati, *Università Gregoriana* fondata nel 1582, sempre sotto la direzione e responsabilità didattica dei Gesuiti), il Collegio Flanghini non aveva la possibilità di offrire una laurea ai suoi diplomati, i quali, per ottenerla, dovevano proseguire gli studi nella vicina università veneziana di Padova;

(e) la Comunità greco-ortodossa di Venezia, attivamente sostenuta dalle autorità veneziane, dimostrò nei confronti del Collegio Pontificio tolleranza, flessibilità, persino una capacità assimilatrice, ad onta delle scosse passeggere, talora violente, dovute alle attività filocattoliche di qualche zelante dell'ideologia uniate;

(f) il Collegio greco aveva dischiuso più vasti orizzonti, aprendo le sue porte, molto per tempo, non soltanto a Greci, ma anche a Italo-Greci o Italo-Greco-Albanesi dell'Italia meridionale (specialmente di Sicilia), Slavi uniati (Ruteni) [della Polonia orientale, della Prussia, della Lituania, della Russia Bianca, dell'Ucraina], Maltesi (in genere di origine greca), Dalmati, Croati, o anche italiani cattolici; un tale ambiente internazionale non poteva trovare una corrispondenza nel Collegio Flanghini, destinato esclusivamente alla formazione generale degli alunni di origine greca, in conformità al deside-

rio del suo fondatore e all'indefettibile interesse politico di Venezia; d'altra parte, la Serenissima, per quanto riguarda il settore degli studi, si era già assicurata un riconoscimento – in tutta Europa e in genere sul piano internazionale – grazie all'Università di Padova.

All'apice, decadenza e rinascita modificata

A partire dal 1630 circa, o dalla metà del secolo, il Collegio di Roma subisce una graduale diminuzione del suo prestigio. La crisi che attraversa è piuttosto grave e profonda. Le imputazioni a suo carico provenivano sia dagli ortodossi che dai latini. E questo perché i diplomati del Collegio finivano spesso nella categoria intermedia degli uniati, i quali suscitavano reazioni, o incorrevano in una condizione di isolamento sociale, non solo da parte della Chiesa d'Oriente, ma anche da parte della Chiesa latina d'Occidente. Non appartenevano né all'una né all'altra.

Comunque, gli studi profferti gratuitamente a Roma continuarono ad attrarre i giovani greci dal 1576 sino agli inizi dell'Ottocento, quando nel 1802 (e poi sino al 1845) il Collegio fu obbligato a sospendere la sua attività a causa degli sconvolgimenti prodotti dalla presenza napoleonica in Italia.

Nel periodo 1576-1700, di cui mi sono in passato occupato nelle mie ricerche, frequentarono il Collegio greco –posso affermarlo con certezza– 439 alunni greci, provenienti da Creta, dalle Isole Ionie, da Chio, da Cipro, dalle Cicladi, dal Peloponneso, da Costantinopoli, dalla Macedonia, dal Dodecaneso, da Atene, dall'Epiro, dall'Asia Minore, dalla Tessaglia, da Tebe, da Mitilene, da Sozopoli nel Mar Nero, da Lemnos, da Alessandria e Gerusalemme.

Ai menzionati 439 ne vanno aggiunti (con qualche riserva da parte mia) altri 114 per gli anni 1700-1803. Quanto all'origine, provenivano in buona parte da Chio (grazie al lascito di Leone Allacci ai suoi compatrioti), dalle Isole Ionie (anzitutto Zacinto e Cefalonia, e quindi Corfù e Santa Maura = Levkas), in casi abbastanza rari da Giannina, Smirne, Paros, Atene, Navarino, dai Mainoti di Corsica, da Chimara, Antiparos, Napoli di Romania (= Nauplia), dalla Morea, da Cipro (nati a Creta), Patmos, Larissa, Salonicco, Costantinopoli, Parga.

Complessivamente, in circa 227 anni (1576-1803) passarono dal Collegio pontificio 553 alunni greci.

D'altra parte, dalla sua fondazione nel 1665 sino alla soppressione dello Stato veneto ad opera di Napoleone nel 1797, e alla rapina della ricchezza pubblica ad opera dei Francesi (ivi compreso il lascito Flanghini) – cioè in 132 anni – studiarono nel Collegio Flanghini 517 giovani di origine greca, provenienti da Atene, Arta, dai Greci di Venezia, da Giannina, dalla Dalmazia, da Zacinto, Corfù, Ce-

falonia, Kimolos, Corinto, Korone, Creta, Cerigo, Cipro, Costantinopoli, Levkas, Methone, Milos, dalla Morea, da Mistrà, Mitilene, Nauplia, Patrasso, Rodi, Sifnos, Smirne, Tenedos, Chimara, Chio.

Diversi di questi luoghi d'origine sono identici, com'è facile constatare, a quelli degli alunni del Collegio greco. Sussiste cioè una parziale coincidenza di aree (come Creta, Isole Ionie, Cipro, Cicladi, Peloponneso, Chio), che mostrarono una particolare sensibilità verso il settore dell'istruzione.

È noto che a partire dal 1720, dopo le dimissioni di Antonios Katìforos da direttore, comparvero i primi segni di decadenza del Collegio Flanghini. Sempre più raramente accadeva che circolassero per le calli di Venezia illustri maestri di larga reputazione e attivi come autori; e d'altra parte vivaci dispute religiose nella Confraternita greca indebolivano il prestigio dell'istituzione.

Dopo il 1797 si tentò, specialmente negli anni 1824-1907, una rinascita della Scuola, con risultati per certi versi positivi quanto all'attività didattica e all'opera di assistenza, educativa e umanitaria prestata agli alunni che dalla Grecia insorta si erano rifugiati nella –un tempo potente– Serenissima. La decadenza, inesorabile, condusse tuttavia alla triste, definitiva chiusura del Collegio Flanghini agli inizi del Novecento.

L'opera di custodia della tradizione, in forma diversa e in una prospettiva moderna, è nondimeno proseguita sino ai nostri giorni. Il medesimo edificio, dopo le necessarie ristrutturazioni interne (grazie alla legge del 1951, n. 1766), ospita oggi l'Istituto Ellenico di Studi bizantini e post-bizantini, che, specialmente a partire dal 1955, promuove con borse di studio per laureati la ricerca e lo studio nell'ambito della storia e dell'arte dell'ellenismo in Italia, in epoca bizantina e post-bizantina. Il focolare di studi umanistici, vagheggiato da Flanghini nel Seicento, sopravvive dunque nel XXI secolo.

Ad attuare il programma dell'Istituto sono stati chiamati illustri docenti universitari greci, come i defunti Sofia Antoniadi, Manusos I. Manusacas, Nikolaos Panaghiotakis, ed altri viventi, più giovani.

Il complesso monumentale del Campo dei Greci (sestiere di Castello 3412), in piena attività, è integrato dalla celebrata chiesa di S. Giorgio, di fianco alla corte dell'ex Collegio Flanghini, mentre sull'altro lato si trova la sede della metropoli ortodossa d'Italia, di recente costituzione e soggetta al Patriarcato ecumenico di Costantinopoli.

Analogamente, nel Collegio greco pontificio di Roma i semi della decadenza produssero nel corso dell'Ottocento i medesimi amari risultati. Quando, nel 1845, il Collegio riprese la sua attività, nessun alunno greco fu inviato nella capitale pontificia. Soltanto sei giovani, di fede latina ma di origine greca, provenienti dalle comunità cattoliche delle Cicladi e di Atene, e manifestamente sollecitati dal

clero locale, si dimostrarono interessati e si recarono a Roma per intraprendere i ben noti studi.

Verso la fine del secolo si fece un serio tentativo di riorganizzare il Collegio. L'iniziativa venne dallo stesso papa, Leone XIII (20.2.1878-20.7.1903), il quale con il motu proprio *Sodalium Benedictinorum* (12.2.1897), stabilì una nuova finalità dell'istituto: che si ammettessero cioè in prevalenza studenti ellenofoni, in grado di far uso della propria lingua almeno durante la liturgia. Nello stesso anno la direzione fu affidata a figure del tutto nuove, cioè a valenti insegnanti dell'Ordine dei Benedettini. Dal 1956 la direzione fu assunta dai Benedettini del convento belga di Chevetogne.

Ignoro quanti siano stati gli studenti greci nell'Ottocento e nel Novecento. Per quanto mi consta, non è stata condotta alcuna approfondita ricerca, che fornisca cifre e nomi. Nel 1977, in occasione dei festeggiamenti per i 400 anni di attività del Collegio, si riferì che i «Greci autentici» formatisi nell'istituzione nel corso di quattro secoli sono complessivamente 722 (v. il giornale «Katholiki», 17.5.1977, p. 1). Questa cifra attende conferma da parte dei ricercatori.

Comunque, a partire dal 1897 il Collegio greco è stato frequentato quasi esclusivamente da Greci soprattutto di fede latina, con pochi casi di alunni di rito greco (cioè uniati della cosiddetta Esarchia di Atene), di Italo-Albanesi ellenofoni di Calabria o Sicilia e rarissimi melchiti (uniati arabofoni del Vicino Oriente). Destinati al sacerdozio, gli alunni dovevano completare i loro studi all'Università Gregoriana, seguendo per quattro anni corsi di Filosofia Scolastica e altri quattro di Teologia.

Il complesso monumentale del Collegio, che si trova nel cuore del centro storico di Roma (via del Babuino 149, angolo con via dei Greci) funziona ormai come semplice convitto. Di fianco al Collegio si erge la chiesa «orientaleggiante» di rito greco di S. Atanasio, unita all'istituto da un passaggio chiuso in forma di ponte, che sormonta la stretta via dei Greci.

Dopo il Concilio Vaticano II (1963-1964) lo spirito ecumenico ha influenzato positivamente anche il Collegio, che ha aperto le sue porte a greci ortodossi laici, offrendo loro un'ospitalità senza secondi fini e aiutandoli ad accostarsi al suo passato.

Il ventennio 1960-1980 può essere caratterizzato come un'epoca di rinascita, di riforma e di vivificante revisione di pratiche sorpassate. Sono gli anni in cui la direzione è stata tenuta da un benedettino belga di spirito liberale, Olivier Raquez (1923-14.12.2012). La sua gestione, prima come pro-rettore (3.10.1967-1.5.1969) e quindi come rettore (2.5.1969-1995) è stata improntata a saggezza ed entusiasmo; mentre nell'attigua chiesa di S. Atanasio officiava come parroco l'indimenticabile Eleuterio Fortino, italo-albanese di Calabria (1938-22.9.2010), di notevole cultura greca.

Chi scrive ebbe la rara fortuna di soggiornare, come ricercatore ospite, sia nell'Istituto Ellenico di Venezia che nel Collegio greco di Roma. Dalla permanenza in queste due istituzioni ha portato con sé esperienze utilissime, che lo hanno accompagnato per tutta la vita, e si sono ora tramutate in ricordi venati d'incurabile nostalgia.

Nota bibliografica

Per la redazione del presente articolo, l'autore ha utilizzato la seguente bibliografia (in ordine cronologico).

– Zacharias N. Tsirpanlìs, *I Makedones spudastès tu ellinikù Kollegìu Romis ke i drasi tus stin Ellada kai stin Italìa, 16os a.-1650*. (Gli alunni macedoni del Collegio greco di Roma e la loro attività in Grecia e in Italia, XVI sec.-1650), Thessaloniki, 1971 (v. specialmente pp. 36-49, 53-63, 201-212).

– Athanasios E. Karathanasis, *I Flanghìnios Scholì tis Venetìas*. (Il Collegio Flanghini di Venezia), Thessaloniki, 1975; seconda edizione anastatica con utili aggiunte e correzioni (pp. 1-6), Thessaloniki, 1986 (v. specialmente pp. 44-52, 55-60, 65-69, 85-88, 91-94, 100-104, 111-122, 136-137, 154-174, 183, 184-200, 225-234, 243, 317-322, 339).

– Zacharias N. Tsirpanlìs, *To ellinikò Kollegio tis Romis ke i mathitès tu, 1576-1700*. (Il Collegio greco di Roma e i suoi alunni, 1576-1700), Thessaloniki, 1980 (v. specialmente pp. 28-37, 39-41, 44-45, 56-76, 82-87, 102-113, 166, 183-186, 197-211, 222-223, 239-242, 603-605, 650-651, 653, 669-671, 688-689, 690-691, 709).

–*Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività*. Collana di studi fondata e diretta da Olivier Raquez, n. 1, Roma (Pontificio Collegio Greco S. Atanasio), 1983; volume collettaneo (v. specialmente pp. 23-77, 79-111, 125-134).

Università di Salonicco ZACHARIAS N. TSIRPANLIS

Ελληνικά 68 (2018-2019)

ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΕΘΝΙΚΟ ΔΙΧΑΣΜΟ: ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ*

Εισαγωγή

Η μελέτη του Εθνικού Διχασμού, ο οποίος που πυροδοτήθηκε κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο απασχόλησε συστηματικά τους ιστορικούς κατά τη δεκαετία του 1970. Ο ερευνητικός κύκλος εμπλουτίστηκε και ολοκληρώθηκε εντός της δεκαετίας του 1980, στο πλαίσιο της πλήρους, όπως φαινόταν τότε, ιδεολογικής νίκης των επιγόνων του Βενιζελισμού. Ουσιαστικά το ιστορικό ενδιαφέρον για τον Διχασμό έσβησε μέσα στην αποθέωση του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στην ελληνική πολιτική σκηνή των τελευταίων τριάντα ετών. Ήταν σχεδόν αναμενόμενο, αφού όλοι οι υποστηρικτές του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα μετά το 1974 προσπάθησαν να αντλήσουν αισιόδοξα μηνύματα από το βενιζελικό προπολεμικό δυτικόστροφο εγχείρημα. Για ευνόητους λόγους ελάχιστοι ιστορικοί επανήλθαν ερευνητικά στην περίοδο του Μεγάλου Πολέμου. Η τάση αυτή δεν άλλαξε ούτε όταν το θέμα επέστρεψε στο προσκήνιο κατά τους τρέχοντες εορτασμούς της εκατονταετηρίδας (2015-18).[1]

---

* Η ιδέα διατυπώθηκε αρχικά από τον Basil C. Gounaris στο"Unwanted Legacies: Greece and the Great War", στο Othon Anastasakis, David Madden and Elizabeth Roberts (επιμ.), *Balkan Legacies of the Great War. The Past is Never Dead*, Basingstoke 2015, σσ. 66-80. Η αποδελτίωση του υλικού τεκμηρίωσης για την περίοδο 1910-1922 έγινε από την Δρ. Μαριάννα Χριστοπούλου, μεταδιδακτορική υπότροφο της Επιτροπής Ερευνών του ΑΠΘ, η οποία χρηματοδότησε την έρευνά της κατά το ακαδημαϊκό έτος 2016-17. Το παρόν κείμενο διαμορφώθηκε από τον Βασίλη Κ. Γούναρη και αναμορφώθηκε από τη Μαριάννα Δ. Χριστοπούλου. Ευεργετικά υπήρξαν τα ποικίλα σχόλια του Επικ. Καθηγητή Δημήτρη Λυβάνιου σε όλες τις φάσεις της εργασίας.

1. Αυτό προκύπτει με ευκρίνεια και από τα δύο πρόσφατα βιβλία του Γεώργιου Μαυρογορδάτου: *1915. Ο εθνικός διχασμός*, Αθήνα 2015 και *Μετά το 1922 Η παράταση του Διχασμού,* Αθήνα 2018. Το πρώτο συνιστά μια ευσύνοπτη και πειστική ανάλυση του φαινομένου του Διχασμού στη βάση σύνθετων κοινωνικών, οικονομικών και γεωγραφικών χαρακτηριστικών, ενώ το δεύτερο μια βαθύτερη ερμηνεία της παράτασης του φαινομένου στη μεταπολεμική Ελλάδα. Οι προγενέστερες μελέτες του Μαυρογορδάτου πάνω στο ίδιο θέμα είναι: *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η ύστατη κοινοβουλευτική μάχη του 1915*, Αθήνα 2015· του ιδίου *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982· *The Stillborn Republic Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ, 1983.

Ενδεχομένως το θέμα θα παρέμενε κλειστό, αν δεν είχε προκύψει στην Ελλάδα μια νέα οικονομική και πολιτική κρίση, με αυξανόμενες αξιώσεις διχασμού, που θίγει εκ νέου το ζήτημα της υπόστασης, της θέσης και του προσανατολισμού της χώρας μας. Που ανήκουμε ή μάλλον που θα θέλαμε να ανήκουμε; Το βασικό ζητούμενο για τη σημερινή ελληνική οικογένεια προφανώς δεν είναι αυτό. Το ξέρουμε όλοι. Όμως ένα μεγάλο μέρος της συζήτησης περί την τρέχουσα κρίση περιστρέφεται γύρω από την ουσία της σχέσης μας με την Ευρώπη γενικώς, των μεγάλων κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ειδικώς αλλά και, συμπληρωματικά ή και αντιθετικά, των εναλλακτικών βορειο-ανατολικών ορθοδόξων λύσεων. Η συζήτηση αυτή εμπλουτίζεται με πλήθος στερεοτυπικών αντιλήψεων και ιστορικών αναφορών, οι οποίες, ομολογουμένως, είναι πολύ πιο κατανοητές και διεγερτικές π.χ. από τις αναλογιστικές μελέτες για το συνταξιοδοτικό πρόβλημα της Ελλάδας. Ο λόγος του εμπλουτισμού είναι κυρίως επικοινωνιακός, αλλά πάντως η επιλογή αυτού του είδους της επικοινωνίας βασίζεται στην επίγνωση ότι η συζήτηση περί Ανατολής, Δύσεως και της θέσης της Ελλάδας στο δίπολο αυτό αποτελούσε ανέκαθεν και αποτελεί ακόμη κομβικό σημείο για τη συγκρότηση μιας συνεκτικής νεοελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Η παρατήρηση αυτή ανανέωσε το ερευνητικό μας ενδιαφέρον για τον Εθνικό Διχασμό. Όπως πάντα τα προβλήματα του παρόντος και οι ανησυχίες για το μέλλον είναι αυτές που διαμορφώνουν και γονιμοποιούν τον διάλογο με το παρελθόν.

Η συζήτηση περί της συμμετοχής ή της ελληνικής ουδετερότητας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προφανώς ήταν φύσης διπλωματικής και στρατιωτικής στρατηγικής, κυρίως στρατηγικής. Δευτερευόντως εξετράπη, λόγω των πολιτικών εξελίξεων, και σε συζήτηση περί της συνταγματικής νομιμότητας. Η προοπτική των μετώπων, η πορεία των μαχών, ο προσεταιρισμός των ουδετέρων, οι νέες εκστρατείες και η θέση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων σ' αυτές, με δεδομένες τις υποχρεώσεις των συμμαχιών και τις επιθυμίες της χώρας για εδαφική επέκταση ήταν η αρχική και βασική μορφή της συζήτησης.[2] Η ουσία του διλήμματος που ετέθη στο ευρύτερο κοινό το 1915, ουδετερότητα με τον βασιλέα Κωνσταντίνο ή πόλεμο με τον πρωθυπουργό Βενιζέλο, ήταν πολύ υψηλού ρίσκου, αφού οι ισορροπίες μεταβάλλονταν διαρκώς. Ήταν ένα ερώτημα για ειδικούς ή προφήτες. Υπήρχε όμως και τότε, όπως και τώρα, μια άλλη παράλληλη συζήτηση, που διαπερνούσε τον ελληνικό δημόσιο λόγο και λάνθανε πίσω από τις αλληλοκα-

2. Για τις διπλωματικές και πολιτικές εξελίξεις γύρω από το δίλημμα της επιλογής στρατοπέδου, βλ. ειδικότερα Leon, George, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Θεσσαλονίκη 1974· του ιδίου *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα 2000.

τηγορίες για προδοσία και τις κάθε λογής εκφάνσεις της μαύρης προπαγάνδας και της δαιμονοποίησης των αντιπάλων: Ποια ήταν η ενδεδειγμένη θέση της Ελλάδας εκ του πολιτισμού της κατά τη σύγκρουση των δύο ευρωπαϊκών συμμαχιών;

Καταφανώς το δίλημμα δεν ήταν «Ανατολή ή Δύση», δεν μπορούσε να τεθεί άμεσα. Η Ρωσία ήταν σύμμαχος της Δυτικής Ευρώπης, ενώ ο άλλος πόλος εκπροσωπούνταν όχι από την ουδέτερη αρχικά Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά από την Κεντρική Ευρώπη, ως μια διαφορετική ευρωπαϊκή εκδοχή. Παρόλα αυτά το δίλημμα ετίθετο εμμέσως πλην σαφώς. Η αιτιολόγηση της σωστής επιλογής προϋπέθετε οριστικές απαντήσεις σε μια σειρά συναφών ερωτημάτων πέραν της στρατηγικής: Ποιο πρότυπο πολιτισμού, πολιτειακής οργάνωσης και εθνικής συγκρότησης εξέφραζαν η Γαλλία και η Βρετανία και ποιο η Γερμανία; Ποια είναι η αποστολή της Ελλάδας στον κόσμο; Ποιος ήταν ο πολιτισμός της; Ποιοι ήταν οι πραγματικοί και φυσικοί της φίλοι; Ποια είναι η ενδεδειγμένη πορεία της στο μέλλον και με ποιο πολιτειακό πρότυπο; Τα ερωτήματα αυτά ετέθησαν εκ νέου και κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας στο πλαίσιο της ελληνικής εμπλοκής στην Ανατολή αλλά και της δραματικής αναθεώρησης των σχέσεων με τους συμμάχους της. Οι απαντήσεις που δόθηκαν στα ερωτήματα αυτά επανέφεραν από την πίσω πόρτα το σύνολο της συζήτησης περί Ανατολής και Δύσεως, προσαρμοσμένης φυσικά στο σχήμα του Μεγάλου Πολέμου. Για να μελετηθούν οι εκατέρωθεν θέσεις μπορούν να εκτεθούν σχηματικά ως δύο αντιθετικά και αντεστραμμένα ζεύγη, υπέρ και κατά των δύο μεγάλων συμμαχιών.

Η αντιβενιζελική ρητορική

Οι υποστηρικτές των Κεντρικών Δυνάμεων δεν αποτελούσαν μια ενιαία ομάδα. Προέρχονταν από τον αντιβενιζελικό κυρίως χώρο, έναν χώρο «πολύφωνο», προϊόν μιας αρχικά ευκαιριακής σύζευξης παλαιότερων κομματικών αντιπάλων, ο οποίος μάλιστα στερείτο μιας ηγετικής φυσιογνωμίας. Η χαλαρή ιδεολογική συνοχή του, κατέστησε ευδιάκριτες τρεις βασικές συνιστώσες όσον αφορά τη σχέση τους με τον γερμανικό χώρο. Η πρώτη ήταν η ομάδα περί τον Ίωνα Δραγούμη, τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη και τον Σ. Κ. Σοκόλη, βουλευτή της Κέρκυρας. Επρόκειτο για ομάδα συμπαγή, ευάριθμη πλην εύγλωττη και συγκροτημένη, που κοίταζε προς την Ανατολή, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.[3] Για αυτούς ο γερμανικός παράγοντας

3. Για τις αντιλήψεις αυτής της ομάδας αναφορικά με την αποικιοκρατική Δύση, την

είχε εργαλειακή χρήση για την επίτευξη του δικού τους οράματος. Η δεύτερη και η τρίτη ήταν αμφότερες «δυτικόστροφες». Η πλέον πολυάριθμη περιελάμβανε γερμανόφιλους και συνήθως γερμανοσπουδαγμένους πολιτικούς, μερικοί εκ των οποίων ήταν σλαβόφοβοι. Μεταξύ αυτών ήταν ο Γεώργιος Στρέιτ, ο Δημήτριος Γούναρης, ο Γεώργιος Θεοτόκης, ο Ιωάννης Μεταξάς, ο Κωνσταντίνος Γιολδάσης,[4] και άλλοι, που ένιωθαν μια πολιτισμική εγγύτητα με τη Γερμανία και έβλεπαν σε αυτήν τον νικητή, μια υπερδύναμη και, σύμφωνα με τον Μαυρογροδάτο, ένα πρότυπο για τη δική τους ηγεμονία στο εσωτερικό.[5] Η άλλη, μετριοπαθέστερων συνήθως τάσεων, μετρούσε στα μέλη της κυρίως πρώην υποστηρικτές του Ελευθέριου Βενιζέλου, όπως ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος, ο Νικόλαος Στράτος, ο Κωνσταντίνος Φούμης[6] και ο Γεώργιος Πωπ.[7] Η γερμανοφιλία ήταν γι' αυτούς επί της ουσίας αναγκαστική επιλογή, λόγω της εκβιαστικής πολιτικής των Αγγλογάλλων. Ο αντιευρωπαϊσμός αυτών των τριών ομάδων, στο μέτρο που υπήρχε, είχε διαφορετική διαβάθμιση και ποιότητα, ανάλογα με την ειδικότερη θεώρηση της Γερμανίας. Αξίζει να επισημανθεί προκαταβολικά ότι η αντιευρωπαϊκή επιχειρηματολογία, δεν ήταν προϊόν αμιγώς ελληνικών αναζητήσεων. Ως ένα βαθμό πήγαζε από την ίδια τη Δύση, στην οποία είχε μορφωθεί η πλειονότητα των αμφισβητιών της.[8] Ήταν επηρεασμένη από

αποστολή του ελληνικού έθνους και το ενδεχόμενο σύστασης μιας ανατολικής αυτοκρατορίας βλ. Έφη Γαζή, «Άγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: αντιλήψεις για το ελληνικό έθνος, τη φυλή και τις αυτοκρατορίες στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Έφη Αβδελά, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ελίζα- Άννα Βελβερούδη, Ευγένιος Ματθιόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές Θεωρίες στην Ελλάδα, Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο αιώνα*, Ηράκλειο 2017, σσ. 253-272.

4. Ο Κωνσταντίνος Γιολδάσης βουλευτής Αττικοβοιωτίας, εκλέχθηκε τον Δεκέμβριο του 1915 με τον συνδυασμό του κόμματος του Γούναρη. Υπήρξε εκδότης της αντιβενιζελικής *Αστραπής*.

5. Μαυρογορδάτος, *Ο Διχασμός*, ό.π., σσ. 246-247. Πρόκειται για μια εύστοχη παρατήρηση, την οποία ωστόσο ο συγγραφέας δεν αναλύει, ούτε συσχετίζει με τις πολιτισμικές αναζητήσεις της περιόδου.

6. Ο Κωνσταντίνος Φούμης ήταν δικηγόρος, εκδότης εφημερίδας και πρώην συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Κρήτη. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όμως, μεταπήδησε στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο και εκλέχθηκε τον Δεκέμβριο του 1915 βουλευτής στην Ελλάδα με το κόμμα του Δημητρίου Γούναρη. Το 1916 αντιτάχθηκε στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Επέστρεψε στο βενιζελικό χώρο κατά τη δεκαετία του 1920.

7. Ο Γεώργιος Πωπ συνιστά μια ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς ξεκίνησε την πολιτική του καριέρα το 1910 ως ανεξάρτητος υποστηρικτής του προγράμματος του Βενιζέλου. Η μη υπουργοποίησή του τον οδήγησε στο αντίπαλο στρατόπεδο, στο οποίο και παρέμεινε μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1915, οπότε και αυτομόλησε στο βενιζελικό.

8. Π. Κιτρομηλίδης, «Οι δυτικές πηγές των αντιδυτικών επιχειρηματολογιών στην ελληνική παιδεία», στο *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*

τη γενικότερη ευρωπαϊκή κριτική των ιδεών του γαλλικού θετικισμού και των φιλελεύθερων αρχών.[9] Συνδεόταν, τέλος, και με το γερμανικό, κυρίως, ρεύμα ανάδειξης της βαθειάς και πηγαίας γερμανικής *Kultur*, διαφοροποιημένης και αξιολογικά ανώτερης της «επιφανειακής» ευρωπαϊκής, ιδιαίτερα της γαλλικής *Civilization*.[10]

Για τους γνήσιους γερμανόφιλους η Γερμανία εκπροσωπούσε την αυτοκρατορική κουλτούρα και είχε υψηλά ανθρωπιστικά ιδανικά, διαμορφωμένα από τη στενή γνωριμία των Γερμανών με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Αυτή η γνωριμία συνιστούσε και την ουσία του γνήσιου και διαρκούς φιλελληνισμού της, τουλάχιστον από την εποχή των Βαυαρών. Δεν στηριζόταν στη φιλανθρωπία ούτε είχε διπλωματικά κίνητρα, αλλά συνιστούσε μια βαθειά πνευματική σχέση.

> Οι Γερμανοί εθεώρουν τον αγώνα τον ελληνικόν ως αγώνα ίδιον και κατά τούτο ο φιλελληνισμός ο Γερμανικός, καίπερ μετέχων πολύ του ιδεώδους, υπήρξεν αρχήθεν θετικός, ευσταθής, διαρκής και διαρκώς πιστός προς εαυτόν, έτοιμος προς πάσαν θυσίαν, αδάμαστος υφ' οιασδήποτε συμφοράς.[11]

Ο δεσμός που ένωνε τους Γερμανούς με τους Έλληνες ήταν η πνευματική καλλιέργεια (*Kultur*), που παρήγε η δημοτική τους εκπαίδευση. Ο γερμανισμός, όπως και ο ελληνισμός, ήταν ένα πρόγραμμα διάδοσης πολιτισμού σε ευρεία κλίμακα, που δεν στόχευε, όπως ο βρετανικός, στα άτομα αλλά στο έθνος.[12] Μέσα στις παραδόσεις του έθνους αυτού, όπως και του ελληνικού, ζούσε η παράδοση του κοιμωμένου αυτοκράτορα. Για όσους ήθελαν πιο απτά στοιχεία του κοινού βίου αρκούσε να δουν την ομοιότητα της χρήσης των υποβρυχίων στον πόλεμο που είχε ξεκινήσει με τα πυρπολικά της

(9-10 Νοεμβρίου 2001), Αθήνα 2001, σσ. 61-67.

9. Στην περίπτωση του Ίωνα Δραγούμη, η οποία είναι η πιο μελετημένη, είναι αδιαμφισβήτητη η σύνδεσή του με το εθνικιστικό, αντικοινοβουλευτικό και ριζοσπαστικό ρεύμα της Action Françaises και ιδίως του Maurice Barres, ο οποίος αμφισβητούσε τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης από τα τέλη του 19ου αιώνα. Βλ. ενδεικτικάMazis, *A Man for All Seasons: the Uncompromising Life of Ion Dragoumis*, Istanbul 2014, (σημ. 11), σσ. 316-322.

10. John Rundell &Stephen Mennel (επιμ.), *Classical Readings in Culture and Civilization*, Rutledge, London-New York 1998, σ. 7, 16-19, 130. Χαρακτηριστικό είναι το έργο του Tommas Man, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Βερολίνο 1918. Η ελληνική έκδοση: *Στοχασμοί ενός απολίτικου*, μτφρ. Μαντώ Πουλή, Αθήνα 1999.

11. Παύλος Καρολίδης, *Ο γερμανικός φιλελληνισμός*, Αθήνα 1917, σ. 50.

12. Βλ. Γαβριηλίδης, *Δύο πολιτισμοί,* Αθήνα 1917, σ. 70, 128. Το ίδιο κείμενο είχε δημοσιευθεί και σε συνέχειες στην εφ. *Ακρόπολις* τον Ιανουάριο του 1917. *Η αγγλική πολιτική και ο Ελληνισμός υπό πρώην διπλωμάτου. Τι διδάσκει η Ιστορία. Εκατονταετής δυσμένεια και αντίδρασις της Αγγλίας κατά της Ελλάδος*, Αθήνα 1917.

Επανάστασης. Όπως τα πυρπολικά στους Έλληνες έτσι και τα υποβρύχια θα έφερναν στους Γερμανούς τη νίκη.[13]

Για τους στρατηγιστές το επιχείρημα υπέρ της σύγκλισης με τις Κεντρικές Δυνάμεις ήταν πως φυσικοί κυρίαρχοι της Εγγύτερης Ανατολής ήταν οι «Αυστρογερμανοί».[14] Πράγματι, η Αυστροουγγαρία είχε αντιταχθεί στα ελληνικά συμφέροντα κατά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, αλλά μόνον επειδή νόμιζε πως αυτά συνέκλιναν με τα ρωσικά· όμως η Γερμανία είχε υποστηρίξει την ελληνική κατοχή της Καβάλας.[15] Με δύο λόγια, σε επίπεδο διπλωματίας δεν ήταν αυτοί οι επίφοβοι ανταγωνιστές της Ελλάδας κι ούτε θα έπρεπε ασυλλόγιστα να γίνουν. Τουναντίον, η «νεαρά» Γερμανία, που είχε προκύψει μετά την ένωση του 1871, μέσα σε σαράντα χρόνια είχε κατορθώσει να αμιλλάται τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, συνιστούσε ένα νέο πρότυπο άξιο θαυμασμού για την Ελλάδα. Οι επεκτατικές της βλέψεις κρίνονταν ως η αναπόδραστη συνεπεία της ενδυνάμωσης της[16] και η νίκη της στον πόλεμο θεωρείτο αναμενόμενη.[17] Η ίδια η χώρα ήταν ένα σύμβολο προόδου και δύναμης. «Η Γερμανία φέρει το νέον πνεύμα, τον νέον άνθρωπον, την νέαν τάξιν, ήτοι την πρόοδον […]»[18] επεσήμανε ο Σακελλαρίου. Στο σχόλιο του υπολάνθανε η αίσθηση ψυχικής εγγύτητας με μια χώρα, την οποία, όπως ακριβώς την «νεαρά» Ελλάδα, τα ζηλόφθονα, γηραιά έθνη της Ευρώπης προσπαθούσαν να καταπνίξουν.

Με όρους πνευματικής καλλιέργειας η αποδόμηση του βρετανικού πολιτισμού ήταν εύκολη υπόθεση και αποτελούσε προτεραιότητα σε σύγκριση με τη Γαλλία. Επρόκειτο για έναν εμπορικό πολιτισμό, με ιδιοτελή αντίληψη του δικαίου, που είχε προδώσει «τον Θεό για τον Μαμωνά» και χρησιμοποιούσε παραδοσιακά μεθόδους πειρατών και κουρσάρων. Και αυτό το συνταγματικό της πολίτευμα ήταν ένας μύθος. Τη Βρετανία κυβερνούσε μια μειοψηφία και μια αριστοκρατία, η οποία «υλιστική ως επί το πολύ, εγωιστική, αντιλαϊκή, αποκλειστική, μονοπωλιακή» είχε στερήσει «το αγγλικόν Έθνος από τα πνευματικά ιδανικά με τα οποία η ανθρωπιστική αριστοκρατία του πνεύματος της Γερμανίας εγέμισε τον Γερμανικόν λαόν και τον κατέστησεν οποίον τον κατέστησε».[19] Η αθεΐα της Ελισσάβετ και η υποκρισία του Κρόμ-

13. *Πελοπόννησος*, 15 Φεβρουαρίου 1917.

14. *Νέα Ημέρα*, 7 Νοεμβρίου 1916.

15. Μενέλαος Πανάς, *Σλαβισμός ή Παγγερμανισμός*, Αθήνα 1915, σ. 89.

16. [Ανώνυμος], *Η εν Ανατολή γερμανική πολιτική*, Αθήνα 1915, σσ. 16-17.

17. Βλ. ενδεικτικά το κεντρικό άρθρο της *Αστραπής* με τίτλο: ««*Ντοϋτσλαντ ύμπερ άλλες!*» Η Κατάκτησις των θαλασσών υποβρυχίως», 29 Ιουνίου 1916.

18. *Πελοπόννησος*, 1 Ιανουαρίου 1917.

19. Βλ. Γαβριηλίδης, *Δύο πολιτισμοί*, ό.π., σ. 17.

γουελ ήταν τυπικές περιπτώσεις διακυβέρνησης και άσκησης εξωτερικής πολιτικής. Η μόνη διαφορά μεταξύ της πουριτανικής Αγγλίας του 17ου αιώνα και της μη Πουριτανικής του 18ου και του 19ου ήταν «ότι ο δέκατος έβδομος έσφαζε και εσωματεμπορεύετο», ενώ ο 18ος και ο 19ος «ενήργουν την εξόντωσιν δια της πείνας», όπως είχε συμβεί στην περίπτωση της Ιρλανδίας.[20] Δεν μπορούσε να αξιώνει τη μελλοντική ηγεμονία της Ευρώπης και την κοσμοκρατορία ένα «σύνθετο αγγλοσαξωνικό έθνος» τόσο μεγάλων ιδεολογικών και ηθικών αντιθέσεων, οι οποίες απέρρεαν από την ανάμιξη των «πρόστιχων ιθαγενών βρετανικών αιμάτων» με τα «ευγενή» των Γερμανών των Δανών και Νορβηγών.[21] Οι «νομιζόμενοι φιλελεύθεροι Άγγλοι» ήταν στην πραγματικότητα φίλοι των Βουλγάρων και των Τούρκων «ωμοί, ωμότατοι και απηνείς τύραννοι των υποτελών αυτοίς και των μικρών λαών». Η Βρετανία μίσησε και τον Όθωνα και τον Κωνσταντίνο, επειδή δεν είχαν θελήσει να γίνουν τυφλά όργανα της, όπως οι υποτελείς της μαχαραγιάδες.[22] Φιλελληνισμός στη χώρα αυτή δεν υπήρξε ποτέ γνήσιος, παρά μόνον όταν υπήρχε σύμπτωση συμφερόντων. Ήταν μια πλάνη που έπρεπε να σταματήσει, αφού η Ελλάδα δεν ήταν για τη θαλασσοκράτειρα παρά μόνον ένας αναλώσιμος «πρόσκοπος» των επιχειρήσεών της.[23]

Αντίθετα η δημόσια αποδόμηση της εικόνας της Γαλλίας ως θεματοφύλακα των ελευθεριών του ανθρώπου και του πολίτη στον ευρωπαϊκό πολιτισμό δεν ήταν εξαρχής ευθεία. Ομόφωνη ήταν η παραδοχή της ξεχωριστής θέσης που είχε η χώρα αυτή στην καρδιά των Ελλήνων, ακόμη κατά την κήρυξη του Μεγάλου Πολέμου, μεταξύ άλλων και από τον ίδιο τον Γεώργιο Θεοτόκη. Όμως η παραδοχή της θέσης αυτής βοηθούσε ακόμη περισσότερο στην ανάδειξη της προδοσίας μιας παραδοσιακής φιλίας κατά τα έτη 1915-1917.[24] Φυσικά δεν έλειψαν και τα απευθείας χτυπήματα: Δεν υπήρχαν παραδοσιακοί δεσμοί της Γαλλίας με την Ελλάδα αλλά μόνον με την Τουρκία. Ο γαλλικός φιλοτουρκισμός και το οχλοκρατικό της πολίτευμα εμπόδιζαν την ανάπτυξη μιας ουσιαστικής σχέσης με τους Έλληνες.[25] «Οι Γάλλοι είνε πάντοτε οι αυτοί. Αλαζόνες εις τας επιτυχίας των. Ψοφοδεείς εις τας αποτυχίας των […] Λαός βάρβαρος, άγριος με βερνίκον πολιτισμού».[26]

---

20. *Στο ίδιο*, σσ. 39-40.

21. *Στο ίδιο*, σ. 19.

22. Μενέλαος Μ. Πανάς, *Φιλελεύθεροι τύραννοι! Ήτοι περιληπτική ιστορική μελέτη περί Αγγλίας*, Αθήνα 1916, σ. 19.

23. *Η αγγλική πολιτική*, σσ. 3-4, 79-80.

24. *ΕΣΒ*, 1915, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 6η, 22 Αυγούστου 1915, σ. 100, όπου η αγόρευση του Πωπ και συνεδρίαση 9η, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 156, όπου η αγόρευση του Θεοτόκη.

25. *Πελοπόννησος*, 18 Φεβρουαρίου 1916 και 18 Ιανουαρίου 1917.

26. *Πελοπόννησος*, 3 Φεβρουαρίου 1917.

Η περαιτέρω αποδόμησή της Γαλλίας ολοκληρώθηκε λίγα χρόνια αργότερα, την περίοδο 1921-22, μετά τη μεταστροφή της πολιτικής της έναντι του Κεμάλ. Η Γαλλία πλέον ήταν προδότης όχι μόνον της Ελλάδας αλλά και των δικών της παλαιότερων υποσχέσεων υπέρ των λαών που ζούσαν υπόδουλοι στους Οθωμανούς. Ήταν προδότης του Χριστιανισμού. «Η Γαλλία σκεπτόμενη ως Κράτος χριστιανικόν και πολιτισμένον πρέπει ασφαλώς να κρύπτη με τας ιδίας χείρας, το πρόσωπόν της».[27] Δεν το έκανε όμως, γιατί δεν διέθετε πλέον την ανάλογη ηθική και υψηλόφρονα πολιτική:

> Η Γαλλία της σήμερον, άντικρυς διάφορος προς την παλαιοτέραν Γαλλίαν –εκείνη, ήτις εκέρδισε τας συμπαθείας του κόσμου– δεν ενδιαφέρεται ειμή διά τα εκατομμύρια. Το χριστιανικόν αίμα, η ειρήνη του κόσμου, η ευημερία της Ανατολής, είναι αξίαι, αποκλεισθείσαι του Χρηματιστηρίου της γαλλικής πολιτικής ηθικής. Η γαλλική συνείδησις είνε ευαίσθητος μόνον εις την επίδρασιν του χρυσού.[28]

Εγωίστρια και συμφεροντολόγος ενδιαφεροτάν, ως άλλος Ισκαριώτης, για τα «τριάκοντα αργύρια» των γάλλων κεφαλαιούχων. Η φιλελληνική εικόνα του Φαβιέρου, του Σατωβριάνδου και του Ουγκώ είχε καλυφθεί οριστικά από αυτή του Σαράιγ, του Φουρνέ και του Ζοννάρ, πρωταγωνιστών του γαλλικού ανθελληνισμού. Η διαπίστωση αυτή ίσχυε πλέον όχι μόνο για τα μάτια των φιλογερμανών, αλλά όλων των Ελλήνων.[29]

Εξίσου δύσκολη με την περίπτωση της Γαλλίας ήταν η αποδόμηση της ρωσικής εικόνας με κριτήριο τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η γενική και εμπεδωμένη παραδοχή της ομόδοξης προστάτιδας δια μέσου των αιώνων δεν μπορούσε να αναιρεθεί από την ελληνική φιλογερμανική παράταξη. Μπορούσε όμως να επισημανθεί ότι η ουσία της πολιτικής είτε του Μεγάλου Πέτρου είτε της Μεγάλης Αικατερίνης είτε του Τσάρου Αλεξάνδρου Α΄ είτε του Νικολάου Β΄ ήταν αντίθετη με την ελληνική Μεγάλη Ιδέα. Όλοι τους ήθελαν να αποσπάσουν το «προαιώνιο όνειρο», τη Βασίλισσα των πόλεων. Κατάλληλο παράδειγμα ήταν οι «ραδιουργίες της», ώστε να καταστήσει τον Όθωνα μισητό στους Έλληνες.[30] Οι φιλογερμανοί μπορούσαν, επίσης, ευκολότατα να αξιοποιήσουν όλα τα διαθέσιμα επιχειρήματα κατά του Πανσλαβισμού ενώπιον μιας κοινής γνώμης εξαιρετικά ευαίσθητης σε οτιδήποτε είχε να κάνει με την απειλή κατά της Μακεδονίας.[31] Εξάλλου,

27. *Καθημερινή*, 12 Ιανουαρίου 1922.
28. *Καθημερινή*, 13 Ιανουαρίου 1922.
29. *Καθημερινή*, 20, 22 Ιανουαρίου και 2 Απριλίου 1922.
30. Πανάς, *Σλαβισμός ή Παγγερμανισμός;*, σ. 13.
31. Παύλος Καρολίδης, *Ο γερμανικός φιλελληνισμός*, Αθήνα 1917, σσ. 51-52 · Φωκίων

όπως αποκαλυπτόταν στο Κοινοβούλιο, εκεί ακριβώς στην εύνοια προς τους Σλάβους, Σέρβους και Βουλγάρους, συνέκλινε η ρωσική με τη βρετανική πολιτική.[32] Με τον ίδιο τρόπο ενοχοποιούνταν και η Ιταλία, χώρα ανάξια της ελευθερίας της, όχι μόνον για τις βλέψεις της στην Κέρκυρα, αλλά για την πρόθεσή της να χειραγωγήσει αυτή για λογαριασμό της την ιδέα μιας Ανατολικής Ομοσπονδίας.[33]

Παρά την ύπαρξη φυλλαδίων και άρθρων που στοχοποιούσαν καθεμιά από τις χώρες της Entente, ανάλογα με τις εξελίξεις της δεκαετίας, πολύ συχνότερη και βολικότερη ήταν η ανάμιξη των κατηγοριών και των αρνητικών στερεότυπων. Μέσα από τη μελέτη των κειμένων προκύπτουν οι προκείμενες ενός επιλεκτικού αλλά πάντως αντιευρωπαϊκού σε τελική ανάλυση συλλογισμού. Η πρώτη προκείμενη ήταν η ακύρωση του φιλελληνισμού, κοινού παρονομαστή, όπως είδαμε ήδη, στις σχέσεις της Ελλάδας με τη Βρετανία και τη Γαλλία, η απαλοιφή των ηθικών δεσμεύσεων που προκαλούσε και η προβολή στη θέση τους του ελληνικού συμφέροντος. Από τη σύσταση του βασιλείου ο φιλελληνισμός Άγγλων, Γάλλων και Ρώσων ήταν αποδεκτός ως δόγμα, με το οποίο ανατρέφονταν οι Έλληνες δημοσίως και ιδιωτικώς. Ήταν το δόγμα το οποίο συνδεόταν άρρηκτα με την πολιτική του Βενιζέλου. Όμως δεν υπήρχε φιλελληνισμός, έλεγαν κάποιοι Αντιβενιζελικοί, παρά μόνον με τη μορφή μια αναδρομικής αγάπης «δια τους τάφους και τα ερείπιά της και όχι δια την σημερινήν της ζωήν και την αναβίωσιν της δράσεώς» της Ελλάδας.[34] Ακόμη κι αν είχαν υπάρξει φιλέλληνες στη Βρετανία και τη Γαλλία, η μνήμη των αξιών και της ιστορίας που αντιπροσώπευαν προξενούσε θλίψη, λόγω της τρέχουσας καταπάτησης και της εκμετάλλευσης του ελληνικού εδάφους.[35] Δεν υπήρχε ευγνωμοσύνη στο βίο των εθνών παρά μόνον εθνικά συμφέροντα προειδοποιούσαν τους αντιπάλους τους. «Υπέρ πάντα τα αισθήματα ευγνωμοσύνης υπέρκειται το εθνικόν συμφέρον», διακήρυττε ο Πωπ στη Βουλή τον Αύγουστο του 1915. Το καθαρό ελληνικό συμφέ-

---

Πανάς, «Ποιος ο πραγματικός Βενιζέλος (1928)», στο Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Αντιβενιζελικοί Λίβελοι,* Θεσσαλονίκη 2011, σ. 372. Βλ. επίσης και τις απόψεις του Δημητρίου Γούναρη για τον κίνδυνο από τον «ρωσικόν όφιν», στο *Αι απολογίαι των θυμάτων της 15ης Νοεμβρίου 1922, μετά εισαγωγής υπό Χ. Βοζίκη,* Αθήνα χ.χ., σ. 21-22. Ο φόβος για τις «πανσλαβιστικές ραδιουργίες» είχε αναζωπυρωθεί κατά τα έτη 1912-1913, και εξαιτίας των ρωσικών διεκδικήσεων για το Άγιο Όρος. Βλ. Γκίκας, Έρρε, «*Και θα ζήσωμεν και θα τα διατηρήσωμεν». Κωνσταντίνος Βασιλεύς* , Αθήνα 1913, σ. 1, 4-5.

32. *ΕΣΒ,* περίοδος 21η, συνεδρίαση 3η, 27 Ιανουαρίου 1916, στην οποία βλ. ειδικότερα την τοποθέτηση του αντιβενιζελικού βουλευτή Αττικοβοιωτίας Χρήστου Μητσόπουλου, σ. 42.

33. Αντώνιος Καρτάλης, *Η ιταλική πολιτική εν Αλβανία και τοις Βαλκανίοις*, Αθήνα 1914, σ. 138-141 ·*ΕΣΒ,* περίοδος 21η, συνεδρίαση 7η, 2 Φεβρουαρίου 1916, σσ. 97-98.

34. *Αστραπή*, 4 Νοεμβρίου 1915.

35. *ΕΣΒ,* περίοδος 21η, συνεδρίαση 3η, 27 Ιανουαρίου 1916, σ. 39.

ρον τόνιζε και ο Δημήτριος Γούναρης.[36] Αν και πιο μετριοπαθής στις εκφράσεις του ο Νικόλαος Στράτος, χωρίς να παραβλέπει τις ηθικές οφειλές και τους πολιτιστικούς δεσμούς με τη δυτική Ευρώπη, αναγνώριζε πως οι Μεγάλες Δυνάμεις, ασχέτως του δόγματος της ανεξαρτησίας και των διακηρύξεων προστασίας των μικρών κρατών, είχαν σφαίρες επιρροής και δορυφόρους. Η Γαλλία λοιπόν προόριζε την Ελλάδα για απλό επόπτη των συμφερόντων της.[37] «Λαός πολιτευόμενος με την αισθηματικότητα, θυσιάζων τα πολιτικά του συμφέροντα, είνε προωρισμένος να εκλείψη από της ιστορικής του κόσμου σκηνής» σημείωνε ο αντιβενιζελικός δημοσιογράφος Μιχαήλ Σακελλαρίου τον Μάρτιο του 1916.[38] Αυτή τη λογική του εθνικού συμφέροντος αντιμαχόταν ο Βενιζελισμός, αδιαφορώντας για τα μαθήματα της ιστορίας της γεωγραφίας και της πολιτικής και ισχυριζόμενος πως η Ελλάδα δεν μπορούσε να υπάρξει χωρίς τη Βρετανία και τη Γαλλία.[39] Ακόμη κι αν η Γαλλία είχε ως οδηγό της τις ιδέες της ελευθερίας και των δικαιωμάτων των μικρών, στον παρόντα πόλεμο, υποστήριζε ο Θεοτόκης, ήταν αναγκασμένη να αμυνθεί υπέρ των συμφερόντων της.[40]

Η δεύτερη προκείμενη του συλλογισμού ήταν η σύνδεση των φιλελληνικών «αυταποκαλούμενων προστάτιδων δυνάμεων» με το ζήτημα της ελληνικής υποτέλειας, όπου οδηγούσε διαχρονικά η κηδεμονία τους. Το ζήτημα

36. *ΕΣΒ*, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 6η, 22 Αυγούστου 1915, σ. 100, όπου η αγόρευση του Πωπ και συνεδρίαση 9η, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 164, όπου η αγόρευση του Γούναρη. Ο πατρινός πολιτικός είχε κατηγορήσει τους Βενιζελικούς ότι διακρίνονταν από «ευρωπαϊκό πατριωτισμό» και όχι ελληνικό. Βλ. την προεκλογική του ομιλία στην Αθήνα, *Αστραπή,* 16 Αυγούστου 1916 αλλά και παλαιότερη προεκλογική του ομιλία πάλι στην Αθήνα, *Νέα Ημέρα,* 28 Μαΐου 1915.

37. *ΕΣΒ*, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 18, 10 Αυγούστου 1917, σσ. 171-173, όπου η ομιλία του Νικόλαου Στράτου. Τέσσερα χρόνια αργότερα – υπό τελείως διαφορετικές συνθήκες- υπογράμμισε ότι η ανάδυση «δισταγμών» και «διαφωνιών» μεταξύ των ξένων και των Ελλήνων δεν ακύρωσε την βαθειά ευγνωμοσύνη των τελευταίων για τους λαούς που υποστήριξαν την Ελληνική Επανάσταση. Προσέθεσε μάλιστα ότι το βασικό πρόβλημα «*υπήρξε πάντοτε μια μεγάλη παρεξήγησις: οι Φιλέλληνες λάτρευαν την αρχαία Ελλάδα, την ελληνική γλώσσα και την τέχνη, ενώ οι Έλληνες «Ανεστήσαμεν» το Βυζάντιον.*»: *Πολιτικόν Μνημόσυνον προς τιμήν των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν αγωνισθέντων υπέρ αυτής Φιλελλήνων. Λόγος εκφωνηθείς υπό Νικολάου Στράτου*, Αθήνα 1921, σ. 17.

38. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο δημοσιογράφος αυτός το Ιούνιο του 1917 εξορίστηκε στην Κορσική μαζί με τους «επικινδυνότερους» αντιβενιζελικούς. Για ένα εκτενές βιογραφικό του σημαντικού αυτού αντιβενιζελικού δημοσιογράφου βλ. *Η Ελλάδα του Γεωργίου Α΄. Πολιτική κριτική του Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου στην κραυγή του εκπνέοντος Ελληνισμού των Πατρών (1910-1911),* εισαγωγή Μ. Β. Σακελλαρίου, πρόλογος Π. Μ. Πασχάλης Κιτρομιλίδης, Αθήνα 2009, σσ. 13-47.

39. *Πελοπόννησος*, 3 Μαρτίου 1916. Βλ. επίσης *Νέα Ημέρα*, 2 Οκτωβρίου 1916 και *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 13 Σεπτεμβρίου 1916.

40. *ΕΣΒ*, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 9η, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 156.

πήρε έμπρακτη διάσταση στις 8/21 Ιουνίου του 1916, όταν με διακοίνωσή τους οι Μεγάλες Δυνάμεις, επικαλούμενες τα δικαιώματα προστασίας του ελληνικού εδάφους, απαίτησαν την αποστράτευση του ελληνικού στρατού, την παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη και τη διενέργεια εκλογών. Το γεγονός ότι ο Βενιζέλος υποστήριξε τη νομιμότητα της συμμαχικής διακοίνωσης, αναγνωρίζοντας τα δικαιώματα προστασίας, όπως αυτά προέκυπταν από τις συνθήκες του 1827 και 1830, έδωσαν άλλη ένταση στη συζήτηση περί κηδεμονίας και εθνικής κυριαρχίας.[41] Ο αντιβενιζελισμός αυτοπροβλήθηκε ως το αμιγώς πατριωτικό τμήμα του ελληνισμού, κατηγορώντας για «προδοσία» τον βενιζελισμό και επικρίνοντας απροκάλυπτα τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη στάση τους. Για ογδόντα χρόνια η «προστασία» τους ήταν μια «θηλιά» στον λαιμό των Ελλήνων. Η Αγγλία, η Γαλλία, είχαν ξεχάσει, έλεγε ο Δημήτριος Ράλλης, ότι είχαν αποκαταστήσει με την υπογραφή τους το ελληνικό κράτος «ανεξάρτητον πράγματι και ονόματι», χωρίς τη δυνατότητα αξίωσης προστασίας.[42] Η ανασκόπηση της ιστορίας εύκολα έδειχνε ότι «οσάκις το Κράτος τούτο ηθέλησε να σκεφθή ως ελεύθερον Κράτος είτε εν τη εσωτερική αυτού διοικήσει, είτε προς εκπλήρωσιν των εθνικών αυτού βλέψεων» δεχόταν επεμβάσεις απάνθρωπες και εξευτελιστικές, με ραδιουργίες, αποκλεισμούς και εκβιασμούς, πολιτειακές ασέλγειες που αποτελούσαν την πραγματική «άλυσον της προστασίας».[43] Μόνον αν νικούσε η Γερμανία θα καταλύονταν τα ευρύτερα γεωγραφικά συμφέροντα των τριών Δυνάμεων, τα οποία προσδιόριζαν την πολιτική τους έναντι της Ελλάδας.[44] Η δυσμενής αυτή πολιτική τους στόχευε μονίμως την αυτοτέλεια της χώρας στον μεσογειακό και βαλκανικό χώρο. Η Ελλάδα έπρεπε να «ζευχθή υποτελής […] εις το ξενικόν άρμα». Το έργο αυτό μπορούσε να το επιτελέσει μόνον ένα προδοτικό «ξενικό» κόμμα, όπως ήταν το βενιζελικό.[45] Όμως θα ερχόταν κάποια μέρα, έγραφε το βασιλικό

41. Επρόκειτο για μια εξαιρετικά ατυχή επιλογή του Βενιζέλου: Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αι Αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας του Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε 1914-1922*, τ.1, Αθήνα 1946, σσ. 147-148· Μαυρογορδάτος, *1915 ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 84.

42. *ΕΣΒ*, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 20ή, 12 Αυγούστου 1917, σσ. 206-261, όπου η ομιλία του Δ. Ράλλη. Παρόμοια αυστηρές ήταν οι τοποθετήσεις του και παλαιότερα, όταν χαρακτήριζε τη στάση της Αντάντ ως «ύβριν» και «κόλαφο» στην εθνική αξιοπρέπεια και ανεξαρτησία: *ΕΣΒ*, 1915, περίοδος 20ή συνεδρίαση 9η, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 143.

43. *Νέα Ημέρα*, 21 Δεκεμβρίου 1916.

44. *Πελοπόννησος*, 11 Φεβρουαρίου 1917.

45. *Νέα Ημέρα*, 6 και 7 Οκτωβρίου 1916· *Εσπερινόν Νέον Άστυ* 30 Σεπτεμβρίου 1916. Βλ. επίσης Χριστοπούλου Δ. Μαριάννα, « "Φερόμεθα προς την πτέρναν του εθνικού εξωμότου…" Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης» στο *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης Η Κορύφωση της σύγκρου-*

Σκριπ, που η Ελλάδα δεν θα ζητούσε τη γεωγραφική της εξάπλωση αλλά…

> να απαλλαγή από το βάρος της προστασίας, η οποία εκινδύνευσε να της στοιχίση την ζωήν. Ο Ελληνικός Λαός δεν διετήρησεν ως κόρην οφθαλμού το ζώπυρον της προγονικής ευκλείας επί τοσούτους αιώνας και δεν έχυσε ποταμούς αιμάτων ίνα, αποβάλλων τον ζυγόν της τυραννίας, περιβληθή την δουλείαν της προστασίας.[46]

Στην πράξη, βέβαια, η Ελλάδα συνέχισε να ζητά και τα δύο, και εξάπλωση στη Μικρά Ασία και προστασία, σαν να ήταν ένα παιδί· ένα παιδί όμως που εγκαλούσε τους παιδαγωγούς του για τις μεθόδους τους.

> Ο μικρός δεν θα καθίση φρόνιμα, κύριε. Διότι ηθελήσατε σεις οι μεγάλοι, να αφαιρέσητε αυθαιρέτως από των χειρών του ότι κατείχε, και να το δώσητε εις ένα άλλον [...] Οι μεγάλοι παρακαλούνται να μη απειλούν δια φωνών τους μικρούς. Η παιδαγωγική των Κρατών, όπως και η παιδαγωγική των παιδίων, διδάσκει ότι δια της απονομής του δικαίου και ουχί δι' απειλητικών φωνών εξασφαλίζεται η αρμονία των παιδαγωγουμένων...[47]

Οι εκβιασμοί αυτοί και οι φωνές των «προστατών» στην υποτελή Ελλάδα-παιδί ήταν δυνατοί λόγω του χαρακτήρα των λαών τους. Οι Άγγλοι είχαν ψυχή απάνθρωπη, ενώ οι Γάλλοι ως άτομα ήταν άξεστοι και σκληροί.[48] Βασάνιζαν την Ελλάδα όπως οι Εβραίοι τον Χριστό κι ήταν ειρωνεία πως αποκαλούσαμε τους μεν Εβραίους «γένος Αραβικόν, σκωληκόβροτον» τους δε Αγγλογάλλους «γένος ευγενές, πολιτισμένον, μυσταγωγούς τους θείου φωτός!».[49] Στο εβραϊκό στοιχείο των Αγγλογάλλων θα επανέλθουμε αργότερα. Πάντως, η σύνδεση αυτή, κέρδους και προστασίας, ευνοήθηκε με τη ρητή αναφορά του οικονομικού συμφέροντος ως βασικού παράγοντα στην άσκηση της ευρωπαϊκής διπλωματίας μετά τη λήξη του πολέμου και κατά τη μικρασιατική εμπλοκή. Ο Κεμάλ είχε τους δικούς του προστάτες στο Παρίσι έγραφε η *Καθημερινή*:

> Είναι προστάται του όλοι εκείνοι, όσοι διατιμούν τα δίκαια των ανατολικών εθνοτήτων συμφώνως προς την τιμήν της τουρκικής λίρας εις το Χρηματιστήριον των Παρίσιων: είνε οι μεγάλοι κεφαλαιούχοι, πιστωταί της Τουρκίας, εκμεταλλευταί των πόρων της, ποθούντες Τουρκί-

---

σης δύο Κόσμων, Ιστορική Αποτίμηση 100 χρόνια μετά, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 95-108.

46. *Σκριπ*, 11 Νοεμβρίου 1916.
47. *Καθημερινή*, 21 Μαρτίου 1921.
48. *Πελοπόννησος*, 10 Φεβρουαρίου 1917.
49. *Πελοπόννησος*, 6 Ιανουαρίου 1917.

> αν μεγάλην, τεραστίαν- απέραντον εκμεταλλεύσιμον τόπον, έστω και ποτιζόμενον ενίοτε δι' ολίγου αίματος Αρμενίων ή Ελλήνων.[50]

Και δεν ήταν μόνον οι Γάλλοι που ενδιαφέρονταν για τα πλούτη της Συρίας και οι Άγγλοι για τα πετρέλαια της Μοσούλης, αλλά γενικώς όλοι οι μεγαλοκεφαλαιούχοι της Ευρώπης που νόμιζαν ότι μια κεμαλική Τουρκία θα αποδειχθή «πειθηνία και πρόθυμος εις ευκόλους παραχωρήσεις», όπως η παλαιά Τουρκία του Χαμίτ.[51] Στοιχημάτιζαν όλοι αυτοί υπέρ των Ελλήνων ή των Τούρκων όπως οι θεατές μιας ταυρομαχίας.[52] Αλλά η Ελλάδα, δυστυχώς, δεν είχε ούτε γαιάνθρακες, ούτε πετρέλαια ούτε «Ινδούς Έλληνες».[53]

Με δεδομένη την κυνική αυτή άσκηση της πολιτικής, ποιος ήταν τελικά ο πολιτισμός των δυνάμεων της Entente; Αυτό το ρητορικό ερώτημα οδηγούσε στην απόδειξη του συλλογισμού με την αυτονόητη απάντηση: Δεν ήταν πολιτισμένοι οι ευρωπαίοι σύμμαχοι αλλά βάρβαροι.[54] Οι λέξεις «βάρβαρος» και «βαρβαρότης» αφθονούν σκοπίμως μέσα στα κείμενα της πολεμικής αυτής περιόδου και ακυρώνουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, που για τους Αντιβενιζελικούς αποτελούσε πλέον έκφραση ειρωνείας.[55] Ήταν ο πολιτισμός που φορούσε γάντια, σάρκαζε ο Πωπ, αλλά άφηνε τους έλληνες αμάχους να πεθαίνουν από την πείνα.[56] Δεν είχαν πλέον δικαίωμα να αποκαλούνται πολιτισμένοι και ελευθερωτές οι σφαγιαστές ανθρώπων και ελευθεριών έγραφε ο βουλευτής της Αρκαδίας Π.Ε. Σπυράκης για Βρετανούς και Γάλλους.[57] Μόνον θράσος διέθεταν. Πως τολμούσαν αυτοί οι Δυτικοί να καταλύουν το έθνος και την ελληνική φυλή, διακηρύσσοντας δίκαια και επισείοντας πολιτιστικές δάδες τις οποίες είχαν παραλάβει από την Ελλάδα;[58] Η χρήση της «κτηνώδους βίας» της Entente σε βάρος της Ελλάδας και της έννομης τάξης ήταν στίγμα για τον σύγχρονο πολιτισμό.[59]

Ποια ήταν αυτή η Ευρώπη; Για τους Έλληνες, παραδοσιακά, Ευρώπη ήταν ο αγγλικός στόλος, ο γαλλικός ιπποτισμός και ο ρωσσικός όγκος. Η

---

50. *Καθημερινή*, 10 Φεβρουαρίου 1921.

51. *Καθημερινή*, 23 Ιανουαρίου 1922

52. *Καθημερινή*, 17 Μαρτίου 1922.

53. *Καθημερινή*, 28 Σεπτεμβρίου 1922.

54. *Σκριπ*, 11 Νοεμβρίου 1916.

55. *Σκριπ*, 23 Δεκεμβρίου 1916.

56. *ΕΣΒ*, περίοδος 21η, συνεδρίαση 3η, 27 Ιανουαρίου 1916, σ. 16.

57. *Σκριπ*, 30 Δεκεμβρίου 1916, όπου το άρθρο του βουλευτή Αρκαδίας Π. Σπυράκη.

58. *ΕΣΒ*, περίοδος 21η, συνεδρίαση 55η, 25 Μαΐου 1916 σ. 1022, όπου η ομιλία του αντιβενιζελικού βουλευτή Λέσβου Λάζαρου Σταματιάδη.

59. *ΕΣΒ*, περίοδος 21η, συνεδρίαση 55η, 25 Μαΐου 1916, σ. 1025, όπου η ομιλία του αντιβενιζελικού βουλευτή Αχαΐας – Ήλιδος Άγγελου Αγγελόπουλου. *Νέα Ημέρα*, 14 Δεκεμβρίου 1916 και *Πολιτεία*, 19 Νοεμβρίου 1920.

Ιταλία δεν ήταν παρά «άθροισμα τενόρων, η δε σιδηρόφρακτος Γερμανία «χυδαίον πλήθος σχολαστικών και γερμανοεβραίων», ενώ η Αυστρουγγαρία, «εν μωσαϊκόν δυσηρηστημένων εθνικοτήτων». Όλα αυτά τα παραδέχονταν και κάποιοι Βασιλικοί. Όμως τα δεδομένα, έλεγαν, είχαν αλλάξει. Υπήρχε πλέον μια νέα διαφορετική Ευρώπη που αναδυόταν στη νέα Γερμανία. Τα γεγονότα στα Βαλκάνια την περίοδο 1912-16 βροντοφώναζαν την αλλαγή της, την οποία έπρεπε να κατανοήσει και η ελληνική πολιτική και η κοινωνία.[60] «Η νίκη της Γαλλίας, της Αγγλίας θα ήτο νίκη του παλιού πνεύματος, της οπισθοδρομήσεως της Ανθρωπότητος!».[61]

Η βενιζελική ρητορική

Για τους οπαδούς του Βενιζέλου η εικόνα ήταν αντιστραμμένη αλλά το είδωλο της Ευρώπης, όπως θα δούμε τελικά, εξίσου παραμορφωμένο. Η βάση των επιχειρημάτων τους είχε ιστορικό χαρακτήρα. Η ομόδοξη Ρωσία, η ευγενής Γαλλία και η φιλόστοργη Βρετανία είχαν φροντίσει για την αποκατάσταση του ελληνικού έθνους. «Η φιλόστοργος μέριμνα της Αγγλίας υπέρ της Ελλάδος δεν απέλιπεν ουδέ κατά την μετέπειτα περίοδον του εθνικού ημών βίου» επιχειρηματολογούσε ο μεταφραστής Κώστας Τρικογλίδης. Συνέχισε να δίνει δείγματα του αφιλοκερδούς φιλελληνισμού της, με την απόδοση των Επτανήσων, τη στήριξη κατά την Κρητική Επανάσταση του 1866, την προσάρτηση Ηπειροθεσσαλίας, τη στάση της το 1897 και την υποστήριξη του βενιζελικού κινήματος της Θεσσαλονίκης.[62] Οι «ευγενείς φιλέλληνες», ο Βύρων, ο Κόχραν, ο Τσωρτς, ο Κάνιγγ, ο Γλάδστων που έχυσαν το αίμα τους για την Ελλάδα ήταν οι πρόγονοι αυτών που οι φιλοβασιλικοί αποκαλούσαν «σκυλόφραγκους». Κι όμως, οι πράξεις των ανδρών αυτών ήταν σημαντικότερες των αρχαίων Ελλήνων και η ναυμαχία του Ναυαρίνου πιο σημαντικό μάθημα για τα Ελληνόπουλα από αυτή της Σαλαμίνας.[63]

Για τη Γαλλία τα επιχειρήματα των Βενιζελικών ήταν ακόμη θερμότερα. Δεν ήταν μόνον ο Φαβιέρος, ο Μαιζών και τα συνθήματα της Γαλλικής Επανάστασης.[64] Οι δύο λαοί είχαν κοινές ιδέες, αισθήματα και ελαττώματα, στα

60. *Νέα Ημέρα*, 2 Οκτωβρίου 1916.

61. *Πελοπόννησος*, 1 Ιανουαρίου 1917.

62. Κώστας Τρικογλίδης, *Η Ιστορία του αγγλικού φιλελληνισμού*, Αθήνα 1917, σ. γ, δ. στ, ζ.

63. Στέφανος Κρατερός, *Μορφώσατε τον λαόν... πολιτικοκοινωνική μελέτη*, Αθήνα 1917, σ. 9, 27.

64. Εμμανουήλ Ρέπουλης, *Ομιλία περί της εν Αθήναις τυραννίας και του αγώνος της Εθνικής Αμύνης*, χ.τ. 1916, σ. 5, 12-13.

οποία στηρίζονταν τα αμοιβαία αισθήματα. Το Παρίσι και η Αθήνα ήταν δύο κέντρα φωτός, το πρώτο για την υφήλιο το δεύτερο για την Ανατολή. Την «ωραία γαλλική γλώσσα» αγαπούσαν οι Έλληνες όσο καμία άλλη και η γαλλική νομοθεσία ήταν η βάση της ελληνικής.[65] Τα γενναία παιδιά της ιπποτικής και φίλτατης Γαλλίας, μεγαλωμένα με τους ωδές για τον Κανάρη και τον Μπότσαρη, είχαν έρθει το 1915 στη Μακεδονία για να συνεχίσουν με τις θυσίες τους τις μεγάλες παραδόσεις της πατρίδας τους, για να υπερασπιστούν τα ελληνικά συμφέροντα διακήρυτταν πομπωδώς οι βενιζελικοί βουλευτές.[66]

Ακόμη κι αν οι Σύμμαχοι είχαν παραβιάσει την ελληνική ανεξαρτησία, υποστήριζε ο διακεκριμένος δικηγόρος και βενιζελικός βουλευτής Γεώργιος Φιλάρετος, το έπραξαν γιατί είχε παραβιαστεί το Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο. Όφειλαν να παρέμβουν, αφού είχαν εγγυηθεί κάποτε την εφαρμογή φιλελεύθερου πολιτεύματος και την ακεραιότητα του ελληνικού κράτους.[67] Ακόμη κι αν δεν υπήρχε συνθήκη που να τις ανάγκαζε να επέμβουν ως εγγυήτριες, είχαν υποχρέωση ηθική να το πράξουν, λόγω της αλληλεγγύης των ελευθέρων λαών, συμπλήρωνε ο Εμμανουήλ Ρέπουλης.[68] Θα το έκαναν από ευγένεια, ισχυρίστηκε ο ίδιος ο Βενιζέλος, για να υπερασπιστούν τις ελευθερίες του ελληνικού λαού, που απειλούνταν από τυράννους.[69] Η οπτική του ίδιου του Βενιζέλου γενικώς ήταν πιο ρεαλιστική. Η Ελλάδα δεν μπορούσε να αξιώνει απλώς τη φιλία των ξένων. Έπρεπε να αναζητήσει συναγωνιστές στον κύκλο ο οποίος εφαπτόταν με τα δικά της συμφέροντα.[70] Πολεμώντας και νικώντας μαζί τους τις «κοσμοαυτοκρατορικές αξι-

65. Γεώργιος Φιλάρετος, *Εν πολεμική θεομηνία. Κωνσταντίνος ο Μικρός 1914-1917*, Αθήνα 1918, σ. 65.

66. *ΕΣΒ*, 1915, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 26η, 21 Οκτωβρίου 1915, σ. 569 · συνεδρίαση 9η, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 149.

67. Φιλάρετος, ό.π., σσ. 41- 42. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι δυο χρόνια αργότερα ο ίδιος συγγραφέας κατηγόρησε τις μεγάλες δυνάμεις ότι «*άνευ συναινέσεως των ισοτίμων δευτερευόντων κρατών, αυθαιρέτως εγένοντο αυτόκλητοι κηδεμόνες αυτών*»: Γεώργιος Φιλάρετος, *Μετά την νίκην*, Αθήνα 1919, σσ. 64-68.

68. *ΕΣΒ*, 1917, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 20ή, 12 Αυγούστου 1917, σ. 128.

69. *ΕΣΒ*, 1917, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 21η, 13 Αυγούστου 1917, σ. 294. Σε κύριο άρθρο της με τίτλο « *Εξιλέωσις*» η βενιζελική εφημερίδα *Εστία* εξέφρασε τόσο τη θλίψη της για το «κατάντημα» της χώρας όσο και την ανακούφισή της για την ανανέωση των δικαιωμάτων προστασίας των Μεγάλων Δυνάμεων έναν αιώνα μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας. *Εστία*, 9 Ιουνίου 1916.

70. *ΕΣΒ*, 1915, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 9η, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 157. Ο βενιζελικός τύπος επανειλημμένως κατηγόρησε τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις για έλλειψη πραγματισμού και για αλαζονεία. Βλ. για παράδειγμα τα σχόλια της εφημερίδας *Εστία*, η οποία δέκα μέρες μετά την επιβολή του ναυτικού αποκλεισμού αποζητούσε τον ρεαλισμό, καλώντας την κυβέρνηση Σκουλούδη να πάψει να προκαλεί τις Μεγάλες Δυνάμεις και να παραι-

ώσεις της Γερμανίας» και ταυτόχρονα τους δύο «πελάτες» κληρονομικούς εχθρούς της, δηλαδή την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Βουλγαρία, η Ελλάδα θα αποκαθιστούσε την τιμή της, θα προστάτευε τα συμφέροντά της και θα αποτελούσε «μέλος της οικογενείας των ελευθέρων εθνών».[71]

Η νίκη της Entente, κατά τον Φιλάρετο, θα οδηγούσε, μετά από κατάλληλη νομοθετική προεργασία, στην προετοιμασία μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης», πάνω στη βάση της ανεξιθρησκίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων των εθνοτήτων και των κυριαρχικών δικαιωμάτων των λαών να ρυθμίζουν τα πολιτεύματά τους. Ήταν μια παλιά γαλλική ιδέα της εποχής του Ερρίκου Δ΄.[72] Εξίσου όμως ιδανική, από άποψης πρακτικής και ηθικής, παρουσιαζόταν και η εικόνα του διαμορφούμενου τότε προτύπου της Βρετανικής Κοινοπολιτείας, με μέλη «τελείως ελεύθερα να ακολουθήσουν και αναπτύξουν τον εθνικόν αυτών βίον, οιονεί προπαιδευόμενα και καταρτιζόμενα προς το στάδιον του αυτονόμου πολιτικού βίου» και έτοιμα να συντρέξουν τη μητρόπολη.[73]Η κατακλείδα αυτών των σκέψεων υπέρ της διακυβέρνησης των χωρών της Entente ήταν προφανής. Η γερμανική κοσμοκρατορία, κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στην αρχαιότητα, θα ήταν η ήττα της διεθνούς ισοτιμίας των εθνών. «Η Ευρωπαϊκή ψυχή, και η παγκόσμιος έτι, ευλόγως αποτροπιάζεται τον στρατοκρατικόν σατραπισμόν» παρατηρούσε ο Φιλάρετος.[74] Ο χαρακτηριστικότερος ιμπεριαλισμός της εποχής, έγραφε ο Γεώργιος Παπανδρέου, ήταν ο γερμανικός. Συνδύαζε την παράδοση της πρωσσικής φεουδαρχίας με τον ίλιγγο της αχαλίνωτης ανάπτυξης της σύγχρονης Γερμανίας. «Είχε δυσαρέσκειαν, ανυπομονησίαν, πάθος, βαναυσότητα, υπεροψίαν, υπερτίμησιν του ποσού, υποτίμησιν του ανθρώπου, λατρείαν της βίας, ακατάβλητον επιθυμίαν δυνάμεως, άπληστον τάσιν προς κυριαρχίαν του κόσμου».[75] Όπως ση-

---

τηθεί. *Εστία*, 5 Ιουνίου 1916.

71. *ΕΣΒ*,1917, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 21η, 13 Αυγούστου 1917, σ. 302.

72. Φιλάρετος, *Εν πολεμική θεομηνία*, σ. 102. Την προοπτική αυτή, της ενωμένης Ευρώπης, αναγνώριζε ως ενδεχόμενο μεταπολεμικό σενάριο και η αντιβενιζελική πλευρά *ΕΣΒ*, περίοδος 21η, συνεδρίαση 55η, 25 Μαΐου 1916, σ. 1024, όπου οι απόψεις του αντιβενιζελικού –τότε– βουλευτή Κωνσταντίνου Φούμη.

73. *Η Γερμανική Κουλτούρ και η Βρετανική Δημοκρατία. Τα ιδεώδη του βρετανικού πολιτισμού, κατά μετάφρασιν εκ του αγγλικού εκ του Χρ. Σ. Χουρμουζίου*, Αθήνα 1917, σ. 5.

74. Φιλάρετος, *Εν πολεμική θεομηνία*, σ. 101.

75. Γεώργιος Παπανδρέου, «Η Ευρώπη προ του πολέμου», *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών*, 1, τχ. Α-Β (Σεπτέμβριος –Δεκέμβριος 1916), 46-70. Σε παρόμοιο μήκος κύματος κινήθηκαν και οι απόψεις του βενιζελικού βουλευτή Λέσβου, Χρήστου Βασιλακάκη, ο οποίος σημείωνε στο βιβλίο του ότι η παρουσίαση της δράσης της δυναστείας των Hohenzollern επρόκειτο να επιβεβαιώσει το σχόλιο του Μιραμπώ ότι «ο πόλεμος είνε η εθνική της [Πρωσσίας] βιομηχανία και ακόμη ο λόγος, δια τον οποίον η άπληστος Δυναστεία των

μειωνόταν στην εισαγωγή μετάφρασης αγγλικού κείμενο της εποχής από τον κύπριο δημοσιογράφο Χρ. Σ. Χουρμούζιο, η γερμανική αντίληψη ότι «δύναμις είναι το υπέρτατον δίκαιο» των ατόμων και των λαών, απέβλεπε στην κατάλυση της εθνικής ελευθερίας των άλλων λαών. Έδειχνε τη διαφορά ανάμεσα στην «παγκοσμιότητα του βρεταννικού πολιτικού ιδεώδους» προς το «στενό εγωισμό της γερμανικής ψυχής».[76] Για άλλους ο γερμανικός πόθος της υποταγής δεν ήταν φυσιολογικός, αλλά πήγαζε «εξ εγωιστικής παρακρούσεως αρχόντων, ασυναισθήτως εις τους αρχομένους μεταδιδομένης». Σε αντίθεση με τον Πανσλαβισμό, ο Παγγερμανισμός, συνεργαζόμενος με τους Βουλγάρους και τους Τούρκους ήταν για τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία κίνδυνος του παρόντος κι όχι μελλοντικός.[77] Αλλά το ζήτημα δεν ήταν μόνο εθνικό, όπως υποστήριξε ο βουλευτής του ΣΕΚΕ Αριστοτέλης Σίδερης. Ήταν αγώνας για την επικράτηση των δημοκρατικών αρχών για τις οποίες μάχονταν τα «μεγάλα έθνη» της Δύσης: «διότι, εάν είμεθα πολέμιοι της δουλώσεως ατόμων εις μιαν τάξιν της κοινωνίας, είμεθα πολύ μάλλον αντίθετοι προς την δούλωσιν ολοκλήρων Εθνών εις μίαν τάξιν Δυναστικήν και Στρατοκρατικήν, οία η Γερμανία, η οποία σήμερον θέλει να υποδουλώση τον Κόσμον».[78] Ο γερμανικός μιλιταρισμός αποτελούσε ζοφερό μέλλον, το οποίο απευχόταν ο ελληνικός λαός, συμπλήρωνε ένας άλλος σοσιαλιστής βουλευτής, ο Αλβέρτος Κουριέλ, Εβραίος της Θεσσαλονίκης.[79] Την τρομερή αυτή απειλή του γερμανισμού παρέβλεπαν οι «Γερμανοέλληνες». Άλλοι είχαν χρηματιστεί, άλλοι απλώς μισούσαν τον Βενιζέλο. Υπήρχαν όμως και αυτοί που παρερμήνευαν τη γερμανική κουλτούρα,. Κι όμως η κουλτούρα αυτή καλλιεργούσε την έννοια της «τυραννίας» του ενός, του υπεράνθρωπου και της απολυταρχίας.[80]

Χόχεντζόλλερν προετοίμασε την σημερινήν μεγίστην θεομηνίαν εναντίον της κεφαλής της ανθρωπότητος»: Χρήστος Βασιλακάκης, *Ο Παγγερμανισμός. Μελέτη πολιτικό-ιστορική,* Αθήνα, 1917, σ. 13. Βλ. επίσης, Δ. Φ. Π., *Η κατά του Ελληνισμού συνωμοσία του Γερμανισμού,* Αθήνα 1916, passim. Άλλοι υπογράμμιζαν τον «ιερό» χαρακτήρα του πολέμου, εξαιτίας της θεοποίησης του Γουλιέλμου Β. Βλ. ενδεικτικά Κ. Τ., *Η διανοητικότης των Γερμανών και ο πόλεμος*, Αθήνα 1916, σσ. 17-18.

76. *Η Γερμανική Κουλτούρ,* σ. 4.

77. Φιλάρετος, *Εν πολεμική θεομηνία,* σ. 9, 14, 24.

78. *ΕΣΒ*, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 21η, 13 Αυγούστου 1917, σ. 304. Βλ. επίσης το άρθρο του ιδίου ««Το δημοκρατικόν πνεύμα και ο Ελληνισμός», *Ριζοσπάστης* 26 Ιουλίου 1917.

79. *ΕΣΒ*, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 20η, 12 Αυγούστου 1917, σ. 245. Για τις επιρροές και τη στάση των Ελλήνων Σοσιαλιστών απέναντι στα διλλήματα του πολέμου, βλ. Κώστας Παλούκης «Οι Έλληνες Σοσιαλιστές, ο εθνικός διχασμός και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, *Μαρξιστική Σκέψη,* τ. 21 (Οκτώβριος- Δεκέμβριος 2016), 191-202.

80. Δημήτρης Ταγκόπουλος, *Οι Γερμανοέλληνες (Απόσπασμα από την πολιτική μελέτη: Ο Ψυχάρης και η πολιτική)*, Αθήνα 1918, σσ. 4-5.

Μια απλή ανάγνωση των επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων των δύο πλευρών είναι αρκετή για να καταστήσει σαφές πως οι Βενιζελικοί δεν στήριζαν επαρκώς τις θέσεις τους στη βάση των ιδεολογικών, πολιτικών και οικονομικών χαρακτηριστικών των αγγλογάλλων συμμάχων τους. Προφανώς κανείς τους, ούτε ο ίδιος ο Βενιζέλος, δεν αγνοούσε τις αρετές του δυτικού κοινοβουλευτισμού και του φιλελευθερισμού.[81] Ούτε απουσιάζουν τέτοιες αναφορές από τις ομιλίες τους.[82] Είχαν επίσης όλοι αντίληψη του τεράστιου κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού συμφέροντος, που μια νίκη της Αντάντ θα επέφερε στη χώρα, στο κόμμα των Φιλελευθέρων και στην εκλογική του πελατεία.[83] Παρόλα αυτά, σε επίπεδο ρητορικής φιλελληνισμός ήταν το βασικό επιχείρημα της σύμπραξης, η άλλη όψη της προστασίας.[84] Ο φιλελευθερισμός των Δυτικών, τα ιδεώδη «των δημοκρατικών εθνών» και τα «υπέρτερα ιδανικά» των Αμερικανών πλανιόνταν κάπως αόριστα, το ευρωπαϊκό «ομοσπονδιακό μέλλον» ήταν ασαφές, ενώ οι δημοκρατικές αρχές τους ενδιέφεραν ίσως περισσότερο τους λιγοστούς ακόμη εχθρούς της μοναρχίας και τους σοσιαλιστές. Δεν ξεκαθαριζόταν το «παγκόσμιο ιδεώδες» των Βρετανών ούτε των Γάλλων, γιατί δύσκολος θα ήταν ένας απολογισμός της αποικιοκρατίας. Οι πολιτισμοί των δυτικών δυνάμεων συγγένευαν αορίστως με τον ελληνικό ως «ελληνολατινικοί», επομένως η θέση της Ελλάδας στη συμμαχία αυτή ήταν ιστορικά προσδιορισμένη.[85]

Επικοινωνιακά, εν μέσω κρίσεως, ήταν χρησιμότερη για τους Βενιζελικούς η προβολή της σκοτεινής όψης της γερμανικής ιδεολογίας. Το πιο σαφές θεωρητικό επιχείρημα όλων όσων στήριξαν τη συμμετοχή στον πόλεμο ήταν η καταδίκη του γερμανικού μιλιταριστικού μοντέλου ανάπτυξης, με συναφείς αναφορές στην απειλή που αντιπροσώπευε για τους μικρούς λαούς, στην απληστία και τον εγωισμό που καλλιεργούσε. Τόνιζαν δηλαδή αρνητικά χαρακτηριστικά παρεμφερή με όσα οι γερμανόφιλοι απέδιδαν στους

81. Ο Φιλάρετος εξέδωσε φυλλάδιο το 1918 στο οποίο επιχειρούσε να αποδείξει τη «δημοκρατική» φύση και τις παραδόσεις των Ελλήνων οι οποίοι συνέδραμαν του φιλελεύθερος συμμάχους στον αγώνα «κατά της γερμανικής στρατοκρατίας και υπέρ του δημοκρατισμού» (σ. 1), Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Δημοκρατισμός του Έλληνος*, Αθήνα 1918, σ. 1.

82. Βλ. ενδεικτικά: *ΕΣΒ*, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 21η, 13 Αυγούστου 1917, σ. 302· *ΕΣΒ*, περίοδος 20ή, συνεδρίαση 35η, 23Νοεμβρίου 1918, σ. 459. Βλ. επίσης, Μαριάννα Χριστοπούλου, «Ο ονειροπόλος πραγματοποιός». Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1909-1923», στο Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του. Ιδεολογικές αφετηρίες και επιδράσεις*, Αθήνα 2014, σ. 263.

83. Μαυρογορδάτος, *1915 ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 243.

84. *Πατρίς*, 28 Ιουνίου 1916. Βλ. επίσης και ομιλία του Ελ. Βενιζέλου στην Αθήνα: *Πατρίς*, 11 Ιουνίου 1917.

85. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1990, σσ. 264-267.

Αγγλογάλλους και τον καπιταλιστικό δυτικό πολιτισμό τους. Την ίδια στάση έναντι του γερμανικού πολιτισμού, ως αρχετυπικού αντιπάλου της φιλελεύθερης δημοκρατίας, συμμερίστηκαν εξάλλου όλες οι χώρες της Entente.[86]

Οι γερμανόφιλοι, από την άλλη, δυσκολεύονταν να ακυρώσουν την παρακαταθήκη του φιλελληνισμού μόνο με αντισλαβικά επιχειρήματα, που κι αυτά αντέφασκαν με την παράδοσης της ρωσικής ορθόδοξης προστασίας. Δυσκολεύονταν επίσης να δώσουν ένα πολιτικό ορίζοντα. Τι θα συνέβαινε ακριβώς, αν νικούσε η Γερμανία και αν έσπαζε η καταραμένη «αλυσίδα της προστασίας» των Δυτικών; Γι' αυτό το βάρος της επιχειρηματολογίας τους έπεφτε στον προβληματισμό για τον ελληνικό πολιτισμό. Γι' αυτούς η Γερμανική Αυτοκρατορία –κι αν ήταν μέρος της Δύσης– ήταν το καταλληλότερο πρότυπο για μια να οικοδομηθεί είτε ένα ανεξάρτητο και ισχυρό έθνος κράτος είτε μια ελληνική ανατολική αυτοκρατορία.

Το αντιδυτικό όραμα μιας Ανατολικής Αυτοκρατορίας

Στον χώρο αυτό του θεωρητικού προβληματισμού ενεργοποιούνταν ήδη, ως γνωστόν, ο Ίων Δραγούμης, βασικό στέλεχος του αντιβενιζελισμού,[87] ο οποίος ηγείτο της ομάδας εκείνης που ευαγγελιζόταν, με παρεκκλίνουσες εκδοχές, τη δημιουργία μιας ανατολίτικης αυτοκρατορίας. Στα κείμενα του Δραγούμη, δημοσιευμένα και αδημοσίευτα, τυποποιείται μια προσαρμοσμένη στα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα αντιδυτική θεωρία,[88] την οποία παρακολουθούσαν κι άλλοι φιλογερμανοί συγγραφείς και δημοσιογράφοι.[89] Ο Δραγούμης δεν κατηγορούσε τους Αγγλογάλλους για βαρβαρότητα, όπως ο αντιβενιζελικός Τύπος. Γι' αυτόν το πνεύμα του σύγχρονου ευρωπαϊκού πο-

86. Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 260-264.

87. Ο Ιών Δραγούμης προσέλκυσε το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον πολλών, όπως προκύπτει από την εκτενή βιβλιογραφία για τις απόψεις του και τη ζωή του: Βλ ενδεικτικά: Michalis Kaliakatsos, *Dragoumis, Macedonia and the Ottoman Empire (1903-1913): The Great Idea, Nationalism and Greek- Ottomanism, unpublished dissertation*, University of Birmingham 2008· του ιδίου "Ion Dragoumis and 'Machiavelli': Armed Struggle, Propaganda and Hellenization in Macedonia and Thrace (1903-1908)", *Journal of Modern Greek Studies,* 31 (2013), 53-84· Ρένα Σταυρίδη–Πατρικίου, «Ιών Δραγούμης. Πηγές και στόχοι του εθνικισμού» στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων,* Αθήνα 1993, σ. 243-252, A. J. Panayotopoulos, "The Great Idea and the Vision of Eastern Federation. A Propos of the View of Ion Dragoumis and Athanasios Souliotis–Nikolaidis", *Balkan Studies,* 21.2 (1980), 331-365.

88. Γαζή, «Άγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: Αντιλήψεις για το ελληνικό έθνος, τη φυλή και τις αυτοκρατορίες στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», 255-271.

89. John A. Mazis, «The Challenge of the West and Challenging the West: Ion Dragoumis and the Place of Modern Greece in the East-West Cultural Continuum», *Modern Greek Studies Yearbook,* 26-27 (2010-2011), 57-70·ο ίδιος, *A Man for All Seasons.*

λιτισμού ήταν «κατά πολύ Εβραϊκό». «Διευθύνουν», έγραφε ήδη από το 1914, «τις κοινωνίες της Ευρώπης οι επιστημονικοί Φιλισταίοι και η μπουρζουαζική τάξη με ιδανικά Εβρεϊκά».[90] Τις κοινωνίες της Γαλλίας και της Βρετανίας χαρακτήριζε η «ηθική σύγχυση», που πρόδιδε «έλλειψιν φυλετικών ιδανικών».[91] Με αυτό τον τρόπο διέσωζε επιτηδείως τους Ρώσους, αφού είχαν «Ανατολίτικη ψυχή», ήταν «πιο θρησκευτικοί πιο νέοι, πιο ακατέργαστοι, πιο μελλοντικοί!» και τελικά «πιο κατάλληλοι να εκπληρώσουν την ανατολίτική αποστολή τους».[92] Το πνεύμα της Δύσης ήταν «άκρως δεσποτικό και απολυταρχικό», «ο Ρωμαϊσμός» ήταν η ίδια η απολυταρχία έγραφε ο Σοκόλης.[93] Ο Δραγούμης και ο Σόκολης δεν ήταν μόνοι τους. Η πλειονότητα των Αντιβενιζελικών συμμερίζονταν, αν και όχι απαραίτητα στο ίδιο βάθος και με την ίδια συναίσθηση, τον αντιδυτικό σκεπτικισμό τους.

Στα ίδια χνάρια έγραφε, για παράδειγμα, και ο Βλάσης Γαβριηλίδης, εκδότης της *Ακροπόλεως* πως ο πολιτισμός των Γάλλων και των Βρετανών ήταν ψεύτικος:

> Τα ψευδή αυτά ιδανικά [ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα], τα οποία ουδέν έτερον κρύπτουν και δια την Γαλλίαν και δια την Αγγλίαν ειμή αυθαιρεσίαν του ατόμου, βίαν των κυβερνήσεων, ηθικόν χάος, οδηγούν σήμερα ως φάροι της Κολάσεως τας κυβερνώσας τάξεις της Γαλλίας και της Αγγλίας. Εξ ου έχομεν δύω Κράτη της Βίας, δύω Κράτη της Ανομίας, δύω Κράτη του Γυμνού Ατομισμού, δύω Κράτη των Εμπορικών Δημοκρατιών, των Γενουήνσιων και Βενετών. Μηχανισμός, Ατομισμός, Μαμμωνισμός, Αψυχισμός, Κεφαλαιοκρατισμός- αυτοί είναι οι κυβερνώντες Δαίμονες τα δύω Έθνη. Εάν η Γερμανία δεν τους αποκεφαλίση, θα τους αποκεφαλίση βραδύτερον η προϊούσα ανάπτυξις των ιδίων λαών των, εάν ο κόσμος ακολουθή τον Νόμον της Προόδου. Οι ίδιοι Δαίμονες σύρουν τώρα εις τον Χορόν της Κολάσεως και την Μεγάλην Αμερικανικήν Δημοκρατίαν. Η αυτή νόσος· τα αυτά συμπτώματα.[94]

Όμως το πρόβλημα δεν ήταν μόνον ο δυτικός πολιτισμός καθαυτός αλλά, πολύ περισσότερο, η μίμησή του, το νοθευμένο αντίγραφό του, ο βε-

90. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου Ε΄, (1913-1917)*, Θεόδωρος Ν. Σωτηρόπουλος (επιμ.), Αθήνα 1986, σ. 54. Ως Εβραίο περιέγραφε και τον Βενιζέλο: Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική 1900-1922», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα- Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Αθήνα 2009, σ. 97.

91. Βλ. το άρθρο του «Η κατάπτωσις της Αντάντ», *Πολιτική Επιθεώρησις*, 1.52 (24 Δεκεμβρίου 1916), 1730.

92. Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου Ε΄, (1913-1917)*, σ. 85.

93. Σοκόλης, *Αυτοκρατορία*, σ. 22, 113.

94. Γαβριηλίδης, *Δύο πολιτισμοί*, σ. 70.

νιζελισμός. Ήταν μια πραγματική αρρώστια, όπως την περιέγραφε ο Σπυρίδων Μελάς στο *Νέον Άστυ*.

> Ο Βενιζελισμός δεν είναι παρά ο φραγκισμός στην πολιτική [...]. Υπό μιαν επιφάνειαν υγείας ήτο η πλέον επικίνδυνος νόσος. Υπό την πρόφασιν της ρεαλιστικής αντιλήψεως επαζάρευε την Ελλάδα ως ένα καΐκι κρεμμύδια βατικιώτικα. Υπό τον τίτλον της προόδου εξήναψε τον ατομικόν και ομαδικόν αριβισμόν. Υπό την επίφασιν της αναγεννήσεως προσεπάθησε να επιτύχη την άρνησιν πάσης παραδόσεως. Υπό το πρόσχημα των συμμαχιών εζήτησε να εγκαταστήση τον Φράγκον εις την καρδίαν της χώρας.[95]

Το ζήτημα του φραγκισμού είναι κεντρικό στους συλλογισμούς που ο Δραγούμης κατέγραφε στα ημερολόγιά του. Οι λέξεις «πολιτισμός» και «πρόοδος» είχαν παρασύρει τους άμυαλους, ανιστόρητους και αφιλοσόφητους φραγκομαθημένους επιστήμονες ή όσους ήταν απλώς «πασπαλισμένοι» με ξένες γνώσεις και ξέχασαν ότι ο πολιτισμός μπορεί να έχει και «regression».[96] Η ξενομανία, γαλλομανία και αγγλομανία της βενιζελικής πολιτικής έφερνε την υποδούλωσή στους Φράγκους. Ήταν «δουλική ξενομανία», γιατί σκοπός της ήταν η εξυπηρέτηση της θέλησης των ξένων.[97] «Ξιπαζόμαστε από τους Φράγκους [...] ξεχνούμε το συμφέρο μας πολλές φορές μπροστά σ' έναν καλό λόγο των Φράγκων».[98] Η Ελλάδα του Βενιζέλου, με πολιτικό παρελθόν στην ελεγχόμενη από τους προξένους Κρήτη, είχε υπαναχωρήσει στην εποχή του Κωλέττη και του Μαυροκορδάτου, όταν τα ελληνικά κόμματα είχαν ξένους προστάτες.[99] Οι άνθρωποί του είχαν γίνει «ρουφιάνοι των ξένων».[100] Κατέληγε στις αρχές του 1919:

> Τι έχει ο Βενιζελισμός που αντιπαθώ; Ο Βενιζελισμός είναι possibilisme, είναι υλισμός, είναι πολύ γήινος, είναι επιτυχία με ταχυδακτυλουργία, είναι καπατσοσύνη, επιτηδειότητα, αρριβισμός, δημαγωγία. Ο Βενιζελισμός είναι πασάλειμμα με σύγχρονές επιπόλαιες, επιστημονικοφανείς ιδέες, ευρωπαϊκές, είναι ευρωπαϊκό φράγκικο βερνίκι λαμπερό, σοβάντισμα πρόχειρό για να φαντάζει ο κακοχρισμένος τοίχος ή και φτιασίδωμα αποκρουστικό μιας ωραίας γυναίκας [...][101]

95. Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική 1900-1922», 96, όπου η σχετική πηγή.
96. Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Ε΄, (1913-1917)*, σ. 85.
97. *Στο ίδιο*, σ. 116.
98. *Στο ίδιο*, σ. 117.
99. *Στο ίδιο*, σ. 121.
100. *Στο ίδιο*, σ. 167.
101. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Στ΄ (1918-1920)*, Θεόδωρος Ν. Σωτηρόπου-

Όλα αυτά τα νοσηρά χαρακτηριστικά του βενιζελισμού (αριβισμό, τυχοδιωκτισμό κτλ.), επαναλάμβανε ο Χρήστος Χρηστουλάκης, διευθυντής της *Πολιτικής Επιθεωρήσεως*, για να καταλήξει στο χειρότερο από όλα, τον φραγκολεβαντινισμό, τον οποίο ο Βενιζέλος είχε φέρει από το παρελθόν του: «Ο τρόπος της κοινωνικής του ζωής εις τα Χανιά είχε πολύ το λεβαντίνικον, εκτός δε τούτου έχει την ξιπασσιάν και τους υπερβολικούς θαυμασμούς των Φράγκων της Σμύρνης δια τους εξωτερικούς τύπους της ευρωπαϊκής ζωής, τους οποίους εκλαμβάνουν ως ευρωπαϊκόν πολιτισμόν».[102] Πίστευε ο Βενιζέλος ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός ήταν ανώτερος και ότι αυτός είχε τρέξει και τον πρόφτασε· ήθελε να δείχνει ότι σκέφτεται όπως οι Ευρωπαίοι, για να δικαιωθεί και να εκτιμηθεί από αυτούς.[103] Είχε στήσει είδωλο για να προσκυνούν οι πολίτες «την ταπεινήν ξενολατρείαν», διαφθαρμένος από «την δημαγωγίαν και τον λεβαντινισμόν» ανέλυε με πάθος ο στενός φίλος του Δραγούμη, ο Νικόλαος Σουλιώτης-Νικολαΐδης.[104] Ως ξενομανής και δουλόφρων, ήταν ο κατάλληλος πολιτικός για να προσφέρει την Ελλάδα στη διάθεσή τους. Γιατί αυτός ήταν πάντα ο ρόλος των φραγκολεβαντίνων τοκογλύφων, έγραφε αργότερα ο κοινοτιστής και δημοτικιστής Κώστας Καραβίδας, να είναι το όργανα πίεσης των Μεγάλων Δυνάμεων της Δύσης στο στήθος της Ανατολής.[105] Χρόνια μετά, ο Πάνος Καταπόδης, στα σατυρικά του ποιήματα, αποκαλούσε ακόμη τον Βενιζέλο «των Περσών της Εσπερίας αργυρώνητο αγγείο».[106] Ήταν ειρωνεία ότι οι κατηγορίες των δημοτικιστών για «λεβαντινισμό» εναρμονίζονταν με αυτές των καθαρευουσιάνων από το 1917 και εξής, δηλαδή μετά την καθιέρωση της δημοτικής, για σύμπλευση του Βενιζέλου με τον «μαλλιαρισμό», για διαφθορά της γλώσσας και για διάνοιξη «ρήγματος» μεταξύ της δόξας των νέων Ελλήνων και των προγόνων τους.[107]

λος (επιμ.), Αθήνα 1987, σ. 34.

102. Χρήστος Χρηστουλάκης, *Ποίος πραγματικώς είνε ο Βενιζέλος. Ψυχολογική και πολιτική κριτική*, Αθήνα 1916, σσ. 21-22.

103. *Στο ίδιο*, σσ. 51-52.

104. *Νέα Ημέρα*, 25 Αυγούστου 1916, όπου άρθρο με τίτλο «Το καθήκον» του Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη.

105. Κ. Δ. Καραβίδας, «Ρήγας Φερραίος και η πολιτική οργάνωσις της Ανατολής», *Πολιτική Επιθεώρησις*, 1.41 (20 Μαρτίου 1921), 660. Βλ. επίσης «Η κατάπτωσις της Αντάντ», *Πολιτική Επιθεώρησις*, 1.52 (24 Δεκεμβρίου 1916), 1730.

106. Πάνου Καταπόδη, «Βεελζεβουλικά. Σάτυραι κατά του Βεελζεβούλ Βενιζέλου (1931)», στο Αναστασιάδης, ό.π., σ. 374 και «Τα πολιτικά παράσημα του κ. Βενιζέλου (1920)», στο ίδιο, σ. 386.

107. Ο δημοτικισμός παγίως κατηγορείτο από τους αντιπάλους του ως «ξενόφερτος» και εθνικά επικίνδυνος. Η κατηγορία αυτή καταρχάς απευθυνόταν στους δημοτικιστές συλλήβδην. Ύστερα από τη διάσπαση των τελευταίων σε σοσιαλιστές και εθνικιστές επικεντρώθηκε στους πρώτους: Γιώργος Φρέρης, «Η ευρωπαϊκή ταυτότητα του Γ. Ψυχάρη», στο Γεωρ-

Η γλωσσική απειλή στη σχετική λιβελογραφία πάντα συνδεόταν με την υπονόμευση της εκκλησίας.[108]

Η επίθεση εναντίον του «φραγκολεβαντίνου» Βενιζέλου, στην οποία μετείχαν επιφανειακότερα και άλλοι αντιβενιζελικοί εκτός της ομάδας Δραγούμη, επεκτεινόταν και στους οπαδούς του. Σπουδαγμένοι στα ξένα πανεπιστήμια, αντί να γίνουν «χυμός ζωής» φιλοδόξησαν να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι,[109] σαν αυτούς του υπουργείου Εξωτερικών τους «μη Έλληνας, τους Ημιγάλλους», που η μεροληψία τους υπέρ των Φράγκων ξεχείλιζε, όπως οργισμένα κατήγγειλε ο Κωνσταντίνος Καζαντζής, γουναρικός βουλευτής από τα Ιωάννινα.[110] Παρόμοια κρίθηκαν και οι «φραγκεμένοι» Έλληνες της διασποράς, υποστηρικτές στην πλειονότητά τους των Φιλελευθέρων, που «λησμονήσαν την γλώσσα τους και ξύρισαν τα μουστάκια τους.»[111] Μερικοί δε εξ αυτών κατηγορήθηκαν ότι χάριν των οικονομικών τους συμφερόντων πίεζαν για τη συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο.[112]

Ποιο ήταν το πρέπον ιδανικό για την Ελλάδα και πως θα το πραγματοποιούσε; Για τον Δραγούμη το ιδανικό αυτό ήταν ανατολικό. Ήταν η «Ανατολική Ομοσπονδία», μια «Ανατολή των Ανατολιτών», όπου ο Ελληνισμός θα καταλάμβανε την κεντρική θέση.[113] Μέσω της επιστροφής στις ρίζες, την παράδοση, τον λαϊκό πολιτισμό και τη δημοτική γλώσσα θα δημιουργούνταν ένας «νέος ελληνικός πολιτισμός», διαφορετικός από τον αρχαίο, το βυζαντινό και το σύγχρονο ευρωπαϊκό, τελειότερος, ελεύθερος από την παράδοση του λογιωτατισμού, με πολλά ανατολίτικα στοιχεία, περισσότερο ανατολικός παρά δυτικός, αλλά «ανεξάρτητος αμφοτέρων».[114] Αναγκαστικά θα ήταν διαφορετικός από τον πολιτισμό που προωθούσε το ελληνικό κράτος: «Το φραγκοντυμένο, ταπεινό και πρόστυχο κράτος», έγραψε ο Δραγούμης, που, προσπάθησε να δώσει στους Έλληνες «άλλο ιδανικό, μπακάλικο- ένα Βέλγιο μπουρζουαζικό, μιαν ουδέτερη ευνούχα γελαδοτρό-

---

γία Φαρίνου- Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του. Ζητήματα γλώσσας, λογοτεχνίας και πολιτισμού,* Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 427-438. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, (επιμ.) *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 1976, σ. νστ΄, ξ΄.

108. Φωκίων Πανάς, «Ποίος ο πραγματικός Βενιζέλος (1928)», Αναστασιάδης, ό.π., σ. 374. Βλ. επίσης Πεζοναύτης-Δικαιοκρίτης «Τα πολιτικά παράσημα του κ. Βενιζέλου (1920)» *στο ίδιο*, σ. 105.

109. *Σκριπ*, 14 Οκτωβρίου 1916.

110. *Νέα Ημέρα*, 3 Δεκεμβρίου 1916.

111. *ΕΣΒ*, περίοδος 21η, συνεδρίαση 17η , 13 Φεβρουαρίου 1916, σσ. 316-317.

112. *Εσπερινόν Νέον Άστυ*, 10 Οκτωβρίου 1916.

113. Ιών Δραγούμης, «Αυτοκρατορία και Ανατολή», *Πολιτική Επιθεώρησις,* 1.32 (6 Αυγούστου 1916), 1087.

114. *Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής μας*, Αλεξάνδρεια 1919, σ. 50.

φα Ελβετία — και να τους κάμει να παραστρατίσουν».[115] Ήταν ένας πολιτισμός ξένος και ακατάλληλος, που περιφρονούσε τους Ανατολίτες, γιατί δεν μπορούσε να καταλάβει την «αισθαντικότητα» και τη «λεπτοτέραν νόησιν», συμπλήρωνε ο Χρηστουλάκης.[116] Η Ανατολή ήταν ο προορισμός που είχαν επιλέξει ο Ρήγας Φεραίος και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Όμως επήλθαν αλλαγές. Τα οικονομικά συμφέροντα έκαναν, κατά τον Καραβίδα, τους εύπορους «υλιστάς και χυδαίους» και άμβλυναν την ικανότητα του λαού να προχωρήσει σε ριζικές λύσεις. Καταλύτης όμως της ανατροπής του ανατολικού σχεδίου ήταν οι Φραγκολεβαντίνοι, οι οποίοι είχαν προσθέσει διαχωριστικές γραμμές και «δηλητηριώδεις σκιάς». Αυτές ήταν οι γραμμές του «εθνικισμού και της κρατικής ιδέας», προϊόντων του δυτικού πολιτισμού και εργαλείων της διπλωματίας των Δυνάμεων, με τα οποία χειραγώγησαν όχι μόνον τους Χριστιανούς της Ανατολής αλλά και τους Τούρκους. Ο Νεοτουρκισμός και η σωβινιστική βία του ήταν προϊόντα αυτής της δυτικής χειραγώγησης.[117]Το ίδιο και ο αλληλοσπαραγμός των Ορθοδόξων. Θα οδηγούσε, μετά την οικονομική και πολιτική υποδούλωση, και στη θρησκευτική υποταγή στον Παπισμό, που ήταν κι αυτός σύστημα της Δύσης.[118]

Η ιδέα της Ανατολικής Ομοσπονδίας ως ελληνικού πεπρωμένου εκφεροτάν και με διαφορετικό περιτύλιγμα, την «Αυτοκρατορία». Στο πόνημα του Σ. Κ. Σοκόλη, με αυτό τον τίτλο (1915) το αφήγημα ήταν παρεμφερές με αυτό του Δραγούμη. Η μεσαιωνική αυτοκρατορία των Ελλήνων έπεσε, γιατί είχε χτυπηθεί από τους Φράγκους, που οι ίδιοι τη μετονόμασαν βυζαντινή, ώστε να την αποκόψουν και από την Ελλάδα και από τη Ρώμη.[119] Ο Ρήγας Φεραίος επιθυμούσε την αναβίωσής της, αλλά ο ζήλος που είχαν καλλιεργήσει εθνικόφρονες Ιταλοί παρέσυρε τους Έλληνες που σπούδα-

115. Ίδας, «Ο νεοελληνικός πολιτισμός», *Πολιτική Επιθεώρησις,* 1.23 (7 Νοεμβρίου 1920), 375· Ίων Δραγούμης, *Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί,* Αθήνα 1916, σ. 5.

116. Χρηστουλάκης, ό.π., σ. 51.

117. Καραβίδας, ό.π., σσ. 659-660·Ε. Λουκαράς, «Ανατολή και Δύσις», *Πολιτική Επιθεώρησις,* 1.32 (16 Ιανουαρίου 1921), 524.

118. Λουκαράς, ό.π., σσ. 509-511. Ο κίνδυνος «αφομοίωσης από τη Δύση» και του «φραγκέματος» της εκκλησίας από την επιρροή της Ουνίας αλλά και τον Παπισμό συνιστούσε ένα πάγιο ζητούμενο των ιδεολογικών συζητήσεων του προηγούμενου αιώνα με προβολές όμως και στην περίοδο του Διχασμού και μετά από αυτόν, όπως κυρίως διαφάνηκε από τις αντιδράσεις κατά της απόφασης αλλαγής του ημερολογίου από το Ιουλιανό στο Γρηγοριανό το 1924. Για το τελευταίο βλ. ειδικότερα Δημήτρης Μάλεσης, «Το παλαιοημερολογιτικό Ζήτημα (1924-1952), Όψεις της πολιτικής και πολιτισμικής σύγκρουσης στο Μεσοπόλεμο και στη Μεταπολεμική περίοδο», *Μνήμων,* 22 (2000), 135-169 · Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, σσ. 269-270.

119. Σοκόλης, *Αυτοκρατορία,* σ. 18. Βλ. επίσης την περίληψη και τα σχόλια του Ίωνα Δραγούμη για την *Αυτοκρατορία* του Σοκόλη στο «Αυτοκρατορία και Ανατολή», *Πολιτική Επιθεώρησις,* 1.32 (6 Αυγούστου 1916), 1083-1091.

ζαν στη Δύση. Μόνον όσοι ήταν δύσπιστοι στις ξένες ιδέες δεν έπεσαν στη φράγκικη παγίδα του εθνικισμού, «την οθνείαν αρχήν των εθνικοτήτων». Η Ελλάδα έθαψε την «Αυτοκρατορία», υιοθετώντας δυτικές ιδέες, ασυμβίβαστες με τις ελληνικές, εντυπωσιασμένη από την πρόοδο των δυτικών στην κατάκτηση της ύλης.[120] Η εθνική ιδέα οδήγησε τελικά τους ανατολικούς λαούς σε μια «αδελφοκτονία», ο πατριωτισμός έγινε «εμπορική επιχείρησις». Οι Έλληνες άφησαν τη Δύση να ερμηνεύσει την ιστορία τους, αμέλησαν –σε αντίθεση προς τους Γερμανούς– τη σημασία της κυριαρχίας του πνεύματος ως ενωτικού δεσμού, προς όφελος της ανέφικτης κυριαρχίας της πατρίδας. Το βαθύτερο νόημα της «Αυτοκρατορίας» ήταν η επικράτηση του ελληνικού πνεύματος και της αδελφότητας των λαών της Ανατολής.[121] Η μεσαιωνική Ανατολική Αυτοκρατορία ήταν η κοιτίδα των ελευθεριών, της αδελφότητας, του κοσμοπολιτισμού, του αλτρουισμού, της αγαθότητας, του κοινοβουλευτισμού ακόμη και του σοσιαλισμού κι όχι η Δύση. Όλα αυτά τα ανατολικά πλεονεκτήματα φοβόταν ο Νοταράς το 1453 ότι θα χάνονταν, αν αφομοιώνονταν οι Ανατολικοί από το δυτικό πνεύμα του εγωισμού και από την καθολική θρησκεία. Είχαν χαθεί, εντέλει, με τη μίμηση του ευρωπαϊκού πολιτισμού μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου. Η ανάκτησή τους θα γινόταν μόνον μέσω της αυτοκρατορικής ιδέας.[122]

Ο Σοκόλης, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, αλλά πάντως μοναχική περίπτωση, πίστευε πως η ιδέα της αυτοκρατορίας έπρεπε να προαχθεί μέσω του σχολείου, του στρατού και της εκκλησίας. Όμως ο καθηγητής της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Παύλος Καρολίδης, εκ Καππαδοκίας ορμώμενος, είχε μια πιο άμεση λύση. Ο Κωνσταντίνος ΙΒ΄ εξέφραζε ήδη με τον καλύτερο τρόπο το ιδανικό της «ελληνικής βασιλείας», η οποία ταυτιζόταν με την «Αυτοκρατορία» του Σοκόλη. Η βασιλεία, κατά τον Καρολίδη, δεν ήταν ένας ευρωπαϊκός θεσμός, αλλά είχε εξελιχθεί θεσμικά και φιλοσοφικά σε ελληνικό πλαίσιο από την αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο. Η βασιλεία επί Βυζαντίου συνδέθηκε με το έθνος και προήγαγε την ιδέα της εθνικής ενότητας, η οποία ενότητα –ο μαρμαρωμένος βασιλιάς— έφερε ξανά το κράτος. Η βασιλεία λοιπόν, ενώ ήταν η ίδια η εθνική ιδέα, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους εφαρμόσθηκε «κατ' αντίληψιν ευρωπαϊκήν». Ως επακόλουθο η βασιλεία του Όθωνα και του Γεωργίου δοκιμάστηκαν σκληρά από τη διάσταση «μεταξύ της Ευρωπαϊκής και Ελληνικής εθνικής αντιλήψεως της υπ' αυτών εκπροσωπουμένης βασιλείας». Όμως ο Κωνσταντίνος, εμπνευσμένος από την ιστορία, αισθανόταν πως είχε τη δύναμη και τη θέ-

120. Σοκόλης, *Αυτοκρατορία*, σ. 29, 33, 40.
121. Σοκόλης, *Αυτοκρατορία*, σσ. 62-86.
122. Σοκόλης, *Αυτοκρατορία*, σ. 67, 109-136.

ληση να ενσαρκώσει ακριβώς αυτού του είδους τη βασιλεία. Υπήρχε όμως ένα πρόβλημα: Η Ελλάδα βρισκόταν ήδη στην τρίτη περίοδο του ιστορικού της βίου. Στις προηγούμενες δύο ήταν δημιουργός, δάσκαλος και νομοθέτης της Ευρώπης. Στην τρίτη βρισκόταν σε μειονεκτική θέση προς τον «ευρωπαϊκόν βίον», τον οποίο χρειαζόταν «προς αρμονικήν και τελέσφορον ανάπτυξιν του εθνικού βίου». Στην προσπάθεια να αντλήσει «υλικά κεφάλαια του ευρωπαϊκού βίου», η Ελλάδα δεν έπρεπε να χάσει το πνεύμα της, τη φιλολογία, τη γλώσσα, την τέχνη και ιδιαιτέρως τη θεωρία περί βασιλείας. Δεν έπρεπε να απομακρυνθεί από «της μεγάλης υπό μυρίων ακτίνων του απλέτου φωτός της ιστορίας διαφωτιζομένης βασιλικής οδού».[123] Η βασιλική ή αυτοκρατορική οδός ήταν, λοιπόν, ο δρόμος της σωτηρίας και της δόξας του ελληνικού έθνους, αρκεί να έμενε αλώβητο από τη φθοροποιό επιρροή του δυτικού πολιτισμού.

Οι ρίζες του προβληματισμού

Οι απόψεις αυτές του Δραγούμη, του Καρολίδη, του Σοκόλη και των άλλων δεν ήταν νέες και εδώ έγκειται η ουσία του εγχειρήματος αυτής της μελέτης. Για να είμαστε ακριβείς δεν επανέφεραν οι άνδρες αυτοί μια περασμένη συζήτηση, γιατί αυτή η συζήτηση δεν είχε κλείσει ποτέ οριστικά. Την αναζωπύρωναν. Μολονότι, εν καιρώ πολέμου, το πλαίσιο διεξαγωγής της και η έντασή της άλλαζε, κρατούσε συνειδητά επαφή με όλα τα προηγούμενα στάδια, στο μέτρο που αυτά πρόσφεραν απλά και κατανοητά επιχειρήματα. Πράγματι, όπως ήδη θίχθηκε, η συζήτηση για τη θέση των Ελλήνων μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Ασίας και Ευρώπης ήταν πολύ παλιά, παλαιότερη από το ελληνικό κράτος, με ποικίλες φιλοσοφικές προεκτάσεις και εκδοχές. Δεν μας ενδιαφέρουν όμως αυτές, όσο η αξιοποίηση της «προαιώνιας» αυτής ιδεολογικής διελκυστίνδας, μεταξύ διαφωτισμού και φιλελευθερισμού από τη μια, του γερμανικού ιδεαλισμού και ρομαντισμού από την άλλη, προκειμένου να διαμορφωθεί κατά τον 19ο αιώνα μια πολιτική και μια ταυτότητα κατάλληλες για το κράτος, οι οποίες θα συνένωναν τον νέο ελληνισμό μετά την απελευθέρωσή του. Πρόκειται για ένα ευρύ θέμα με πολύ μεγάλη βιβλιογραφία, όπου κυρίαρχη θέση έχουν οι με-

123. Παύλος Καρολίδης, *Η ελληνική βασιλεία ως εθνική ιδέα, Λόγος εκφωνηθείς υπό Π. Καρολίδου κατ' εντολήν του Δ. Συμβουλίου της Εταιρείας Φίλων του Λαού κατά την ονομαστικήν εορτήν της Α.Μ. του Βασιλέως Κωνσταντίνου τη 21Μαΐου 1916*, Αθήνα 1916, σσ. 5-6, 38-45.

λέτες του Δημαρά[124] και της Σκοπετέα[125] αλλά και σημαντικές ανασκοπήσεις από τους Κιτρομηλίδη,[126] Βαρουξάκη,[127] Κατσιαρδή,[128] Κολιόπουλο,[129] Βέλκοβα,[130] Μουταφίδου[131] καθώς και η πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Απόστολου Χαρίση.[132]

Αξίζει να θυμηθεί κανείς στην αρχή αυτής της αναδρομής στον 19ο αιώνα τον επτανήσιο Γεώργιο Κοζάκη-Τυπάλδο και το έργο του *Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και πτώσεως της Παλαιάς Ελλάδος*» (Αθήνα 1839), με το οποίο ο ελληνισμός, λόγω του κλίματος, του φυσικού περιβάλλοντος και της γεωγραφικής θέσης, γεφύρωνε την Ανατολή και τη Δύση.

---

124. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Η φωτισμένη Ευρώπη», *Νέα Εστία*, 51.591 (15 Φεβρουαρίου 1952), 225-230 και 51.592 (1 Μαρτίου 1952), 306-311. Αναδημοσιεύθηκε στη συναγωγή μελετών του ιδίου, *Φροντίσματα*, Αθήνα 1962, σσ. 3-23 και *Ιστορικά Φροντίσματα, Α΄ Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Αθήνα 1992, σσ. 115-129 και 279-281. Βλ. επίσης του ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989 [1η έκδ. 1977].

125. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η μεγάλη ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988· της ιδίας *Φαλμεράυερ: τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Αθήνα, 1999· η ίδια «The Balkans and the Notion of the 'Crossroads between East and West'», στο Dimitris Giovas (επιμ.), *Greece and the Balkans, Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Ashgate 2003, σσ. 171-178.

126. Pachalis Kitromilidis, «Europe and the Dilemmas of Greek Conscience», στο Philip Carabott (επιμ.), *Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a Troubled Relationship*, Λονδίνο 1995, σσ. 1-15. Σημαντικές είναι και οι παρατηρήσεις του στη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή του Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός διαφωτισμός, οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες,* μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα 2000. Σε αυτήν, χαρτογραφώντας τη «γεωγραφία» του ελληνικού πολιτικού στοχασμού εκείνη την περίοδο, επισημαίνει ότι η Ευρώπη δεν αποτελούσε μόνο τον χώρο γέννησης και καλλιέργειας ενός νέου φωτισμένου πολιτισμικού «παραδείγματος» αλλά και πόλο ενός καινοφανούς πολιτικού λόγου, που από τα τέλη του 18ου αιώνα, με την περίπτωση του Ρήγα, είχε σαφώς επαναστατικές συνδηλώσεις.

127. Georgios Varouxakis, «The Idea of 'Europe' in Nineteenth Century Greek Political Though», στο Philip Carabott (επιμ.), ό.π., σσ. 16-37.

128. Olga Katsiardi-Hering, «Identitätssuche und Europa-Bild der Neugriechewn vom 17. bis zum Anfag des 19. Jahrhunderts», στο Harald Heppner & Olga Katsiardi-Hering (επιμ.), *Die Griechen und Europa. Außen- und Innensichten im Wandel der Zeit*, Βιέννη 1998, σσ. 31-68. Στον ίδιο τόμο βλ. επίσης Effi Gazi, «'Europe': Writing an Ambivalent Concept in 19th Century Greek Historical Culture», σσ. 103-124.

129. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *«Απ' αρχής ευρωπαίον και παλαιόθεν χριστιανικόν το των Ελλήνων έθνος»: Ιδεολογικοί προσανατολισμοί των Ελλήνων την εποχή της εθνικής παλιγγενεσίας*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 14-17, 20-29.

130. Sanya Velkova, «The Megali Idea and National Identity in the Period between the two World Wrs (Conditions and Development of the Problem)», *Etudes balkaniques,* 3-4 (1996), 19-34.

131. Αριάδνη Μουταφίδου, «Το «πνεύμα του πολιτισμού» και η «υπερήφανος Δύσις»: η πρόσληψη της Δύσης στον ελληνικό Τύπο κατά τη μεταβατική περίοδο 1843-1866», *Τα Ιστορικά,* 28/55 (Δεκέμβριος 2011), 443-462.

132. Απόστολος Χαρίσης, *Η σχέση Ανατολής–Δύσης ως φιλοσοφικοϊστορικό πρόβλημα στην ελληνική και τη ρωσική κοινωνική σκέψη. Συγκριτική προσέγγιση*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2015.

Ήταν μια αντίληψη που, αν και αντλούσε από τους αρχαίους συγγραφείς, εύκολα συσχετίζεται με τη θέση των Ελλήνων ως μεσαζόντων στην κοινωνία και την οικονομία του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου κατά την αυγή του 19ου αιώνα.[133] Ο ρόλος τους στην ιστορία αποτυπώθηκε ακόμη σαφέστερα λίγο αργότερα από τον Μάρκο Ρενιέρη σ' ένα άρθρο του στον *Ευρωπαϊκό Ερανιστή* (1840), με τίτλο «Περί του νόμου της ιστορίας της ανθρωπότητας». Με αυτό αποδίδει στην αφυπνιζόμενη ελληνική φυλή τη ρομαντικής σύλληψης αποστολή να λύσει τόσο το φιλοσοφικό ζήτημα αλληλοκατανόησης Ανατολής και Δύσης όσο και το πολιτικό της Ανατολής, δηλαδή το Ανατολικό Ζήτημα.[134] Το βασικό πόνημα του Ρενιέρη επί του θέματος είναι το *Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;* (1842). Από αυτό προέκυπτε πως η Ελλάδα, αποδεχόμενη τη Δύση, εκπλήρωνε τον «εθνισμό» της και ηγούμενη της Δύσης αναλάμβανε την ηθική κατάκτηση και αναζωογόνηση της Ανατολής.

Η αποστολή αυτή, όμως, όπως είναι γνωστό, προσέλαβε πραγματικές πολιτικές διαστάσεις με τη γνωστή ομιλία του Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση το 1844:

> Δια την γεωγραφικήν της θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρον της Ευρώπης· ισταμένη, και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν, προώρισται, ώστε δια μέν της πτώσεως αυτής να φωτίση την Δύσιν, δια δε της αναγεννήσεως την Ανατολήν. Το μεν πρώτον εξεπλήρωσαν οι προπάτορες ημών, το δε δεύτερον είναι εις ημάς ανατεθειμένον· εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίους του έθνους να συνέρχωνται δια να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά της ελληνικής φυλής.[135]

Με δυο λέξεις η Μεγάλη Ιδέα του ελληνικού έθνους δεν ήταν απλώς, όπως συνήθως εκλαμβάνεται, η απελευθέρωση των ομογενών, αλλά η ίδια η αναγέννηση της Ανατολής. Η Μεγάλη Ιδέα της Ελλάδας κατά τον Κωλέττη εντοπιζόταν στην Ανατολή, χωρίς αυτή να χάνει τον ρόλο της μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Πρόκειται για το «τρίσημο σχήμα», όπως το αποκάλεσε ο Δημαράς. Η οργανική ενσωμάτωση της Ανατολής στην ελληνική ιστορία και η ομόφωνη αποδοχή της από παραδοσιακούς και εκσυγχρο-

133. Χαρίσης, *Η σχέση Ανατολής–Δύσης*, σσ. 199-202.

134. Χαρίσης, *Η σχέση Ανατολής–Δύσης*, σσ. 202-207.

135. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 405-406, όπου το απόσπασμα της ομιλίας του Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση, στις 14 Ιανουαρίου 1844.

νιστές επιτελέστηκε, όπως επίσης είναι γνωστό, με τον «ελληνοχριστιανισμό» και την ελληνοποίηση της Βυζαντινής Ιστορίας. Το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος ήταν, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, ελληνικό. Αλλά αν η Ελλάδα ήταν μια αυτόνομη πολιτισμική οντότητα, τότε ήταν ζητούμενα τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του ελληνικού χαρακτήρα, η χαρακτηρολογία του, κατά πόσον δηλαδή εμφιλοχωρούσαν ανατολικά ή δυτικά χαρακτηριστικά.[136] Όπως έγραψε ο Ζαμπέλιος οι ορθόδοξοι Έλληνες δεν μπορούσαν ποτέ να εγκαταλείψουν «τον ανατολικόν εκείνον χαρακτήρα, όστις μας συνάπτει με τον Βυζαντινόν Μεσαίωνα».[137] Μέσω της διαδικασίας αυτής, της ελληνοποίησης δηλαδή του Βυζαντίου, ιδιαίτερο ρόλο απέκτησε ο βασιλιάς Όθων, ως εκφραστής της μεγάλης ιδέας, εκπρόσωπος Ελλαδιτών και ομογενών, θεωρητικός διεκδικητής του θρόνου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που πλέον ήταν ελληνική, και διεκδικητής στην πράξη των επαρχιών της Πύλης. «Ελληνική Αυτοκρατορία» ήταν το σύνθημα των φιλοπόλεμων στον Κριμαϊκό Πόλεμο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλοι αποποιούνταν το δυτικό κεφάλαιο, όπως φαίνεται και από το σύγχρονου του Κριμαϊκού Πολέμου έργο του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη *Ανατολή και Δύσις* (1854).[138]

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, κατά τη βασιλεία του Γεωργίου και ακόμη νωρίτερα, η συζήτηση για τη Μεγάλη Ιδέα ανήχθη, όπως ξέρουμε, στη διαπραγμάτευση μιας πολιτικής, όπου το ζητούμενο ήταν η μέθοδος, δηλαδή η επιλογή της δέουσας «πορείας» προς την Κωνσταντινούπολη, τον αδιαμφισβήτητο εθνικό προορισμό. Όμως οι ελληνικές επιλογές πορείας ποίκιλαν και αντέφασκαν μεταξύ τους. Άλλοτε ήταν πολεμικές, ανατολικού τύπου κι άλλοτε εκσυγχρονιστικές, δυτικού. Κι έτσι «[…] η Ελλάς, την οποίαν ο ευρωπαϊκός κόσμος ωνειρεύετο ως κέντρον ενώσεως της Ανατολής μετά του πολιτισμού της Δύσεως, κατήντησε σήμερον να θεωρήται ως άχθος υπό του ευρωπαϊκού κόσμου, ως πρόσκομμα του μέλλοντος της Ανατολής».[139] Για δεκαετίες η συζήτηση αυτή, περί χλεύης, του εμπαιγμού και περιφρονήσεως της Ελλάδας επαίτη από τη Δύση, αντικατόπτριζε την προβληματική σχέση της με τα συγκροτούμενα και αναπτυσσόμενα λοιπά βαλκανικά κράτη καθώς και το καπιταλιστικό και τεχνολογικό παράδειγμα της Δύσης, που οδηγούσε στην αντικατάσταση του «αρχαίου φιλελληνισμού» από το οικονομικό συμφέρον.

---

136. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα 1986, σσ. 66-68.

137. Χαρίσης, *Η σχέση Ανατολής–Δύσης*, σ. 214.

138. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η μεγάλη ιδέα*, σ. 277.

139. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η μεγάλη ιδέα*, σ. 241.

Αντικατόπτριζε επίσης η ίδια συζήτηση τις κοινωνικές επιπτώσεις του ελληνικού εκσυγχρονισμού.[140] Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι και πολιτικοί έδιναν έμφαση στην προετοιμασία της χώρας θεσμικά, στρατιωτικά και οικονομικά, διακατεχόμενοι από ορθολογισμό αλλά και ελιτισμό. Αλλά η πραγματοποίηση της ιστορικής αποστολής με αυτή τη συνταγή μεθόδου δεν ήταν τόσο εύκολη υπόθεση.[141] Η κριτική ήταν σαφής. Η ιδέα της Ανατολικής Αυτοκρατορίας είχε αλωθεί από τους δυτικόφερτους εθνικισμούς, την Ουνία των Παπιστάνων, τις ανώφελες κοινοβουλευτικές συζητήσεις και την έλλειψη πυγμής και έμπνευσης. Ο Δημήτριος Βερναρδάκης καταφέρθηκε (1875) κατά των ευρωπαϊκών θεσμών που είχε εισάγει ο Όθων και του συνόλου των επιρροών. Ασχέτως αν η Ευρώπη είχε επηρεαστεί από τα κλασικά γράμματα, ο πολιτισμός παρέμενε κυρίως ρωμαϊκός και γερμανικός, ακατάλληλος για το ελληνικό έθνος. Είχε διαμορφωθεί μέσα από εξελίξεις στις οποίες δεν συμμετείχε η Ελλάδα.[142]Εξάλλου, η ίδια η Δύση κλονιζόταν κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και εξέβαλε την κρίση της στην Ανατολή. Έγραφε ο Μιστριώτης (1891) για την κρίση της Δύσης και την Ελλάδα:

> Διότι κατά κακήν μοίραν το μικρόν Ελληνικόν βασίλειον εδημιουργήθη μεν διά της πολυτίμου συνεργασίας μεγάλων της Ευρώπης ιδεολόγων, αλλά μόλις τούτο ήρξατο αναπτυσσόμενον επήλθεν αίφνης αγροίκος υλισμός, όστις νυν λυμαίνεται την Ευρώπην, και η τούτω στενώς συνδεομένη φιλοκτημοσύνη, ήτις ου μόνον διεκώλυσε το έργον της παλιγγενεσίας, αλλά και την ασφάλειαν πλείστων ελληνικών χωρών απειλεί.[143]

Σύμφωνα, λοιπόν, με τους επικριτές του εκσυγχρονισμού, η πρόωρα φραγκοφορεμένη αλλά ανίσχυρη Ελλάδα στεκόταν μετέωρη στην πορεία της.

Αν τους εκσυγχρονιστές εξέφραζε το «Νεωτερικόν Κόμμα» του Χαριλάου Τρικούπη, οι παλαιοί ρωσόφιλοι, έκθετοι λόγω του αυξανόμενου αντισλαβισμού, και γαλλόφιλοι ριζοσπάστες, επίγονοι του κωλεττικού αλυτρωτισμού, στεγάστηκαν στο «Εθνικό Κόμμα» του Δηλιγιάννη, κόμμα με σα-

140. «Ο αρχαίος φιλελληνισμός εβυθίσθη εις την διώρυγα του Σουέζ, συνετρίβη υπό τους τροχούς των εν Τουρκία δι' αγγλικών κεφαλαίων κατορθωθέντων σιδηροδρόμων»: Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο»*, σ. 166 (όπου το απόσπασμα), 241-42.

141. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η συμβολή της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης στη δημιουργία του ελληνικού φιλελευθερισμού: Η Δεύτερη Εθνοσυνέλευση του 1862-1864 και η υποδοχή των ιδεών του Τζων Στούαρτ Μιλλ στην Ελλάδα», στο Ε. Αραμπατζής κ.ά., *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Αθήνα 1991, σσ. 49-73.

142. Varouxakis, ό.π., σ. 26.

143. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου (επιμ.), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, τ. 2, Αθήνα 1998, σ. 600.

φείς επιφυλάξεις και αναστολές απέναντι στο ορμητικό και δυτικόστροφο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα τους Τρικούπη. Το 1893, για παράδειγμα, ο Δηλιγιάννης υποστήριξε στη βουλή ότι «το συμφέρον της πατρίδος απαιτεί […] να προσπαθήσωμεν να αναστείλωμεν την ορμήν, μεθ' ης η κοινωνία τρέπεται επί ήθη, τα οποία δεν είναι ήθη του τόπου, και επί έξεις ξενικάς και αναρμόστους εις τας παραδόσεις μας».[144]

Πίσω από τη διαμόρφωση του δεύτερου αυτού πολιτικού και κοινωνικού χώρου βρισκόταν μια παράλληλη σημαντική ιδεολογική εξέλιξη: η έμφαση στη σημασία του λαϊκού χαρακτήρα και του λαού ως φορέα της ελληνικής γνησιότητας σε αντιπαράθεση με τους λογίους. «Αλλαχού μεν το άνθος της κοινωνίας αποτελεί μόνον η ανωτέρα τάξις· εν δε τη Ανατολή τουναντίον, παν ό,τι εκ φύσεως είναι καλόν […] ευρίσκεται μόνον εις την μεσαίαν και κατωτέραν τάξιν του λαού» επισήμανε ο Αναστάσιος Γούδας ήδη από το 1864.[145] Η μετακίνηση αυτή του κέντρου βάρους προφανώς ήταν συναφής με τη ρομαντική έμφαση στη βιωμένη εμπειρία του ελληνικού μεσαίωνα χωρίς όμως να αποβληθεί ή να μειωθεί η αρχαιολατρεία. Οδήγησε σε μεταβολές στο λογοτεχνικό παράδειγμα και συνδέθηκε τα επόμενα χρόνια με την άνοδο της Λαογραφίας και με τον δημοτικισμό, αφού οι ψυχαριστές χρέωναν στην Ευρώπη την υποβάθμιση της δημώδους και του λαϊκού πολιτισμού. Ειδικά μέσω του γλωσσικού ζητήματος αναζωπυρώθηκε η συζήτηση για τον κατάλληλο τρόπο αφομοίωσης των αλλοφώνων ομογενών, δηλαδή ποια μορφή της ελληνικής θα ήταν η καταλληλότερη γλώσσα για την αποστολή της στην Ανατολή. Αποτελούσε, επίσης, η έμφαση στον λαό, όπως σωστά έχει επισημανθεί, και μια εναλλακτική απάντηση, γερμανικής χροιάς, στο κοινωνικό αδιέξοδο που δημιουργούσε στις ανατολικές κοινωνίες το άφθαστο πρότυπο της Δύσης.[146] Κατά το πρότυπο αυτό…

> Κατεσκευάσθη εν τω έθνει ωρισμένη κοινωνική τάξις, εις την φυσιογνωμίαν της οποία ούτε το ελληνικόν ούτε το αλλοτριον καθαρώς διακρίνεται, αλλ' αδιάκριτον κράμα εθνικής γνησιότητος και ευρωπαϊκού ψιμμυθίου. Υπό την ενίσχυσιν του πλούτου και την προστασίαν της επισήμου εξουσίας, επεκτείνασα τον εαυτής κύκλον καταπληκτικώς κατέστρεψε του έθνους την εσωτερικήν ενότητα και το ομοιόμορφον εις τρόπον, ώστε δύο αποτόμως διεστηκότες λαοί σχηματισθέντες εν αυτώ συγκρούονται πεισματωδώς (1878).[147]

144. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2004, τ. 1, σ. 591 σημ. 167.

145. Χαρίσης, *Η σχέση Ανατολής–Δύσης*, σ. 235.

146. Χαρίσης, *Η σχέση Ανατολής–Δύσης*, σσ. 235-236.

147. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο»*, σ. 242.

Όμως όλοι αυτοί οι «χρυσοκάνθαροι» και «χαβιαροχανίτες» επενδυτές του χρηματιστηρίου, υποπροϊόντα του μεγαλοαστικού οικονομικού φιλελευθερισμού, δεν αποτελούσαν γνήσια μέλη της ελληνικής κοινωνίας.[148] Ασελγούσαν πάνω στην Ελλάδα, όπως σατίριζε ο Τύπος. Η Ελλάδα, διατείνονταν ο Άγγελος Βλάχος και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, δεν είχε σχέση με αυτή την ήπειρο που ξέσχιζαν τα οικονομικά συμφέροντα, «της εκ χρηματολογικών ζητημάτων φλεγμαινούσης γηραιάς Ευρώπης».[149] Τα σχόλια αυτά είχαν και άλλα συμφραζόμενα. Δίπλα στον ρομαντικό εθνικισμό αναπτυσσόταν πλέον και η σοσιαλιστική σκέψη, ταυτισμένη αφενός με τον δημοτικισμό αφετέρου με την ιδέα της Ανατολικής Ομοσπονδίας, μιας νέας αυτοκρατορικής ιδέας, προσαρμοσμένης στα δημοκρατικά και φεντεραλιστικά ευρωπαϊκά πρότυπα, που επανέφερε και αυτή εξ αριστερών το βολικό όραμα του Ρήγα Φεραίου.

Στις δύο περίπου δεκαετίες που προηγήθηκαν του Μεγάλου Πολέμου η Ελλάδα δοκιμάσθηκε από μια βαθύτατη κρίση.[150] Αντί να αναζωογονήσει την Ανατολή είχε μαραζώσει η ίδια: Χρεοκοπία, ήττα, στρεβλός κοινοβουλευτισμός, πολιτική αστάθεια, σκληρή αντιπαράθεση στη Μακεδονία με τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, νέα απώλεια της εύνοιας των Δυνάμεων αλλά και διεθνής οικονομικός έλεγχος. Ο αλυτρωτισμός φαινόταν καταδικασμένος λόγω της αποτυχίας του κράτους να ανταποκριθεί στον εκσυγχρονισμό. Αυτού του είδους η εσωτερική κριτική, που συνιστούσε ποιοτική μεταβολή του ελληνικού εθνικισμού, ήταν ακαταμάχητη.[151] Ούτε ο βασιλιάς Γεώργιος δεν ήταν υπε-

148. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Τρικούπης είχε κατηγορηθεί από τους Δηλιγιαννικούς ως «πράκτορας της αλλοδαπής» και «άπατρις». Βλ. ειδικότερα Hering, ό.π., , τ. 1, σ. 589 και σημ. 157. Τη διάσταση μεταξύ των «αυτοχθόνων» κατοίκων του ελληνικού βασιλείου, θεραπόντων μιας αγροτικής και μεταπρατικής οικονομίας με τους ετερόχθονες και κυρίως τους Έλληνες τις διασποράς ως μεσαζόντων μεταξύ του ευρωπαϊκού κεφαλαίου και της ελληνικής οικονομίας έχει αναδειχθεί σημαντικά στα έργα Κ. Μοσκώφ, Κ. Τσουκαλά, Κ. Βεργόπουλου. Πρόκειται, ωστόσο, για τη μαρξιστική ερμηνεία του ζητήματος: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, πρόλογος Νικόλαος Γ. Σβορώνος, Αθήνα 1985· Κώστας Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα: Εξάντας, 1978· του *ιδίου Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. (Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, Αθήνα 1978· Κωστής Μοσκώφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Αθήνα 1974.

149. Varouxakis, ό.π., σ. 27· Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 67.

150. Ιδιαίτερα σημαντική για τη μελέτη των ιδεολογικών ζυμώσεων της περιόδου είναι η μονογραφία του Jerry Augustinus, *Consciousness and History: Nationalistic Critics of Greek Society, 1897-1914*, Νέα Υόρκη 1977.

151. Για την ανάλυση της ιδεολογίας της γενιάς του 1897 βλ. Γιώργος Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός, ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σσ. 27-35.

ράνω της. Η Ελλάδα χρειαζόταν έργα, δράση, δύναμη, σθένος, ήρωες αγνούς σαν τον πρόσφατα πεσόντα Παύλο Μελά και τον πρόσφατα ανακαλυφθέντα Μακρυγιάννη, μεγάλους στόχους, προκλητικό μέλλον, ισχυρή εκτελεστική εξουσία, ισχυρό βασιλέα· όχι λόγια, θεωρίες, παρελθόν και πολιτευτές. Έλεγε ο Νεοκλής Καζάζης σε διάλεξή του στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1905.

> Όλοι οι λαοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα ακολουθήσουν μια ισχυρή ελληνική προσπάθεια με ηγέτη τον ανάσσοντα, τον απόγονον του Μαρμαρωμένου Βασιληά, τον ένοπλον προφήτην των εθνικών ιδεών […] Έχομεν επίσης ανάγκην Βασιλέως ενόπλου, έχομεν ανάγκην Μονάρχου όστις να είπη: Εμπρός![152]

Χρειαζόταν ο λαός να επιστρέψει στις ρίζες του, να ανακαλύψει εκ νέου τις δικές του δυνάμεις, τους δικούς του πόρους, να απεξαρτηθεί από τον ΔΟΕ, να εξοπλισθεί, να μισήσει με πάθος τους εχθρούς του, να μην περιμένει τίποτε από την Ευρώπη, να πολεμήσει την ξενομανία και την υποτέλεια προς τη Δύση, τον «φραγκοραγιαδισμό», τον υλισμό της άνετης ζωής, τον εβραϊκού τύπου κοσμοπολιτισμό. Ήταν ο λόγος των δημοτικιστών κατά της ακινησίας αλλά και της Εθνικής Εταιρείας των αντιφιλελεύθερων εθνικιστών, του Περικλή Γιαννόπουλου και του Ίωνα Δραγούμη, που εύρισκε πρόσφορο έδαφος στο δεληγιαννικό –και όχι μόνον– ακροατήριο.[153] Έγραφε ο Περικλής Γιαννόπουλος:

> Είνε αδύνατον να αρχίση δημιουργία Ελληνικής ζωής ενόσω όλα τα πράγματα της ζωής από το πρώτον κουρέλι του λίκνου -και όλων των ιδεών- μέχρι του τελευταίου κουρελίου του τάφου, είνε ξένα. Το κτύπημα της ξενομανίας είνε το πρώτον κίνημα, ο πρώτος αγών των ποθούντων να αγωνισθούν δια μίαν αρχήν Ελλάδος (sic). Η ξενομανία είνε χωριατιά. Είνε προστυχιά. Είνε κουταμάρα. Είνε αφιλοτιμία. Είνε αφιλοπατρία. Και είνε ξυππασιά. Και είνε αμάθεια.[154]

Η κατηγορία αυτή, του «φραγκέματος» της ελληνικής ψυχής, ήταν πολύ παλαιότερη και εξαιρετικά διαδεδομένη ως έκφραση περιφρόνησης και ντροπής, για να θυμηθούμε μόνον τους στίχους του Γιώργου Ζαλοκώστα. Ήταν κάτι χειρότερο από μιμητισμό, ήταν υποταγή. Ο Παλαμάς προσπάθησε να διακρίνει τον «φραγκισμό» από τον «ευρωπαϊσμό», του πρώτου ως έν-

152. Θανάσης Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911: Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες*, Αθήνα 2003, σ. 451.

153. Μποχώτης, *ό.π.*, σσ. 407-494.

154. Περικλής Γιαννόπουλος, «Η ξενομανία», *Ο Νουμάς*, 1.5 (1903), 4.

νοιας υποτιμητικής και του δεύτερου ως συστατικού στοιχείου του ελληνισμού.[155] Όμως δεν ήταν εύκολο εγχείρημα. Την ίδια περίοδο ο Δραγούμης, φίλος καρδιακός του Γιαννόπουλου, μέσα από τον αγώνα του για τη Μακεδονία, δημιουργούσε το δικό του αυτοτελές και αυτόφυτο ελληνικό πολιτισμικό πρότυπο, όχι για να εξευρωπαΐσει την Ανατολή, αλλά για να την ενσωματώσει, απορρίπτοντας τη Δύση και το ελληνικό κράτος ως δημιούργημά της, που, μέσω του κλασικισμού και της καθαρεύουσας, είχε αναγκασθεί να ζει μια δανεική και ψεύτικη ζωή. [156]

> Εκείνη τη νύχτα που πήγα με το Σουλιώτη και το Θύμιο νύχτα σ' ένα καφενείο στο Γαλατά που τραγουδούσαν Τούρκοι, είχαμε φεύγοντας μια συζήτηση. Ο Σ. έλεγε, καθώς και το πιστεύει, ότι από την Ανατολή γίνεται και θα βγει ένα ανακάτωμα φυλετικό ανθρώπων που θα λέγονται Ανατολίτες, και τότε πια δε θα υπάρχουν Έλληνες, Εβραίοι, Βούλγαροι, Τούρκοι, Κούρδοι, Αρμένηδες κτλ. Έλεγε πως και τώρα ακόμα οι ομοιότητες μεταξύ των ανθρώπων των φυλών της Ανατολής είναι μεγαλήτερες από τις διαφορές. Ο Θύμιος το συζητούσε αυτό και γω μαζί του. Αλλά γω προπάντων άκουγα, και παρατηρούσα τη διάλυση του σημερινού Ρωμιού ανάμεσα σε δυο ιδανικά: το ιδανικό του Σ., της Βυζαντινής, της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, της Μεγάλης Ιδέας με ανατολίτικο χρώμα, και το ιδανικό του Θ., το φυλετικό, το νατσιοναλιστικό, το ελλαδικό, το ελληνικό του να μεγαλώσει η Ελλάδα, να ενωθούν μαζί της οι αλύτρωτοι με τις επαρχίες τους και να γίνει μεγαλήτερη Ελλάδα.[157]

Το όραμά του Δραγούμη ήταν εξ ορισμού αντίθετο με αυτό των φιλελεύθερων του Βενιζέλου και περιστασιακά, λόγω της απέχθειας του γερμανικού μιλιταρισμού, και με αυτό των σοσιαλιστών. Ήταν επόμενο ότι ο χώρος των εθνικιστών δημοτικιστών και όλων των ρομαντικών εθνικιστών γενικότερα να ενταχθεί στο Λαϊκό Κόμμα, απέναντι στην, κατ' αυτούς, αναβίωση του ελιτιστικού και πλουτοκρατικού τρικουπισμού, που επανερχόταν στο προσκήνιο με τον Βενιζέλο. Τούτη η διαπίστωση δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι το Λαϊκό Κόμμα, παρ' όλες τις κατά καιρούς αντιδυτικές εξάρσεις μερικών στελεχών του, στην πλειονότητά του ήταν πραγματικά αντιδυτικό, ούτε ότι ασπαζόταν το όραμα του Δραγούμη για την Ανατολή. Επικεντρωνόταν στην ανάδειξη της αξίας της «ελληνικότητας», των παραδόσεων της μικρά και

155. Varouxakis, ό.π., σ. 28 · Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 67.

156. Varouxakis, ό.π., σ. 29.

157. Βερέμης-Κολιόπουλος (επιμ.), *Αρχείο Ίωνα Δραγούμη. Φύλλα ημερολογίου Δ,΄* ό.π., σσ. 137-138.

εντίμου Ελλάδος, επενδύοντας την αναζήτηση αυτή με μια έντονα, αναλόγως των περιστάσεων, εύκολα ανακλήσιμη και αξιοποιήσιμη αντιδυτική ρητορεία. Επιχειρήματα, πάντως, δεν αντλήθηκαν μόνο από εκείνα των ενσυνείδητα αντιδυτικών στελεχών του αντιβενιζελισμού. Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα πολεμικά γεγονότα των Βαλκανικών Πολέμων είχαν δημιουργήσει ένα κεφάλαιο λαϊκών και εθνικών κατορθωμάτων και ανάλογων στερεοτύπων, το οποίο μπορούσαν να αξιοποιήσουν εξίσου: Τα άθλα των ανταρτών και των ιδιωτών παρά την κρατική «άψογη στάση», συνώνυμο του εξευτελισμού, ο θρίαμβος της πολεμικής επιλογής το 1912 παρά τις επιθυμίες των Δυνάμεων, η δόξα του ευζώνου ως βαρβάτου λαϊκού τιμωρού των εθνικών εχθρών, η καρδιά και το φιλότιμο του έλληνα πολεμιστή, άλλοτε ευαίσθητης θρησκευόμενης ψυχής κι άλλοτε αιματοβαμμένου υπερανθρώπου, η βαλκανική συμμαχία στα χνάρια του Ρήγα, ο Κωνσταντίνος ΙΒ΄ βασιλιάς στρατιώτης, μελλοντικός αυτοκράτορας απέναντι σε προαιώνιους εχθρούς, Τούρκους και Βουλγάρους, η αποστολή στην Ανατολή. Οι ίδιες πολεμικές επιτυχίες, ειδομένες από την αντίστροφη οπτική γωνία, αποτελούσαν τον θρίαμβο του αστικού ορθολογισμού, προϊόντα του οποίου ήταν, προφανώς, η κρατική, στρατιωτική και διπλωματική προπαρασκευή της Ελλάδας.

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και οι δυο πλευρές αισθάνονταν –κι ίσως ήταν-- ιστορικά δικαιωμένες και έτοιμες για ένα νέο γύρο ανατολικών θριάμβων, αλλά όχι ασχέτως ρίσκου, μεθόδου και συμμάχων. Εμπνέονταν από τον κοινό αστικό εθνικισμό της Μεγάλης Ιδέας. Δεν είχαν όμως ακόμη ομονοήσει στην ενδεδειγμένη πορεία, γιατί η χάραξή της προϋπέθετε την κατάληξη της «μεταφυσικής» διαπραγμάτευσης της ελληνικής θέσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Στις αρχές του 20ού αιώνα στο τραπέζι των ιδεών βρίσκονταν κατατεθειμένες διάφορες απόψεις, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ήταν απόλυτα διακριτές μεταξύ τους: Για ορισμένους η εικόνα της Ευρώπης ήταν συνώνυμο της πολιτισμικής παρακμής για άλλους της ανωτερότητας. Μερικοί πίστευαν ότι η ανωτερότητα της Ευρώπης οφειλόταν στις ελληνικές καταβολές της και, επομένως, η Ελλάδα ήταν ο ενδεδειγμένος εντολοδόχος της Δύσης στην Ανατολή, ενώ άλλοι διεκδικούσαν τον ίδιο ρόλο για λογαριασμό ενός διακριτού και αυτόνομου ελληνικού αλλά μη δυτικού πολιτισμού.[158] Είναι αποκαλυπτική η πρωτοβουλία του προοδευτικού περιοδικού *Γράμματα*, που εκδιδόταν στην Αλεξάνδρεια, να απευθύνει το

158. Varouxakis, ό.π., σσ. 31-32. Για την χρήση του επιχειρήματος του εκπολιτισμού της Ανατολής και την απεικόνιση της Ελλάδος ως «προσκόπου της Δύσης» από τη βενιζελική αλλά και σημαντικά μέλη της αντιβενιζελικής παράταξης κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας βλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος Τα μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1821-1922)*, Αθήνα 2016, σσ. 202-207.

καλοκαίρι του 1913 ανοιχτό ερώτημα σε μορφωμένους Έλληνες αναφορικά με τις νέες στοχεύσεις της χώρας αλλά και τη σχέση της με την Ευρώπη.[159] Η διαφορετικότητα στις απαντήσεις αποδείκνυε την ακαταστάλακτη ακόμη φάση του εθνικού αυτού προβληματισμού. Οι περισσότερες τοποθετήσεις ήταν υπέρ της αποστασιοποίησης ή έστω της εκλεκτικής επαφής με το ευρωπαϊκό πρότυπο, καθώς το ελληνικό έθνος μπορούσε, κατά την άποψή τους, να είναι αυτάρκες. «Θα δανειζούμαστε ό,τι μας χρειάζεται μα θα είμαστε λέφτεροι δανειστάδες- όχι είλωτες ξένου πολιτισμού», απάντησε ο λόγιος και ριζοσπάστης δημοτικιστής Πέτρος Βλαστός.[160] Ο θεολόγος και καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών Γρηγόριος Παπαμιχαήλ στη δική του απάντηση υπογράμμισε ότι «ο ευρωπαϊκός πήχυς είναι τελείως ακατάλληλος να καταμετρή και τα ημέτερα».[161]

Ως γνωστόν, η συζήτηση αυτή δεν σταμάτησε ούτε με το τέλος του Μεγάλου Πολέμου ούτε με την Καταστροφή. Στα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια, η μνήμη των γεγονότων του Διχασμού – επιλεκτικά πάντα και συνήθως σε περιόδους εντάσεων- συντηρήθηκε και φόρτιζε συναισθηματικά τα σχόλια για τις κρίσεις του παρόντος, με κυμαινόμενη ένταση και – όσον αφορούσε στους ξένους- με μεγαλύτερη δόση πραγματισμού.[162] Το ζήτημα της Ανατολής-Δύσης, δεν εξαλείφθηκε αλλά μεταλλάχθηκε. Δεν θα μπορούσε να γίνει και αλλιώς. Η διάλυση των μεγάλων αυτοκρατοριών, η ανάδυση του εθνικιστικού τουρκικού κράτους και η ελληνική ήττα στην Μικρά Ασία επέφερε την οριστική ακύρωση των πολιτικών προτάσεων περί ανασύστασης μιας ανατολίτικης αυτοκρατορίας. Η παρουσία, ωστόσο, ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων ενίσχυσε την ενθύμηση της «ανατολίτικης μεριάς», όπως έλεγε ο Ελύτης, του ελληνισμού. Αντίστοιχα, οι συνιστώσες του προβληματισμού για το μέλλον του ελληνισμού και την «πνευματική» του σχέση με τη Δύση επανεμφανίστηκε σε νέο πλαίσιο, περισσότερο εξωστρεφές και δυναμικό. Διάφορες ομάδες διανοουμένων, λογοτεχνών και καλλιτεχνών προασπίστηκαν ένα νέο εθνικό ιδεώδες, «ανακάλυψαν» εκ νέου τόσο «ιθαγενείς», ελληνικές, πτυχές του νεοελληνικού πολιτισμού, όσο και «ανατολίτικες» και στάθηκαν κριτικά έναντι του «παρηκμασμένου», όπως ισχυρίζονταν, δυτικού πολιτισμού. Η Ευρώπη, οράθηκε, ιδίως από τη γενιά του τριάντα, όχι απορριπτι-

159. *Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής*, Αλεξάνδρεια 1919. Σύμφωνα με το προλογικό σημείωμα, το περιοδικό είχε απευθύνει το ερώτημα σε λογίους το καλοκαίρι του 1913, περιστασιακά δημοσιεύτηκαν κάποιες απαντήσεις τα επόμενα χρόνια και όλες μαζί κυκλοφόρησαν στο εν λόγω φυλλάδιο το 1919.

160. *Έρευνα για το μέλλον της φυλής μας*, σ. 55.

161. *Έρευνα για το μέλλον της φυλής μας*, σ. 80.

162. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967,* Αθήνα 2006, σσ. 62-64.

κά, αλλά σίγουρα ανταγωνιστικά, η σχέση αντιπαρήλθε το στάδιο του «ενηλίκου» προτύπου και του «ανήλικου» μαθητευόμενου και πέρασε στη φάση διεκδίκησης ενός διάλογου μεταξύ ισότιμων μελών, και όχι μόνο.[163]

Επίλογος

Ο Εθνικός Διχασμός έχει παρουσιαστεί από τον Γιώργο Μαυρογορδάτο προ τριάντα και πλέον ετών ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης με κριτήρια γεωγραφικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά.[164] Στο επίπεδο της ιδεολογίας συνδέει συνέδεσε τον Αντιβενιζελισμό με τον «εσωστρεφή πατριωτισμό της Παλαιάς Ελλάδας και τη ρομαντική της νοσταλγία για ένα μυθικό παρελθόν» εντός των παλαιών ορίων, τα οποία εξασφάλιζαν την ενότητα πριν από τον κατακλυσμό της βενιζελικής κρατικής ολοκλήρωσης. Νομίζω πως μπορούμε να πάμε ένα βήμα παραπέρα. Ο Εθνικός Διχασμός μπορεί να θεωρηθεί και ως ένα επεισόδιο του ευρύτερου και παλαιότερου ελληνικού ιδεολογικού δράματος, της βασανιστικής και ανολοκλήρωτης επιστροφής στην Ανατολή μέσω της ευρωπαϊκής Δύσης. Φυσικά ο Διχασμός κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν προκλήθηκε από τη διαμάχη ανάμεσα στον ρομαντικό και τον φιλελεύθερο εθνικισμό. Θα ήταν επίσης λάθος να εξισώσει κανείς συλλήβδην τους φιλοβασιλικούς με τους εχθρούς της Ευρώπης και τους βενιζελικούς με τους υπερασπιστές της. Αυτό φάνηκε τόσο από τις τοποθετήσεις τους στο πρώτο μέρος της εργασίας όσο και από την περιγραφή του ιδεολογικού τοπίου στο δεύτερο μέρος της. Δεν επρόκειτο ακριβώς για μια διπολική σύγκρουση, όχι μόνον γιατί υπήρχαν περισσότερες των δυο εκδοχές της Δύσης αλλά και λόγω της χρήσης δυτικότροπων επιχειρημάτων από τους «Ανατολιστές».[165]

Η Ευρώπη, δυτική, κεντρική ή ανατολική, δεν μπορούσε να παραγραφεί συλλήβδην όσο κι αν γινόταν επίκληση του ελληνικού συμφέροντος. Προσέλαβε όμως ο Διχασμός από τη διαμάχη αυτή περί του ελληνικού «προσανατολισμού» επιλεκτικά όποια επιχειρήματα ήταν απαραίτητα για να δοθεί ένα βαθύτερο νόημα στις στρατιωτικές και πολιτικές επιλογές. Η ελληνι-

163. Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του Τριάντα. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα 2011, σσ. 256-269. Βλ. και τις παρατηρήσεις της Κατερίνας Πάπαρη, *Ελληνικότητα και αστική διανόηση, στον Μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*, Αθήνα 2017, σσ. 105-106.

164. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Ο Διχασμός ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης», στο Δημήτρης Γ. Τσαούσης (επιμ.), ό.π., σσ. 69-78. Βλ. επίσης την προσέγγιση του Μποχώτη, «Εσωτερική Πολιτική 1900-1922», σσ. 93-100.

165. Kitromilidis, «Europe and the Dilemmas of Greek Conscience», σσ. 11-13.

κή βασιλεία ή αυτοκρατορία, ο φεντεραλισμός, η ρητορική εναντίον του δυτικού πολιτισμού, είτε των ιμπεριαλιστών είτε των μιλιταριστών, η παρακμή του φιλελληνισμού, η αναίρεση της υποτέλειας στις Δυνάμεις, η σημασία των πολιτισμικών δεσμών στην Ανατολή και η ευρωπαϊκής χροιάς ιδεολογική τους υπονόμευση, η ανεξαρτησία του ελληνικού πολιτισμού, η καταδίκη της μίμησης των Ευρωπαίων, ο λεβαντινισμός ως ασθένεια, η σημασία του δημώδους πολιτισμού, η κριτική του καπιταλισμού και της ελληνικής πλουτοκρατίας ήταν όροι μιας εν εξελίξει μακράς συζήτησης εθνικιστών, σοσιαλιστών και δημοτικιστών, η οποία προφανώς έπρεπε να προσαρμοστεί, μερικές φορές άκομψα, στις τρέχουσες πολεμικές συμμαχίες αλλά και στις ανατροπές που σημειώθηκαν αμέσως μετά τη λήξη του Πολέμου σε βάρος της Ελλάδας. Η συζήτηση όμως αυτή, αν και πέρασε ασχολίαστη ως τώρα, ήταν πολύ πιο ουσιώδης κατά την άποψή μας. Δεν είναι παρακινδυνευμένο να ισχυριστεί κανείς ότι τελικά, με τη δριμύτητα και την απλότητά της, υπέταξε και αφομοίωσε στο δικό της σχήμα τα διπλωματικά και πολιτικά διλήμματα της Ελλάδας και ότι ενίσχυσε γενικώς την αντιδυτική κριτική σε μια στιγμή που ο φιλελευθερισμός φαινόταν να θριαμβεύει. Κληροδότησε, άλλωστε, στο ελληνικό φαντασιακό εμπειρίες και επιχειρήματα τα οποία επηρέασαν, ως ένα βαθμό, τις συζητήσεις (τουλάχιστον) του μεσοπολέμου περί ελληνικότητας και ευρωπαϊκότητας. Το 1937 σε δοκίμιό του ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αναγνώρισε τον Περικλή Γιαννόπουλο ως τον σημαντικότερο πρόδρομο προασπιστή του «ελληνικού πολιτισμού». Υπογράμμισε, όμως, ότι το λάθος του ήταν ότι «βλαστήμησε την Ευρώπη». Για τον πατρινό στοχαστή η πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας δεν μπορούσε παρά να γίνει μέσα στην Ευρώπη: «δεν θα ξαναγεννηθούμε πάρα μόνο μέσα στην Ευρώπη» επεσήμανε και, σαν κάπως φευγαλέα, συμπλήρωσε: «Για να τη σώσουμε».[166]

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ - ΜΑΡΙΑΝΝΑ Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

166. Πάπαρη, ό.π., σ. 106, όπου και το σχετικό παράθεμα.

Ελληνικά 68 (2018-2019)

ΣΥΝΤΟΜΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΡΕΤΤΑΚΟΥ

Όπως είχε την ευκαιρία να υποστηρίξει ο υπογραφόμενος σε παλαιότερο συναφές άρθρο του,[1] «πολλοί μελετητές έχουν ξεχωρίσει από τους ποιητές της λεγόμενης Γενιάς του Τριάντα μια λογοτεχνική τετράδα, την οποία μάλιστα συνηθίζουν να τη μνημονεύουν ανά ζεύγη: στη μια πλευρά βρίσκονται οι Γιώργος Σεφέρης και Οδυσσέας Ελύτης και στην άλλη οι Γιάννης Ρίτσος και Νικηφόρος Βρεττάκος. Μολονότι θα ήταν άδικο να περιορίσει κανείς την ανανέωση της νεοελληνικής ποιητικής παράδοσης, μέσω της δημιουργικής αφομοίωσης ποικίλων τεχνοτροπιών και τάσεων στις οποίες δόθηκε η ελληνική τους εκδοχή, στους τέσσερις αυτούς λογοτέχνες, δεν θα ήταν άστοχο να υποστηριχθεί η άποψη πως οι προμνημονευθέντες άνοιξαν δρόμους, ώστε ο νεωτερικός ελληνικός λόγος, «απαλλαγμένος από τους ασφυκτικούς ορθοπεδικούς νάρθηκες των παραδοσιακών μορφοπλαστικών κανόνων και μπολιασμένος με τα σύγχρονα ξένα ρεύματα είδε την ακτίνα δράσης του να εκτείνεται σε ολότελα παρθένες περιοχές».[2] Ωστόσο, ενώ για τουλάχιστον δύο από τους τέσσερις συγκεκριμένους ποιητές διαθέτουμε πολύ σημαντικές κριτικο-βιογραφικές[3] και για τους τρεις εξ αυτών συ-

1. Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Ο ποιητής Νικηφόρος Βρεττάκος: Όψεις μας ερασικίνδυνης διαδρομής (Σκόρπιες σκέψεις ενός αναγνώστη)», στον τόμο: *Στης μνήμης το διάστημα. Νικηφόρος Βρεττάκος*, Αθήνα, «Ποταμός», 2012, σσ. 147-167, σ. 17.

2. Κώστας Κουλουφάκος, «Τα κοινωνικά στοιχεία στην ποίηση του Νικηφόρου Βρεττάκου», στο: *Νικηφόρος Βρεττάκος, Μελέτες για το έργο του*, Αθήνα, «Διογένης», 1976, σσ. 207-208, όπου και τα ακόλουθα: «Μπορούμε άφοβα να πούμε πως ολόκληρο σχεδόν το ποιητικό οικοδόμημα της τελευταίας εικοσαετίας [το εν λόγω δοκίμιο του Κουλουφάκου δημοσιεύεται στα 1956] στηρίχτηκε πάνω στα θεμέλια που άνοιξαν και στα διδάγματα που έδωσαν οι τέσσερες αυτοί ποιητές [Σεφέρης, Ελύτης, Ρίτσος, Βρεττάκος]. Χάρη στο έργο τους ο ποιητικός μας λόγος ανανεώθηκε και απόχτησε την ικανότητα να εκφράσει τα καινούργια στοιχεία που έφερνε η εποχή μας. […] Και μόνο το γεγονός ότι οι καινούργιοι ποιητικοί τρόποι επιβλήθηκαν σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα, αποτελεί την καλύτερη επιβεβαίωση. […] Το κατόρθωμα δεν είναι μικρό. Κι αν θέλαμε να το ορίσουμε με δυο λέξεις, θα λέγαμε πως οι τέσσερες αυτοί ποιητές άνοιξαν δρόμους».

3. Ως προς τον Γιώργο Σεφέρη, βλ. εντελώς ενδεικτικά, Roderick Beaton, *George Seferis - Waiting for the Angel: A Biography*, New Haven, CT, Yale University Press 2003, και Ρόντρικ Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης: Περιμένοντας τον Άγγελο. Βιογραφία*, μτφρ Μίκα Προβατά – επιμ. σειράς Τάκης Θεοδωρόπουλος, Αθήνα, «Ωκεανίδα», 2003· ως προς τον Γιάννη Ρίτσο, βλ.

γκροτημένες βιβλιογραφικές[4] εργασίες, καθώς και φιλολογικά επιμελημένες εκδόσεις του έργου τους,[5] παραμένει βασικό ερευνητικό ζητούμενο η βιβλιογράφηση του Βρεττάκου, παράλληλα με τη συστηματική καταγραφή του αρχείου του, τη συγκεντρωτική έκδοση των γραπτών του και τη σύνταξη της βιογραφίας του, που ενδιαφέρον θα ήταν να έχει μυθιστορηματική μορφή, λόγω του πολυκύμαντου και «ερασικίνδυνου»[6] βίου του, και να εντάσσει τα καθέκαστα της ζωής του στα ποικίλα συμφραζόμενα των χώρων που έζησε.

Βάση για τη συγκρότηση της βιβλιογραφίας του Βρεττάκου, της συνολικής αποκαταστημένης έκδοσης όσων έγραψε και της βιογραφίας του θα αποτελέσουν, ανάμεσα σε πολλές άλλες, οι συναφείς φιλολογικές συμβολές των Αθανάσιου Ν. Γκότοβου,[7] Γεωργίας Κακούρου-Χρόνη,[8] Κώστα

πρόχειρα, Αγγελική Κώττη, *Γιάννης Ρίτσος: Ένα σχεδίασμα βιογραφίας*, επιμ. Ελένη Κεχαγιόγλου, Αθήνα, «Ελληνικά Γράμματα», [1]1996, [2]2009. Και για τους τρεις, ωστόσο, αυτούς ποιητές διαθέτουμε εκτεταμένες συναγωγές κριτικών κειμένων που τους αφορούν, συνοδευόμενες από αντίστοιχες εισαγωγές με βιοεργογραφικά δεδομένα· βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σεφέρη. Συναγωγή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996· Mario Vitti (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999· Δημήτρης Κόκορης (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Γιάννη Ρίτσου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

4. Για τον Γιώργο Σεφέρη, βλ. ενδεικτικά την πρόσφατη συμβολή του Δημήτρη Δασκαλόπουλου, *Βιβλιογραφία Γιώργου Σεφέρη (1922-2016)*, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2016· για τον Οδυσσέα Ελύτη, βλ. τις συμβολές: Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης - Βιβλιογραφία 1935-1971*, συνεργασία Αγγελικής Γαβαθά, Αθήνα, «Ίκαρος», 1977 και Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Οδυσσέα Ελύτη (1971-1992)*, Αθήνα, Εταιρεία Συγγραφέων, 1993· για τον Γιάννη Ρίτσο, βλ. χαρακτηριστικά την εξαιρετική συμβολή της Αικατερίνης Μακρυνικόλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου 1924-1989*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, 1993.

5. Βλ. εντελώς ενδεικτικά, ιδίως ως προς το ποιητικό τους έργο, τους τόμους: Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα. Νέα έκδοση*, επιμ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Αθήνα, «Ίκαρος», 2014· Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, καλλιτεχνική επιμ. Ιουλίτα Ηλιοπούλου, τυπογραφική επιμ. Γιάννης Η. Χάρης, Αθήνα, «Ίκαρος», 2002· Γιάννης Ρίτσος, *Ποιήματα*, τ.τ. Α΄-ΙΔ΄ (οι τ.τ. ΙΒ΄, ΙΓ΄, ΙΔ΄ σε επιμ. της Αικατερίνης Μακρυνικόλα), Αθήνα, «Κέδρος», 1961-2007.

6. Για τον όρο, πρβ. Παναγιώτης Βρεττάκος, *Ερασικίνδυνος βίος*, Αθήνα, «Διογένης', 1981.

7. Βλ. Αθανάσιος Ν. Γκότοβος, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, πρόλογος του Vincenzo Rotolo, Αθήνα, Εκδόσεις Φιλιππότη, 1989.

8. Βλ. Γεωργία Κακούρου-Χρόνη, «Χρονολόγιο Νικηφόρου Βρεττάκου 1912-1991» και «Εργογραφία Νικηφόρου Βρεττάκου. Αυτοτελείς εκδόσεις (Δεκέμβριος 1929-Δεκέμβριος 1991)» στον τόμο *Μνήμη του ποιητή Νικηφόρου Βρεττάκου (1912-1991)*, επιμ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, Αθήνα 1993, σσ. 15-38 και 571-642,αντίστοιχα. Το «Χρονολόγιο» Βρεττάκου από την Κακούρου-Χρόνη και στον τόμο *Στης μνήμης το διάστημα* ..., ό.π. (σημ. 1), σσ. 13-89. Βλ. ακόμη, την «Εργογραφία» και τη «Βιβλιογραφία» του ποιητή από το Αρχείο Νικηφόρου Βρεττάκου, *Στης μνήμης το διάστημα*, αυτ., σσ. 173-204.

Δρογκάρη και Ευαγγελίας Μπέτα-Δρογκάρη[9] και Γιώργου Ανδρειωμένου,[10] όπως και η τρίτομη έκδοση των ποιημάτων του[11] και οι πάμπολλες δημοσιεύσεις των γραπτών του που επιμελήθηκε ο ίδιος,[12] είτε κυκλοφόρησαν μετά τον θάνατό του,[13] καθώς και το έργο του, *Οδύνη. Αυτοβιογραφικό χρονικό*.[14] Σημαντική ώθηση στην εκπόνηση επιστημονικά έγκυρων εργασιών για τον Λάκωνα δημιουργό θα δώσει η συστηματική καταγραφή του πλούσιου Αρχείου του, που έχει δωριθεί στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Σπάρτης: η δημοσίευση του σχετικού καταλόγου, θα είναι μια πρωτοβουλία που θα βοηθήσει τους ενδιαφερόμενους ερευνητές να εντοπίσουν εύκολα τί έχει συγκεντρωθεί εκεί από τα γραπτά του δημιουργού σε χειρόγραφη και έντυπη μορφή και τί απόκειται σε αυτό από τη Βιβλιοθήκη του και τις δημοσιευμένες κρίσεις που αφορούν το πολυσχιδές έργο του. Η πρωτοβουλία αυτή ανήκει, πρωτίστως, στο «Αρχείο Βρεττάκου», το οποίο θα πρέπει να εμπλέξει, με πνεύμα αφιλαύτου συνεργασίας, κατάλληλα καταρτισμένο προσωπικό, έμπειρο στη σχετική καταγραφή και καταλογογράφηση –ίσως στο πλαίσιο ενός χρηματοδοτούμενου ερευνητικού έργου.[15]

Ως προς τη *Βιβλιογραφία* του, θα πρέπει να διακρίνεται από τις τρεις αρετές που καθόρισε ήδη από τη δεκαετία του 1930 ο Ιωάννης Συκουτρής για κάθε άρτια συναφή εργασία: να είναι *πλήρης*, *ακριβής* και *εύχρηστη*.[16]

---

9. Βλ. Ευαγγελία Μπέτα-Δρογκάρη - Κώστας Δρογκάρης, *Νικηφόρος Βρεττάκος και Γύθειο. Από τα πρώτα του Ποιήματα μέχρι την τελευταία Ποιητική Συλλογή*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2013.

10. Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Ανιχνεύοντας τον πρώιμο Βρεττάκο (Με αφορμή ένα μαθητικό του τετράδιο)*, Αθήνα, «Ποταμός», 2015.

11. Βλ. Νικηφόρου Βρεττάκου, *Τα ποιήματα*, ττ. 1-3, Αθήνα, «Τρία Φύλλα», 1991-1999 (οι τόμοι εκδομένοι με αντίστροφη σειρά: ττ. 1-2 το 1999, τ. 3 το 1991).

12. Βλ. σχετικά, Γεωργία Κακούρου-Χρόνη, «Εργογραφία Νικηφόρου Βρεττάκου. Αυτοτελείς εκδόσεις (Δεκέμβριος 1929-Δεκέμβριος 1991)», ό.π. (σημ. 8), σσ. 571-642.

13. Κυρίως από τις εκδόσεις «Ποταμός», σε επιμέλεια διαφόρων φιλολόγων και μελετητών (βλ. πρόχειρα τον ιστοχώρο: *www.potamos.com.gr*, επίσκεψη: 08.04.2018).

14. Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, *Οδύνη. Αυτοβιογραφικό χρονικό*, πρόλογος Κώστας Βρεττάκος, Αθήνα, «Πόλις», ²2000.

15. Η δημιουργία από το «Αρχείο Βρεττάκου» ιστοσελίδας και προβολής του ποιητή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, μαζί με σποραδικές ψηφιοποιήσεις εξωφύλλων από βιβλία του και παράθεση συναφούς με αυτόν εικονογραφικού και άλλου πληροφοριακού υλικού βοηθούν μεν στη διατήρηση της μνήμης του και παρακινούν την περιέργεια του χρήστη, αλλά δεν παρέχουν ουσιαστική βοήθεια στον ερευνητή, ο οποίος χρειάζεται να έχει αυτοψία του σχετικού υλικού που απόκειται στον φορέα αυτό, ο οποίος φιλοξενείται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Σπάρτης.

16. Βλ. συναφώς, Ιωάννης Συκουτρής, «Η βιβλιογραφία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Εξ αφορμής ενός βιβλίου», *Ιόνιος Ανθολογία* 7 (1933) 84-87, 133-136, και 8 (1934) 57-58 (κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο· αναδημοσιεύτηκε στον τόμο *Ιωάννης Συκουτρής, Μελέται και Άρθρα*, φιλολογική επιμ. Νάσος Δετζώρτζης, Αθήνα, «Εκδόσεις του Αιγαίου»,1956 (και φω-

Με το πρώτο εννοείται όχι απλώς να μη λείπουν από αυτήν ουσιώδη λήμματα, αλλά να περιλαμβάνει όσα περισσότερα συγκεντρωθούν· η δεύτερη αρετή θεωρείται, έτσι και αλλιώς, *εκ των ων ουκ άνευ*· για την τρίτη, τέλος, αποτελεί πάγια πεποίθηση του γράφοντος ότι, πέρα από τον διαχωρισμό σε *εργογραφία* (όπου συνήθως οι εγγραφές ακολουθούν θεματική και χρονολογική κατάταξη) και *βιβλιογραφία* (όπου περιλαμβάνονται οι κρίσεις τρίτων για τη ζωή και το έργο του βιβλιογραφούμενου), κάθε αναγραφή πρέπει να συνοδεύεται από επιγραμματικό σχολιασμό. Η κατάταξη των λημμάτων είναι προτιμότερο να ακολουθήσει τάξη χρονολογική και να συνοδεύεται από αναλυτικά αλφαβητικά ευρετήρια, ώστε να μπορεί ο ερευνητής να εξαγάγει στατιστικά δεδομένα και να παρακολουθεί την εξέλιξη κάθε ενότητας διαχρονικά.

Ως προς την *έκδοση των έργων* του, αυτή θα πρέπει να περιλαμβάνει το *σύνολο* των γραπτών του, τόσο των εκδεδομένων, όσο και αυτών που βρίσκονται σε χειρόγραφη μορφή, ξεκινώντας από τα ποιήματα της μαθητικής περιόδου του και σεβόμενη απόλυτα τις *ορθογραφικές επιλογές* του ίδιου. Πρωταρχική θέση, βέβαια, μπορεί να κατέχουν οι ποιητικές συνθέσεις του, αλλά την εικόνα του ως δημιουργού θα τη συμπληρώσουν τα πεζά του, τα χρονογραφήματά του, τα δοκίμιά του, οι κριτικές του, οι μεταφράσεις του και η αλληλογραφία του, θα επιτρέψουν μιαν *εις βάθος συνολική ανάγνωσή του*. Μια τέτοια απόπειρα θα μπορούσε να υλοποιηθεί με δύο, κυρίως, τρόπους: είτε να ληφθεί ως βάση η *τελευταία εγκεκριμένη από τον ίδιο* μορφή των κειμένων του (όπου αυτή υπάρχει, ιδίως στα ποιήματα), με τοποθέτηση, σε υπόμνημα ή σε παράρτημα, όλων των *διαφορετικών εκδοχών* τους, είτε, ενδεχομένως, με *συνολική επανέκδοση* των γραπτών του, χρονολογικά ανά θεματικές κατηγορίες, με βάση την *αρχική τους μορφή* και με επισήμανση, σε οικεία σχόλια, όσων εξ αυτών παραδίδονται και σε άλλη μορφή.

Βασικό πλεονέκτημα της πρώτης επιλογής είναι ότι θα αποτυπώνει την *οριστική-τελική βούληση* του δημιουργού σε κάθε εκδιδόμενο γραπτό του, ενώ παράλληλα θα παρέχει τη δυνατότητα στον μελετητή να παρακολουθεί, μέσω του φιλολογικού υπομνήματος, όλες τις διαφορετικές γραφές που ο ίδιος ο Βρεττάκος επέλεξε κατά καιρούς για το ίδιο κείμενο· ενδεχόμενα μειονεκτήματά αυτής της εκδοτικής τακτικής θα μπορούσαν να θεωρηθούν αφενός το ότι ο μη ειδικός αναγνώστης της έκδοσης αυτής θα δυσκολεύεται αρκετά να παρακολουθήσει το υπόμνημα, το οποίο, σε αρκετές περιπτώσεις, μπορεί να είναι εκτεταμένο και κάπως περίπλοκο, αφετέρου το ότι σε

τομηχανική ανατ. Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας - Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, 1982, σσ. 319-328].

κάποιες συλλογές ποιημάτων, κυρίως, θα λείπουν κάποια κείμενα που επέλεξε ο ποιητής να παραλείψει σε μεταγενέστερες επανεκδόσεις τους. Στα υπέρ της δεύτερης λύσης θα σημειώναμε ότι θα αποτύπωνε τη διαχρονική πορεία των έργων του Βρεττάκου στη μορφή / στις μορφές που αυτός επέλεξε να τα δημοσιεύσει σε κάθε περίοδο της συγγραφικής του δράσης· στα κατά θα μπορούσαν να συνυπολογιστούν, πέρα από τη μεγαλύτερη έκταση που θα καταλάμβανε το εκδοτικό εγχείρημα, και από το ότι θα παραμεριζόταν η τελική επιθυμία του ποιητή, η δυσκολία που θα αντιμετώπιζε ο χρήστης στην επισήμανση των διαφορών που εμφανίζουν πολλά κείμενα μεταξύ τους, από τη στιγμή που ο λογοτέχνης επέλεξε να τα συμπεριλάβει, αναθεωρημένα και ξαναδουλεμένα, σε διαδοχικές αναδημοσιεύσεις τους.

Το πράγμα κάθε άλλο παρά απλό είναι: όσο και αν η *τελική βούληση* του δημιουργού, τουλάχιστον κατά την πάγια φιλολογική-εκδοτική πρακτική, πρέπει να γίνεται σεβαστή, θα υπάρξουν και περιπτώσεις στις οποίες ο εκδότης θα αναρωτηθεί μήπως αυτή η «προσήλωση» μπορεί, τελικά, και να δίνει στρεβλή εντύπωση ως προς κάποιες όψεις ή/και φάσεις του έργου του συγγραφέα· για παράδειγμα, ο ίδιος ο Βρεττάκος επέλεξε, από τα 31 συνολικά ποιήματα που περιείχε η πρώτη του ποιητική συλλογή *Κάτω από σκιές και φώτα*,[17] να περιλάβει μόλις 2 στον πρώτο τόμο της οριστικής συγκεντρωτικής έκδοσης των ποιημάτων του,[18] αλλάζοντας μάλιστα τον τίτλο σε ένα εξ αυτών[19]. Αν και ο δημιουργός νομιμοποιείται να αναθεωρεί τα έργα του και το εκδοτικό τους «σερβίρισμα», μήπως μια τέτοια υστερότερη επιλογή αλλοιώνει δραστικά το πραγματικό περιεχόμενο της συγκεκριμένης συλλογής, σε σχέση με την αρχική μορφή της, δίνοντας την εντύπωση στον τωρινό αναγνώστη ότι περιοριζόταν σε μόλις δύο ποιήματα; Και πώς πρέπει να χειριστεί το ζήτημα ο μελλοντικός φιλολογικός εκδότης του ποιητικού έργου του Βρεττάκου; Θα μείνει στη σχολιασμένη αναπαραγωγή των δύο ποιημάτων, παραθέτοντας σε παράρτημα τα υπόλοιπα της παραπάνω αρχικής συλλογής του, ή θα αναπαραγάγει το σύνολο της τελευταίας, ακολουθώντας χρονολογική κατάταξη με βάση την πρώτη δημοσίευση των έργων –κάτι που και ο ίδιος ο ποιητής επέλεξε– και σημειώνοντας στα οικεία σχόλια τα ποιή-

17. Βλ., σχετικά, Νικηφόρου Κ. Βρεττάκου, *Κάτω από σκιές και φώτα. Ποιήματα*, Αθήνα, Τύποις «Τέχνη», Δεκέμβριος 1929, σελ. 47+1λ. (τώρα επανεκδομένα και σχολιασμένα από τον Γιώργο Ανδρειωμένο, *Ανιχνεύοντας τον πρώιμο Βρεττάκο…*, ό.π. (σημ. 10), σσ. 117-156, 175-177.

18. Βλ. συναφώς, Νικηφόρου Βρεττάκου, *Τα ποιήματα*, τόμος πρώτος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 13-14.

19. Βλ. το τιτλοφορούμενο: «Δίχως πανί», ό.π., σ. 13, το οποίο στην έκδοση του 1929 (σ. 15) ήταν οι πρώτοι τέσσερις στίχοι της ενότητας ΙΙ από το ποίημα «Του φίλου που προσπέρασε» (σ. 15).

ματα που ξεχώρισε ο λογοτέχνης; Θα μπορούσαν να δοκιμαστούν και οι δύο παραπάνω λύσεις, με όσα πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα μνημονεύσαμε. Το βέβαιο είναι ότι, με κάποιο τρόπο, ο τωρινός χρήστης θα πρέπει να πληροφορείται επακριβώς τα σχετικά δεδομένα.

Από την άλλη, κατά πόσο ο σημερινός αναγνώστης και μελετητής του έργου του μπορεί να βασιστεί πλήρως στην υφιστάμενη συγκεντρωτική έκδοση των έργων του Βρεττάκου; Ένα ενδεικτικό παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό:

Στο οικείο σημείο του πρώτου τόμου των *Ποιημάτων,*[20] παρατίθεται ως τελευταίο ποίημα από τη συλλογή *Κατεβαίνοντας στη σιγή των αιώνων* ένα επτάστιχο που τιτλοφορείται: «Ιερή μνήμη» και φέρει αφιέρωση «Στο Θέμο Αμούργη». Ωστόσο, στην πρώτη έκδοση αυτού του ποιητικού βιβλίου του Βρεττάκου, που κυκλοφόρησε το 1933,[21] δεν υπάρχει τέτοιος τίτλος ή στίχοι που να θυμίζουν το προαναφερθέν ποίημα· άλλωστε, πώς θα μπορούσε να έχει συμβεί κάτι τέτοιο, όταν αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε σε τοπική εφημερίδα του Γυθείου, τον Ιούλιο της επόμενης χρονιάς, ως δεκατετράστιχο με τον τίτλο «Στο Θέμο Αμούργη»; Κατόπιν, το συγκεκριμένο ποίημα τυπώθηκε επτά φορές, τουλάχιστο, σε άλλα βιβλία του Βρεττάκου, έως ότου παραδοθεί, ως επτάστιχο πια, στην εγκεκριμένη από τον ίδιο τελική μορφή. Η ιστορία και οι παραλλαγές του σχετικού κειμένου είναι αρκετά διαφωτιστικές ως προς τις δυσκολίες που θα αντιμετωπίσει ο μελλοντικός επιμελητής μιας φιλολογικά αποκαταστημένης έκδοσης των έργων του δημιουργού· ας παρατεθούν εδώ τα συναφή δεδομένα, προκειμένου να φανεί του λόγου το αληθές.

Όπως ειπώθηκε, η πρώτη μορφή του ποιήματος τυπώθηκε το καλοκαίρι του 1934 στην εφημ. *Λακωνία*[22] και εκτείνεται σε δεκατέσσερις στίχους:

Πόσο της καλωσύνης σε ωμορφαίνει
Η φωτεινή που ντύνει σε στολή!
Σα χρυσαφένια τώρα ανατολή
Επάνω απ' το νεκρό μου είνε γερμένη.

5 *Κι' όπως η νύχτα τώρα εξοργισμένη*
Τις πύλες του εγκεφάλου μου σφαλεί,

20. Βλ. *Νικηφόρου Βρεττάκου*, *Τα ποιήματα*, τ. 1, ό.π. (σημ. 11), σ. 30.

21. Τα πλήρη στοιχεία του: Νικηφόρος Βρεττάκος, *Κατεβαίνοντας στη σιγή των αιώνων*, Αθήνα, Αριστείδης Ν. Μαυρίδης, 1933, σ. 71.

22. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Στο Θέμο Αμούργη», εφ. *Λακωνία*, 8.7.1934. Διατηρείται η ορθογραφία των πρώτων δημοσιεύσεων, αν και επιλέγεται, εδώ, όπως και στα παρακάτω παραθέματα, το μονοτονικό σύστημα.

Κι' ο χρόνος στους βυθούς του με καλεί
Βαθειά μου μόνο ο οίχτος σου ανασαίνει.
Θάθελα πριν για τ' άπειρο κινήσω
10 *Στην αγκαλιά του στίχου να σε κλείσω*
Κι' όταν οι αιώνες που έρχονται, αλλοιούν
Και μηδενίζουν όσα βλέπεις μπρος σου
Γίγαντες μπρος στον ήλιο, θα φρουρούν
Οι στίχοι μου τον τάφο το δικό σου.

Μάλιστα, ο καλλιτέχνης Θέμος Αμούργης, που τότε παραθέριζε στο Γύθειο και στον οποίο, ο Βρεττάκος, μεταξύ άλλων, αφιέρωσε τη συλλογή *Η επιστολή του κύκνου*,[23] καθώς και ένα τουλάχιστον ακόμη ποίημα,[24] έσπευσε να απαντήσει άμεσα και με τρόπο ευρηματικό στο δεκατετράστιχο του νεαρού Λάκωνα φίλου του, από τις στήλες του ίδιου εντύπου:

Αν του ήλιου σου βασίλεψαν η αχτίδες
Κι' αν η νυχτιά τον ίσκιο σου φιλεί
Και την ψυχή σου σχίζουνε ρυτίδες
Θανάτου, που κοντά του σε καλεί,

5 *Η σκοτεινή σου χώρα καταιγίδες*
Και χείμαρρους φωτός μέσα της κλει,
Που πέρα απ' του καιρού τις αλυσσίδες,
Σε μάτια νέα, τη λάμψη θ' αναλή.

Ποιος δεν θα με ζηλέψη αφού με κλείνεις
10 *Μέσα στου στίχου σου την ωμορφιά,*
Και λόγχες από χρόνο θα μου στήνης
Στην άφεγγη νυχτιά μου, ορθά καρφιά,
Που θα φρουρούν την κάσσα μου στα ερέβη
Όταν κι' αυτός ο ήλιος θ' αργορέβη;[25]

23. Βλ. Νικηφ. Βρεττάκος, *Η επιστολή του κύκνου*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1937, σ. [3]: «Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΚΥΚΝΟΥ | ΘΕΛΩ ΝΑ ΜΕΙΝΕΙ ΔΕΜΕΝΗ | ΜΕ Τ' ΟΝΟΜΑ Τ' ΑΔΕΛΦΟΥ | ΜΟΥ ΘΕΜΟΥ ΑΜΟΥΡΓΗ».

24. Εκτός από αυτό που συζητείται εδώ, βλ. και Νικηφόρος Βρεττάκος, *Ο Ταΰγετος και η σιωπή*, Πειραιάς, Τα Πειραϊκά Χρονικά, 1949, σσ. 36-37, όπου το αφιερωμένο «*ΣΤΟ ΘΕΜΟ ΑΜΟΥΡΓΗ*» ποίημα «Γράμμα» καταλήγει ως εξής: «Τίποτε άλλο, Θέμο μου. Όπως πάντα | Πεζοπορώντας για τη γη του ήλιου, σε χαιρετώ | Με το φτερό της λύπης μου» (σ. 37).

25. Θέμος Αμούργης, «Στον Νικηφ. Βρεττάκο (Απόκριση)», εφ. *Λακωνία*, 15.7.1934, με την ένδειξη: «Γύθειον, Ιούλιος 1934».

Την επόμενη χρονιά, ο Νικηφόρος Βρεττάκος, νιώθοντας τα ίδια βαθιά αισθήματα φιλίας για τον Αμούργη, αποφασίζει να περιλάβει το συγκεκριμένο ποίημα στη συλλογή του *Οι γκριμάτσες του ανθρώπου*, διατηρώντας την ίδια, πάνω-κάτω,[26] στιχουργική φόρμα, αλλά έχοντας ήδη επιφέρει κάποιες μικρές αλλαγές στον τίτλο, σε σημεία στίξης, όπως και σε λέξεις, οι οποίες σημειώνονται εδώ με έντονα στοιχεία:

Πόσο της καλωσύνης σε ομορφαίνει
*Η φωτεινή **σου, ιπποτική,** στολή.*
*Σα χρυσαφένια, **φίλε,** ανατολή*
*Επάνω απ' το νεκρό μου **κατεβαίνει**.*

Κι' όπως η νύχτα τώρα εξοργισμένη
***Το δρόμο προς το μέλλον μού** σφαλεί,*
*Κι' ο χρόνος **στο βυθό** του με καλεί,*
Βαθειά μου, μόνο ο οίχτος σου ανασαίνει.

Θάθελα πριν για τ' άπειρο κινήσω
Στην αγκαλιά του στίχου να σε κλείσω.
Κι' όταν οι αιώνες που έρχονται, αλλοιούν

Και μηδενίζουν όσα βλέπεις μπρος σου.
***Φύλακες** μπρος στον ήλιο, **να** φρουρούν*
*Οι στίχοι μου τον τάφο **τον** δικό σου.*[27]

Ωστόσο, όταν το 1940 αποφασίζει ο ποιητής να τυπώσει τη δεύτερη έκδοση της ίδιας συλλογής του, σε *τελειωτική μορφή*, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στο εξώφυλλο, οι δεκατέσσερις στίχοι έχουν περιοριστεί στους μισούς (ήτοι στους τελευταίους έξι συν έναν), οι οποίοι, ξαναδουλεμένοι, τιτλοφορούνται, πλέον, «Ιερή μνήμη» και είναι αφιερωμένοι «*Στο φίλο Θέμη Αμούργη*»:

***Ήθελα,** πριν **μες** τ' άπειρο **σιωπήσω**,*
***Στο αιώνιο φως δυο στίχων** να σε κλείσω.*

26. Ενώ έχει διατηρήσει τον αρχικό διαχωρισμό σε δύο τετράστιχες στροφές, έχει επιλέξει να χωρίσει σε δύο τρίστιχα τους τελευταίους έξι στίχους (που προηγουμένως τυπώνονταν σε μία στροφή), ώστε να καθίσταται εμφανέστερο στον αναγνώστη πως πρόκειται για σονέτο.

27. Στον ευγενή καλλιτέχνη κ. Θέμο Αμούργη», στη συλλογή Νικηφόρος Βρεττάκος, *Οι γκριμάτσες του ανθρώπου*, Αθήνα 1935, σ. 61.

Κι' όταν οι αιώνες που έρχονται, αλλοιούν
Και μηδενίζουν ***τα*** *όσα βλέπεις μπρος σου,*
5 *Φύλακες μπρος στον ήλιο,* ***ν' αγρυπνούν***
Και με υψωμένες λόγχες να φρουρούν
Δυο *στίχοι μου τον τάφο τον δικό σου.*[28]

Δεκαπέντε έτη αργότερα, τυπώνεται νέα εκδοχή του συζητούμενου κειμένου στη συγκεντρωτική έκδοση που θα κυκλοφορήσει ο Βρεττάκος και θα περιλαμβάνει ποιήματά του της περιόδου 1929-1951· ο τίτλος θα παραμείνει «Ιερή μνήμη», η αφιέρωση στον Αμούργη θα έχει αφαιρεθεί, η έκταση του ποιήματος θα έχει μικρύνει κατά έναν στίχο, ενώ δεν θα λείπουν και ορισμένες φραστικές αλλαγές, ειδικά ως προς τον προτελευταίο στίχο, στον οποίο ο ποιητής, συνδυάζοντας κατά κάποιο τρόπο τους στ. 5-6 της εκδοχής του 1940, επανέρχεται κατ' ουσίαν στη διατύπωση που είχε επιλέξει για τον στ. 13 της μορφής του 1935:

Ήθελα, πριν μες ***στ' άπειρο*** *σιωπήσω,*
στο αιώνιο φως δυο στίχων να σε κλείσω.
Κι' όταν οι αιώνες που έρχονται αλλοιούν
και μηδενίζουν τα όσα βλέπεις μπρος σου,
5 ***φύλακες μπρος στον ήλιο να φρουρούν***
δυο στίχοι μου τον τάφο ***το*** *δικό σου.*[29]

Με μιαν ανεπαίσθητη φραστική αλλαγή,[30] ο Βρεττάκος θα διατηρήσει την εκδοχή του 1955, και στην *Εκλογή* των ποιημάτων του, η οποία θα δει το φως της δημοσιότητας μια δεκαετία πιο μετά.[31]

Παρά ταύτα, στις νέες συγκεντρωτικές εκδόσεις του ποιητικού του έργου, οι οποίες θα κυκλοφορήσουν από τις εκδόσεις «Διογένης» με τον τίτλο:

28. «Ιερή μνήμη», στη συλλογή Νικηφόρος Βρεττάκος, *Οι γκριμάτσες του ανθρώπου*, δεύτερη έκδοση - τελειωτική μορφή, Αθήνα, Αντωνόπουλος, 1940, σ. 92. Και πάλι οι αλλαγές που έχει επιφέρει ο ποιητής, σε σχέση με την προηγούμενη εκδοχή του κειμένου, σημειώνονται με μαύρα στοιχεία.

29. «Ιερή μνήμη», στον τόμο *Νικηφόρος Βρεττάκος, Ποιήματα 1929-1951*, Αθήνα 1955, σ. 45. Και εδώ οι αλλαγές που έχει επιφέρει ο ποιητής, σε σύγκριση με την προγενέστερη εκδοχή, επισημαίνονται με μαύρα στοιχεία.

30. Στον στ. 1, διορθώνει: ***στο*** *άπειρο* από ***στ'*** *άπειρο*.

31. Βλ. [Νικηφόρος Βρεττάκος], «Ιερή μνήμη, *Ο ποιητής Νικηφόρος Βρεττάκος. Εκλογή από το έργο του*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1965, [Ποιητές του κόσμου, 1], σ. 29.

Οδοιπορία, αρχικά στα 1971[32] και κατόπιν το 1972,[33] ο δημιουργός θα επανέλθει ουσιαστικά στην εκδοχή του 1940, την οποία, ας σημειωθεί, θεωρούσε από τότε *τελειωτική* –αν και εδώ χωρίς την αφιέρωση στον Αμούργη:

Ήθελα, πριν μες ***στ'*** *άπειρο σιωπήσω,*
στο αιώνιο φως δυο στίχων να σε κλείσω.
Κι όταν οι αιώνες που έρχονται αλλοιούν
και μηδενίζουν τα όσα βλέπεις μπρος σου,
5 *φύλακες μπρος στον ήλιο* ***ν' αγρυπνούν***
και με υψωμένες λόγχες *να φρουρούν*
δυο στίχοι μου τον τάφο το δικό σου.[34]

Την εκδοχή αυτή του ποιήματος θα επιλέξει ο Βρεττάκος και στην υποτιθέμενη οριστική-τελική συγκεντρωτική δημοσίευση του ποιητικού έργου του, η οποία κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις «Τρία Φύλλα» και χρησιμοποιείται από τους μελετητές του έως και σήμερα: αλλά με δύο πολύ μικρές αλλαγές στον πρώτο[35] και στον καταληκτήριο[36] στίχο, με επαναφορά της αφιέρωσης «*Στο Θέμο Αμούργη*» και με ένταξή της, προφανώς εκ παραδρομής,[37] στη συλλογή του *Κατεβαίνοντας στη σιγή των αιώνων*.[38] Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η εκδοχή της *Οδοιπορίας*, με την προσθήκη της αφιέρωσης στον Αμούργη, αποτυπώνει την *τελική βούληση* του ποιητή· για τούτο, δεν είναι τυχαίο ότι με τον τρόπο αυτό έχει περάσει το ποίημα (αποκαταστημένο και ως προς την αναφορά της συλλογής στην οποία πρωτοτυπώθηκε) στην πιο πρόσφατη *Εκλογή* ποιητικών συνθέσεων του Βρεττάκου, η οποία κυκλοφόρησε το 2008·[39] με άλλα λόγια, κατά τη γνώμη μας, αυτή θα πρέπει να είναι και η οριστική μορφή του ποι-

32. Νικηφόρου Βρεττάκου, «Ιερή μνήμη», *Οδοιπορία. Ποιήματα 1929-1957*, Αθήνα: Διογένης 1971, σ. 21.

33. Νικηφόρου Βρεττάκου, «Ιερή μνήμη», *Ποιήματα 1929-1957. Οδοιπορία*. Με ένα χαρακτικό της Βάσως, Αθήνα, Διογένης, 1972, σ. 23.

34. Με έντονα στοιχεία σημειώνονται οι αλλαγές της παρούσας μορφής του κειμένου μόνον ως προς την εκδοχή του 1965.

35. Αφαιρεί το κόμμα μετά τη λ. ***Ήθελα***.

36. Διορθώνει σε ***τον*** *δικό σου* από ***το*** *δικό σου*.

37. Ας σημειωθεί ότι ακριβώς απέναντι από τη σ. 30 του πρώτου τόμου των *Ποιημάτων*, όπου τυπώνεται η «Ιερή μνήμη», υπάρχει ο μεσότιτλος που προαναγγέλλει τη συλλογή: *Οι γκριμάτσες του ανθρώπου* (σ. [31]).

38. Βλ. παραπάνω, σημ. 20.

39. Βλ. σχετικά, «Ιερή μνήμη», στον τόμο *Νικηφόρος Βρεττάκος, Η εκλογή μου. Ποιήματα 1933-1991*, Αθήνα, «Ποταμός», 2008, σ. 31, αφιερωμένο «*Στο Θέμο Αμούργη*» και ενταγμένο στη συλλογή *Οι γκριμάτσες του ανθρώπου* (1935).

ήματος στην οποία θα στηριχτεί ο μελλοντικός εκδότης των έργων του λογοτέχνη – αν, βέβαια, επιλέξει να στηριχτεί σε ένα, μόνο, βασικό κείμενο και να σημειώσει σε υπόμνημα τις διαφορετικές γραφές:

ΙΕΡΗ ΜΝΗΜΗ

Στο Θέμο Αμούργη

Ήθελα, πριν μες στ' άπειρο σιωπήσω,
στο αιώνιο φως δυο στίχων να σε κλείσω.
Κι όταν οι αιώνες που έρχονται αλλοιούν
και μηδενίζουν τα όσα βλέπεις μπρος σου,
5 *φύλακες μπρος στον ήλιο ν' αγρυπνούν*
και με υψωμένες λόγχες να φρουρούν
δυο στίχοι μου τον τάφο το δικό σου.

τίτλος: *Λακ.*, 1934: «Στο Θέμο Αμούργη»] *Γκρ. Ανθρ.*, 1935: «Στον ευγενή καλλιτέχνη κ. Θέμο Αμούργη»] *Γκρ. Ανθρ.*, 1940 - *Ποιήμ.*, 1955 - *Εκλ.*, 1965 - *Οδοιπ.*, 1971, 1972 - *Ποιήμ.*, 1999 - *Εκλ.* 2008: «Ιερή μνήμη»] **αφιέρωση:** *Γκρ. Ανθρ.*, 1940: *Στο φίλο Θέμο Αμούργη* - *Ποιήμ.*, 1999, *Εκλ.*, 2008: *Στο Θέμο Αμούργη*] **πριν από τον στ. 1, ως στ. 1-8:** *Λακ.*, 1934: *Πόσο της καλωσύνης σε ωμορφαίνει* | *Η φωτεινή που ντύνει σε στολή!* | *Σα χρυσαφένια τώρα ανατολή* | *Επάνω απ' το νεκρό μου είνε γερμένη.* || *Κι' όπως η νύχτα τώρα εξοργισμένη* | *Τις πύλες του εγκεφάλου μου σφαλεί,* | *Κι' ο χρόνος στους βυθούς του με καλεί* | *Βαθειά μου μόνο ο οίχτος σου ανασαίνει*] *Γκρ. Ανθρ.*, 1935: *Πόσο της καλωσύνης σε ομορφαίνει* | *Η φωτεινή σου, ιπποτική, στολή.* | *Σα χρυσαφένια, φίλε, ανατολή* | *Επάνω απ' το νεκρό μου κατεβαίνει.* || *Κι' όπως η νύχτα τώρα εξοργισμένη* | *Το δρόμο προς το μέλλον μού σφαλεί,* | *Κι' ο χρόνος στο βυθό του με καλεί,* | *Βαθειά μου, μόνο ο οίχτος σου ανασαίνει.*] **οι στ. 1-7 των μετά το 1940 εκδοχών, ως στ. 9-14** στα *Λακ.*, 1934 και *Γκρ. Ανθρ.*, 1935] **στ. 1:** *Λακ.*, 1934 - *Γκρ. Ανθρ.*, 1935: *Θάθελα πριν για τ' άπειρο κινήσω*] *Εκλ.*, 1965: *Ήθελα πριν μες στο άπειρο σιωπήσω*] *Ποιήμ.*, 1999: *Ήθελα πριν μες στ' άπειρο σιωπήσω*] **στ. 2:** *Λακ.*, 1934: *Στην αγκαλιά του στίχου να σε κλείσω*] *Γκρ. Ανθρ.*, 1935: *Στην αγκαλιά του στίχου να σε κλείσω.*] **στ. 3:** *Λακ.*, 1934 - *Γκρ. Ανθρ.* 1935 - *Γκρ. Ανθρ.*, 1940: *έρχονται,*] **στ. 4:** *Λακ.*, 1934: *Και μηδενίζουν όσα βλέπεις μπρος σου*] *Γκρ. Ανθρ.*, 1935: *Και μηδενίζουν όσα βλέπεις μπρος σου.*] **στ. 5:** *Λακ.*, 1934: *Γίγαντες μπρος στον ήλιο, θα φρουρούν*] *Γκρ. Ανθρ.*, 1935: *Φύλακες μπρος στον ήλιο, να φρουρούν*] *Γκρ. Ανθρ.*, 1940: *ήλιο,*] *Ποιήμ.*, 1955 - *Εκλ.*, 1965: *φύλακες μπρος στον ήλιο να φρουρούν*] **στ.**

6: λείπει από τα *Λακ.*, 1934 - *Γκρ. Ανθρ.*, 1935 - *Ποιήμ.*, 1955 - *Εκλ.*, 1965] **στ. 7:** *Λακ.*, 1934: *Οι στίχοι μου τον τάφο το δικό σου*] *Γκρ. Ανθρ.* 1935: *Οι στίχοι μου τον τάφο τον δικό σου*] *Γκρ. Ανθρ.*, 1940 - *Ποιήμ.*, 1999: *τον δικό σου*

Από όσα εκτέθηκαν παραπάνω, επαναβεβαιώνεται, αρχικά, ότι ο Βρεττάκος δούλευε διαρκώς τα *ποιήματά* του, έχοντας πάντοτε υπόψη προγενέστερες εκδοχές τους, και ότι στην οριστική μορφή τους συναιρούνται στοιχεία από όλη, συνήθως, την προηγούμενη διαδρομή τους. Για τον λόγο αυτό, ο μελλοντικός φιλολογικός εκδότης του οφείλει να είναι πολύ προσεκτικός και μεθοδικός, προκειμένου να αποτυπώσει όχι μόνον την *τελική βούληση* του δημιουργού, αλλά και τη *συνεχή πάλη* του με το εργαστηριακό υλικό του.

Επίσης, ως προς τη σύνθεση της ευκταίας *βιογραφίας* του, πέρα από τις φιλολογικές προεργασίες που έχουν γίνει ώς τώρα, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη όσα περισσότερα αυθεντικά τεκμήρια γίνεται και να διασταυρωθούν προσεκτικά ποικίλες μαρτυρίες τρίτων ή και του ίδιου, όπως αποτυπώνονται στην *Οδύνη*, αφού εκεί παρατίθενται από μνήμης γεγονότα από τα οποία ο δημιουργός είχε πια μεγάλη χρονική απόσταση, μια και ολοκλήρωσε το βιβλίο αυτό στα 1968. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Κώστας Βρεττάκος στον πρόλογο της πιο πρόσφατης έκδοσης του έργου: «Την "Οδύνη" δεν μπορείς να την κατατάξεις με αυστηρότητα σε ένα λογοτεχνικό είδος. Έχει στοιχεία αυτοβιογραφικά, χωρίς να είναι αυτοβιογραφία, περιέχει στοιχεία ημερολογιακά χωρίς την απαιτούμενη χρονολογική αυστηρότητα και εξομολογητική διάθεση, δημιουργεί το κλίμα ενός ψυχογραφήματος που συχνά εγκαταλείπεται για να κινηθεί ανάμεσα στο χρονικό και στο δοκίμιο».[40] Παράλληλα, στη συγκρότηση μιας βιογραφίας του Βρεττάκου, το συναφές υλικό που θα συγκεντρωθεί θα πρέπει να ενταχθεί στα εκάστοτε συμφραζόμενα, τόσο τα κοινωνικά όσο και του περίγυρού του, σε όλους τους χώρους που έζησε, μέσα και έξω από την Ελλάδα, έτσι ώστε να αναπλαστεί, μαζί με την πολυτάραχη ζωή του, όχι μόνον η ατμόσφαιρα των διαφορετικών τόπων και των οριακών ή μεταιχμιακών εποχών μέσα στις οποίες έζησε, αλλά και η αύρα των ανθρώπων που τον συντρόφευσαν –σε αρκετές περιπτώσεις για πολλά χρόνια.

Κατακλείοντας, μπορεί κανείς να ελπίζει (και να εύχεται από καρδιάς) ότι οι περί τον Βρεττάκο σπουδές και μελέτες θα διανύσουν τον μακρύ και γόνιμο αυτό δρόμο, ώστε να καταδειχθεί, με μεγαλύτερη ενάργεια, η μεγάλη συμβολή του στην ανάπτυξη των σύγχρονων ελληνικών γραμμάτων.

---

40. Κώστας Βρεττάκος, «Πρόλογος», στον τόμο *Νικηφόρος Βρεττάκος, Οδύνη. Αυτοβιογραφικό χρονικό*, ό.π. (σημ. 14), σ. 15.

Όσο πιο μεθοδικά και προσεκτικά διανυθεί αυτός ο δρόμος, τόσο ωριμότεροι θα είναι οι συναφείς καρποί για την έρευνα, και καθαρότερη η εικόνα που θα σχηματιστεί για τη ζωή και το έργο του. Οι επιγραμματικές παρατηρήσεις και τα ζητούμενα που διατυπώθηκαν στην παρούσα εργασία θα πρέπει να εκληφθούν απλώς και μόνον ως μια μικρή συμβολή προς αυτή την κατεύθυνση.

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ

Ελληνικά 68 (2018-2019)

ΣΛΑΒΙΚΗΣ ΑΡΧΗΣ ΛΕΞΕΙΣ ΣΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΛΙΑΡΙΓΚΟΒΗ

Η Ετυμολογία του παλαιού ονόματος της Αρναίας

Τις απόψεις για την ετυμολογία του παλαιού ονόματος της Αρναίας, κωμοπόλεως της Χαλκιδικής, Λιαρίγκοβη και την ποικιλία των τύπων, όπως κατά καιρούς δημοσιεύτηκαν σε έντυπα (βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες κτλ.) παρουσίασε ο Αρναιώτης φιλόλογος, Θεολόγος και ιστοριοδίφης Δημ. Θ. Κύρου σε δύο δημοσιεύματα. Το πρώτο στην εφημερίδα της Αρναίας «*Αντίλαλοι της Αρναίας*» [τχ. 22 (Νοέμβριος 1978) 2] με τίτλο: «Η Ιστορία της Αρναίας απ' τα παλιά ως τα σήμερα» και το δεύτερο στο περιοδικό «*Αρναία*» (που εκδίδει ο ίδιος) με τίτλο: «Επισκόπηση των εκδόχων και απόψεων για την ετυμολογία του πατριδωνυμίου "Λιαρίγκοβη"» [τχ. 100 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2013) 33-35].

Στα δημοσιεύματα αυτά αναφέρει ο Κύρου τις ακόλουθες παραλλαγές (διαφορετικούς τύπους), του παλαιού ονόματος: *Λαρίγκοβη - Λιαρίγκοβη. Λαρίγκοβα - Λιαρίγκοβα, Λαρίγκοβον - Λιαρίγκοβο* (οι τύποι αυτοί, λέγει, αναγράφτηκαν και με -γγ) *Λαρύγκοβον* και *Λερίχωβον*. Για τον τελευταίο αυτόν τύπο, σχολιάζοντας ο Κύρου, σημειώνει ότι ο συγγραφέας που το αναφέρει μετέτρεψε το *Λαρύγκοβο* σε *Λερίχωβον* «*επί* [...] *το λογιώτερον*».

Οι Χαλκιδικιώτες, και όσοι άλλοι ομιλούν τα βόρεια νεοελληνικά ιδιώματα (βορ. ιδ.) προφέρουν τα ονόματα αυτά τρέποντας τα άτονα *ο* σε *ου* και αποβάλλοντας άτονα i (-η,-ι), π.χ. *Λαρίγκ ου β'*.

Ειδικότερα αναφέρει ο Κύρου τον τύπο *Λιαρίγκοβη* στο περιοδικό «*Αρναία*», όπως αναγράφτηκε σε έγγραφα της εποχής της Τουρκοκρατίας, όπως: *χωρίον λιαρίγκοβη* 1857 [τχ. 9 (1990) 4-5], *λιαρίγκοβην* 1843 [τχ. 14 (1992) 3], *λιαρίγκοβη* 1869 [τχ. 14 (1992) 4], *λιαρίγκοβη* 1888 [τχ. 6 (1990) 3].

Τις παραλλαγές αυτές του ονόματος *Λιαρίγκοβη* τις συμπληρώνει ο Κύρου και με τον διαφορετικό τύπο *Ραλίγκοβη*. Τον τύπον αυτόν δεν τον ανέφερε στο πρώτο του δημοσίευμα του 1978, διότι δεν ήταν ακόμα γνωστό, πού και πότε έχει καταχωρηθεί. Τον εντόπισε ο αρχαιολόγος Ιω. Παπάγγελος στα Πρακτικά της Μονής Κασταμονίτου, τα οποία δημοσίευσε ο N. Oekonomides το 1978.

Ο Παπάγγελος δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Ετυμολογικά της Λιαρίγκοβης», στο περιοδικό «*Αντίλαλοι της Αρναίας*», τχ. 33(Ιανουάριος του 1980) 2, στο οποίο αναφέρει την αναγραφή του τύπου *Ραλίγκοβη*, γράφοντας τα εξής:

«Ως προς την αρχαιότητα του ονόματος *Λιαρίγκοβη* έχουμε να επισημάνουμε την αναφορά του (έστω και με διαφορετικό τύπο) σε έγγραφο της Μονής Κασταμονίτου (N. Oekonomides, *Actes de Kastamonitou*, Paris 1978, Appendices F, β΄, στ.14). Πρόκειται για πλαστό χρυσόβουλλο αποδιδόμενο στον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, το οποίο πλαστογραφήθηκε ανάμεσα στα 1333-1417. Σ' αυτό καταγράφονται τα κτήματα της Μονής Κασταμονίτου και μεταξύ των άλλων αναφέρεται: *εἰς τὴν Ραλίγκοβην μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ Ἁγίου Στεφάνου*. Ο εκδότης του εγγράφου ταυτίζει (σ. 82) τη *Ραλίγκοβην* με τη *Λιαρίγκοβη*». Προσθέτει ακόμα ο Παπάγγελος ότι «Από αντίγραφο φιρμανίου του 1569 που έχω στο αρχείο μου μαθαίνουμε ότι η Μονή Κασταμονίτου ανάμεσα σε άλλα κτήματά της κατείχε και ένα [...] *λειβάδιον παρὰ τὴν θέσιν "Λιαρίγκοβη"*». Το 1990 όμως ο Παπάγγελος αναφέρει (περ. *Αρναία* 8, σ. 9) ότι: «Η παλιότερη σαφής μαρτυρία για την ύπαρξη, χωριού *Λαρίγκοβη*, είναι μόλις το 1762, όταν αναφέρεται ως μέλος της ομάδας των "χωρίων του μεταλλείου Μαντεμοχωρίων"». Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το χωριό ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 1363 (πιθανόν μετά το 1569) και αρκετά πριν από το 1762. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ως βέβαιο ότι πρόκειται για οικισμό ο οποίος αποτελεί εξέλιξη του εκεί Μετοχίου της μονής Κασταμονίτου.

Ο Παπάγγελος εδώ αναφέρει και το έτος 1569. Προφανώς θα εννοεί το έτος του φιρμανίου που είχε στο αρχείο του.

Την παραλλαγή *Ραλίγκοβη* την αναφέρει ο Κύρου στο δεύτερο δημοσίευμά του το 2013, (*Αρναία*, τχ. 100, 33-35) αρχίζοντας ως εξής (σ. 33):

«Στις αρχές του 16ου αι. μ.Χ. δημιουργήθηκε στην περιοχή μας ένας μικρός οικισμός με την ονομασία του κατά τον 15ο αι. εγκαταλειφθέντος οικισμού *Ραλίγκοβη*, ο οποίος αναπτύχθηκε ουσιαστικά τον 17ο αι. και τότε μετονομάσθηκε σε *Λιαρίγκοβη ή Λιαρίγκοβα*».

Όλες αυτές τις παραλλαγές που ανέφερε ο Κύρου στα δύο δημοσιεύματά του, θέλησε να επαναλάβει ο φιλόλογος Κ. Σταλίδης, δημοσιεύοντας άρθρο στο περιοδικό *Αρναία* [τχ. 101 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2013) 23-25] με τίτλο «Συμπληρωματικά στη μορφή και την ετυμολογία του ονόματος Λιαρίγκοβη».

Στο άρθρο αυτό ο Σταλίδης παρουσιάζει την αναγραφή όλων των τύπων που ανέφερε ο Κύρου, σε ελληνικά και ξενόγλωσσα έντυπα, τόσο σε όσα κυκλοφόρησαν πριν από την μετονομασία της κωμοπόλεως το 1928 σε Αρναία, όσο και σε εκείνα που κυκλοφόρησαν μετά τη μετονομασία

της (από το 1877 ως το 2011). Ως μόνο συμπλήρωμα είναι η αναγραφή των τύπων Lerigovo και Ralinkovo σε βουλγαρικά έντυπα. Στο τέλος ο Σταλίδης πολύ σωστά προσθέτει: «Βεβαίως υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες». Νομίζω ότι ο πολλαπλασιασμός της αναγραφής των παραλλαγών αυτών σε διάφορα έντυπα δεν προσφέρει τίποτα στο πρόβλημα της ετυμολογίας του ονόματος του τοπωνυμίου.

Όσο για την αναγραφή σε ξενόγλωσσα έντυπα των τύπων με τελικό *ι*, πιστεύω ότι αυτή είναι απόδοση των ελληνικών παραλλαγών που καταλήγουν σε *-η*. Μάλιστα ο Cousinery (*Voyage dans la Macédoine*, Α΄, 1831 και Β΄, Paris 1835) σ. 141 (202, χάρτης) αναφέρει τον τύπο *Laregovi*, τον οποίο δεν ανέφεραν οι δύο συγγραφείς, όπως και τον τύπο *Liaringovi* (βλ. σελ. 7).

Επίσης οι δύο συγγραφείς παρέλειψαν να αναφέρουν και την αναγραφή του ονόματος με τελικό *-ι*, στα Ελληνικά. Τον τύπο αυτόν τον ανέφερε πολλές φορές ο Έλληνας περιηγητής Ν. Σχινάς στο βιβλίο του *Οδοιπορικαί σημειώσεις, οδοιπορικά Μακεδονίας*, τ. Γ΄, Αθήναι 1897, σσ. 517, 560, 561, κ.ά., γράφοντας *Λιαρίγκοβι*, επειδή νόμισε ίσως ότι το τοπωνύμιο είναι ουδετέρου γένους (πιθανώς όταν προηγείται η λέξη *χωρίον*, π.χ. *χωρίον λιαρίγκοβι*, βλ. περ. *Αρναία* [1992] 3, αλλά στη σ. 574 γράφει: *εις την κώμην Λιαρίγκοβι*).

Πιο σημαντική όμως είναι η παράλειψη ενός άλλου τύπου. Πρόκειται για την παραλλαγή *Elerigova*, η οποία, όπως θα δούμε παρουσιάζει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Την αναφέρει ο Άγγλος περιηγητής W. M. Leake (*Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. III, σσ. 161-162). Ο Leake γράφει: «On the direct road to Saloniki, which is eighteen hours distant, are *Elerigova*, four hours from Nizisko, containing 400 houses» (γράφοντας are νόμισε ότι το όνομα είναι πληθυντικού αριθμού, τα Elerigova).

Ως εδώ παρουσιάστηκαν οι παραλλαγές του ονόματος όπως αναγράφηκαν σε διάφορα έντυπα, ενώ στον προφορικό λόγο και ειδικότερα στον καθημερινό των κατοίκων της περιοχής επικράτησαν οι τύποι *Λαρίγκοβη* και *Λιαρίγκοβη* με τροπή του άτονου *ο* σε *ου* και αποβολή του άτονου *-η* (*i*) από όσους μιλούν τα βόρεια νεοελληνικά ιδιώματα. Σε έγγραφα της εποχής της Τουρκοκρατίας αναγράφεται ο αρχικός, όπως θα δούμε, τύπος *Λιαρίγκοβα*.

Ας έρθουμε τώρα στην ετυμολογία.

Όπως είδαμε, ο Κύρου στο δεύτερο δημοσίευμά του (*Αρναία*, τχ. 100, 33) διατύπωσε τη γνώμη του ότι το αρχικό όνομα του οικισμού ήταν *Ραλίγγοβη*, όπως καταγράφηκε στο πλαστό χρυσόβουλλο τον 15ο αι. ως *Μετόχιον* της Μονής Κασταμονίτου. Τη γνώμη του αυτή την επαναλαμβάνει στη σ. 35 ως εξής.

«Είναι οφθαλμοφανές, πασιφανές και πρόδηλο (φως φανάρι που λένε) ότι η ονομασία *Λιαρίγκοβα* ή *Λαρίγκοβα* ή *Λιαρίγκοβη* ή *Λαρίγκοβη* προέρχεται από την προϋπάρχουσα ονομασία *Ραλίγκοβη*, αφού προηγήθηκε στο πέρασμα του χρόνου αναστροφή των γραμμάτων, αναγραμματισμός. Δηλ. το Ρ πήγε στη θέση του Λ στην αρχή και το Λ στη θέση του Ρ» (φυσικά εννοεί το αντίστροφο).

Ωστόσο, όπως και να έχει το πράγμα ένα είναι βέβαιο. ότι η ετυμολογία των πολλών τύπων από τη μια και του μοναδικού τύπου από την άλλη, εφόσον οι πολλοί προήλθαν από τον μοναδικό, ίσως και αντίστροφα, λογικά πρέπει να είναι η ίδια.

Οι ερευνητές όμως, όπως και ο ίδιος ο Κύρου, περιορίστηκαν να ασχοληθούν με την ετυμολογία μόνο της μιας μεγάλης ομάδας (*Λαρίγκοβη*, *Λιαρίγκοβη* κτλ.). Προκύπτει επομένως το ερώτημα, αν οι ετυμολογίες που προτείνονται για τους παραπάνω τύπους είναι πιθανές, τότε ποιά πρέπει να είναι η ετυμολογία του μοναδικού διαφορετικού τύπου *Ραλίγκοβη*;

Στη συνέχεια ο Κύρου στο δεύτερο αυτό δημοσίευμα, αρχίζοντας από τη σελ. 33, παραθέτει με χρονολογική σειρά τους συγγραφείς όσους διατύπωσαν τη γνώμη τους για την ετυμολογία μόνο του τύπου *Λιαρίγκοβη* (ή των παραλλαγών), ασφαλώς διότι ο τύπος *Ραλίγκοβη* δεν είχε συνέχεια και δεν διασώθηκε από την παράδοση.

Οι ερευνητές αυτοί είναι οι ακόλουθοι:

(1) Ο «Λαριγκοβιανός γιατρός Γρηγόριος Σαραφιανός. Ο Σαραφιανός διατυπώνει τη γνώμη του για την ετυμολογία του ονόματος σε γράμμα του προς τον δάσκαλο Νικόλαο Βουργαρελίδη, που υπηρετούσε στην Ιερισσό, τον Φεβρουάριο του 1890.

Το τοπωνύμιο, του γράφει, προήλθε από τις λέξεις *ιλαρός* (= χαρούμενος) που μεταβλήθηκε σε *λιαρός* με αναγραμματισμό, και από το *κώμη* και έτσι σχηματίστηκε η σύνθετη λέξη *λιαρίκωμη-λιαρίγκοβη*.

(2) Ο Νικόλαος Βουργαρελίδης. Ο Βουργαρελίδης, απαντώντας στον Σαραφιανό στις 29 Οκτωβρίου του 1890, δεν δέχεται την εκδοχή αυτή και παραθέτει μια δική του άποψη. Το τοπωνύμιο, λέγει, είναι μια σύνθετη λέξη αποτελούμενη από τις λέξεις *λιαρός* (= χλιαρός, τερπνός, πραϋντικός, γλυκύς) και *κώμη* «και έτσι σχηματίζεται η λέξη *λιαρόκωμη*, *λιαρίκωμη* ή *λιαρίκωμον-λιαρίγκοβη* ή *λιαρίγκοβον*. Τη γνώμη του αυτή την αιτιολογεί με το γεγονός ότι η θέση της είναι «τερπνή και διά τα θερμότερα ύδατά της, κάπως εν συγκρίσει προς τα ύδατα του Γερουχολομώνδα».[1]

1. Βλ. περ. *Αρναία*, τχ. 86 (Ιαν. - Μαρτ. 2010) 3.

(3) Ο M. Vasmer. Ο Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 206, πιστεύει ότι πρόκειται για μια σλαβική λέξη, όπως το δείχνει η σλαβική κατάληξη *-ουο*, αδυνατεί όμως να προσδιορίσει ποιο όνομα υπάρχει στην αρχή του τοπωνυμίου. Τη γνώμη του Schulze-Jena, η οποία αναφέρεται στο βιβλίο *Makedonien* (Jena 1927, σ. 181 κ.ε.) ότι το τοπωνύμιο *Larigova*, *Liaringovi* προήλθε από τις τουρκικές λέξεις *yarık* και *ova* (= σχισμένη πεδιάδα), την απορρίπτει τονίζοντας ότι η τουρκική λέξη δεν μπορεί να δικαιολογηθεί φωνητικά.

(4) Ο Γεώργιος Θ. Γκουνιώτης. Ο Γκουνιώτης αναφέρεται στην ετυμολογία του τοπωνυμίου σε δημοσίευμά του στο περιοδικό *Χρονικά της Χαλκιδικής* [τχ. 6 (1963) 216] και παραθέτει τις εξής εκδοχές. Κάποιος γέρος, γράφει, του είπε ότι το όνομα προέρχεται από την τουρκική λέξη «Γιαρίγκοβα», που σημαίνει: «*σχισμένη πεδιάδα από χείμαρρο*». Την εκδοχή αυτή όμως την θεωρεί αμφίβολη. Μια άλλη διάδοση πάλι είναι ότι η Αρναία υπήρξε προ αιώνων Μετόχι της Μονής Κασταμονίτου και ότι στην τοποθεσία αυτή υπήρχαν οι μάνδρες πολλών ζώων που διατηρούσε η Μονή και ότι ένεκα τούτου γίνονταν *Γκούβες*, δηλ. σωροί από λέρα, κοπριά, απ' όπου και *Λιαρίγκοβη*. Αλλά και για την εκδοχή αυτή έχει αμφιβολίες, γιατί πιστεύει ότι εκεί δεν υπάρχει Μετόχι. Τέλος, ο Γκουνιώτης, άκουσε ότι η λέξη είναι σλαβική, αλλά και για την εκδοχή αυτή έχει αμφιβολίες.

(5) Ο Μαυρουδής Παπαθανασίου. Ο δάσκαλος Μ. Παπαθανασίου δημοσίευσε στα *Χρονικά της Χαλκιδικής* [τ. 13-14 (Θεσσαλονίκη 1967)] εργασία με τον τίτλο: «Λαογραφικά Αρναίας». Στη σ. 541 γράφει για την ετυμολογία του παλαιού ονόματος της κωμοπόλεως τα εξής:

«Το παλιό όνομα ήταν *Λιαρίγκοβη* που σημαίνει κατά πιθανότητα σωρόν κόπρου από τις λέξεις *λέρα* (κόπρος) και *γκοβνή* (σωρός). Η εκδοχή της ετυμολογίας των λέξεων προέρχεται από την παράδοση ότι η τοποθεσία όπου η σημερινή κωμόπολις ήταν Μετόχι υπαγόμενο στην Ιερά Μονή Κωνσταμονίτου του Αγίου Όρους. Η δε κοπριά των ζώων που έβοσκαν και καλλιεργούσαν τα υπάρχοντα σήμερα λειβάδια τη μάζευαν στην τοποθεσία τούτη, ώστε με το πέρασμα του χρόνου, συσσωρεύτηκε τόση, ώστε να αποκαλείται μαζί με τις ελάχιστες καλύβες Λιαρίγκοβη (*λιέρα-γκοβνή*, δηλ. κοπροσωρός)»

(6) Ο Ιωακείμ Παπάγγελος. «Ο εκ Νικήτης της Χαλκιδικής», αρχαιολόγος και ερευνητής της τοπικής ιστορίας, στο άρθρο που αναφέρθηκε προηγουμένως,[2] με τίτλο «Ετυμολογικά της Λιαρίγκοβης», επαναλαμβάνει την ετυμολογία του παλαιού ονόματος, την οποία διατύπωσε ο Μ. Παπαθα-

2. «*Αντίλαλοι της Αρναίας*», τχ. 33(Ιανουάριος του 1980) 2.

νασίου ως πιο γνωστή, με την παρατήρηση ότι την ετυμολογία αυτή δέχεται και ο Δ. Κύρου ως πιθανή. Σημειώνει έπειτα ότι ο Κύρου στο δημοσίευμά του, του 1978,[3] αναφέρει το σύγγραμμα του M. Vasmer, *Die Slaven in Griecheland,* χωρίς παραπομπή σε σελίδα και χωρίς τη γνώμη του για την ετυμολογία του τοπωνυμίου *Λιαρίγκοβη*.

(7) Ο Δ. Κύρου. Ο Κύρου αναφέρει τη γνώμη του για την ετυμολογία του τοπωνυμίου στο άρθρο του το 1978, επαναλαμβάνοντας, μην γνωρίζοντας άλλη δημοσιευμένη εκδοχή (ο Vasmer του ήταν άγνωστος και απρόσιτος), την εκδοχή του Μ. Παπαθανασίου: «Σύμφωνα με τη μοναδική εκδοχή που υπάρχει μέχρι τώρα, η λέξη είναι ελληνοσλαβικής καταγωγής και είναι σύνθετη από τις λέξεις *λέρα ή λιέρα* που σημαίνει κοπριά, και *γκοβνός ή γκοβνή* που σημαίνει σωρός κτλπ. […] Ας ελπίσουμε ότι η εκδοχή αυτή δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, γιατί αισθανόμαστε άσχημα, όταν αναφερόμαστε στην ετυμολογία της λέξης!!! Πώς να πούμε ότι *Λιαριγκοβινός* σημαίνει κοπροσωρίτης. Μήπως άραγε η λέξη προέρχεται από το «λαρύγγι»; Μακάρι!».

(8) Ο Μ. Χουλιαράκης. Ο Χουλιαράκης στην Εγκυκλοπαίδεια Υδρία, στο λήμμα *Αρναία* αναφέρει τις δύο γνωστές εκδοχές. Τη μία ότι «η παλιά ονομασία παράγεται από τη σύνθεση των τουρκικών λέξεων "γιαρικ-οβα = μισός κάμπος", επειδή βρίσκεται σε στενή πεδιάδα, και η άλλη ότι η ονομασία παράγεται "από τις λέξεις *λέρα - κοβνή* (= κοπριά - σωρός;)", επειδή η πεδιάδα ήταν παλιά τόπος βοσκής πολλών ζώων».

Ο Κύρου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το όνομα *Ραλίγκοβη*, που αναφέρεται στο πλαστό χρυσόβουλλο του 15ου αι. και στις φορολογικές καταγραφές σε τουρκικά έγγραφα των ετών 1516, 1527, 1530 και 1568,[4] είναι το αρχαιότερο και ότι από αυτό προήλθε κατά τον 17ο αι. το όνομα *Λιαρίγκοβη*, με αναγραμματισμό.

Ο Κ. Σταλίδης (όπως προαναφέρθηκε, περ. *Αρναία,* τχ. 101, σ. 25) απορρίπτει την άποψη του Vasmer με το σκεπτικό ότι αυτή του η άποψη «προϋποθέτει ότι έχουμε πιθανή σλαβική εγκατάσταση στην περιοχή (κτηνοτρόφοι, υλοτόμοι κτλ.), αλλά τέτοιο γεγονός σύμφωνα με τις γνωστές πηγές δεν αναφέρεται». Φυσικά ο Σταλίδης εδώ έχει λάθος, διότι η εγκατάσταση σλαβικών φύλων στη Χαλκιδική, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, είναι γνωστό ότι είχε αρχίσει να γίνεται ήδη από τον 9ο αι.[5]

3. «*Αντίλαλοι της Αρναίας*», τχ. 33(Ιανουάριος του 1980) 2.

4. Ν. Παπαοικονόμου, «Ραλίγκοβη 1568», περ. *Αρναία*, τχ. 93 (2011) 8.

5. Βλ. Β. Παπούλια, «Το πρόβλημα της ειρηνικής διεισδύσεως των Σλάβων στην Ελλάδα», *Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1430 μ.Χ,* Θεσσαλονίκη 1955, σ. 255 κ.ε.

Ο Ν. Σχινάς[6] γράφει: «[...] Εις Άγιον Όρος περί τα μέσα του ΙΑ΄ αιώνος εισήλθον Ρώσοι και Βούλγαροι. [...] Μετά παρέλευσιν Δ΄ αιώνος κατήλθον και Σέρβοι, οίτινες μετά των Βουλγάρων μέχρι του ΙΣΤ΄ αιώνος κατείχον τας Μονάς Ζωγράφου, Φιλοθέου, Ξενοφώντος και Αγίου Παύλου, περί δε τα τέλη του 17ου αιώνος περιορίσθησαν εις τας Μονάς Ζωγράφου και Χελανδαρίου».

Ο Σταλίδης συμφωνεί με τη γνώμη του Χ. Συμεωνίδη,[7] ο οποίος δέχεται την ετυμολογία του Schulze-Jena από το τουρκικό *yarik ova*. Με την ετυμολογία αυτή (*yarik ova* = *Γιαρίκ-οβα* = πεδιάδα με σχισμές) συμπεραίνει ο Σταλίδης, το όνομα δηλώνει τον τόπο, ο οποίος «βρίσκεται σε ανοιχτωσιά, σε άνοιγμα, σε ξέφωτο, όπου το βρίσκουν οι ακτίνες του ήλιου», και ότι ο τόπος βρίσκεται «σε ένα λιβάδι ανάμεσα σε δασώδεις εκτάσεις και ανάμεσα σε αντικριστές ορεινές παρυφές».

Αυτές είναι οι εκδοχές και απόψεις που διατυπώθηκαν έως σήμερα για την ετυμολογία του τοπωνυμίου, του οποίου οι τύποι *Λαρίγκοβα, Λιαρίγκοβα* ή *Λαρίγκοβη, Λιαρίγκοβη* διατηρήθηκαν με την παράδοση στο στόμα των κατοίκων, σε αντίθεση με τον τύπο *Ραλίγκοβη* του πλαστού χρυσόβουλλου, ο οποίος δεν επέζησε. Και ο λόγος είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι η αναγραφή αυτή πρέπει να οφείλεται σε κάποιον γραφέα, πιθανόν μοναχό, ο οποίος δεν ήταν ντόπιος και ή δεν άκουσε καλά το πραγματικό όνομα του τοπωνυμίου από τους κατοίκους της περιοχής ή ο ίδιος έγραψε το όνομα λάθος «εκ παραδρομής». Δεν αποκλείεται μάλιστα και στον τύπο αυτόν του χρυσόβουλλου να στηρίχτηκε και η αναγραφή του στους φορολογικούς καταλόγους των τουρκικών εγγράφων.

Για τη συμπεριφορά των Χαλκιδιωτών προς τους επήλυδες Σλάβους ο Ν. Σχινάς γράφει:[8] «Ανατολικά του χωρίου (Ρεβενίκια) [...] κείται εκκλησία επ' ονόματι της Παναγίας [...] Την εκκλησίαν ταύτην εις ήν νυν διαμένουσι δύο εκ Ρωσσίας καλογραίαι, διά παντοίων μέσων και πολλών χρημάτων, εζήτησαν να αγοράσουν οι Ρώσσοι, αλλ' άπαντες οι της Χαλκιδικής κάτοικοι κατεξανέστησαν και παρεμπόδισαν την εγκατάστασιν Ρώσσων εν τη καρδία αυτών».

Ας σχολιάσουμε τώρα τις ετυμολογίες αυτές:

(1) και (2) Οι ετυμολογίες των Γρ. Σαραφιανού και Ν. Βουργαρελίδη νομίζω ότι δεν αντέχουν σε σοβαρή κριτική. Διότι είναι αδιανόητο να έχει το τοπωνύμιο ως α΄ συνθετικό τα επίθετα *ιλαρός* > λιαρός με τη σημασία χα-

6. Σχινάς, *Οδοιπορικαί σημειώσεις*, ό.π., σ. 502.

7. Βλ. Χ. Συμεωνίδης, *Ετυμολογικό Λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων*, Λευκωσία - Θεσσαλονίκη 2010, στη λέξη *Λιαρίγκοβη*.

8. Σχινάς, *Οδοιπορικαί σημειώσεις*, ό.π., σ. 573.

ρούμενος και *λιαρός* > χλιαρός με τη σημασία *τερπνός, πραϋντικός, γλυκύς* (*ιλαρή* και *κώμη* και *λιαρή* και *κώμη*) και κυρίως η λέξη *κώμη* ως β΄ συνθετικό δεν είναι δυνατό να μεταβληθεί στην ελληνική γλώσσα, ιδίως στο στόμα των κατοίκων της Χαλκιδικής, σε *γκόβη*!

(3) Ακολουθούν άλλες δύο περιπτώσεις. Για την ετυμολογία από τις λέξεις *λέρα* (= κοπριά) και *γκοβνή* (= σωρός) παρατηρούμε τα ακόλουθα:

(α) η νεοελληνική λέξη *λέρα* δεν μαρτυρείται με τον τύπο **λάρα* και

(β) η λέξη *γκοβνή* δεν αναφέρεται από τους ερευνητές σε ποια γλώσσα σλαβική υπάρχει με τη σημασία *σωρός*.

Κατά τη δική μου έρευνα διεπίστωσα ότι υπάρχει στη Βουλγαρική γλώσσα ως ιδιωματική η λέξη *govno* (γκόβνο) με τη σημασία: ανθρώπινη ακαθαρσία.[9] Έτσι όμως έχουμε το απίθανο φαινόμενο να σχηματίζεται στην ελληνική γλώσσα το όνομα ενός τοπωνυμίου σύνθετο με δύο όμοιες σημασίες (κόπρος ζώων + κόπρος ανθρώπου).

(γ) Στο συμφωνικό σύμπλεγμα *βν* η αποβολή του *ν* (γκοβνο-γκόβο) δεν είναι δυνατή στην ελληνική γλώσσα. Στο ιδίωμα του Βελβεντού π.χ. η λέξη *κάρβουνου* (κάρβουνο) μετά την αποβολή του άτονου *ου*, από *κάρβνου* προφέρθηκε *κάρνου*.

(δ) Κατά τον σχηματισμό του σύνθετου ονόματος με τις λέξεις *λέρα* και *γκοβνή* έπρεπε να προέλθει ο τύπος *Λερ-ο-γκοβνή* (Λιρου-γκουβνή, στα βόρια ιδιώματα) με το συνδετικό φωνήεν – *ο* > *ου* και όχι *λερι-*, πχ. κότα+σούπα> *κοτ-ό-σουπα*, μέρα+νύχτα > *μερ-ό-νυχτο*, μέρα+ κάματος> *μερ-ο-κάματο* κτλ. Αυτό ισχύει και για τις περιπτώσεις (1), (2).

Στην περίπτωση αυτή θα κρατήσουμε ως χρήσιμο στοιχείο τη γνώμη ότι στο τοπωνύμιο ως β΄ συνθετικό πρέπει να είναι η σλαβικής αρχής κατάληξη *-οβο -όβη* (πρβ. τα τοπωνύμια *Μέτσοβο, Λέχοβο, Τέροβο, Τύρναβο, Ριάχοβο,* κτλ. και *Κίσαβος, Τύρναβος* κτλ.[10]

(4) Ερχόμαστε τώρα στην άλλη άποψη που διατύπωσε ο Schulze-Jena (*Makedonien*, ό.π. σ. 181), ότι το τοπωνύμιο *Larigova* και *Liaringovi* είναι η τουρκική σύνθετη λέξη *yarik ova* (= σχισμένη πεδιάδα). Ο Γκουνιώτης, όπως είδαμε, αναφέρει την τουρκική λέξη ως «*Γιαρίγκοβα*».

(5) Την ετυμολογία αυτή ο Vasmer[11] την απέρριψε, τονίζοντας ότι είναι lautlich unmöglich (φωνητικά αδύνατη). Ο Χ. Συμεωνίδης όμως[12] διατύπωσε την άποψη ότι «φωνητικά θα ευοδωνόταν η εξέλιξη ενός τουρκικού *yarik*

9. Βλ. *Βουλγαρικό Ετυμολογικό Λεξικό*, έκδ. της Βουλγαρικής Ακαδημίας των Επιστημών, τχ. IV, Σόφια 1965, σ. 258 (στο εξής: *BER*).

10. Βλ. Συμεωνίδης, ό.π., στις λέξεις.

11. Συμεωνίδης, ό.π., σ. 206.

12. Συμεωνίδης, ό.π., στη λέξη *Λιαρίγκοβη*.

ova (= πεδιάδα με σχισμές) σε «*Λιαρίκοβα*», πρβ. για την εξέλιξη του μεσοφωνηεντικού *j (γ)* > *l* «*Αλιστράτη* < *Αγι–Στράτη*» και συνεχίζει: «Η ανάπτυξη ερρίνου <*κ*> *γκ Λιαρίκοβα* > *Λιαρίγκοβα* δικαιολογείται στην έναρθρη εκφορά *την Λιαρίκοβα* > *την Λιαρίγκοβα* (πβ. τον *σπάγκον* < τον *ισπάνικον* < *hispanicus*, ιταλ. *spago*)».[13]

Η γνώμη αυτή του Συμεωνίδη είναι εσφαλμένη για τους εξής λόγους: Αρχίζοντας από το παράδειγμα *Αλιστράτη* < *Αι-Στράτη*, ο Συμεωνίδης δεν αναφέρει τον υποθετικό τύπο **Αγι-Στράτη,* όπου το *Αγι-* μεταβλήθηκε σε *Αλι-* με τροπή του γ σε λ μέσα στη λέξη (μετά το Α-), ενώ στην τουρκική φράση *yarik ova* η τροπή (και όχι εξέλιξη) του *j* (γ) σε *l* (λ) είναι σε αρχικό φθόγγο, αυτή όμως στην ελληνική γλώσσα δεν είναι δυνατή.[14] Στην περίπτωση *Αγι-στράτη* > *Αλι-στράτη* η εμφάνιση λ στη θέση του γ μέσα στη συλλαβή (μετά το Α-) *Αγι- Αλι*-είναι νομίζω αναλογική επίδραση κατά τα πολλά ελληνικά ονόματα που αρχίζουν από *αλι-* (*Αλι-βέρι*, *Αλίαρτος*, *Αλιάκμων*, *αλισβερίσι*, *αλίμονο* κ.ά). Σωστά επομένως ο Vasmer απέρριψε την ετυμολογία του Schulze-Jena ως lautlich unmöglich (φωνητικά αδύνατη).

Ατυχής είναι επίσης και η αιτιολόγηση από τον Συμεωνίδη της τροπής του *κ* σε *γκ* με τη γνώμη ότι «Η ανάπτυξη ερρίνου (*κ* > *γκ*) *Λιαρίκοβα* > *Λιαρίγκοβα* δικαιολογείται στην έναρθρη εκφορά *την Λιαρίκοβα* > *την Λιαρίγκοβα*». Στα παραδείγματα με τα οποία δικαιολογεί ο Συμεωνίδης την ανάπτυξη ερρίνου <*κ*> *γκ*, έχουμε την παρουσία ερρίνου (*ν*) πριν ακριβώς από το *κ:ν'κ* >*νg* (*σπα υ-ι-κος*> σπά-ν' κος *σπάνγκος* < hispanicus), όπως και στα παραδείγματα, τον *κόσμο* > τον *γκόσμο*, τον *κόπο* > τον *γκόπο* κτλ., επομένως και *λουκάνικο* > *λουκάνγκου* > *λουκάγκου*, μετά την αποβολή του άτονου *ι* στο ιδίωμα του Βελβεντού. Στην περίπτωση όμως *την Λιαρί-κοβα*, το *ν* υπάρχει στο άρθρο *την*, σε μεγάλη απόσταση πριν από το *-κ*. Γενικά το συμπέρασμα είναι ότι και η ετυμολογία αυτή του Schulze-Jena δεν μπορεί να θεωρηθεί σωστή.

Θα κρατήσουμε όμως και εδώ ως χρήσιμη για την έρευνά μας τη σημασία της τουρκικής λέξεως yarik = *σχισμένος, χωρισμένος σε δύο μέρη*, διότι πράγματι τη σημασία αυτή την αναφέρουν οι μαρτυρίες και η παράδοση. Το γεγονός αυτό το αναφέρει ο περιηγητής Ν. Σχινάς (σ. 517) ως εξής: «*λιαρίγκοβι ή λιαρίγκοβα*, κείται επί ομαλού εδάφους και διαχωρίζεται εις δύο υπό ρεύματος» (πρβ. και σ. 561).

Έχω τη γνώμη ότι επί Τουρκοκρατίας, καθώς οι Τούρκοι έβλεπαν ότι η κωμόπολη διαχωρίζονταν σε δύο μέρη από έναν χείμαρρο, ακούγοντας

13. Βλ. A. Thavoris, «Una parola marinaresca graeca di origine italiano: σπάγκος», *Bolletino dell'Atlante linquistico mediterraneo* N 10-12 (1968-1970) 449-458.

14. Βλ. Ν. Ανδριώτης, *Ετυμ. Λεξ.*, στον αρχικό φθόγγο γ.

από τους κατοίκους το όνομα *Λιαρίγκοβα,* νόμισαν ότι αυτοί χρησιμοποιούσαν την τουρκική φράση *yarik ova* (Γιαρίκοβα) ως *Λιαρίγκοβα*. Για τον τύπο *Γιαρίκοβα* άλλες μαρτυρίες, όσο ξέρω, δεν έχουμε παρά μόνον την πληροφορία του Λαριγκοβιανού Ν. Γκουλιώτη ότι «χρόνια τώρα κάποιος γέρος μου είπε ότι η λέξις αυτή προέρχεται από την τουρκική γλώσσα».[15]

Επομένως το όνομα *Γιαρίγκοβα* (yarik ova) από τους Τούρκους της περιοχής πρέπει να προήλθε από το *Λιαρίγκοβα* της παραδόσεως και όχι αντίστροφα, όπως νόμισε ο Schulze-Jena.

Μετά τη διαπίστωση ότι καμία από τις ετυμολογίες που πρότειναν ο ερευνητές (ερασιτέχνες κυρίως) δεν αποδείχτηκε ότι είναι ορθή, θα προχωρήσω στην πρόταση μιας νέας ετυμολογίας η οποία πιστεύω ότι είναι πιθανή.

Τα στοιχεία τα οποία θα μας οδηγήσουν στην διατύπωση της νέας απόψεως είναι οι ακόλουθες μαρτυρίες.

1. Η μαρτυρία σε χρυσόβουλλο του 14ου ή 15ου αι. ότι στα κτήματα της Μονής Κασταμονίτου αναφέρεται «[...] *εις την Ραλίγκοβην μετόχιον εις όνομα τιμώμενον του Αγίου Στεφάνου*». Η μαρτυρία αυτή δεν διαψεύδεται διότι ο Άγιος Στέφανος τιμάται μέχρι σήμερα στην κωμόπολη ως πολιούχος στην ομώνυμη εκκλησία.

Ο ναός που κτίστηκε το 1912 αποτεφρώθηκε δύο φορές. Μέσα στον καέντα ναό το 2005 η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε σε φως ευρήματα με μεγάλο ενδιαφέρον, μερικά χρονολογημένα από τον 4ο αιώνα, όπως θεμέλια ναών, από τα οποία ένα πρέπει να ήταν ο αρχικός ναός του Μετοχίου της Μονής.[16]

2. Σε φιρμάνι του 1569 (16ος αι.) που κατέχει στο αρχείο του ο αρχαιολόγος Ιω. Παπάγγελος, αναγράφεται ότι η Μονή Κασταμονίτου διέθετε « [..] *εν λειβάδιον παρά την θέσιν Λιαρίγκοβη*».

3. Μερικοί από τους ερευνητές αναφέρουν ότι στο Μετόχι της Μονής οι μοναχοί διατηρούσαν μεγάλα ζώα (γελάδια ή βουβάλια κ.ά) τα οποία έβοσκαν στα λιβάδια της περιοχής. Είδαμε ήδη ότι ο Γ. Γκουνιώτης αναφέρει ότι υπήρχε διάδοση ότι «στην τοποθεσία αυτή υπήρχαν μάνδρες πολλών ζώων που διατηρούσε η Μονή και ένεκα τούτου γίνονταν γκούβες, δηλ. σωροί από λέρες, κοπριές». Φυσικά άλλο ζήτημα ότι η λέξη *γκούβα* (*γούβα*) δεν σημαίνει σωρός, αλλά λακκούβα.[17]

Ο Μ. Παπαθανασίου επίσης γράφει ότι στο μέρος αυτό συσσωρεύο-

15. Ν. Γκουλιώτης, *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τχ. 6. (1963) 216.

16. «Θεμέλια τριών μικρότερων ναών και άλλα ευρήματα (τοιχογραφίες από τον 16ο και 17ο αιώνα)», βλ. περ. *Αρναία* 72 (2006) 6-9.

17. βλ. *Λεξ. Μπαμπινιώτη*, στη λέξη *γούβα* «μικρό κοίλωμα γήινης επιφάνειας».

νταν η κοπριά των ζώων που έβοσκαν στα «υπάρχοντα και σήμερα λειβάδια» μαζί με τις «ελάχιστες καλύβες».

Ο Αρναιώτης δασικός υπάλληλος Τσάκος (Δημήτριος) Καραστεργίου μου διηγήθηκε τα εξής: «Στη σημερινή τοποθεσία *γούρνις* (οι *γκούβες* που ανέφερε ο Γκουνιώτης) επί Τουρκοκρατίας υπήρξε νερό όπου έπιναν τα γελάδια και τα βουβάλια. Το νερό αυτό διοχετεύονταν με αυλάκι το οποίο έφτανε ως το κτήμα του *Ντάλε*, στην τοποθεσία που λέγεται και σήμερα «Γιφυρούδγια».

Την ίδια πληροφορία μου έδωσε και η Αρνιώτισσα δασκάλα Χρυσάνθη Κοσμά, την οποία άκουσε από τον πατέρα της. Της είπε ότι κυκλοφορούσε η παράδοση κατά την οποία στην περιοχή του Μετοχίου υπήρχαν *μάντρες* με πολλά ζώα και ότι μάζευαν την κοπριά σε σωρούς, με το όνομα *γκοβνό* που σώζεται σήμερα ως επίρρημα με τη σημασία ποσότητα.

Να προσθέσω τέλος και τη μαρτυρία του μοναχού Κοσμά Σιμωνοπετρίτη ότι «Τα μετόχια της Σιθωνίας ήταν κυρίως χειμαδιά, όπου οι μοναχοί εξέτρεφαν βουβάλια και αιγοπρόβατα» και ότι μερικά χωριά της Χαλκιδικής προήλθαν από «μετάλλαξη των παροίκων των μετοχίων» μεταξύ των οποίων αναφέρει και τη «*Ραλίγκοβη - Λιαρίγκοβη*».[18]

Με τις μαρτυρίες αυτές οδηγήθηκα στη βεβαιότητα ότι στο Μετόχι της Μονής, εκτός από την εκκλησία, πρέπει να υπήρχαν διάφορες εγκαταστάσεις, για τη διαμονή των μοναχών και των άλλων εργαζομένων, τα «κτίσματα», όπως και *μάντρες*, και *καλύβες* για τα ζώα που διατηρούσε το μετόχι, κυρίως μεγάλα ζώα (βόδια, γελάδες, βουβάλια κ.λπ.) όπως μας πληροφορούν και οι ερευνητές που αναφέραμε.[19]

Τις εγκαταστάσεις αυτές οι Βούλγαροι τις ονόμασαν επίσης «κτίσματα» με τη λέξη zidane, όπως μαρτυρεί το όνομα ενός μοναστηριού στην περιοχή της Αιανής Κοζάνης: *η Παναιά στου Ζ'diάν'* κατά την τοπική διάλεκτο (= η Παναγιά στο Ζιδάνι).[20]

Ξεκινώντας από τη γνώμη του M. Wasmer ότι η κατάληξη *-ουο* του τοπωνυμίου, η οποία ως παραλλαγή διασώθηκε από την παράδοση,[21] προϋ-

18. Κοσμάς Σιμωνοπετρίτης, «Τα μετόχια του Αγίου Όρους», περ. *Παγχαλκιδικός Λόγος*, τχ. 25 (Οκτ. Νοε. - Δεκ. 2015) 20.

19. Βλ. *Λεξ. Μπαμπινιώτη*, στη λέξη: *μετόχι*, «μετόχι το, αγρόκτημα που ανήκε σε μοναστήρι, βρίσκεται όμως έξω από την περιοχή του και καλλιεργείται είτε από αποσπασμένους μοναχούς είτε από απλούς καλλιεργητές».

20. Βλ. Κ. Σιαμπανόπουλος, *Αιανή. Ιστορία, Τοπογραφία, Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 288 κ.ε.

21. Ο M. Vasmer αναφέρει τον τύπο Laringovo, όπως την κατέγραψε ο Schulze-Jena (Makedonien, Jena 1927, σ. 181).

ποθέτει κάποια λέξη σλαβικής αρχής, οδηγήθηκα στην αναζήτηση της ετυμολογίας του στη Βουλγαρική γλώσσα.

Στην κατεύθυνση αυτή με βοήθησε και η γνώμη που είχα σχηματίσει από καιρό για την ετυμολογία του ονόματος *Χολομώντας*, του κυριότερου βουνού της Χαλκιδικής χερσονήσου.

Η σχετική μελέτη δημοσιεύτηκε πρόσφατα στο περιοδικό *Ελληνικά*.[22] Στη μελέτη μου αυτή κάνω λόγο για Βουλγάρους οι οποίοι πρέπει να εγκαταστάθηκαν στους πρόποδες του *Χολομώντα* από την εποχή κατά την οποία κύματα Σλάβων άρχισαν να εισέρχονται σε ελληνικά εδάφη, κυρίως από τον 7ο ως τον 9ο αιώνα, αλλά και αργότερα. Ο περιηγητής Ν. Σχινάς π.χ. έγραψε ότι «*εἰς Ἅγιον Ὄρος περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄αἰῶνος εἰσῆλθον Ρῶσοι καί Βούλγαροι*» και ότι «*κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα καί Σέρβοι*».[23]

Σημειώνω μάλιστα στη σελ. 210 της μελέτης ότι οι Πρωτοβούλγαροι στις επιγραφές τους, γραμμένες στα Ελληνικά ομολογούν ότι, μπαίνοντας στην Ελλάδα, στη Μακεδονία συνάντησαν *Γρικούς* και όχι ξεχωριστό λαό *Μακεδόνες* κι ακόμα ότι στη Χαλκιδική κατά τη βυζαντινή περίοδο οι Έλληνες συνέχισαν να κατοικούν στις παραθαλάσσιες πόλεις, οι οποίες ήταν αρχαίες αποικίες νοτιοτέρων Ελλήνων, κυρίως νήσων του Αιγαίου, ενώ οι κατελθόντες στη Χαλκιδική Σλάβοι εγκαταστάθηκαν σε οικισμούς στα ενδότερα της Χερσονήσου και κυρίως σε άγονες περιοχές, όπως στους πρόποδες του Χολομώντα.

Στη συνέχεια, ως συμπέρασμα, γράφω ότι από τους Σλάβους αυτούς, όσοι ήταν Βούλγαροι, πρέπει να αποκαλούσαν τον Χολομώντα και τις παραφυάδες του απλώς *βουνό,* όπως κάνουμε και εμείς σήμερα όσοι κατοικούμε κοντά σε βουνά, όπου σπάνια χρησιμοποιούμε το επίσημο όνομά τους, ιδίως όταν πρόκειται για τα γνωστά μεγάλα βουνά, αλλά απλώς λέμε π.χ. *πάω στο βουνό*.

Καθώς διαπίστωσα ότι μια από τις λέξεις οι οποίες δηλώνουν *λόφο* ή *βουνό* στη Βουλγαρική γλώσσα είναι η λέξη *hălm* (ΧΟΥΛΜ) σκέφτηκα ότι οι κάτοικοι της Χαλκιδικής, ακούγοντας από τους Βουλγάρους τη λέξη *Χούλμ,* όταν έλεγαν π.χ. *otivam na hălm* (= πάω στο βουνό) νόμισαν ότι με τη λέξη αυτή ονόμαζαν έτσι το βουνό και την εξελλήνισαν μετατρέποντάς τη σε *Χολομών* (πιθανώς με επέμβαση των λογίων, των μορφωμένων, όπως π.χ. μοναχών του Αγίου Όρους) και έτσι το βουνό καθιερώθηκε με το όνομα αυτό ως Χολομώντας.

---

22. Α. Ι. Θαβώρης, «Χολομώντας. Η ετυμολογία του ονόματος», *Ελληνικά* 64 (2014) 207-215.

23. Σχινάς, *Οδοιπορικαί σημειώσεις*, ό.π., σ. 502.

Με τη μελέτη μου αυτή απέδειξα νομίζω ότι η ετυμολογία ήταν σωστή,[24] και αυτή με οδήγησε να σκεφτώ μήπως οι ίδιοι αυτοί Βούλγαροι και κυρίως οι εγκατεστημένοι σε οικισμό στους πρόποδες του Χολομώντα ή όσοι εργάζονταν στο Μετόχι της Μονής Κασταμονίτου, να ονόμασαν μια τοποθεσία κοντά στο Μετόχι, όπου η εκκλησία και τα άλλα «κτίσματα» και οι καταυλισμοί των ζώων (μαντριά) με ένα όνομα στη γλώσσα τους.

Η σκέψη αυτή με έκανε να αναζητήσω μια βουλγαρική λέξη που να ταιριάζει φωνητικά και μορφολογικά με τα ονόματα **Λαρίγκοβα, Λιαρίγκοβη,** κ.λπ. που διατήρησαν με την παράδοση οι κάτοικοι της Χαλκιδικής στην Ελληνική γλώσσα ή και με το όνομα *Ραλίγκοβη* που καταγράφηκε σε πλαστό Χρυσόβουλλο.

Ξεκινώντας τη σχετική έρευνα ανακάλυψα ότι υπάρχει στη βουλγαρική γλώσσα η λέξη *govedo*[25] με τη σημασία μεγάλο ζώο και φυσικά προκειμένου για τα πολλά ζώα ο πληθυντικός αριθμός *goveda*.

Η βουλγαρική αυτή λέξη θεώρησα ότι αντιστοιχούσε πράγματι στις καταλήξεις *-γκοβα,- γκοβη, -γκοβο* του ελληνικού τοπωνυμίου *Λαρί-γκοβα, Λιαρί-γκοβο* κτλ. με αποτέλεσμα να προκύψει στα Βουλγαρικά το τοπωνύμιο ως *Lari-goveda* (ή *Rali-goveda*).

Τι σήμαιναν όμως οι λέξεις *Lari* - (ή *Rali*) ως α΄ συνθετικό στη βουλγαρική γλώσσα;

Με προβλημάτισε η σημασία των δυο αυτών λέξεων, όπως προβλημάτισε και τον Vasmer που έγραψε ότι «ποιό όνομα άραγε να κρύβονταν πριν από τη σλαβικής αρχής κατάληξη -ovo».

Καθώς προσέφυγα σε Σλαβικά Λεξικά, διαπίστωσα ότι ούτε στη βουλγαρική γλώσσα, ούτε σε κάποια άλλη από τις Σλαβικές υπάρχουν τέτοιες λέξεις Lari ή Rali με κάποια σημασία.

Η λέξη Rali δεν με απασχόλησε στη συνέχεια διότι (1) τον μοναδικό γραπτό τύπο του πλαστού Χρυσοβούλλου τον θεώρησα ότι καταγράφτηκε εσφαλμένα, πιθανώς με αναγραμματισμό του σωστού Λαρί-γκοβη.[26] (2) Ότι ο τύπος Ραλίγκοβη δεν διασώθηκε από την παράδοση στο στόμα των Ελλήνων κατοίκων της Χαλκιδικής και 3) ότι όλοι όσοι ως τώρα καταπιάστηκαν με την ετυμολογία του τοπωνυμίου περιορίστηκαν στην ετυ-

24. Ως σωστή δέχθηκαν την ετυμολογία αυτή και οι συνάδελφοι καθηγητές της Γλωσσολογίας Γ. Μπαμπινιώτης, Χρ. Χαραλαμπάκης και Κ. Μηνάς με επιστολή τους («[...] *πολύ ωραίο και διδακτικό το άρθρο σου* [...] *η επιχειρηματολογία σου πείθει*» Μπαμπινιώτης, «*εξαίρετη μελέτη. Η επιχειρηματολογία είναι απόλυτα πειστική*» Χαραλαμπάκης, «*συγχαρητήρια*» Μηνάς).

25. *Βουλγαρο-Ελληνικόν Λεξικόν*, Σόφια 1960, στη λ. *govedo*.

26. Πρέπει κατά τη γνώμη μου στο Χρυσόβουλλο αυτό να βασίστηκαν οι Τούρκοι αναγράφοντας στα τουρκικά έγγραφα με τις φορολογικές καταγραφές τον τύπο *Ραλλίγγοβα*.

μολόγηση μόνο του παραδοσιακού τύπου Λαρίγκοβη (και των παραλλαγών).

Ως εδώ είχα στη διάθεσή μου τη σημασία μόνο του β΄ συνθετικού- goveda (= μεγάλα ζώα).

Προκειμένου επομένως για τα γελάδια, βόδια, βουβάλια κτλ. του Μετοχιού, η σημασία αυτή με έκανε να υποθέσω ότι η λέξη Lari ως α΄ συνθετικό πρέπει να είναι ένα κύριο όνομα, όπως υπέθεσε και ο Vasmer, το οποίο να δήλωνε κάποιον εργαζόμενο που θα φρόντιζε τα μεγάλα ζώα του Μετοχιού.

Τέτοια κύρια (ή και οικογενειακά) ονόματα τα οποία ως πρώτη λέξη συνοδεύουν ένα ουσιαστικό, ώστε να χαρακτηρίζει μια τοποθεσία, είναι συνηθισμένα στην Ελληνική γλώσσα (Κοινή και ιδιώματα) όπως π.χ. *του Βασίλ' η καλύβα*,[27] *του Σούρμα το ρέμα*,[28] *τ' Θανάσ' τ' αυλάκ'* [29] *Στ' Παρασκιβά του χουράφ'* [30] κτλ.

Στο ερώτημα τώρα ποιο ακριβώς κύριο όνομα κρύβεται και στη Βουλγαρική λέξη *Lari*, την απάντηση μου προσέφερε το γεγονός ότι αυτός που φρόντιζε τα μεγάλα ζώα του Μετοχιού της Μονής μπορούσε να ήταν ένας μοναχός, είτε Έλληνας, είτε Βούλγαρος, οπότε το μόνο όνομα που θα ανταποκρινόταν στη λέξη *Lari-* πρέπει να είναι ένα από τα κατ' εξοχήν συνηθισμένα ονόματα ιερωμένων της Χριστιανικής θρησκείας *Ιλαρίων ή Ιλάριος*,[31] κυρίως μοναχών των Μοναστηρίων, είτε Έλλήνων είτε και Βουλγάρων, Σέρβων, Ρώσων, του Αγίου Όρους.

Ότι το όνομα *Ιλαρίων* είναι συνηθισμένο όνομα μοναχών μαρτυρείται στο Βυζαντινό ποίημα «Πτωχοπρόδρομος», (12ος αι. μ.Χ) όπου ο μοναχός Ιλαρίων ενός Μοναστηριού περιγράφει ως εξής την τιμωρία του από τον ηγούμενο.

Τόν ο'ινοχόον πρότερον συντόμως παραγγέλλει

Ὄξινον δίδε από τοῦ νῦν κρασίν τόν Ἰλαριῶνα.[32]

Τα δυό αυτά ονόματα *Ἰλαρίων* και *Ἰλάριος* αναφέρονται ως ονόματα ιερωμένων, όχι μόνο Ελλήνων, αλλά και υψηλόβαθμων ξένων ιερωμένων (μητροπολιτών, Επισκόπων κ.λπ.) σε πολλές Εγκυκλοπαίδειες, Ελληνικές και ξένες. Το *Ἰλάριος* μαρτυρείται από το 106 μ.Χ., ενώ το *Ἰλαρίων* ως *Ἰλαρί-*

27. D. Georgacas – Mc Ponald, «Place Names North-West Peloponnesus», Minnesota Puss 1967, σ. 108.

28. Georgacas – Mc Ponald, ό.π.

29. Προσωπική πληροφορία από την πατρίδα μου Βελβεντό.

30. Α. Θαβώρης, «Τοπωνυμία από το Λιβάδι της Χαλκιδικής», *Χρονικά της Λαογραφικής και Ιστορικής Εταιρείας Χαλκιδικής Θεσσαλονίκη*, τχ. 5 (1963) 120.

31. Τα ονόματα αυτά είναι παράγωγα από το αρχ. επίθετο *ἱλαρός*.

32. X. Eideneier, *Ptocho-Prodromos* [Neograeca medii aevi], V. Köln, 1991, σ. 167 (στίχοι IV 505 –506).

ων ο Μέγας, αναφέρεται ότι ασκήτευσε μαζί με τον Μ. Αντώνιο. Με το όνομα *Ίλάριος* αναφέρονται πολλοί Άγιοι ως την εποχή Ιουλιανού του Παραβάτου, τους οποίους εορτάζει η εκκλησία μας.

Από τα Λεξικά της Ελληνικής γλώσσας μόνο το Λεξικό της ΠΡΩΪΑΣ, όσο ξέρω, αναγράφει τα δύο ονόματα με τον χαρακτηρισμό: *ον. χριστιανικόν.*

Την ετυμολογία του ονόματος *Ίλάριος* από το αρχ. ελληνικό επίθετο *ίλαρός* την σημειώνει μόνο η Εγκυκλοπαίδεια Larousse du xxe siècle, τ. 3 (depo) Legal 1930) στη λέξη Hilaries [....] ως «du gr Hilaros, gai»

Στο σημείο αυτό δεν έχει σημασία αν τα ονόματα Ίλάριος και Ίλαρίων προήλθαν κατ'ευθείαν, ως παράγωγα, από το αρχ. επίθετο *ίλαρός* (= φαιδρός, χαρούμενος, εύθυμος, γελαστός) ή αν το Ίλάριος σχηματίστηκε με μεταπλασμό από το Ίλαρίων, όπως και άλλα ονόματα της Κοινής Νεοελληνικής (και ιδιωμάτων) σε -ος, από αρχαία (ή της -καθαρεύουσας) ονόματα σε -ων, π.χ. *γέρος*, *διάκος*, *χάρος*, από τα αρχαία *γέρων*, *διάκων*, *χάρων*.[33] Στην Αρναία ο Τρύφων έγινε *Τρύφους*[34] στο Βελβεντό το αρχαίο ουσιαστικό *μήκων* και τα κύρια ονόματα *Ζήνων*, *Κίμων*, *Παρμενίων* προφέρονται *ι μάκους, ι Ζήνους, ι Κίμους, ι Παρμινίους,* κτλ. Για το ζήτημα: ποιον από τους δύο τύπους χρησιμοποίησαν οι Βούλγαροι της περιοχής για να ονομάσουν το τοπωνύμιο *Lari-goveda* (= του *Ιλαρίου* τα ζώα), την απάντηση τη βρήκα στη Γραμματική της Βουλγαρικής Γλώσσας, όπου αναγράφονται τα εξής: «7) mnogo săštestvitelni sobstveni lična măzki imena ot grăčki proizhod zăvarčevašti na *-ιος*, se pičat v kraia c-iĭ, a se izgovariat obiknoveno c [i] (= Πολλά κύρια ουσιαστικά ονόματα της ελληνικής γλώσσας αρσενικού γένους που λήγουν σε *-ιος*, στη βουλγαρική γλώσσα γράφονται με την τελική συλλαβή ως -iĭ, αλλά προφέρονται κανονικά με την τελική συλλαβή ως i». Τέτοια ονόματα συνεχίζει ο Stojanov, είναι: Avksenti (Αυξέντιος), Alipii (Αλύπιος), Akakii (Ακάκιος), Genadii (Γεννάδ- ιος) Evsevii (Ευσέβιος), Makarii (Μακάριος) Metodii (Μεθόδιος) κτλ.[35]

Αξιοσημείωτο είναι ότι των βουλγαρικών ονομάτων που παραθέτει ο Stojanov ως παραδείγματα, τα αντίστοιχα Ελληνικά ονόματα σε *-ιος* (*Ακάκ-ιος*, *Ευσέβ-ος*, *Μεθόδ-ιος* κτλ.) τα λαμβάνουν οι Έλληνες ιερωμένοι, όλων των βαθμίδων της Ιεραρχίας και όχι μόνο μοναχοί, σε αντικατάσταση των κοσμικών τους ονομάτων. Σε κοσμικούς τέτοια ονόματα δίνονται σπάνια.

Πρέπει συνεπώς οι Βούλγαροι της περιοχής να ονόμασαν την τοποθε-

33. Ανδριώτης, *Ετυμ. Λεξ.*, ό.π., στη λέξη *-ος*.

34. Μ. Παπαθανασίου, «Λαογραφικά Αρναίας», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 13-14/15-16 (Θεσσαλονίκη 1967) 687.

35. Stujan-Stojanov, *Gramatika na Balgarskija ezik*, Sofija 1969, σ. 141.

σία του Μετοχιού, όπου οι μάντρες των μεγάλων ζώων και ο οικισμός, με το όνομα Ιλάριος στη γλώσσα τους Ilari goveda (τα ζώα του Ιλαρίου). Το όνομα Ιλάριος επομένως και όχι Ιλαρίων πρέπει να είχε ο μοναχός ή (ο οικονόμος) του Μετοχιού της Μονής (αδιάφορο αν ήταν Έλληνας ή Βούλγαρος), ο οποίος θα φρόντιζε τα ζώα.

Η παραλλαγή σε *Λια-* από τη συλλαβή *Λα-* ήταν εύκολο να γίνει, στην ελληνική: η λέξη *μπελάς* π.χ. στα βόρεια Νεοελληνικά ιδιώματα προφέρεται *μπιλιάς* =τουρκ. belâ, η λέξη *ιλιάτσ'* = φάρμακο, γιατρικό, προήλθε από το τουρκικό ilâc, το *πιλάφι* έγινε *πλιάφ'* κτλ.

Να σημειώσω εδώ ως χαρακτηριστική την αποβολή του αρχικού γιώτα (Ι) στο όνομα Ιλάριος ενός ιερωμένου. Πρόκειται για την ονομασία Μοναστηριού της Αγίας Τριάδος χτισμένου στις όχθες του Αλιάκμονα στην περιοχή της Αιανής του Ν. Κοζάνης γνωστού ως *Μονή Λαριούς*. Ο Κ. Σαμπανόπουλος γράφει σχετικά «ώς *Μοναστήρι της Λαριούς* είναι γνωστή σε όλους η Μονή της Αγίας Τριάδος. Το όνομα αυτό προέρχεται πιθανόν εκ συγκοπής και παραφθοράς του μοναχικού ονόματος *Ιλαρίων*»[36].

Το όνομα αυτό φυσικά προήλθε από τον τύπο *Ίλάριος*, (γεν. *Ίλαρίου* > *Λαριού* και έπειτα κατά το *της Μονής* ειπώθηκε *της Λαριούς*.

Με το όνομα *Ilari goveda* ο οικισμός εξελίχθηκε με τον καιρό σε χωριό, όπως έγινε και σε άλλα Μετόχια του Αγίου Όρους στη Χαλκιδική,[37] στο οποίο πρέπει να κατέφυγαν και οι Έλληνες κάτοικοι από την απέναντι αρχαία πόλη των *Αρνών*, αποικία των Χαλκιδέων,[38] όπου και το κάστρο του Προφήτη Ηλία. Πρέπει η αρχαία πόλη να επέζησε την εποχή αυτή ως χωριό το οποίο έπειτα, για άγνωστους λόγους, καταστράφηκε.

Το βουλγαρικό όνομα οι Έλληνες κάτοικοι της τοποθεσίας του Μετοχίου, που εξελίχτηκε σε χωριό της Χαλκιδικής το εξελλήνισαν έπειτα και από Ilari goveda το απέδωσαν στην Ελληνική γλώσσα ως *Ίλαρίγκοβα*, όπως π.χ. *Αράχ-οβα*, εφτά πολίσματα στη νοτιότερη Ελλάδα τα οποία είναι εξελληνισμένα από το Βουλγαρικό όνομα Orechovo = καρυδότοπος, (orech στα Βουλγαρικά = καρύδι).

Με τον εξελληνισμό η ξένη λέξη προσαρμόζεται στο Τυπικό της ελληνικής γλώσσας, ενώ παράλληλα χάνει, όπως είναι φυσικό, και την ετυμολογική της διαφάνεια.

---

36. Σιαμπανόπουλος, *Αιανή*, ό.π., σ. 288 κ.ε.

37. Βλ. Ιω. Παπάγγελος, «Τα αγιορειτικά μετόχια ως συντελεστές νέων χωριών στη Χαλκιδική Χερσόνησο», *Πρακτικά Θ΄Διεθνούς Συνεδρίου Η εξακτίνωσις του αγίου Όρους στον Ορθόδοξο κόσμο, τα Μετόχια*, Θεσσαλονίκηνίκη 2015, σ. 205.

38. Α. Θαβώρης, «Οι Χαλκιδείς επί Θράκης και το όνομα Χαλκιδική», περιοδ. *Παγχαλκιδικός Λόγος*, τχ.4 (1910) 27-29.

Από τον εξελληνισμό του βουλγαρικού τοπωνυμίου *Ilari(i) goveda* (= του Ιλαρίου τα ζώα), προήλθε στα Ελληνικά η λέξη, αρχικά *Ιλαρί γκόβα* και έπειτα, με την αποβολή του αρχικού Ι- (γιώτα), απ᾽ όπου από τη γενική Λαριγκόβης της λόγιας γλώσσας προήλθε η ονομαστική Λαρίγκοβη.

Καθώς όμως το όνομα έχασε την ετυμολογική του διαφάνεια ήταν εύκολο να το αποδώσουν οι κάτοικοι της περιοχής και με άλλους τύπους, κατά την προφορική τους ομιλία. Όλες οι παραλλαγές είναι, ως όνομα τοπωνυμίου, ουσιαστικά.

Οι καταλήξεις όμως: -γκόβα, -γκόβη, -γκοβο κτλπ συνέπεσαν φωνητικά με τις καταλήξεις των επιθέτων της Βουλγαρικής γλώσσας: *-οβα, -οβη, -οβο* (η -ovi είναι κατάληξη του πληθυντικού αριθμού).[39] Η σύμπτωση αυτή οδήγησε τον M. Vasmer, όπως προαναφέρθηκε, να θεωρήσει το τοπωνύμιο σλαβικής αρχής από την κατάληξη *-ονο* (μολονότι αναφέρει τους τύπους *Larigova* και *Larigovi* που παραθέτει ο Schultze-Jena). Η πρόβλεψή του πάντως δικαιώθηκε.

Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι τον αρχικό αυτόν τύπο *Ίλαρίγκοβα* τον διέσωσε ο Leake ως *Elerigova*, όπως τον άκουσε από τους κατοίκους.

Ο εξελληνισμός σλαβικών τοπωνυμίων στην Ελλάδα είναι γνωστό φαινόμενο, και το ίδιο έκαμαν και οι Βούλγαροι με ελληνικά τοπωνύμια στη Βυζαντινή εποχή. [40]

Το *Ιλαρίγκοβα* έπειτα, με την αποβολή του αρχικού φθόγγου γιώτα (Ι) κατέληξε σε *Λαρίγκοβα*,[41] από όπου προήλθαν και οι άλλες παραλλαγές, επειδή το όνομα ως ξένο δάνειο δεν είχε ετυμολογική διαφάνεια, ήταν «αγνώστου ετύμου» π.χ. *Λαρίγκοβο*, όπως *Μέτσοβο*, *Λέχοβο*, *Ριάχοβο* (σημερινό *Πολύρραχο* στο νομό Κοζάνης).[42]

---

39. Βλ. Ι. Θ. Λαμψίδης, *Γραμματική της Βουλγαρικής Γλώσσης*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 87: επίθετα σε -οβ, -ova, -ovo και -ovi (πληθ.)· Stojan Stojanov, *Grammatica na bălgarskija ezils*, Sofia 1980, σ. 260.

40. Α. Ι. Θαβώρης, «Κοσίνιτσα – Εικοσιφοίνισσα. Τα παλαιά ονόματα της Μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου», *Ελληνικά* 47 (1997) 360 κ.ε. Στη σελ. π.χ. 367 το Βουλγαρικό τοπωνύμιο Ovcepolije (= προβατότοπος) οι Έλληνες το εξελλήνισαν και το έκαναν Ευτζάπολις, και μεταφράζοντας και το Ovce = πρόβατο και το έκαναν, αντί *Προβατούπολις, *Προβάτου πόλις*.Το Βουλγαρικό τοπωνύμιο *Radulevo* (από το επίθετο rodliv = εύφορος, στους βυζαντινούς συγγραφείς, αναφέρεται ως *Ραδόλιβον*, εξελληνίσθηκε και έγινε *Ροδολείβος*. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Για τον εκσλαβισμό ελληνικών τοπωνυμίων ήδη από τη Βυζαντινή εποχή βλ. σσ. 366-367 ιδίως μεταφράζοντας το β΄ συνθετικό των τοπωνυμίων *–πόλις* σε polije = τόπος, π.χ. την *Νικόπολιν* την έκαναν Nikopolije.

41. Ηλέκτρα Παπαθανασίου, «Αρναία, η παλιά Λαρίγκοβα», περ. *Αρναία*, τχ. 67 (2015) 2.

42. Κ. Συμεωνίδης, ό.π. στις λέξεις.

Θα κλείσω με το συμπέρασμα του Στίλπ. Κυριακίδου σχετικά με τους Σλάβους και την εγκατάστασή τους κατά τα Βυζαντινά χρόνια στην Ελλάδα, ότι «τα ελληνικά φαγοκύτταρα κατέφαγον μέχρις πλήρους αφανισμού τα εισδύσαντα ολίγα ξένα αιμοσφαίρια».[43]

ΑΝΤΩΝΗΣ Ι. ΘΑΒΩΡΗΣ

43. Στιλπ. Κυριακίδης, *Βυζαντιναί Μελέται VI, Οι Σλάβοι εν Πελοποννήσω*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 97.

ΣΥΜΜΙΚΤΑ

«ΘΕΡΑΠΕΥΟΝΤΑΣ» ΤΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ XLVI Pf. ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ

«I wonder who first discovered the efficacy of poetry in driving away love» αναρωτιέται ειρωνικά η ηρωίδα ενός από τα πιο κλασικά έργα πνευματώδους ερωτικής αντιπαράθεσης στην παγκόσμια λογοτεχνία, το *Pride and Prejudice* της Jane Austen. Μια πιθανή απάντηση, και μια μακρινή πηγή, θα μπορούσε να είναι το παρακάτω επίγραμμα του Καλλιμάχου:

Ὡς ἀγαθὰν Πολύφαμος ἀνεύρατο τὰν ἐπαοιδὰν
τὠραμένῳ· ναὶ Γᾶν, οὐκ ἀμαθὴς ὁ Κύκλωψ.
αἱ Μοῖσαι τὸν ἔρωτα κατισχναίνοντι, Φίλιππε·
ἦ πανακὲς πάντων φάρμακον ἁ σοφία.
τοῦτο, δοκέω, χἀλιμὸς ἔχει μόνον ἐς τὰ πονηρὰ
τὠγαθόν, ἐκκόπτει τὰν φιλόπαιδα νόσον.
ἔσθ' ἁμὶν †χ'ακαστας ἀφειδέα πρὸς τὸν Ἔρωτα
τοῦτ' εἶπαι· "Κείρευ τὰ πτερά, παιδάριον·
οὐδ' ὅσον ἀττάραγόν τυ δεδοίκαμες· αἱ γὰρ ἐπῳδαὶ
οἴκοι τῶ χαλεπῶ τραύματος ἀμφότεραι."

Το επίγραμμα XLVI Pf. / III G-P ανήκει στον κύκλο των ερωτικών επιγραμμάτων της Παλατινής Ανθολογίας και πραγματεύεται, ανάμεσα σε άλλα, το γνωστό μυθολογικό exemplum του έρωτα του Κύκλωπα Πολύφημου για την ωραία νύμφη Γαλάτεια. Πρόκειται για έναν μύθο που παρουσιάζει μεγάλη διάδοση τόσο στην αρχαία ελληνική όσο και τη λατινική γραμματεία, ξεκινώντας με τον διθύραμβο *Κύκλωψ ή Γαλάτεια* του Φιλόξενου. Εδώ εμφανίζεται για πρώτη φορά το μοτίβο του έρωτα του τερατώδους Κύκλωπα, ο οποίος προσπαθεί να κερδίσει τον έρωτα της αιθέριας Νύμφης με τη βοήθεια της μουσικής και του άσματος (βλ. Πλούτ. *Ηθ.* 622c, 762f). Η θεματική αυτή γνώρισε μεγάλη διάδοση και κατά την ελληνιστική περίοδο. Ο Θεόκριτος πραγματεύεται το θέμα αυτό σε δύο ειδύλλιά του (6, 11), τα οποία επηρεάζουν αποφασιστικά την εξέλιξη της πρόσληψης του μοτίβου από τους μεταγενέστερους ποιητές (πρβ. Βεργ. *Ε.* 2, Οβ. *Μετ.* 13.738-968). Ο ίδιος ο Καλλίμαχος μάλιστα εστιάζει στον μύθο αυτόν στο έπος του *Γαλάτεια* (378-9Pf.).

Στο συγκεκριμένο επίγραμμα, που απευθύνεται στον Φίλιππο, οι Μούσες, δηλ. το τραγούδι και η μουσική, παρουσιάζονται ως αντιφάρμακα του έρωτα, ως μέσο αντιμετώπισης της ερωτικής δυστυχίας με παρόμοια ιαματική δράση με εκείνη της πείνας. Η πείνα λειτουργεί κι αυτή, όπως και η μουσική, ως φάρμακο που αντιμετωπίζει με αποτελεσματικό τρόπο τον παιδεραστικό έρωτα. Στη δεύτερη μάλιστα ενότητα της αφήγησης ο ποιητής προτείνει στον δυστυχή ερωτευμένο να προβεί σε σχετλιαστική αποστροφή στον έρωτα ισχυριζόμενος πως τόσο η πείνα όσο και η μουσική, ξόρκια που έχει ο ίδιος στη διάθεσή του, αποτελούν ισχυρά φάρμακα για τις αβάσταχτες πληγές που ο Ερωτιδεύς, ο γιος της θεάς του Έρωτα, προκαλεί.

Στο πλαίσιο της αφήγησης αυτής έντονα προβληματικός παρουσιάζεται ο στ. 8, ο οποίος θεωρείται από τους φιλολόγους locus desperatus, και για τον οποίον έχουν διατυπωθεί ποικίλες και ευφάνταστες διορθώσεις. Οι διορθώσεις των Wilamowitz[1] (*χἀκάστοτ'*) και Mair[2] (*χἄκαστά σ'*) («και στις δύο περιπτώσεις», «και τα δύο φάρμακα»), μολονότι συνάδουν με το ευρύτερο πνεύμα του επιγράμματος, καθώς υπογραμμίζουν την διττή ασπίδα του ποιητή έναντι του εχθρού Ερωτιδέος (μουσική και ατροφία), παραβιάζουν, όπως σωστά έχει ήδη επισημάνει ο Pfeiffer,[3] μία βασική μετρική συνήθεια της καλλιμάχειας μετρικής ποιητικής: αναιρούν την καλλιμάχεια πρακτική της αποφυγής της έκθλιψης μετά την πλέον βασική θήλεια τομή του στίχου, την κατά τρίτον τροχαίον. Η παράβαση της βασικής αυτής καλλιμάχειας lex δεν επιτρέπει την αποδοχή των εικασιών αυτών, οι οποίες νοσούν μετρικά και, ως εκ τούτου, ελέγχονται από τον ευρύτερο κριτικό λόγο της παράδοσης του επιγράμματος ως μη πειστικές και αθετούνται. Μετρικό πρόβλημα δημιουργεί και η πρόταση του Meillier[4], ο οποίος προτείνει την εναλλακτική *κἀκεστάς*, δηλ. *καὶ ἀκεστάς* = γιατρός. Στο πλαίσιο του νοήματος η παρουσία της λέξεως *ἀκεστάς* = γιατρός στα συμφραζόμενα μίας συζήτησης για την θεραπευτική λειτουργία των αντιφαρμάκων και σε συνδυασμό με το ιατρικό λεξιλόγιο που επιλέγει ο ποιητής (*κατισχναίνοντι, ἐκκόπτει, πανακές, φάρμακον, τραύματος*)[5] ευσταθεί (άλλωστε ο ποιητής απευθύνεται στο συγκεκριμένο επίγραμμα σε έναν γιατρό). Ωστόσο η τελική μακρά συλλαβή του

1. U. von Wilamowitz- Moellendorff, *Callimachi Hymni et Epigrammata*, Berlin [3]1907.

2. A. W. Mair, *Callimachus. Hymns and Epigrams* [...], London- Cambridge Mass., 1921 (ανατ. 1955), σ. 168

3. R. Pfeiffer, *Callimachus. Volume II: Hymni et Epigrammata,* Oxford 1953.

4. C. Meillier, *Callimaque et son temps. Recherches sur la carrière et la condition d'un écrivain à l'époque des premiers Lagides,* Lille 1979, σ. 158.

5. A. Faulkner, «Callimachus' Epigram 46 and Plato: the Literary Persona of the Doctor», *CQ* 61 (2011) 178-185·F.Cairns, *Hellenistic Epigram: Contexts of Exploration,* Cambridge 2016, σσ. 220-224.

nomen agentis σε *-τας*, σε θέση βραχείας συλλαβής, όπως υπαγορεύει το μέτρο, επιβάλλει την αθέτηση της διόρθωσης. Μια πιθανή λύση θα ήταν ίσως αντί του *ἀκεστάς* η διόρθωση σε *ἀκεσταί*, στον πληθυντικό δηλ. αριθμό, η οποία θα αποκαθιστούσε τη συνεκφορά του προβληματικού στίχου ως εξής: *ἔσθ'ἁμίνχ'ἀκεσταί*. Η αποκατάσταση αυτή θα ενίσχυε περαιτέρω τον λογοτεχνικό χαρακτήρα του στίχου, καθώς με τον τρόπο αυτό σχηματίζεται το γνωστό πινδαρικό σχήμα: *Ἔστιν ἡμῖν καὶ ἀκεσταί*, αλλά συγχρόνως θα εξυπηρετούσε το κειμενικό συμφραζόμενο, εφόσον με τον πληθυντικό υποδηλώνεται το σύνολο των remedia amoris της αφήγησης, δηλ. η πείνα και *ἁ ἐπαοιδά*, και παράλληλα γίνεται υπόμνηση του ιατρού της narratio του επιγράμματος, του Φιλίππου. Στο γλωσσικό σύνταγμα *καὶ οἱ ἀκεσταὶ* διαπιστώνεται κράση του συνδέσμου *καὶ* με το άρθρο *οἱ*, όπου το κ δασύνεται λόγω της ακόλουθης δασείας του *οἱ*. Έτσι η γραφή αποκαθίσταται ως *χακεσταί*. Το αι της ληκτικής συλλαβής μάλιστα είναι βραχείας μετρικής ποσότητας και, ως εκ τούτου, αποφεύγεται το μετρικό πρόβλημα.

Μετά τον Pfeiffer σημειώνονται διάφορες προσπάθειες άρσης των μετρικών προβλημάτων προηγούμενων εικασιών: ο Haupt[6] προσπάθησε να αντιμετωπίσει το μετρικό πρόβλημα διορθώνοντας τον στίχο ως εξής: *χἄκαστα, σαφ' ἤδεα / τουτεῖ, παῖ*. Ακολουθεί δηλ. ως έναν βαθμό τη διόρθωση του Mair, αλλά προσπαθεί να άρει το μετρικό πρόβλημα, επιτρέποντας την καλλιμάχεια έκθλιψη μετά την κατά τρίτον τροχαίον τομή του στίχου. Παρόλο που με τον τρόπο αυτό αποφεύγεται το πρόβλημα προσωδίας και στο επίπεδο του νοήματος («έχω πάρα πολύ καλή γνώση του πράγματος, εναντίον του Έρωτα έχουμε και τις δυο αυτές δυνατότητες, να, παιδί μου!») υπογραμμίζεται και πάλι η λειτουργία του τραγουδιού και της αφαγίας ως remedia amoris, η διόρθωση κρίνεται αρκετά ευφάνταστη, καθώς απομακρύνεται, ως μη όφειλε, σε μεγάλη έκταση από τη χειρόγραφη παράδοση. Ο Pfeiffer διορθώνει σε *κἀκάσκας*= *καὶ ἀκάσκας*, όπου το *ἀκάσκας* χρησιμοποιείται με τη σημασία του «ήσυχα, μαλακά», κατά τη μαρτυρία του Ησύχιου («*ἄκασκα*: *ἡσύχως, μαλακῶς, βραδέως*). Η διόρθωση πράγματι επιλύει το μετρικό ζήτημα. Στο επίπεδο μάλιστα της παραγωγής νοήματος, με τον τρόπο αυτό ο νεαρός λαμβάνει τη συμβουλή από τον ερωτοδιδάσκαλο να αντιμετωπίσει ήρεμα και με σαρκαστικό ύφος τον άκαρδο Έρωτα, ενημερώνοντάς τον για την επίγνωση εκ μέρους του της θεραπευτικής ιδιότητας των remedia στη διάθεσή του. Αν και νοηματικά ο στίχος δεν φαίνεται να πάσχει με τη διόρθωση αυτή, η οποία ενισχύει περαιτέρω την ευρύτερη πολεμική διάθεση του επιγράμματος κατά του Ερωτιδέα,

6. A. M. Haupt, *Opuscula*, III/2, Leipzig 1876, σ. 383.

μέσω της σαρκαστικής ειρωνείας του ερωτευμένου νέου, ωστόσο πάσχει στο επίπεδο της μορφολογίας της διόρθωσης. Ο Edwards[7] υπό την οπτική μάλιστα αυτή διορθώνει σε *καχάσαντας*, παρουσιάζοντας δηλαδή τον Έρωτα να πέφτει θύμα της ειρωνικής, σαρκαστικής διάθεσης του συνομιλητή του. Μολονότι η διόρθωση δεν δημιουργεί μετρικά προβλήματα, δικαιολογείται με παλαιογραφικούς όρους (η εναλλαγή των κ και χ, για παράδειγμα, παρατηρείται συχνά στην κριτική παράδοση της Uncialis) και συνάδει με το ευρύτερο πνεύμα του ποιήματος, ωστόσο δεν δικαιολογεί την μετατόπιση τόνου της παραδεδομένης γραφής, και για τον λόγο αυτό θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί. Όσον αφορά δε και πάλι τη διόρθωση του Pfeiffer θα πρέπει να σημειώσουμε πως, ενώ ο τύπος *ἄκασκα* απαντά στην ελληνική γραμματεία (πρβ. Ησυχ. ad loc.) ο εναλλακτικός τύπος σε *-ως* είναι αμάρτυρος. Ως εκ τούτου θα έπρεπε να δικαιολογηθεί μέσω της μορφολογικής επανασύνθεσης κατ' αναλογίαν προς άλλα επιρρήματα με διπλή κατάληξη σε –α / -ως. Ζητήματα μορφολογικής επανασύνθεσης αμάρτυρων τύπων per analogiam δεν απαιτεί αντιθέτως η διόρθωση *κἀναστάς* που προτείνει ο Giangrande.[8] Η διόρθωση εδώ πειστικά επιτρέπει την παρουσία εντός του επιγράμματος ενός νέου ο οποίος έχει αναρρώσει από το ερωτικό του πάθος και, έτσι, μπορεί με παρρησία να απευθυνθεί στον αίτιο των δεινών του. Το όποιο μετρικό πρόβλημα της μακράς συλλαβής της μετοχής αίρεται αν θεωρηθεί ως δωρική βράχυνση σε συμφωνία με τους λοιπούς δωρισμούς του επιγράμματος (*κατισχναίνοντι* – στ. 3, *ποττόν* – στ. 7, *δεδοίκαμες* – στ. 9, *τῶ χαλεπῶ* - στ. 10) που προφανώς μαρτυρούν θεοκρίτεια επίδραση, συχνή εξ άλλου στο καλλιμάχειο opus.[9]

Στο πλαίσιο της τελευταίας πρότασης, θα θέλαμε να προτείνουμε τη εναλλακτική γραφή *ἀποστάς*, η οποία ευσταθεί με παλαιογραφικά, μετρικά και νοηματικά κριτήρια.

1. Η χειρόγραφη παράδοση παραδίδει τη γραφή *εσθ' αμινχ'ακαστας*, όπου η παρανάγνωση του π σε κ δεν είναι αδύνατη.
2. Η καλλιμάχεια μετρική συνήθεια διατηρείται, αν και στην περίπτωση αυτή θεωρήσουμε το α της κατάληξης ως βραχύ λόγω επίδρασης της δωρικής διαλέκτου.

7. W. M. Edwards, «Callimachus, Epigram 46 (= Anth. Pal. 12, 150)», *CR* LII (1938) 119.

8. G. Giangrande, «Kallimacheische Beiträge», *Hermes* 91 (1963) 151-159.

9. Για μια χρήσιμη επισκόπηση του κριτικού προβλήματος, βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις στο Φ. Παγωνάρη-Αντωνίου (επιμ.), *Καλλίμαχος ο Κυρηναίος. Επιγράμματα: Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια*, Αθήνα 1997, σσ. 312-313· L. Lehnus, «Notizie callimachee VI», *Eikasmos* XV (2004) 142-145.

3. Δημιουργείται παρήχηση του π: *ἀποστὰς* […] *ποττὸν* […] *εἶπαι*, η οποία υπογραμμίζει τον λογοτεχνικό χαρακτήρα της αφήγησης.
4. Η γραφή, σε επίπεδο θεματικής, εντάσσεται στο ευρύτερο μοτίβο της απαλλαγής του ερωτευμένου από τα δεσμά του έρωτα και της επιστροφής του στην κανονικότητα. Απαντά κατ' αρχάς στο 11ο θεοκρίτειο ειδύλλιο, όπου ο Κύκλωπας επιστρέφοντας στο ιδεώδες της βουκολικής αταραξίας αυτό-επιβεβαιώνεται και καταδεικνύει, έστω και σε φραστικό επίπεδο, την απελευθέρωσή του από τα δεσμά του έρωτα, δηλώνει στον στ. 76 *εὑρησεῖς Γαλάτειαν ἴσως καὶ καλλίον' ἄλλαν*. Παρόμοια ρητορική υιοθετεί και ο βεργιλιανός Πολύφημος Κορύδων της 2ης ελεγειακής βεργιλιανής εκλογής, όταν και πάλι στο κλείσιμο του λατινικού ειδυλλίου υιοθετεί την βουκολική ερωτική αταραξία και αποκηρύσσει τον έρωτά του προς τον Άλεξη.[10] Και τα δύο αυτά υπό συζήτηση κείμενα μάλιστα κάνουν λόγο για την ιαματική λειτουργία της μουσικής στον ιατρικό αγώνα του ερωτευμένου κατά των πληγμάτων που αυτός δέχεται από τον άσπλαχνο έρωτα. Η αναφορά του παραδείγματος του Πολύφημου στην αρχή του καλλιμάχειου επιγράμματος και οι ποικίλοι δωρισμοί του ποιήματος (στον επίμαχο στίχο μάλιστα τόσο σε μορφολογικό όσο και σε επίπεδο μετρικής) ενισχύουν τη διακειμενική σχέση ανάμεσα στη θεοκρίτεια και την καλλιμάχεια αφήγηση, η οποία προκύπτει περαιτέρω από τη μυθολογική χρήση του exemplum του Πολύφημου, την αποστροφή προς ιατρό (Νικίας στο 11ο θεοκρίτειο ειδύλλιο, Φίλιππος στο επίγραμμα του Καλλιμάχου, προφανώς Κώος ιατρός με δραστηριότητα στην Αλεξάνδρεια),[11] αλλά και την κοινότητα στη χρήση ιατρικών όρων (*κατισχναίνοντι* -στ. 3, *ἐκκόπτει* -στ. 6). Το ρήμα το ίδιο εξάλλου (*ἀφίστημι, -μαι*) φέρει σαφείς ιατρικές συνδηλώσεις, καθώς συχνά χρησιμεύει ως ιατρικός τεχνικός όρος (βλ. LSJ, ως ιατρ. όρος, Ιππ. *Άφ.* 4.74; Πλάτ. *Τίμ.* 84a; Ξεν. *Ίππ.* 1.5; PLond.3.1209.12 (1ος αι. π.Χ.) Η υιοθέτηση της γραφής *ἀποστάς* κατά συνέπεια είναι δυνατόν να ενταχθεί στον διακειμενικό αυτόν διάλογο, εφόσον συμβάλλει στην παρουσίαση του μοτίβου της απαλλαγής από τον έρωτα και της παρεπόμενης σαρκαστικής, ειρωνικής αντιμετώπισης της πρότερης δυστυχίας που βίωνε ο ερωτευμένος. Ενισχύει επίσης περαιτέρω τον ιατρικό χαρακτήρα του κειμένου,

10. Βλ. E.Karakasis, *T. Calpurnius Siculus: A Pastoral Poet in Neronian Rome*, Berlin - Boston 2016, σσ. 211-213 με περαιτέρω βιβλιογραφία.

11. Βλ. C. C. Edgar (επιμ.), *Zenon Papyri in the University of Michigan Collection*, Ann Arbor 1931, σσ. 126-127, αν και στη νεότερη βιβλιογραφία εκφράζονται επιφυλάξεις για την ταύτιση αυτή.

ο οποίος προκύπτει τόσο λόγω της θεματικής του επιγράμματος, τα αντιφάρμακα του έρωτα δηλαδή, όσο και από την παρουσία ποικίλων ιατρικών όρων και τη λειτουργία του ιατρού Φιλίππου ως persona της επιγραμματικής αφήγησης.

Συμπέρασμα

Οι στίχοι 7-8 του επιγράμματος XLVIPf αποτελούν χωρίο nondum sanatum και για την αποκατάστασή του έχουν προταθεί πολλές και ποικίλες διορθώσεις και εικασίες. Στο παρόν άρθρο προτείνεται η γραφή *ἀποστάς*, η οποία δικαιολογείται με βάση παλαιογραφικά, γλωσσικά, μετρικά και ερμηνευτικά κριτήρια. Η υιοθέτηση της γραφής υποστηρίζει το μοτίβο της απαλλαγής από τα βάσανα του έρωτα μέσω της χρήσης της μουσικής ως αντιφαρμάκου σε συνδυασμό με την ειρωνική αντιμετώπιση του έρωτα από το θύμα του κατά το παρελθόν («if it be only a slight, thin sort of inclination, I am convinced that one good sonnet will starve it entirely away» που θα έλεγε και η Jane Austen). Το μοτίβο αυτό σε συνδυασμό με τον μετρικό δωρισμό της γραφής εντάσσεται στο ευρύτερο θεοκρίτειο χρώμα του ποιήματος και ενισχύει περαιτέρω τον διακειμενικό διάλογο του *Ειδ.* 11 του Θεοκρίτου με το συγκεκριμένο καλλιμάχειο επίγραμμα, όπου και πάλι γίνεται λόγος για τη θεραπευτική λειτουργία της μουσικής έναντι των δεινών του έρωτα και όπου ο Πολύφημος αποτελεί βασικό πρόσωπο της αφήγησης.[12] Σε μεταποιητικό επίπεδο, η απομάκρυνση του Πολυφήμου από τον Έρωτα ενδεχομένως δηλώνει και την επιστροφή του λογοτεχνικού ήρωα στην ιδιότητα που αυτός είχε ως τερατώδης μορφή στις αρχικές εκδοχές του μύθου πριν από τον εξανθρωπισμό του μέσω της παρουσίασής του ως ερωτευμένου νεανία. Ο Καλλίμαχος με τον τρόπο αυτό εν είδει αλεξανδρινής υποσημειώσεως καταδεικνύει τον διάλογό του με τα αρχικά στάδια του μύθου και διαλέγεται με τον λόγιο αναγνώστη του ο οποίος, όπως και ο ποιητής, είναι ενήμερος στο πλαίσιο της ελληνιστικής doctrina της λογοτεχνικής εξέλιξης και μετουσίωσης της ιστορίας.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΥΚΟΥΖΙΚΑ

12. Για την ποιητική λειτουργία της ετυμολογίας του ονόματος Πολύφημος στο πλαίσιο της ποιητικής του Καλλιμάχου βλ. D.Koukouzika, «The poetic function of etymology in Callimachus' epigrams: proper names and improper actions?», *Ελληνικά* 60.2 (2010) 321.

ΠΑΡΑΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΛΕΞΙΚΑ

Οἱ ἐραστὲς τῶν λεξικῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς συντάκτες τους, ἔχουμε τὴν ἄνεση νὰ τὰ ψιλοκοσκινίζουμε. Ταυτόχρονα οἱ φιλόλογοι ὀφείλουμε νὰ γνωστοποιοῦμε τὰ ἐντοπιζόμενα, ἔστω καὶ παραμικρά, παροράματά τους, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ μνημειώδη καὶ δυσαναπλήρωτα λεξικὰ ὅπως τὰ παρακάτω, ὥστε σταδιακὰ νὰ διορθώνονται τουλάχιστον στὶς ἀναρτήσεις τοῦ Διαδικτύου. Μὲ αὐτὴ τὴ σκοπιμότητα δημοσιεύονται τὰ ἑπόμενα λεπτολογήματα, ὅλα τυχαῖα προϊόντα σποραδικῶν κατὰ καιροὺς ἀναδιφήσεων στὰ σώματα τῶν τριῶν σύγχρονων καὶ ἐγκυρότερων λεξικῶν μας.

(Α) Σχόλια σὲ λήμματα τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας

δάκρυ: Στὸ ἑρμήνευμα ἀρ. 6 *Τὸ φυτὸν Κόιξ τὸ δάκρυ τοῦ Διὸς* (Coix lacrima [συνηθέστερα lacryma] Jobi) τὸ τέλος τοῦ ὀνόματος τοῦ φυτοῦ διορθωτέο σὲ *δάκρυ τοῦ Ἰώβ*.

δεματιάζω: Προσθετέος ὁ τύπος *δεματίζω*, ποὺ μαρτυρεῖ ὁ Στρ.[1] Δούκας: *θερίζουν, δεματίζουνε*, τουλάχιστον δύο φορὲς (*Ὁδοιπόρος*, 1968, σ. 42, καὶ *Ἑνώτια*, 1978, σ. 31).

δευτεροσημαίνω: Ἀπὸ τὸ παράθεμα δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ δεύτερη κωδωνοκρουσία τοῦ ὄρθρου συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς δοξολογίας. Αὐτὸ στὴν πραγματικότητα δὲν ἰσχύει: στὸ σημεῖο αὐτὸ *τριτοσημαίνουν*. Ἔχει γίνει ἕνα μικρὸ λάθος κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ λήμματος ἢ κατὰ τὴν ἀποδελτίωση. Στὴν πηγὴ τοῦ χωρίου γράφεται ὄχι *λένε* ἀλλὰ *Λένε* μὲ προηγούμενη κάτω τελεία (τὸ ρῆμα ἀπὸ συντακτικὴ ἄποψη δὲν ἔχει ὡς ὑποκείμενο τὶς *καμπάνες*, ἀλλὰ λειτουργεῖ ἀπρόσωπα). Στὰ ἐδῶ συμφραζόμενα δὲν πρόκειται γιὰ κανονικὴ περιγραφὴ τῶν σταδίων τῆς θείας λειτουργίας ἀλλὰ γιὰ μία γοργή, κινηματογραφική, καταγραφή τους ὅπως τὰ βλέπει σὲ ὄνειρό του ἕνας παπάς: *ἡ λειτουργία* [*τῶν Χριστουγέννων*] *προχωρᾶ. Κεῖνος* [*ὁ παπὰς*] *στὴν προσκομιδή* […]. *Διπλοσημαίνουν οἱ καμπάνες. Λένε τὸ «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς φανέντι*

1. Ἕνας ὀρθόδοξος ἱερέας γιὰ νὰ τελέσει ἰδιωτικῶς ἁγιασμὸ φέρει κατὰ κανόνα μαζί του ὑποχρεωτικὰ μόνο τὸ πετραχήλι, τὸ εὐχολόγιο καὶ τὸν εἰδικὸ σταυρὸ ἁγιασμοῦ καὶ ἐνδεχομένως ἐπιπλέον τὴν ἁγιαστούρα καὶ τὴ βρεχτούρα.

[…]». *Φτάσανε στὸ «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε* […]» *κτλ.*

διακόπουλο: Τὸ τελευταῖο δίστιχο τοῦ πρώτου ἑρμηνεύματος πρέπει νὰ μεταφερθεῖ στὸ δεύτερο, ὅπως ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ *«κυριελέησο»*. Στὴν ἴδια θέση δικαιοῦται νὰ τεθεῖ καὶ ἡ μάλλον μοναδικὴ *διακοπούλα*, ἡ Κουκκίτσα τοῦ φερώνυμου διηγήματος τοῦ Ἀ. Μωραϊτίδη.

(Β) Ἀπολιχνίδια τοῦ Λεξικοῦ Γεωργακᾶ

Μὲ τὸ παρὸν σημείωμα ἐπισημαίνονται μερικὲς ἐπουσιώδεις ἀστοχίες, κυρίως ἑρμηνευτικές, καὶ ἐλάχιστες ἐλλείψεις στὸν πρῶτο τόμο τοῦ πολύτιμου ἑλληνοαγγλικοῦ Λεξικοῦ τοῦ Δ. Ἰ. Γεωργακᾶ, *A Modern Greek-English Dictionary*, μὲ βάση τόσο τὴν ἔντυπη ἔκδοσή του ὅσο καὶ τὸ ἀναρτημένο στὸ Διαδίκτυο ἀντίτυπό της σὲ ἱστοσελίδα *τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλώσσας*. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς ἀφοροῦν λήμματα ἀπὸ κείμενα τοῦ Παντελῆ Πρεβελάκη καὶ τοῦ Νίκου Καζαντζάκη (ὅ,τι περιλαμβάνεται σὲ ἀγκύλες ἀφορᾶ ἀβλεψίες μόνο τῆς ἠλεκτρονικῆς ἔκδοσης):

αβαγιανός: Στὸ ἐτυμολογικὸ μέρος θεωρεῖται ἀμάρτυρη ἡ λ. *βαγιανός*. Τὴν χρησιμοποιεῖ ἐναλλακτικά, ὅπως καὶ τὸ λῆμμα, τουλάχιστον ὁ Στρ. Δούκας (*Ὁδοιπόρος*, 1968, σ. 40).

αβαριάτος: Ἐπαναλαμβάνεται ἡ προφορὰ τοῦ *Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ*, μὲ συνίζηση, ἀλλὰ ὁ Πρεβελάκης (*Ἄρτος τῶν ἀγγέλων*, σ. 189) γράφει *ἀβαρϊάτη* (*πραμάτεια*, ἴσως μόνο ἐδῶ γιὰ ἔμφαση).

αγελάδα: Ἀπουσιάζει ἡ ἔκφραση *ἱερὴ ἀγελάδα*.

αγιασματερό, ανάγιαστος: Τὰ δύο παραθέματα ποὺ συνοδεύουν ἀνὰ ἕνα τὰ λήμματα αὐτὰ προέρχονται μὲ ἀντίστροφη σειρὰ ἀπὸ περικοπὴ τοῦ Πρεβελάκη (*Κρητικός*, 1965, Ι 251). Ἀπὸ τὰ εὐρύτερα συμφραζόμενα προκύπτει καθαρὰ ὅτι τὸ δεύτερο σημαίνει αὐτὸν «ποὺ δὲν ἔχει ἁγιασθεῖ μὲ τέλεση ἁγιασμοῦ ἢ ἔστω μὲ ράντισμα ἁγιασμένου νεροῦ», ἄσχετα μὲ τὰ Ἐπιφάνεια. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο, στὸ κείμενο γίνεται λόγος γιὰ *ἁγιασματερά*, τὰ ὁποῖα μαζεμένα σὲ ταγάρι φορτώνει ἕνας ἱερομόναχος σὲ μουλάρι, μαζὶ μὲ ἄλλα πράγματα, προκειμένου νὰ περιοδεύσει στὴ γύρω περιοχὴ γιὰ νὰ τελέσει ἐξορκιστικοὺς ἁγιασμοὺς στὰ μαντριά. Δὲν πρόκειται ἑπομένως γιὰ ἕνα σκεῦος ἁγιασμοῦ, *ἁγιασματάρι* ἢ *ἁγιασματερό* (τὸ ὁποῖο στὴ συγκεκριμένη περίπτωση μπορεῖ καὶ νὰ λείπει), ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα «σύνεργα τοῦ ἱερέα γιὰ τὴν ἐκτὸς ναοῦ τέλεση καὶ/ἢ τὸ ράντισμα τοῦ ἁγιασμοῦ» (πρβ. *ἱερὰ / ἱερατικά*, τὰ ἄμφια καὶ λοιπὰ ἀπαιτούμενα γιὰ τὴν τέλεση θείας λειτουργίας). Ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογία τοῦ οὐσιαστικοῦ ἡ ἀναγωγή του στὸ ἐπίθετο *ἁγιασματερός*

(μαρτυρεῖται;) δὲν εἶναι πειστική. (Ὀρθότερα < *ἀγίασμα* + κατάλ. *-ερό*, στὸ *Ἱστορικὸ Λεξικὸ* τῆς Ἀκαδημίας, πρβ. *ναματερό, θυμιατερό* κτλ.).

αγιομνήσι: Ἡ χρήση τῆς μεσαιωνικῆς λ. *ἁγιομνήσι(ον)*, μὲ τὴ σημασία «πανηγύρι στὴ μνήμη ἁγίου» (Καζαντζ.) συνεχίζεται καὶ σήμερα τόσο στὸν κοινὸ λόγο ὅσο καὶ στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα, ἰδίως κρητικῶν συγγραφέων. Δυστυχῶς τὸ Λεξικό μας παραθέτει μόνο μία μαρτυρία (ἀπὸ ἔργο τοῦ Σ. Σκίπη *Κασταλία Κρήνη - Ἐκλογὴ* 1, σ. 58), ἡ ὁποία μάλιστα μὲ τὴν ἐλλιπὴ παράθεσή της δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβὴ συσχετισμὸ τοῦ λήμματος μὲ τὸ ἑρμήνευμα. Ἂν ὅμως καταφύγει κανεὶς στὴν πηγή, θὰ διαπιστώσει ὅτι ἐκεῖ πρόκειται ὄχι γιὰ πανηγύρι ἀλλὰ γιὰ μνημόσυνο νεκροῦ. Ἡ σημασία αὐτὴ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ λεξικά, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες λογοτεχνικὲς μαρτυρίες (πρβ. π.χ. Μ. Σιγούρου, *Ἐκλεκτὲς σελίδες*, σ. 90 *ἐπρόφερε τ' ὄνομα σὰν ἁγιομνήσι τῆς νεκρῆς ἀγάπης* (Μ. Σιγοῦρος, *Ἐκλεκτὲς σελίδες*, σ. 90).

αγκαθιά: Στὰ δύο πρῶτα χωρία προφανῶς πρόκειται γιὰ ἀγκαθότοπο καὶ ὄχι ἀγκαθωτὸ φυτό. Προσθετέα ἐδῶ καὶ μία μεταφορικὴ χρήση τοῦ λήμματος: (παρωνύμιο ἐφήβου) *Μαυραγκαθιὰς (τὸν εἶπαν ἔτσι γιὰ τὴ μελανὴ ἀγκαθιὰ τῆς ἥβης του)* (Πρεβελάκης, *Ἥλιος* 68/69).

αγρίλι: Στὸ πρῶτο χωρίο εἶναι φανερὸ ὅτι δηλώνεται τὸ στεφάνι ἀπὸ ἀγριελιὰ καὶ ὄχι τὸ ἴδιο τὸ δέντρο (πρβ. και Καζαντζ. *Οδ.* 1. 665 *οἱ γέροι κράχτες ἔζωσαν μ' ἀγρίλι τὰ μαλλιά τους*).

αγριοματιάζω: Ὁ Καζαντζάκης μαρτυρεῖ καὶ ἐναλλακτικὸ τύπο *αγριοματίζω* (*Καπ. Μιχ.* σ. 14 καὶ 308, ἔκδ. 2010).

αίγα: Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δύο παραθέματα τοῦ Πρεβελάκη εἶναι ἐλλιπές. Πλῆρες (*Ὁ Ἥλιος τοῦ θανάτου* 239, ἔκδ. 1959) ἔχει τώρα ὡς ἑξῆς καί, τὸ κυριότερο, μὲ κεφαλαῖα ἀρχικὰ γράμματα στὶς κρίσιμες λέξεις *βοσκός* καὶ *αἴγα*: *τὸ Βοσκὸ μὲ τὴν Αἴγα Ἀλταΐρ καὶ Βέγα* (ἐνν. *νὰ τὰ λές*). Ὁλοφάνερα δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ βοσκὸ καὶ κατσίκα ἀλλὰ γιὰ λαϊκὰ ὀνόματα τῶν ἀντίστοιχων ἀστεριῶν. Τὰ ἴδια ἀστέρια ὑπόκεινται οὐσιαστικὰ καὶ στὶς λέξεις *βοσκὸς* καὶ *αἴγα* τοῦ πρώτου παραθέματος τοῦ ἴδιου λογοτέχνη (ἴδιο ἔργο 144, πρβ. καὶ 93), ὅπου καὶ Ἰορδάνης δὲν εἶναι ὁ ποταμὸς τῆς Παλαιστίνης ἀλλὰ ὁ Γαλαξίας σύμφωνα μὲ τὴ λαογραφικὴ ὀνομασία του. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι στὰ χωρία αὐτὰ ἡ παρετυμολογικὴ ταύτιση Αἴγας καὶ Βέγα, ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ πρώτη δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ συνηθέστερα ἀναφερόμενη Αἴγα τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Ἡνιόχου. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν πλοκὴ τοῦ ἔργου, ὅπου οἱ ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις τοποθετοῦνται περίπου στὸν Ἰούνιο, ἐνῶ ὁ Ἡνίοχος εἶναι φθινοπωρινὸς ἀστερισμός.

αμαξοκούτι: Προσθετέος ὁ τύπος *αμαξόκουτο* (Ἀ. Πάλλης, *Ἰλιάδα Κ* 504).

ανανοιώθω: Στὸ πρῶτο παράθεμα ἐξέπεσε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, τοῦ Σικελιανοῦ, συμπαρασύροντας τὸ τέλος καὶ τὴν ἀρχὴ δύο χωριστῶν ἀποσπασμάτων του ἀπὸ τὸν *Δελφικὸ λόγο* (*Λυρ. Βίος* IV σ. 161, 3 καὶ σ. 166, 59/60, ὅπου καὶ εἶναι μονοφθογγικὴ ἡ γραφὴ τῶν ρηματικῶν τύπων), τῶν ὁποίων τὰ ὑπολείμματα ἐμφανίζονται ἐδῶ ὡς ἑνιαῖο χωρίο (ἴσως μάλιστα στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἔχει γίνει καὶ ταυτόχρονη ἐνδιάμεση παράλειψη ἑνὸς τρίτου παρόμοιου χωρίου ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο, ὅ.π., σ. 164, 31). Ὡς πρὸς τὸ παράθεμα τοῦ Πρεβελάκη, ἀπὸ τὴ *Γυμνὴ Ποίηση,* ὁ πρῶτος ρηματικὸς τύπος τοῦ χωρίου, γραμμένος καὶ ἐδῶ ὄχι μὲ δίφθογγο ἀλλὰ *ἀνάνιωσα,* ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ ρ. *κατάλαβα* στὴν ὁριστικὴ ἔκδοση (1969) τῶν *Ποιημάτων* τοῦ Κρητικοῦ λογοτέχνη (σ. 72, 43).

Αναποδοκάραβο: Δὲν πρόκειται γιὰ τὶς Πλειάδες ἀλλὰ γιὰ τὴ Μεγάλη Ἄρκτο, ὅπως ὀρθὰ ἑρμηνεύεται ἡ λ. στὰ περισσότερα λεξικά μας. Αὐτὸ φαίνεται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τοῦ ἐλλειπτικοῦ ἀποσπάσματος (ἀπὸ τὸν Πρεβελάκη, *Ἥλιος,* σ. 143), ὅπου καταγράφονται σὲ συνέχεια ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη τρεῖς ἀκόμη καθιερωμένες καὶ ἀποκλειστικὲς ὀνομασίες τῆς Ἄρκτου.

αναρροώ: Ἐδῶ τὰ δύο ἑρμηνεύματα εἶναι σωστά, ἀλλὰ καὶ στὰ ἕξι παραδείγματα ἔχει παρεισφρήσει στοὺς σχετικοὺς ρηματικοὺς τύπους πρὶν ἀπὸ τὶς καταλήξεις τους ἕνα *φ,* μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραποιηθοῦν ὅλοι σὲ τύπους τοῦ *ἀναρροφῶ*.

ανδρωνίτης: Καὶ στὰ δύο παραθέματα τοῦ Καζαντζ. οἱ ἐκδόσεις γράφουν *αντρωνίτης*.

ανεμόχολο: Στὰ συμφραζόμενα τοῦ χωρίου τοῦ Καζαντζάκη τὸ σκηνικὸ ἐντοπίζεται μέσα σὲ σπηλιὰ μὲ γαλανὸ ἀέρα. Συνεπῶς στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἁρμόζει ἡ σημασία «θύελλα», ὅπως ἄλλωστε ὑποδηλώνουν καὶ μόνες τους οἱ περισσότερες λέξεις τοῦ χωρίου μὲ τὸ στατικὸ καὶ ἁπαλὸ περιεχόμενό τους (*ἤσκιοι πυκνοί, διανέματα ἀγανά, φουρφούριζαν*). Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ὁ ἴδιος συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη συχνά, ἴσως καὶ ἀποκλειστικά, μὲ δεύτερη σημασία: «τὸ θαμπὸ ἁλώνι» γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο ἢ τὸ φεγγάρι (πρβ. Λεξιλόγια *Ὀδύσσειας* καὶ Μετάφρασης Δάντη, ἐπίσης *Ἱστορικὸ Λεξικό*). Αὐτὴ ἡ σημασία ταιριάζει στὸ παρὸν παράθεμα, ὅπως τουλάχιστον καὶ σὲ δύο ἄλλα χωρία τῆς καζαντζακικῆς *Ὀδύσσειας* (8. 503, 23. 961).

αντιλαμπίζω: Στὸ πρῶτο ἑρμήνευμα, τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ χωρία, τοῦ Καζαντζάκη, προέρχεται ὄχι ἀπὸ μετάφραση τοῦ Σαίξπηρ ἀλλὰ ἀπὸ *Τερτσίνα* (108, 29 [= *Ἀγγλία* 282]) τοῦ Κρητικοῦ γιὰ τὸν Ἄγγλο δραματουργό.

ἀπόγκρεμνος: Λείπει ἀπὸ τὴν ἐπικεφαλίδα τοῦ λ. ὁ συνηθέστερος τύπος

ἀπόγκρεμος. Σημειωτέον ὅτι τὸ πρῶτο χωρίο τοῦ Καζαντζάκη (*Ἀγγλία* σ. 197), ποὺ ἀφορᾶ τὸν Νίτσε, ἐπαναλαμβάνεται στὴν *Ἀναφορά* του (σ. 397 ἢ 326), τὴ φορὰ αὐτὴ μὲ τὸν κοινότερο τύπο.

απόνετος: Οἱ «απόνετες σαγίτες» στὸ δεύτερο χωρίο τοῦ πρώτου ἑρμηνεύματος σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ψυχοκόρη τοῦ Παλαμᾶ δὲν εἶναι ἄκαρδες καὶ σκληρές·κάθε ἄλλο. Πρόκειται γιὰ ἀπόδοση τῆς ὁμηρικῆς φόρμουλας *ἀγανοῖσι βελέεσσιν* ποὺ δηλώνει τὰ μαλακά, ἤπια καὶ φιλάνθρωπα ἀόρατα βέλη μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις προκαλοῦν στοὺς θνητοὺς (κατὰ τὸ φύλο τους ἀντίστοιχα) τοὺς αἰφνίδιους καὶ συνεπῶς ἀνώδυνους θανάτους, ἀπὸ συγκοπή, ἡλίαση κτλ. Τὸ χωρίο νὰ μεταφερθεῖ στὸ τέλος τοῦ λήμματος.

αποσέρνω: Τὸ τελευταῖο παράθεμα (3), ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ἔχει παραλειφθεῖ ἐνδιάμεσο τμῆμα, ἀνήκει προφανῶς ὄχι στὸν Πρεβελάκη ἀλλὰ στὸν Καζαντζάκη (*Ἀναφορά*).

αποστολισμός: Στὸ πρῶτο παράθεμα νὰ διορθωθεῖ τὸ *έχει* σε *έχεις*.

αργαποχαιρετώ: Στὸ μοναδικὸ παράθεμα ὁ Καζαντζάκης (*Ὀδ.* 18. 12) γράφει *ἀργοπο-*, ὅπως κάνει ἐπίσης σὲ ἄλλα τρία χωρία τοῦ ἴδιου ἔργου του (12. 618, 21. 1422, 23. 773).

[*αρματολογιά, αρμενίδι:* Παραλείψεις, βλ. ἔντυπη ἔκδοση].

αρνοκλήσι: Τὸ παράθεμα τοῦ Πρεβελάκη (ἀπὸ τὸ τρίτο μέρος τοῦ *Κρητικοῦ*, σ. 171) δὲν εἶναι διαφωτιστικό. Ἀναλυτικὴ ἑρμηνεία τῆς λέξης μέσα στὸ κείμενο δίνεται στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἴδιας τριλογίας (σ. 253). Σημειωτέον ὅτι στὴν ἐκεῖ περιγραφὴ ἡ παροχὴ τῶν ἀρνιῶν ἐμφανίζεται ὄχι ὡς δάνειο ἀλλὰ χαριστική.

[*αρνοπόκι:* Στὸ τελευταῖο χωρίο λείπει ἡ πηγή, βλ. ἔντυπη ἔκδοση].

αρτοκλασία, άρτος: Καὶ τὰ δύο λλ., συνταγμένα ἴσως ἀπὸ ἑτερόδοξο ἢ ἀλιβάνιστο συνεργάτη, χρειάζεται νὰ ξαναγραφοῦν. Τὰ ἑρμηνεύματα νοηματικὰ ὄχι μόνο δὲν συμβιβάζονται ἀλλὰ ὁλοφάνερα, γιὰ ὅποιον τουλάχιστον ἔχει στοιχειώδη ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία, ἀντιβαίνουν στὰ παραθέματα. Ἂς ἀναφερθεῖ ἐδῶ μόνο ὅτι ὁ ἄρτος τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ αὐτὸς τῆς ἀρτοκλασίας δὲν ἔχουν καμία σχέση μεταξύ τους οὔτε φυσικὰ καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἱεροτελεστίες.

αρχιμανδρείο: Στὸ μοναδικὸ παράθεμα πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ ἱστορικὴ ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων Ἀρχιμανδρεῖο ἢ Ἀρχιμαντρειὸ καὶ ὄχι ἕδρα ἢ κατοικία ἀρχιμανδρίτη.

ἀσαΐτευτος: Ἀναγράφεται ὡς συν. τὸ *ἀτόξευτος*, ἀλλὰ αὐτὸ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ θέση του.

αστροπόταμος: [Στὸ δεύτερο χωρίο ἐξέπεσε τὸ τέλος μαζὶ μὲ τὴν παραπομπή: (Καζαντζ. *Ὀδ.* 13. 825], πρβ. καὶ 4. 425. Ἐδῶ ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ σύμπτωση Παλαμᾶ καὶ Καζαντζ. ὡς πρὸς τὴν ὀνομασία τοῦ Γαλαξία, τίθεται ὅμως καὶ ἕνα μικρὸ γραμματολογικὸ ἐρώτημα. Συγκεκριμένα, ὁ Καζαντζάκης στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ Λεξιλογίου ποὺ προτάσσει στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔπους του (1938) δηλώνει ὅτι τὴ νέα ὀνομασία τὴν ἔπλασε ὁ ἴδιος.[2] Ὅμως τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ἔχει δημοσιευθεῖ δέκα χρόνια νωρίτερα. Πρόκειται γιὰ ἀνεξάρτητη ἔμπνευση τῶν δύο λογοτεχνῶν, ἴσως ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ γνωστοῦ λαογραφικοῦ ὀνόματος τοῦ Γαλαξία ὡς «Ἰορδάνη Ποταμοῦ», ἢ ἡ σύμπτωση ὀφείλεται στὴν ἰδιωτικὴ σχέση τῶν δύο λογοτεχνῶν; Μήπως δηλαδὴ οἱ δυό τους εἶχαν μιλήσει σχετικὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν δύο ἔργων; Τέλος, σημειωτέον ὅτι ὁ νεώτερος ποιητὴς Ἅγις Θέρος (*Τραγούδια*, Ἀθήνα 1951, σ. 14) χρησιμοποιεῖ τὸν οὐδέτερο τύπο, τὸ *-πόταμο,* μὲ τὴν ἴδια σημασία.

ἀστρουλάκι: Στὸ δεύτερο ἑρμήνευμα, ἀπὸ ὅπου ἐξέπεσαν παράθεμα καὶ παραπομπὴ (Καζαντζ. *Ὀδ.* 8. 1088), πρόκειται γιὰ *θαλασσινὰ ἀστρουλάκια,* δηλαδὴ ὄχι ἀκριβῶς μικροὺς ἀστερίες, ἀλλὰ γιὰ μικρὰ κοσμήματα στὸ σχῆμα τους.

[*ἀστροφωτιά:* Ἐλλιπὲς τὸ τέλος τοῦ χωρίου, βλ. ἔντυπη ἔκδοση].

(Γ) Δύο λήμματα τοῦ Λεξικοῦ Κριαρᾶ

Στὸ καύχημα τῆς νεοελληνικῆς λεξικογραφίας, τὸ Λεξικὸ τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ Ἐ. Κριαρᾶ, ἐντοπίζονται στὴν ἀλφαβητική τους θέση δύο διορθωτέα λήμματα: *πιπιρίζω* καὶ *σταμοπρόβλητος* (τόμοι ΙΣΤ΄ καὶ Κ΄ ἀντίστοιχα). Τοῦ πρώτου χρειάζεται νὰ συζητηθεῖ ἡ ἑρμηνεία, τοῦ δεύτερου ἡ ἐπανόρθωση ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογία καὶ τὴν ἑρμηνεία εἶναι ἁπλούστερη:

πιπιρίζω: Τὸ λ. ἑρμηνεύεται ὡς «τιτιβίζω» συνοδευόμενο ἀπὸ ἕνα καὶ μόνο ἐκτενὲς παράθεμα ἀπὸ τὸν *Ἐρωτόκριτο* (Β, 537 κέ.) (εἶχε προηγηθεῖ μὲ λιτότερο τρόπο ἀνάλογο λῆμμα στὸ Λεξικὸ Δημητράκου). Ἡ χρήση στὸ κρητικὸ ἰδίωμα τοῦ λημματογραφημένου ρήματος, μὲ τὴν ἀναγραφόμενη σημασία, ἐπιβεβαιώνεται ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τοῦ παραπάνω ποιήματος καθὼς καὶ τὰ ἀναφερόμενα στὸ ἴδιο λῆμμα λεξικὰ (ἐξαίρεση ὁ Πιτυκάκης ποὺ ἑρμηνεύει «συλλαβίζω, ἀρθρώνω τὶς πρῶτες λέξεις, […] ψιθυρίζω») ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σύγχρονους Κρητικοὺς λογοτέχνες. Γιὰ παράδειγμα, μὲ ἕνα φυλλομέτρημα σὲ ἔργα τοῦ Γιάννη Μανουσάκη μπο-

2. Βλ. τώρα τὴν πανομοιότυπη ἐπανέκδοση τῆς *ΟΔΥΣΕΙΑΣ*, Ἀθ. 2005, ἢ τὴν ἀνατύπωση τοῦ Λεξιλογίου στὸ περιοδικὸ *Μολυβδοκοντυλοπελεκητὴς* 4 (1993) 197 κ.έ.

ρεῖ νὰ ἐντοπίσει κανεὶς ἀρκετὰ χωρία ὅπου χρησιμοποιεῖται τὸ ἠχοποίητο ρῆμα μὲ τὴ σημασία «τιτιβίζω» καὶ «κελαηδῶ» (στὴ δεύτερη περίπτωση ἐνίοτε καὶ μὲ τὴ λ. *τραγούδι* ὡς ἀντικείμενο). Ὅμως στὴν περίπτωσή μας εἶναι δύσκολο νὰ δεχθεῖ κανεὶς τὴν παραπάνω σημασία τοῦ ρήματος. Ἂς δοῦμε τὸ χωρίο.

Βρισκόμαστε στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου, στὴ σκηνὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται στὸ στάδιο γιὰ νὰ κονταροχτυπηθεῖ μὲ τὸν Κρητικὸ ὁ Ἐρωτόκριτος (Β 517 κ.ἑ.). Ὁ νέος ἀποκαλύπτοντας τὸ πρόσωπό του μπροστὰ στὸν βασιλιὰ ἀλληλοκοιτάζεται ἀπὸ κάποια ἀπόσταση μὲ τὴν ἀγαπημένη του Ἀρετούσα, καὶ ὁ ποιητὴς περιγράφει τὴ συγκίνηση τοῦ ζεύγους ἐπιμένοντας, μὲ μιὰ ὡραία καὶ μεγάλη παρομοίωση, στὴ στάση τοῦ κοριτσιοῦ (τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Στ. Ἀλεξίου):

Ἤτρεμε αὐτὴ στὴ μιὰ μερὰ κ᾽ἐκεῖνος εἰς τὴν ἄλλη,
μὰ χώνασι τὸ κάρβουνο κ᾽οἱ δυό τως στὴν ἀθάλη·
κι ὡσὰν πουλάκι ὅντε βραχῆ καὶ χαμοκουκουβίση
κι ὁ ἥλιος ἔβγη νὰ τὸ βρῆ, νὰ τὸ ζεστοκοπήση, 540
κάτση ζιμιὸ εἰς ψηλὸ δεντρὸ καὶ γλυκοκελαδήση,
ἁπλώση τὰ φτερούγια του, τὸ στῆθος πιπιρίση,
ζερβά, δεξά, γῆ κι οὐρανὸ χαιράμενο ξανοίξη,
σημάδι τῆς παρηγοριᾶς καὶ τῆς χαρᾶς του δείξη,
ἔτσι κι αὐτείνη ἐχάρηκε, μὲ γνώση, νὰ λογιάση
τότες τὸν ἥλιο ἀνάδια τση, ὁποὺ τῆς δίδει βράση.

Τὸ ἀπόσπασμα δὲν παρουσιάζει ἑρμηνευτικὲς δυσκολίες ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ στ. 542, ὅπου, καθὼς εἴπαμε, δὲν ἁρμόζει ἡ καθιερωμένη ἑρμηνεία τοῦ ρ. *πιπιρίζω*. Ἡ σύγκριση τοῦ χωρίου μὲ τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ στ. 1031 τοῦ Δ μέρους, ἡ ὁποία προτείνεται στὸ Γλωσσάριο τῆς ἔκδοσης Ἀλεξίου ὡς ἐνισχυτικὴ τῆς ἑρμηνείας τοῦ ρ. αὐτοῦ ὡς «μικρῆς φωνῆς ποὺ βγάζει τὸ κλωσσοπούλι» [γρ. *ἀγριοπούλι*], δὲν διαφωτίζει καθόλου τὸ νόημα: ἡ φράση *τὸ κοῦφος του* [*τοῦ λιονταριοῦ*, ἡ θωρακική του κοιλότητα] *μουγκρίζη*, δίνει ἄριστο νόημα, ὄχι ὅμως καὶ ἡ φράση «τὸ στῆθος τιτιβίζει» (αὐτὸ τὸ κάνουν ὁ λαιμὸς καὶ τὸ στόμα τοῦ πουλιοῦ) καί, τὸ κυριότερο, στὴ συζητούμενη περίπτωση ὁ εἱρμὸς τοῦ λόγου ἐπιβάλλει νὰ θεωρήσουμε ὡς συντακτικὸ ὑποκείμενο τοῦ ρήματος τὸ πουλάκι καὶ ὄχι τὸ στῆθος του.

Γιὰ τὴν προσπέλαση τοῦ ἑρμηνευτικοῦ προβλήματος ὑπάρχουν δύο δυνατότητες, (α) σκηνοθεσία τοῦ χωρίου καὶ (β) ἐπίκληση τουλάχιστον ἑνὸς παράλληλου χωρίου:

(α) Συντακτικὸ ὑποκείμενο τῶν ρημάτων ἀπὸ τὸν στ. 539 ἕως τὸν στ. 544 εἶναι σχεδὸν παντοῦ ἕνα κελαηδοπούλι τῆς ἐξοχῆς, στὴν ἀρχὴ βρεγμένο καὶ λερωμένο (μποροῦμε νὰ τὸ ὑποθέσουμε, ἀπὸ τὸ κουκούβισμά του στὴ γῆ), τὸ ὁποῖο μόλις ζεσταθεῖ ἀρχίζει ἀπὸ ψηλὰ τὸ κελάηδημα καὶ ταυτόχρονα, φαίνεται, τὴν προσπάθεια νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ νερὰ καὶ τὶς ἀκαθαρσίες. Ἀρχικὰ κελαηδώντας στεγνώνει καὶ καθαρίζει, ὑποτίθεται, τὸ κεφάλι του μὲ τὶς συνεχεῖς ἀνατάσεις του, ἔπειτα (στ. 542, πρῶτο ἡμιστίχιο) ἁπλώνει γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ τὰ πτερύγιά του καὶ (κάτι ποὺ δὲν λέγεται, ἀλλὰ εὔκολα ἐννοεῖται) τινάζει τὸ σῶμα του. Στὴ συνέχεια τοῦ στίχου εἰκάζουμε ὅτι κάνει κάτι ἀνάλογο σχετικὰ τώρα μὲ τὸ στῆθος του, αὐτὸ ποὺ κρύβεται στὸ περίεργο ρῆμα *πιπιρίση*. Τί ἀκριβῶς κάνει ἐδῶ τὸ πουλὶ τὸ διδάσκει ἡ φυσικὴ παρατήρηση: μετὰ ἀπὸ βροχὴ τὸ βλέπουμε νὰ ἐπαναλαμβάνει αὐτὸ ποὺ κάνει ὅταν ψειρίζεται. Δηλαδὴ τσιμπολογάει τὸ στῆθος του καὶ τὸ σκαλίζει ἐπίμονα μὲ τὸ ράμφος του, προφανῶς γιὰ νὰ φύγουν οἱ σταγόνες καὶ οἱ λάσπες, ἐνδεχομένως καὶ ἐνοχλητικὰ ἔντομα καὶ παράσιτα, ποὺ παραμένουν ἐγκλωβισμένα στὸ κατὰ κανόνα πυκνὸ πτίλωμα αὐτοῦ τοῦ σωματικοῦ μέρους του. Ἡ προσπάθεια τοῦ πουλιοῦ στὴν πραγματικότητα συνοδεύεται ἀπὸ ἐνδιάμεσα πιπίσματα, καὶ ἡ ὅλη του συμπεριφορὰ θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς συνδυασμὸς στηθο(σ)κόπησης καὶ τιτιβίσματος. Γιὰ λόγους οἰκονομίας ὡστόσο ὁ ὁμιλητὴς χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τὸ χαρακτηριστικὸ ὀρνιθολογικὸ ρῆμα γιὰ τὴ μία ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς διπλῆς ἐνέργειας τοῦ πουλιοῦ, μόνο δηλαδὴ γιὰ τὴν ὀπτική της εἰκόνα, ἀφοῦ αὐτὴ τὸν ἐνδιαφέρει, ἀφήνοντας νὰ ὑπολανθάνει ὁ συνοδευτικός της ἦχος, ἤτοι ἡ ἔννοια τοῦ τιτιβίσματος. Ἔτσι ἡ κύρια σημασία τοῦ ρ. *πιπιρίζω* ἀπὸ «τιτιβίζω» εὔκολα μεταβάλλεται σὲ «ψαχουλεύω». Ἀνάλογη ἀμφισημία παρατηρεῖται στὴν ἄλλη παραλλαγὴ τοῦ ἴδιου ρήματος, τὸ *ψιψιρίζω*. Αὐτὸ κατὰ τὰ Λεξικά μας σημαίνει «ψαχουλεύω (*ΛΚΝ*) ἢ «ἐξετάζω (κάτι) σχολαστικά […]» (Μπαμπινιώτης), ἀλλὰ σὲ λογοτεχνικὰ κείμενα χρησιμοποιεῖται σποραδικὰ καὶ μὲ τὴν ἀρχική, φαίνεται, ἔννοια «ψιθυρίζω» (*ἔσκυψε, τοῦ ψιψίρισε στὸ ἀφτί,* γράφει π.χ. ὁ Καζαντζάκης).

(β) Ἡ παραπάνω ἑρμηνεία τοῦ ἡμιστιχίου τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἕνα παράλληλο χωρίο, πιθανῶς εὐθεία ἀπομίμηση τοῦ πρώτου, ποὺ ἐντοπίζεται στὸ ἔργο τοῦ Π. Πρεβελάκη *Παντέρμη Κρήτη* (σ. 130). Ἀναφερόμενος ὁ Κρητικὸς συγγραφέας στὰ δεινοπαθήματα, ἀπὸ πείνα καὶ δίψα, τῶν ἐθελοντῶν ποὺ μετὰ τὸ ὁλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου εἶχαν καταφύγει στὸ ὀροπέδιο τοῦ Ὁμαλοῦ γράφει: *Γιὰ νὰ ξεδιψάζουνε, γλείφανε τὸ χιόνι. Κοντὰ σὲ τοῦτα, ἡ ψείρα τοὺς τυραννοῦσε στὸν ξύπνο καὶ στὸν ὕπνο τους. Τὸ κεφάλι τους τὸ κρατοῦσαν ὅλο σκυμμένο*

νὰ ψάχνουν τὸ κορμί τους, σὰν τὸ πουλὶ ποὺ πιπιρίζει τὸ στῆθος του.

σταμοπρόβλητος: Ἐδῶ δὲν εὐσταθοῦν οὔτε ἡ ἐτυμολογία (*στάμα* + *προβλητός*) οὔτε ἀκριβῶς ἡ ἐπιφυλακτικὴ ἑρμηνεία ([*πιθ.*] *που προβάλλει, στέκεται ακίνητος καὶ αδρανής σε περίοπτη θέση* [...]). Αὐτὸ φαίνεται καθαρά, ἂν ἀνατρέξει κανεὶς στὶς πηγὲς τῶν δύο παραθεμάτων, δύο ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγ. Γιαννούλη, ὅπου χαρακτηρίζεται σκωπτικὰ ὡς *σταμοπρόβλητον βρέτας* καὶ *στ. ἄγαλμα* ὁρισμένο «ξόανο», ὁ ἐπίσκοπος πρώην Φαναρίου Δαβίδ. Αὐτὸς κατὰ τὸν ἐπιστολογράφο δὲν ὑπῆρξε *θεοπρόβλητος*, ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, ὅπως εἶναι ὁ συνήθης ἐγκωμιαστικὸς χαρακτηρισμὸς ἀρχιερέων καὶ βασιλέων, ἀλλὰ ἐκλεκτὸς τοῦ Στάμου, ἑνὸς ἀταύτιστου τοπικοῦ ἄρχοντα, μὲ τοῦ ὁποίου τὶς ἐνέργειες φαίνεται πὼς εἶχε ἀναδειχθεῖ στὸ ἀξίωμα ὁ σατιριζόμενος ἐπίσκοπος.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Λίνος Σ. Μπενάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, Β΄*, Ἀθήνα, Παρουσία, 2013, σσ. 534.

Τὸ 1949, μὲ τὴν ἱστορικὴ ἔκδοση τοῦ Β. Τατάκη *«Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς φιλοσοφίας»* δὲν ἔχουμε μόνο τὸ ξεκίνημα τῆς μελέτης τῶν Βυζαντινῶν λογίων καὶ φιλοσόφων ἀλλὰ καὶ ὁριστικὴ ἀπάντηση στὴν σθεναρὴ ἀντίσταση ὅλων ἐκείνων τῶν νεωτέρων σημαντικῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, οἱ ὁποῖοι στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἀπέρριπταν κάθε ἰδέα βυζαντινῆς φιλοσοφίας. Ἱστορικὴ εἶναι ἡ ἀποστροφὴ τοῦ ἀείμνηστου Μπαλάνου: «Τί μᾶς λέει ὁ κύριος Τατάκης γιὰ "Βυζαντινὴ Φιλοσοφία". Ὅλα αὐτὰ ποὺ γράφει εἶναι ἡ θεολογία τῶν Βυζαντινῶν μὲ χρῶμα φιλοσοφικό».

Ἀπὸ τὸ 1949 μέχρι τὸ 1984 ὅταν ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐγκαινίασε τὴν σειρὰ Philosophi Byzantini –νέα σειρὰ κριτικῶν ἐκδόσεων– πέρασαν τριανταπέντε ὁλόκληρα χρόνια. Τί μεσολάβησε ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἕως τὴν ἀπόφαση τῆς Ἀκαδημίας; Μία χρονολογία πρέπει νὰ συγκρατήσουμε: τὸ 1960. Ἐκείνη τὴν χρονιὰ στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κολωνίας ὑποστηρίζεται μὲ ἐπιτυχία μιὰ διαδακτορικὴ διατριβὴ μὲ τίτλο Studien zu den Aristoteleskommentaren des Michael Psellos (Μελέτες στο Σχόλια τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ στὸν Ἀριστοτέλη). Διδάκτωρ ὁ Λίνος Μπενάκης. Ἔκτοτε ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν Ψελλὸ ἰδιαίτερα, καὶ γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, γίνεται τὸ ἔργο ζωῆς τοῦ νεαροῦ διδάκτορος.

Ὁμολογῶ ὅτι συγκινήθηκα ὅταν εἶδα ὅτι μία πρώτη ἐργασία του γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸ εἶχε δημοσιευθεῖ δύο χρόνια πρὶν, τὸ 1958, στὰ *Ἑλληνικὰ* μὲ τίτλο «Ἡ Σύνοψις εἰς τὴν Ἀριστοτέλους Λογικὴν καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός», τ. 16 (1958) 222-226.

Ἀκολουθώντας τὸν δρόμο τοῦ Τατάκη ἀφοσιώνεται στὴν ἔρευνα καὶ τὴν μελέτη τῶν Βυζαντινῶν λογίων καὶ σχολιαστῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα γίνεται πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ τὴν προώθηση τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας σὲ νεώτερους ἐρευνητὲς καὶ πανεπιστημιακούς.

Ἔργο του εἶναι οἱ δύο τόμοι *«Βυζαντινὴ φιλοσοφία»* (Α΄ τόμος, Παρουσία 2007˙ Β΄ τόμος 2013). Τὰ περιεχόμενα τοῦ Α΄ τόμου δίνονται στὶς σελίδες 517-520 τοῦ παρόντος τόμου.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἂς πῶ αὐτὸ ποὺ μὲ ἐντυπωσίασε μετὰ ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ ὀγκώδους τόμου. Δὲν εἶναι μόνο ὁ πλοῦτος τῶν γνώσεων ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς οὔτε οἱ πολύπλευρες προσεγγίσεις στὶς θέσεις καὶ τὶς σκέψεις τῶν Βυζαντινῶν. Εἶναι καὶ κάτι ἄλλο, ἴσως τὸ σημαντικότερο. Ὁ Λίνος Μπε-

νάκης, χρησιμοποιώντας πηγές, πρῶτες κριτικὲς ἐκδόσεις, ἀνέκδοτα κείμενα καὶ δημοσιεύματα, μέσα απὸ τοὺς χρόνους, μὲ τεκμηριωμένες πλέον θέσεις ρίχνει νέο φῶς καὶ διορθώνει παγιωμένες παρερμηνεῖες. Εἶναι σὰν ἕνας καινούργιος κόσμος νὰ ἔρχεται τώρα στὴν ἐπιφάνεια προσφέροντας στοὺς μελετητὲς νέο ὑλικό. Θὰ σταθῶ ἐδῶ σὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς πιὸ διαδεδομένες ἐσφαλμένες ἑρμηνεῖες καὶ ἀπόψεις, τὶς ὁποῖες ὁ συγγρ. ἀντικρούει παίρνοντας θέση ἀπέναντι στὸ ὑπὸ συζήτηση θέμα.

(1) Ἔχει ἐπικρατήσει νὰ θεωρεῖται ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκλεισε τὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς στὴν Ἀθήνα, τὸ 529 μ.Χ. «Πρόκειται, γράφει, γιὰ μιὰ θέση ποὺ επικράτησε ἀβασάνιστα καὶ καταγράφεται στερεότυπα καὶ σὲ ἐπίσημα κείμενα». Καὶ ἐξηγεῖ: σύμφωνα μὲ τὸ Διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπαγορευόταν νὰ δίδεται κρατικὴ χορηγία σὲ ἐθνικὲς σχολὲς καὶ νὰ διδάσκονται ἡ φιλοσοφία, ἡ ἀστρονομία δηλαδὴ ἡ ἀστρολογία ἐκεῖνα τὰ χρόνια καὶ ἡ μουσική.

(2) Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος ὅμως δὲν ἦταν ἐθνική, ἀλλὰ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία τῶν Σχολαρχῶν μὲ δίδακτρα ποὺ πλήρωναν οἱ μαθητές. Δὲν ὑπάρχουν «μαρτυρίες γιὰ πλήρη ἀπραξία τῶν Ἀθηναίων ἐθνικῶν φιλοσόφων καὶ γιὰ ἀνυπαρξία Σχολῆς καὶ διδακτικοῦ ἔργου μετὰ τὸ 533». Ἀντίθετα, πέρασαν ἀπὸ ἐκεῖ σημαντικοὶ σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη ὅπως ὁ Σιμπλίκιος. Ἄλλωστε ὁ Ὀλυμπιόδωρος δὲν σχολιάζει τὸν Ἀλκιβιάδη Α τοῦ Πλάτωνος στὴν Ἀθήνα γύρω στὰ 560 μ.Χ.; Μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Σλάβων -Σημαντικὴ παρερμηνεία ἀποτελεῖ καὶ ὁ λεγόμενος «νεοπλατωνισμὸς» τῶν Βυζαντινῶν. «Κανένας βυζαντινὸς φιλόσοφος δὲν εἶναι νεοπλατωνικὸς οὔτε ὁ Μιχαὴλ Ψελλός» (σ. 18), γράφει ὁ Μπενάκης ἀπορρίπτοντας τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ψελλοῦ ὡς νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου, ὅπως εἶχε τιτλοφορήσει ὁ Christian Zervos τὴν μελέτη του «*Μιχαὴλ Ψελλός: Ἕνας Νεοπλατωνικὸς Φιλόσοφος*» ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1920 (σ. 17).

Οἱ Βυζαντινοὶ φιλόσοφοι εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ υἱοθετοῦν μιὰ συγκεκριμένη φιλοσοφικὴ σχολή. Στὴν μελέτη του ἀφιερωμένη στὴν ὀρθὴ ἑρμηνεία τοῦ γνωστότατου κειμένου τοῦ Μ. Ψελλοῦ «*Περὶ τῶν ἰδεῶν ἃς ὁ Πλάτων λέγει*», ὁ Μπενάκης διευκρινίζει ὅτι ὁ συγγραφέας λέγει ἁπλᾶ τί δίδασκε ὁ Πλάτων γιὰ τὶς ἰδέες, δὲν ὑποστηρίζει ὁ Ψελλός ὅτι πρέπει νὰ υἱοθετήσουμε τὴν πλατωνικὴ θεωρία.

Τὸ νὰ παρουσιασθοῦν οἱ ἰδέες ὡς ἔννοιες τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἀποδίδεται στὸν Ψελλὸ μιὰ τέτοια πρόθεση εἶναι κάτι «ἀντιπλατωνικό» (σ. 19). Οἱ ἰδέες στὸν Πλάτωνα εἶναι πρὶν ἀπὸ τὸν Θεό, δὲν εἶναι δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ εἶναι ἀρχὲς τῶν πάντων. Αὐτὸ τὸ εἶδε ὀρθὰ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός. Κάθε μετασχηματισμὸς τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν σὲ ἔννοιες τοῦ Δημιουργοῦ εἶναι λανθασμένος.

Ἡ χριστιανικὴ σκέψη εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία ἀπορρίπτοντας τὴν αὐθεντικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν προχώρησε στὴν συμφιλίωση μὲ τὴν πλατωνικὴ σκέψη. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ Plato Christianus. Αὐτὸν τὸν ἐκχριστιανισμένο Πλάτωνα θὰ ἀρνηθοῦν οἱ Βυζαντινοὶ ἀπὸ τὸν Φώτιο καὶ τὸν Ἀρέθα Καισαρείας (9ος-10ος αἰ.) ἕως τὸν Μ. Ψελλό (11ος αἰ.). Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ἡ θέση τῶν Βυζαντινῶν ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῶν γενικῶν ἐννοιῶν.

Πράγματι ἡ ἔρευνα τῶν κειμένων ἔφερε στὸ φῶς ὅτι ὑπάρχει μιὰ σαφὴς βυζαντινὴ θέση ἡ ὁποία διαφέρει ἀπὸ τὴν Δυτικὴ γιατί ἀποκλείει τὸν νομιναλισμό. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπέλεξαν τὴν λύση τοῦ «ἐννοιολογικοῦ ρεαλισμοῦ» ἀκολουθώντας τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ συγκεκριμένα τὸν Ἀμμώνιο Ἑρμείου, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι οἱ γενικὲς ἔννοιες εἶναι προϊόντα διανοητικῆς διεργασίας μὲ βάση τὴν παρατήρηση τῆς αντικειμενικῆς πραγματικότητας. Δὲν ὑπάρχει τὸ flatus vocis (ἁπλὰ ὀνόματα) στὸ Βυζάντιο (σ. 17).

Συμπερασματικὰ θὰ τονίσει ὁ Μπενάκης ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἄποψη ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἀντιδικοῦσαν μὲ τοὺς «ἐθνικούς». Τοὺς μελετοῦσαν. «Εἶναι καιρὸς νὰ ξεχωρίσουμε τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ προκαλεῖ ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας σκέψης εἴτε τῆς πλατωνικῆς εἴτε τῆς ἀριστοτελικῆς καθὼς καὶ ἐκείνων τῶν ἄλλων σχολῶν ἀπὸ τὴν προσήλωση καὶ στενὴ ἐπίδραση μιᾶς φιλοσοφίας στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς».

(3) Ἕνα ἄλλο σημεῖο ἀφορᾶ τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ἡ ὁποῖα ἔχει δημιουργηθεῖ σχετικὰ μὲ τὴν σχέση Βυζαντίου καὶ Δύσης. Θεωρεῖται γενικὰ ὅτι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα διαδόθηκαν στὴν Δύση μόνο μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πρόκειται γιὰ πλάνη ἀφοῦ τώρα πιὰ γνωρίζουμε ὅτι οἱ διασυνδέσεις ἀρχίζουν ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ τὸν 12ο αἰ. Ὁ Ἰωάννης Ἰταλός (1023-1083) π.χ. ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός (1290-1350) ἀπὸ τὴν Σικελία.

Ἡ Δύση, γράφει ὁ Μπενάκης, γνώρισε τὸν Ἀριστοτέλη πρῶτα μέσα ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγὲς (σ. 48) καὶ συγκεκριμένα μέσα ἀπὸ τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἕλληνα (Jacobus Venetus, α΄ μισὸ 12ου αἰ.) ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἔμαθε πολὺ καλὰ ἑλληνικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔφερε μαζί του ἐπιστρέφοντας στὸ δομινικανὸ μοναστῆρι τοῦ Mont St. Michel τὰ ἀριστοτελικὰ χειρόγραφα προκειμένου νὰ τὰ μεταφράσει ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὰ λατινικά. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει μισὸ αἰώνα πρὶν ξεκινήσει ἡ μεταφραστικὴ κίνηση τῶν Ἀράβων στὴν Σαραγόσα καὶ τὸ Τολέδο.

Εἰδικότερα τὸν 12ο αἰ. καὶ τὸν 13ο αἰ. ἔχουμε 100 περίπου χειρόγραφα τῆς *Φυσικῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ πολλὰ χειρόγραφα τῶν *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων* ὅπως καὶ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, πολὺ πρὶν ὁ Moerbeke, ὁ φίλος τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη, μεταφράσει τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ ἀριστοτελικοῦ

corpus. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸν 16ο αἰ. καὶ τὸν 17ο αἰ. σπουδαῖοι Ἑλληνιστὲς στὴν Ἰταλία μετέφρασαν στὰ λατινικὰ Σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ βυζαντινοὺς φιλοσόφους, μὲ προεξάρχοντα τὸν Μιχαὴλ Ψελλό, χωρὶς νὰ ξεχνοῦμε καὶ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη καὶ τὰ σχόλιά του στὸν Πλάτωνα.

Ὁ συγγρ. δὲν διστάζει να δώσει τὸ πραγματικὸ στίγμα τῆς ἀνάμιξης τῶν Ἀράβων στὶς μεταφράσεις τῶν ἔργων τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. «Ἡ ἀραβικὴ μεσολάβηση, γράφει, εἶναι περισσότερο ἀρνητική. Πρόκειται […] γιὰ ἐπιμεταφράσεις ἀπὸ τὰ συριακὰ ποὺ ἀπέχουν κάποτε σοβαρὰ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἐνῶ ὁ σχολιασμὸς τῶν Νεοπλατωνιζόντων Ἀβικέννου, Ἀβερρόη καὶ ἄλλων Ἀράβων τῆς Ἰσπανίας […] εἶναι ἰδεολογικὰ πολλαπλὰ ἐπιβαρυμένος γι' αὐτὸ καὶ τοὺς ἀντιμετώπισε αὐστηρὰ ἀρνητικὰ ἡ Σχολαστικὴ στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη […]».

Πολλὰ μαθαίνουμε γύρω ἀπὸ τὸ γενικότερο θέμα τί ὀφείλει ἡ Εὐρώπη διαχρονικὰ στὸν Ἀριστοτέλη μέσα ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ συγγρ. «*Ἡ γνώση τῶν πηγῶν τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη ἀπό τὴν Ἀναγέννηση ὡς τὸν Krumbacher (1909)*».

Βέβαια αὐτὸ τὸ θέμα συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς σχέσης θεολογίας καὶ φιλοσοφίας στὸ Βυζάντιο.

(4) Σὲ ἕνα σύντομο, περιεκτικὸ ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον κείμενο στὰ ἀγγλικά, ὁ Λίνος Μπενάκης ἀποσαφηνίζει ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν θεωρήθηκε ποτὲ ancilla theologiae ὅπως συνέβη στὴν Δύση (ἄποψη ποὺ ἔνθερμα ὑποστήριξε καὶ ὁ ἀείμνηστος Νικόλαος Ματσοῦκας «ἡ φιλοσοφία, στὴν βυζαντινὴ σκέψη, ποτὲ δὲν ἔγινε θεραπαινίδα τῆς θεολογίας μὲ τὸ σχολαστικὸ περιεχόμενο τῆς Δύσης, μήτε ἡ Ἀνατολῆ ὑπῆρξε ἡ ἀρχικὴ κοιτίδα τοῦ σχολαστικισμοῦ», *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 317), οὔτε ἡ φιλοσοφία οὔτε ἰδιαίτερα ἡ Λογικὴ ἐτέθησαν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς θεολογίας. Ὡς πρὸς τὴν τελευταία μᾶς ἐξηγεῖ πῶς, ἐνῶ στὸν χῶρο τῆς θεολογίας ἴσχυαν κυρίως οἱ ἀποδεικτικοὶ συλλογισμοί, ἀνῆκε, ἀντίθετα, στὴν φιλοσοφία νὰ ἐρευνᾶται ἡ ἀλήθεια μὲ βάση τοὺς διαλεκτικοὺς συλλογισμούς.

Σὲ καμιὰ στιγμὴ ἡ φιλοσοφία δὲν ὑπεσῆλθε σὲ συζητήσεις καὶ διαμάχες γιὰ θέματα θεολογικὰ στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθόδοξης πίστης, οὔτε ὑπῆρξαν φιλοσοφικὲς σχολὲς ἢ Πανεπιστήμια τὰ ὁποῖα διευθύνονται ἀπὸ μοναστικὰ τάγματα. Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀξιωματούχων στὸ Βυζάντιο δὲν ἦταν θεολογικοῦ χαρακτῆρα. Ἡ φιλοσοφία διατήρησε τὴν αὐτονομία της σὲ σχέση μὲ τὴν θεολογία. Ἄλλωστε ὅταν μιλοῦμε γιὰ βυζαντινὴ φιλοσοφία ἐννοοῦμε τὴν φιλοσοφία τῆς μεγάλης περιόδου ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν Φώτιο ἕως τὸ τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας.

(5) Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς μεγάλης περιόδου εἶναι ἀστήρικτη καὶ ἴσως ἐπιπόλαιη ἡ ἀντίληψη ὅτι στὴν βυζαντινὴ φιλοσοφία «δεσπόζει μόνιμα ἕνας πλατωνικὸς ἰδεαλισμός». Ἀστήρικτος ἀκόμη εἶναι –ὅπως ἤδη εἴπαμε– ὁ εὔκολος χαρακτηρισμὸς τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων ὡς πλατωνικῶν, ἀριστοτελικῶν, νεοπλατωνικῶν κτλ.

Εἶναι λάθος νὰ πιστεύουμε ὅτι προσκολλήθηκαν σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ σχολή, ἀφοῦ βλέπουμε ἕναν μεγάλο σοφὸ ὅπως τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸ νὰ ἐπικρίνει κατηγορηματικὰ τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῆς ἰδέας ἢ τῆς ψυχῆς, ἀκόμη καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία περὶ ὕλης (σ. 77).

(6) Ἦταν συνεπῶς ἐπόμενο ὁ Μπενάκης νὰ πάρει θέση ὡς πρὸς τὴν θρυλούμενη διαμάχη πλατωνικῶν καὶ ἀριστοτελικῶν στὸ Βυζάντιο θεωρώντας «ἀστήρικτη καὶ στὴν ἁπλούστευσή της, ἀντιεπιστημονικὴ τὴν ἐντύπωση ὅτι στὴν Βυζαντινὴ Φιλοσοφία δεσπόζει μόνιμα ἕνας πλατωνικὸς ἰδεαλισμὸς· ὅπως εἶναι καὶ ἀδικαιολόγητοι οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων ὡς πλατωνικῶν, ἀριστοτελικῶν, νεοπλατωνικῶν». Σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα προσφέρει χάρη παραδείγματος ὡς ὀρθότερη ἑρμηνεία –σὲ ἀντίθεση μὲ ἑρμηνεῖες ἀπὸ τοὺς Σάθα, Ζακυθηνὸ καὶ Τατάκη– τὴν ἀνάγνωση τῆς γνωστῆς φράσης τοῦ Μ. Ψελλοῦ: «*Ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἀδελφέ, καὶ ὁ Χρύσιππος οὐ γὰρ οἶδα πῶς ἐνέγκω τὴν τοῦ λόγου βαρύτητα*». Ὁ Ψελλὸς διαμαρτύρεται ἐδῶ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ποὺ τοῦ ἀποδίδεται ὡς Πλατωνικοῦ ἢ Στωικοῦ.

(7) Τὴν εἰκόνα μιᾶς «παντελοῦς», ὅπως λεγόταν, ἀπουσίας βυζαντινῶν σχολίων στὸν Πλάτωνα, τὴν διορθώνει –δὲν ἀπουσιάζει ἡ μελέτη τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ὅπως καὶ ὁ σχολιασμὸς πλατωνικῶν διαλόγων– ἀναρρωτόμενος πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀγνοοῦμε τὰ σημαντικὰ σχόλια τοῦ Παχυμέρη στὸν Παρμενίδη τοῦ Πλάτωνος. Στὸν Θεόδωρο Μετοχίτη, γνωστὸ γιὰ τὴν προσήλωσή του στὴν πλατωνικὴ σκέψη, ὀφείλουμε τὶς ὡραῖες ἀναλύσεις γύρω ἀπὸ τὶς διαφορὲς μεταξὺ Πρόκλου καὶ Παχυμέρη στὸν σχολιαμό τους τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου. Βέβαια ὄχι μόνο τὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ καὶ ὅλον τὸν Ἀριστοτέλη σχολίασε ὁ Γεώργιος Παχυμέρης στὸ μεγάλο του ἔργο «Φιλοσοφία» (10 βιβλία).

Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μὴν ἰδοῦμε ὅτι αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὰ Σχόλια τοῦ Πρόκλου στὸν *Παρμενίδη*, αὐτὸ τὸ «ἡμιτελὲς ἔργο ἑνὸς φιλοσόφου σχολιαστοῦ τοῦ διαλόγου συνεχίσθηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ὀκτὼ αἰῶνες ἀργότερα ἀπὸ ἕναν βυζαντινὸ φιλόσοφο!». Αὐτό, σημειώνει ὁ Μπενάκης, ἀποτελεῖ ἕνα μοναδικὸ παράδοξο στὴν ἑλληνικὴ πραγματεία.

Τὰ κείμενα αὐτὰ τῶν Βυζαντινῶν χρησιμοποιοῦνται ὡς πρακτικὰ σχο-

λικὰ βοηθήματα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀξιωματούχων τοῦ Βυζαντίου.

(8) Τὸ πολύκροτο ἔργο τοῦ Πλήθωνος (*Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*, Φλωρεντία 1439) ποὺ προκάλεσε στὴν Ἰταλία τοῦ 15ου αἰ. καὶ 16ου αἰ. τὴν διαμάχη ὀπαδῶν τῶν δύο φιλοσόφων, ἔδωσε ἀφορμὴ στὰ χρόνια μας νὰ ἀναζωογονηθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Πλήθωνα ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς Γαλλίδας Καθηγήτριας Brigitte Tambrun-Krasker (1995), τῆς καλύτερης ἴσως γνώστη τῶν πλατωνικῶν κειμένων, τῆς Benadette Lagarde (1971), του Νικήτα Σινιάσογλου (2011).

Στὰ καινούργια στοιχεῖα ποὺ προσφέρει ὁ Β΄ τόμος τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, ἂς ἀναφέρουμε, ἀκόμη ὡς παράδειγμα, ἕνα ἄγνωστο ἕως σήμερα ἔργο τοῦ Βησσαρίωνος. Πρόκειται γιὰ ἐκτενῆ κριτικὴ διόρθωση τῆς λατινικῆς μετάφρασης, ποὺ εἶχε κάνει ὁ Γεώργιος Τραπεζούντας, τῶν *Νόμων* τοῦ Πλάτωνος. Τὸ κείμενο ἀνακάλυψε ὁ Καθηγητὴς στὸ Μόναχο Viktor Tiftixoglou, ὁ μεγάλος δωρητὴς τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης. Ἡ ἀνακάλυψη ἔρχεται νὰ προσθέσει ἕνα λιθαράκι στὴν γνώση μας γιὰ τὴν Βυζαντινὴ Φιλοσοφία.

Ἄφησα γιὰ τὸ τέλος τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ Λ. Μπενάκη στὴν μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ποὺ φέρνει στὸ φῶς ὁ Β΄ τόμος τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. Πράγματι, πέρα ἀπὸ τὶς τεκμηριωμένες μαρτυρίες –πρῶτες ἐκδόσεις, ἄγνωστα μέχρι σήμερα κείμενα τῶν Βυζαντινῶν– ποὺ ἀφήνουν νὰ φανεῖ ἡ ἀληθινὴ φυσιογνωμία τῆς βυζαντινῆς σκέψης, μακριὰ ἀπὸ παρερνηνεῖες καὶ ἐσφαλμένες ἀποτιμήσεις– ὁ Β΄ τόμος προσφέρει στοὺς ἀναγνῶστες κάτι καινούργιο: τὴν εἰσαγωγὴ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση στὴν πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τῶν Σχολίων τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ στὰ *Φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀπὸ τὸν Λίνο Μπενάκη. Πρόκειται γιὰ τὴν εἰσαγωγή του ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ γερμανικά (Einleitung zur kritischen editio princeps des Kommentars von Michael Psellos zur Physik des Aristoteles).

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ψελλὸς ἔγραψε πραγματεία μὲ τὸν τίτλο «Σύντομος καὶ σαφεστάτη ἐξήγησις εἰς τὴν Φυσικὴν Ἀκρόασιν τοῦ Ἀριστοτέλους». Τὸ 2008 ὁ Μπενάκης δημοσιεύει στὰ γερμανικὰ ὡς 5ο τόμο στὴν σειρὰ τῶν Commentaria in Aristotelem Byzantina τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὴν πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Ψελλοῦ μὲ τὸν τίτλο *Michael Psellos, Kommentar zur Physik des Aristoteles, editio princeps. Einleitung, Text, Indices* ποὺ ὑπῆρξε καὶ ἡ βάση τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς. Ἀπὸ τὸ ὅλο ἔργο μεμονωμένα κεφάλαια εἶχαν δημοσιευθεῖ σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικά.

Στὸν παρόντα Β΄ τόμο ἔχουμε ἔτσι τὴν εἰσαγωγὴ στὰ ἑλληνικά (σσ. 113-158), στὰ γερμανικά (σσ. 203-262) ἀλλὰ καὶ ἕνα κεφάλαιο ἀπὸ τὴν διατριβή του ποὺ εἶχε παραμείνει ἀδημοσίευτο, Einzelnuntersuchung zu dem Kommentar

des Michael Psellos über Buch A der «Physik» (σσ. 263-372). Μᾶς δίνονται ἐπίσης τὰ ἀποτελέσματα –καὶ ἡ ἀποτίμηση τους– στὰ Σχόλια τοῦ Μ. Ψελλοῦ.

Ἡ συνοπτικὴ εἰκόνα, γιὰ τοὺς σύγχρονους ἐρευνητές, εἶναι ἡ ἑξῆς:

- Ὁ ἐν λόγῳ σχολιασμὸς εἶναι αὐτοτελὲς ἔργο τοῦ Ψελλοῦ ὁ ὁποῖος δὲν προσφεύγει σὲ ἐργασίες ἄλλων σχολιαστῶν ὅπως λ.χ. τοῦ Σιμπλικίου.
- Ὁ στόχος τοῦ Ψελλοῦ δὲν εἶναι νὰ κάνει κριτικὴ στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη ἀλλὰ νὰ προσφέρει στοὺς μαθητές του μιὰ σαφῆ παρουσίαση τῆς ἀριστοτελικῆς Φυσικῆς καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ παραμένει πιστὸς στὸ ἀρχαῖο κείμενο. Ὁ Μπενάκης σημειώνει ὡστόσο ὅτι δὲν ἔχουμε ἁπλῆ παράφραση ὅπως στὸν Θεμίσιο ἀλλὰ οὔτε καὶ σαφῆ ἐπιμελημένα σχολιασμὸ ὅπως τὸν βρίσκουμε στὸν Φιλόπονο ἀλλὰ κυρίως στὸν Σιμπλίκιο.
- Ἐκεῖνο ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Ψελλὸς –καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδός του– εἶναι νὰ φέρνει στὸ φῶς τὴν λογικὴ θεμελίωση τῶν ἀριστοτελικῶν προτάσεων.
- Ἡ συνοπτικὴ μορφὴ τοῦ σχολιασμοῦ φανερώνει σαφήνεια στὸν λόγο καὶ τὴν πρόθεση τοῦ Ψελλοῦ νὰ μὴν χάνει τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας.
- Ἀξιοσημείωτο. ἐπίσης, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ Α΄ Βιβλίο ὁ Ψελλὸς δὲν ἀναφέρει κανένα ὄνομα φιλοσόφου. Μόνο στὸ Β΄ καὶ τὸ Ε΄ ἀπαντᾶ τὸ ὄνομα τοῦ Σιμπλικίου.΄
- Τέλος, ἀπὸ τὴν ἔρευνα προκύπτει ὅτι τὸ κείμενο ποὺ ὁ Ψελλὸς ἔχει στὰ χέρια του δὲν ἀντιστοιχεῖ πλήρως μὲ κανένα ἄλλο κείμενο ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ σχολιαστές.

Οἱ λίγες αὐτὲς σημειώσεις ποὺ καταγράψαμε δὲν καλύπτουν τὴν ἔκταση καὶ τὴν συστηματικὴ σχολαστικὴ προσέγγιση τοῦ Α΄ Βιβλίου τῆς Φυσικῆς ποὺ προσφέρει ὁ Ψελλός. Ἀβίαστα ὅμως προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἔστω καὶ ὁ σύντομος σχολιασμὸς ἀπαιτοῦσε γνώση τοῦ συνόλου τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν Βυζαντινὸς σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοτέλη.

Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ σταματήσω ἐδῶ γιὰ νὰ μὴν κουράσω τὸν ἀναγνώστη.

Σκοπός μου εἶναι νὰ μεταδώσω στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τὸ ἀπεριόριστο ἐνδιαφέρον ποὺ μοῦ προκάλεσαν τὰ κείμενα τοῦ Β΄ τόμου τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας ὥστε νὰ ἐνθαρρυνθεῖ ὁ ἀναγνώστης νὰ τὸν πιάσει στὰ χέρια του.

Ὁ πειρασμὸς νὰ γράψω πολλὰ –ὄχι ὅλα ὅσα θὰ ἤθελα βέβαια– ἦταν μεγάλος. Ἂν τώρα τὸν ἐλέγχω εἶναι γιατί πιστεύω ὅτι πέτυχα τὸν σκοπό μου: Νὰ ξυπνήσω τὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ ὅλα ὅσα δὲν ἀνέφερα καὶ γιὰ νὰ μπορέσει ὁ ἀναγνώστης ὁ ἴδιος νὰ τὰ διαβάσει μέσα ἀπὸ τὸν διεισδυτικό, ἐνθου-

σιώδη γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του, λόγο τοῦ Λίνου Μπενάκη. Καὶ εἶναι δικό του ἐπίτευγμα ὅτι μπόρεσε νὰ μᾶς μεταδώσει τὸν ἐνθουσιασμό του σὲ ὅλους ἐμᾶς ποὺ εἴχαμε τὴν τύχη νὰ ἔχουμε τὸν Β΄ τόμο στὰ χέρια μας.

Ὄχι ὅμως μόνο σὲ ἐμᾶς. Καὶ ὅσοι μελλοντικᾶ τὸν μελετήσουν θὰ ἔρθουν σὲ πιὸ ἄμεση καὶ πιὸ συγκινητική ἐπαφή μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς. Εἶναι ἡ ἱστορία μας, ἂς μὴν τὸ ξεχνοῦμε.

Ὁμότιμη Καθηγήτρια Α.Π.Θ
Ἀντεπιστέλλον Μέλος τῆς
Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΤΕΡΕΖΑ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ

Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης. 18ος αιώνας - Ο Διαφωτισμός «πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια…»*, Αθήνα, «Καλλιγράφος», 2018, σελ. 160.

Πρόκειται για αναθεωρημένη μορφή προγενέστερης μελέτης που είχε ολοκληρωθεί το 1995, στο πλαίσιο του προγράμματος του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών (τώρα Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών «Γλωσσομάθεια και πολιτισμικές επαφές: ο Ελληνισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης (16ος-19ος αι.)». Η συγγρ., πολύ γνωστή και παραγωγική μελετήτρια, καθηγήτρια στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Ε.Κ.Π.Α. από το 2000 κ.ε., και Φιλοξενούμενη Ερευνήτρια στο Ι.Ι.Ε. του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, υπήρξε Επιστημονική Υπεύθυνος του ερευνητικού έργου «Νεοελληνικές Μεταφράσεις» για τον 18ο αιώνα, με αντικείμενο την καταγραφή του συνόλου των μεταφράσεων –χωρίς ειδολογική διάκριση– που δημοσιεύτηκαν σε έντυπη μορφή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Στην παρούσα έκδοση η μελέτη έχει εμπλουτιστεί με θέματα και ιδέες που έχουν συμπεριληφθεί ήδη σε άλλα δημοσιεύματα της συγγρ. Η βιβλιογραφία (σσ. 137-156) έχει ενημερωθεί ώς ένα βαθμό, λαμβάνοντας υπόψη μεταγενέστερες διορθώσεις και σημαντικές προσθήκες που αφορούν το ελληνικό μεταφραστικό πεδίο της συγκεκριμένης περιόδου. Δεν έχει γίνει πάντως πλήρης εμπλουτισμός της βιβλιογραφίας, όπως δηλώνεται στον Πρόλογο (σσ. 9-10).

Στην Εισαγωγή («Η "ιστορικότητα" της μετάφρασης», σσ. 11-18) προσδιορίζεται η έννοια της διττής «ιστορικότητας» της μετάφρασης, δεδομένου ότι κάθε μετάφραση υπόκειται στον ιστορικό χρόνο μέσα στον οποίο

παράγεται και, ταυτόχρονα, εγγράφεται μέσα στην ιστορία της εθνικής λογοτεχνίας-άφιξης. Στη συζήτηση αξιοποιούνται θεωρητικές απόψεις της γαλλικής μεταφρασεολογίας (Henri Meschonnic και Antoine Berman), όπως και των Μεταφραστικών Σπουδών και της θεωρίας του Πολυσυστήματος (Itamar Even-Zohar)· παράλληλα, υπενθυμίζεται η συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά –σταθερού συνομιλητή της συγγρ.–, ο οποίος, μέσω της ιστορικής και συγκριτολογικής του ματιάς, είχε αναγνωρίσει τη σημασία των μεταφράσεων για την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όταν η λογοτεχνία και η ευρύτερη γραμματεία, ακολουθώντας τη γενικότερη πολιτισμική στροφή προς την Ευρώπη, αναζητούσε νέα πρότυπα.

Η μελέτη χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια που διαιρούνται (με την εξαίρεση του κεφ. 4) σε υποενότητες:

Α. Αποκρυστάλλωση των νέων τάσεων: (1) Η αφύπνιση της νεοελληνικής συνείδησης και η εισδοχή των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (σσ. 19-25).·(2) Ο κύκλος των Φαναριωτών. Οι πρώτες χειρόγραφες απόπειρες: Αφηγηματική λογοτεχνία και ανανέωση (σσ. 26-35).

Β. Η ωρίμανση: (1) Το έντυπο: τα πρώτα σημάδια της αλλαγής (σσ. 37-41). (2) Ιστορικός εγκυκλοπαιδισμός και εθνική αυτογνωσία (σσ. 42-46). (3) Προς την κορύφωση: η ανακάλυψη του «άλλου» (σσ. 47-50). (4) Η εκ Δυσμών μόδα της Ανατολής (σσ. 51-57). (5) Άρθρωση των γνωστικών κατηγοριών: ένα μεταφραστικό πανόραμα (σσ. 58-72). (6) Τα εγχειρίδια ηθικής (σσ. 73-91).

Γ. Η κρίσιμη δεκαετία: 1790-1799: (1) Το μεταφραστικό πολύπτυχο του Ρήγα (σσ. 93-98). (2) Η λογοτεχνία και το θέατρο (σσ. 99-104). (3) Το τέλος του αιώνα (σσ. 105-100). (4) Νεοελληνικές μεταφράσεις: η «γεωγραφική» και «πολιτισμική» τους εμβέλεια (σσ. 110-121).

Δ. Προς μια θεωρία της μετάφρασης: Η αποκρυπτογράφηση τριών «Προλόγων» (σσ. 122-135).

Α. Με αφετηρία τα ευρήματα που ήρθαν στο φως από τη βιβλιογραφική καταγραφή των έντυπων μεταφράσεων και τη συστηματική αυτοψία των εκδόσεων που ακολούθησε, καθώς και από την αξιοποίηση των πολύτιμων περικειμένων (προλόγων, εισαγωγικών σημειωμάτων, κτλ.) η συγγρ. επιλέγει να αναδείξει σημαντικές πτυχές του μεταφραστικού φαινομένου και να τις συζητήσει μέσα στα πολιτισμικά συμφραζόμενα του αιώνα. Στην περιοδολόγησή της υιοθετεί κατά βάση το «σχήμα του [Νεοελληνικού] Διαφωτισμού» όπως παραδόθηκε από τον Κ. Θ. Δημαρά, αλλά με διεύρυνσή του προς τα πίσω, προς τις αρχές του 18ου αι., όπως καθιερώθηκε στη συνέ-

χεια από άλλους μελετητές. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι απαρχές της στροφής προς τη μετάφραση τοποθετούνται στη λεγόμενη Εποχή των Τουλιπών και στον φαναριώτικο χώρο της Κωνσταντινούπολης και, κυρίως, των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών με την ανάρρηση στην εξουσία των πρώτων Μαυροκορδάτων. Εδώ αξιοποιούνται στοιχεία που έχουν απασχολήσει επανειλημμένα τη συγγρ. σε ομόκεντρες μελέτες της γύρω από τις μεταφράσεις αφηγηματικών και θεατρικών κειμένων (των Θερβάντες, Μολιέρου κ.ά.), μεταφράσεις που αναδύθηκαν μέσα από το συγκεκριμένο περιβάλλον και παρέμειναν σε χειρόγραφη μορφή, γνωρίζοντας, πάντως, σχετική διάδοση· επισημαίνεται ότι στην πρώιμη αυτή μεταφραστική φάση η ιταλική γλώσσα χρησιμοποιείται ως διάμεση όχι μόνο για την ισπανική γραμματεία (Gracián, Cervantes), αλλά και για τη γαλλική (Molière, Fénelon). Οι χειρόγραφες αυτές μεταφράσεις εκφράζουν και τις ζυμώσεις για στροφή προς τον πεζό αφηγηματικό λόγο και απομάκρυνση από την έμμετρη μυθιστορία και το έμμετρο θεατρικό κείμενο. Δεν παραγνωρίζονται, πάντως, προγενέστερα μεταφραστικά προηγούμενα πεζών έργων, όπως ο *Μπερτόλδος* (και ο Μπερτολδίνος) του Dalla Croce και ο *Σιντίπας*, που ανήκουν πάντως σε έναν διαφορετικό χώρο, τον χώρο του βενετικού έντυπου βιβλίου, με πολύ μεγαλύτερη δυνατότητα διάδοσης στο αναγνωστικό κοινό σε σύγκριση με τις χειρόγραφες μεταφράσεις.

Β. Μέχρι το 1750, με βάση την καταγεγραμμένη μεταφραστική παραγωγή του έντυπου βιβλίου των βενετικών τυπογραφείων, το μεταφραστικό προηγούμενο δεν φαίνεται να ανατρέπεται· η παράδοση εκκλησιαστικών και θρησκευτικών κειμένων με αφετηρία λατινόγλωσσα και ιταλόγλωσσα έργα συνεχίζεται. Ωστόσο, διαφαίνονται οι νέες διαθέσεις ως δείκτες των πολιτικοιδεολογικών και επιστημονικών ζυμώσεων προβάλλονται οι δύο βιογραφίες για τον Μεγάλο Πέτρο της Ρωσίας, που δημοσιεύονται μέσα στην ίδια χρονιά (1737) και, μέσα από το παράδειγμα του «καλού και αγαθού μονάρχη», γονιμοποιούν το έδαφος προς την κατεύθυνση της «πεφωτισμένης δεσποτείας», ενώ, ταυτόχρονα, υποδεικνύουν την ωφέλεια από τη μελέτη της παλαιότερης και σύγχρονης ιστορίας. Όπως σημειώνεται από τη συγγρ., «είμαστε ακόμη στις απαρχές της βαθμιαίας αποσκίρτησης από την παραδοσιακή 'από κτίσεως κόσμου' ιστοριογραφία, της συνειδησιακής αλλαγής που θα προσανατολίσει προς την εξοικείωση και κατανόηση του παρόντος» (σ. 40). Δείγματα ανανέωσης παρατηρούνται και στο λογοτεχνικό πεδίο πριν από την ολοκλήρωση της πέμπτης δεκαετίας του 18ου αι., με την εμφάνιση του πρώτου έντυπου μεταφρασμένου γαλλικού μυθιστορήματος, του *Τύχαι Τηλεμάχου* του Fénelon –που κομίζει μια πρόσθετη ένδειξη της στροφής προς τον πεζό αφηγηματικό λόγο–, όπως και της πρώτης έντυπης μετάφρασης θεατρικού

έργου, του *Αμύντα* του Tasso, προερχόμενης όμως από τον βενετοκρατούμενο επτανησιακό χώρο, όπου υπήρχε ήδη κάποια θεατρική παράδοση.

Η ωρίμαση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συνυφαίνεται άμεσα με την αύξηση γνωριμίας και κυκλοφορίας του δυτικού βιβλίου και τη μετάφρασή του. Σταθμός θεωρείται η πολύτομη (16 τόμων) *Παλαιά Ιστορία* του Rollin (1750) με επίμετρο το παιδαγωγικό σύγγραμμα του ίδιου *Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παίδων* –μεταφραστική προσπάθεια γιγαντιαία, που αποτιμάται ως συμβολή στην εθνική αυτογνωσία, μέσω της παροχής επιστημονικών γνώσεων και της ανάπτυξης ενός ηθικοπολιτικού και παιδαγωγικού προβληματισμού. Η αυξητική τάση που εμφανίζει η καταγεγραμμένη μεταφραστική παραγωγή συνδέεται με την επιχειρούμενη εκλαΐκευση των γνώσεων και την εισαγωγή νέων επιστημονικών απόψεων στα πεδία της γεωγραφίας, της ιστορίας, της εθνογραφίας και της ανθρωπολογίας.

Μολονότι, όπως υποστηρίζεται επανειλημμένα, η μετάφραση συνιστά έναν αγωγό της δυτικής παιδείας, και οι ελληνικές μεταφράσεις, στην πλειονότητά τους, έχουν ως άμεση ή απώτερη αφετηρία την ιταλική και τη γαλλική γραμματεία, με σταδιακή επικράτηση της γαλλικής ως επακόλουθο της αύξησης της γαλλομάθειας, η θεματική των μεταφραστικών επιλογών δεν παραμένει αυστηρά ευρωποκεντρική. Η ευρωπαϊκή μόδα των ταξιδιών μεταβιβάζεται μέσω της μετάφρασης, κινώντας την προσοχή προς μη ευρωπαϊκούς πολιτισμούς και προς «πρωτόγονους» λαούς· μαζί με τον μύθο του «καλού αγρίου» εισάγεται το ενδιαφέρον για τη συγκριτική μελέτη άλλων θρησκειών (εβραϊκής, μουσουλμανικής), της γεωγραφίας και της ιστορίας άλλων χωρών (Κίνας, Ρωσίας, Ινδίας, Αμερικής) μέσα από τη μετάφραση ιστορικοφανών έργων. Η σταδιακή, διαμεσολαβημένη μέσω των μεταφράσεων, ανακάλυψη ανατολικών γραμματειιών και της σκέψης των λαών της Εγγύς, Μέσης/Κεντρικής και Άπω Ανατολής θα συμβάλει στη γνωριμία με τη sagesse orientale. Η παλαιότερη έκφραση της «ανατολικής σοφίας» είχε δει το φως κατά τη δεύτερη δεκαετία του 18ου αι., με τα *Γνωμικά παλαιών τινων φιλοσόφων* (1713), που γνώρισε πλούσια χειρόγραφη και έντυπη παράδοση και είχε απώτερο πρότυπο τη συλλογή του Antoine Galland *Les bons mots ou les Maximes des orientaux*. Στα χρόνια της ωρίμανσης, της αύξησης των μεταφράσεων και της αρχόμενης αρχαιογνωσίας, ο ελληνικός ανατολισμός θα βρει τη λαϊκότερη έκφρασή του μέσα από το τρίτομο *Αραβικόν Μυθολογικόν* (Βενετία 1757-1762), που θα γνωρίσει πλούσιες τύχες, και μέσα από τη λιγότερο πετυχημένη εκδοτικά τετράτομη *Νέα Χαλιμά ήτοι Μυθολογικόν Αραβικόν* (Βιένη 1791-1794), εκδόσεων του σημαντικού και δραστήριου ηπειρώτη εκδότη Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη, με

απώτερα πρότυπα τις αφηγηματικές συλλογές των δυο σημαντικών γάλλων ανατολιστών και μεταφραστών-διασκευαστών A. Galland και François Pétis de la Croix. Αναμφισβήτητα, επρόκειτο για δυο σημαντικές προσκτήσεις τού υπό ανάπτυξη λογοτεχνικού συστήματος.

Όπως υποστηρίζεται από τη συγγρ., η sagesse orientale εναρμονίζεται με την αναζήτηση από τον ελληνισμό μιας νέας ηθικής και με την κατασκευή νέων κανόνων ηθικής. Ανάλογες αναζητήσεις εκφράζουν τα μεταφρασμένα έργα που βρίσκονται στο μεταίχμιο εγχειριδίων καλής συμπεριφοράς και βιβλίων ηθικής, τα οποία πολλαπλασιάζονται και επιδιώκουν να εκσυγχρονίσουν την παλαιότερη παράδοση του *Άνθους (των) χαρίτων*, έργου που παραμένει, πάντως, δημοφιλές και ανανεούμενο. Στις νέες προσκτήσεις συγκαταλέγονται οι χρηστοήθειες του Α. Βυζάντιου και του Κ. Δαπόντε, εγχειρίδια καλής συμπεριφοράς με απώτερη προέλευση τον γαλλικό 17ο αι. του κλασικισμού, ανάμεσα στα οποία, μα σε ξεχωριστή θέση, τοποθετείται το μεταφραστικό εγχείρημα του τολμηρού νεοτεριστή λογίου Χριστόδουλου Παμπλέκη *Η αληθής πολιτική* (1781), όπου εξαίρονται οι μείζονες ηθικές και κοινωνικές αρετές που συνθέτουν την εικόνα τού honnête homme του κλασικισμού. Όπως καταδεικνύεται, στο πλαίσιο μιας συντονισμένης προσπάθειας οι ηθικοδιδακτικές τάσεις αντλούν από ποικίλες φλέβες: ηθικοδιδακτικά ιστορικοφανή μυθιστορήματα, παιδαγωγικά εγχειρίδια και έργα που προβάλλουν την ατομική ανθρωποκεντρική ευδαιμονία και την αρμονική συμβίωση του ατόμου-πολίτη με το κοινωνικό περιβάλλον.

Γ. Η δεκαετία 1790-1799, δεκαετία κρίσιμη όπως μας έμαθε ο Κ. Θ. Δημαράς και άλλοι νεότεροί του, σφραγίζεται από την απήχηση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά και από τον σημαντικότερό τους διαμεσολαβητή *και* στον χώρο του εντύπου, τον Ρήγα Βελεστινλή και τον κύκλο που τον περιέβαλλε. Εδώ διακρίνεται μια συνειδητή στράτευση για τη μετακένωση –όπως θα έλεγε στις αρχές του επόμενου αιώνα ο Κοραής– των επιστημονικών γνώσεων της Δύσης (*Φυσικής Απάνθισμα*), του πολιτικού και φιλοσοφικού στοχασμού, αλλά και της λογοτεχνίας. Οι μεταφράσεις λογοτεχνικών κειμένων της «σχολής του Ρήγα» (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών, Ηθικός τρίπους, Νέος Ανάχαρσις*) εισηγούνται φιλελεύθερες ιδέες για τις σχέσεις των δύο φύλων, προβάλλουν το απόλυτο ιδεώδες της απλής ζωής και της πρωταρχικής αθωότητας σε συνδυασμό με την προρομαντική, ρουσωικής υφής, έννοια της ευαισθησίας, θέτουν όμως και εθνεγερτικούς στόχους και συμβάλλουν στην τόνωση της εθνικής συνείδησης μέσα από τη σύνδεση με την Αρχαιότητα.

Η αύξηση μεταφράσεων θεατρικών έργων που καταγράφεται κατά τα

τελευταία χρόνια του 18ου αι. και της ωρίμανσης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με εμφανή την έλξη από τα «ηρωικά δράματα» του Metastasio με τα μυθολογικά και ιστορικά θέματα από την κλασική αρχαιότητα, καταδεικνύει τη σημαντική συμβολή της μετάφρασης προς την κατεύθυνση της εθνικής αυτοσυνειδησίας. Οι τραγωδίες και τα ηρωικά δράματα του ιταλού λιμπρετίστα, όπως και τα αντιτυραννικά έργα του Voltaire και του Alfieri που θα μεταφραστούν αργότερα, θα έχουν γόνιμο ρόλο για το στρατευμένο «προεπαναστατικό θέατρο». Η μεταφρασμένη κωμωδία, από τη μεριά της, θα καλλιεργήσει τη στροφή προς τον παροντικό χρόνο του αστικού περιβάλλοντος, με σημαντικούς εκπροσώπους τις μεταφράσεις έργων του Μολιέρου και του Γκολντόνι. Από τη συνολική καταγραφή της συγγρ. προκύπτει αύξηση, στα τέλη του 18ου αι., των μεταφράσεων λογοτεχνικών (αφηγηματικών και δραματικών) αλλά και επιστημονικών έργων (ψυχολογίας, λογικής, αστρονομίας, φυσικής ιστορίας, πολιτικής θεωρίας, παιδαγωγικής), που διευρύνουν τον ορίζοντα εμπειριών του νέου ελληνισμού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόπειρα της συγγρ. για διερεύνηση της εμβέλειας του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου προς τον ευρυτερο χώρο των Βαλκανίων και της Νοτιανατολικής Ευρώπης, δηλαδή πέρα από τα «τοπικά» όρια του ερευνητικού αντικειμένου του προγράμματος που στάθηκε η αφορμή για τη συγγραφή του βιβλίου της. Ο ελληνισμός δεν υπήρξε μόνο δέκτης και υποδοχέας των νέων ιδεών, αλλά και ισχυρός πομπός, σε μια μακρά περίοδο κατά την οποία η ελληνική γλώσσα είχε αποκτήσει τα γνωρίσματα μιας langue de culture. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι Ηγεμονικές Ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου, στις οποίες φοιτούσαν σπουδαστές με διαφορετική μητρική γλώσσα, και, γενικότερα, η ίδρυση σχολείων και βιβλιοθηκών στις εμπορικές πόλεις της Νοτιανατολικής Ευρώπης. Για μια μακρά χρονική περίοδο η ελληνική γλώσσα θα διαμεσολαβήσει την επαφή με τις ευρωπαϊκής γραμματείες, θα γίνει δηλαδή μεταφραστική διάμεσος, όπως ακριβώς συνέβη, για την ίδια την ελληνική, με την ιταλική και γαλλική, μέσω των οποίων υπήρξε επαφή με την ισπανική ή την αγγλική γραμματεία. Μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα της συγγρ. καταδεικνύεται ότι η ελληνική γλώσσα κυριαρχεί και διαμεσολαβεί όχι μόνο για την εισαγωγή νέων ή νεοτερικών τάσεων, αλλά και για παραδοσιακά λογοτεχνικά είδη, όπως οι μεσαιωνικές και νεότερες μυθιστορίες και τα λαϊκά βιβλία.

Δ. Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου έχει τη θέση επιμέτρου και εστιάζει στις απαρχές της ελληνικής μεταφραστικής θεωρίας μέσα από τρία, προβεβλημένα πλέον, προλογικά σημειώματα: του Ιώσηπου Μοισιόδακα στη μετάφραση της *Ηθικής φιλοσοφίας* του Muratori (1760), του Δημήτρι-

ου Καταρτζή στην ανέκδοτη μετάφραση των *Πολιτικών* του Réal de Curban (περ. 1784) –από εδώ αντλείται και ο υπότιτλος του βιβλίου «*πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια…*»–, και του Παναγιώτη Κοδρικά στο *Περί πληθύος κόσμων* (1794) του Fontenelle. Οι πρόλογοι αυτοί, μέσα από τα σταχυολογημένα παραθέματα, αφήνουν να διαφανούν οι προβληματισμοί των μεταφραστών γύρω από την πολιτισμική μεταφορά και τη γλώσσα της μετάφρασης, σε συντονισμό με τις εκλαϊκευτικές προθέσεις στα χρόνια της ωρίμασης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς και τον διάλογο με τις μεταφραστικές αντιλήψεις του γαλλικού Εγκυκλοπαιδισμού και των κριτικών και αισθητικών θεωριών για τη μετάφραση (Batteux, D'Alembert, κ.ά.).

Συμπερασματικά: Το βιβλίο της Άννας Ταμπάκη προσφέρει μια πολύπτυχη πραγμάτευση του μεταφραστικού φαινομένου στη διάρκεια ενός σημαντικού και αναμφίβολα νεοτερικού αιώνα, και προκαλεί ενδιαφέροντα ερευνητικά ερεθίσματα. Σε μια μελλοντική επανέκδοση, ευχής έργο θα ήταν να συμπεριληφθεί και μια αναλυτική βιβλιογραφική καταγραφή των έντυπων μεταφράσεων, απαραίτητο εργαλείο για την εκκίνηση νέων διερευνήσεων.

Πανεπιστήμιο Πατρών ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ

Βιργιλίου Αινειάδα. Προλεγόμενα, Μετάφραση, Σχόλια Θεόδωρου Παπαγγελή, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018, σελ. 490.

Κυκλοφόρησε πρόσφατα έκδοση της *Αινειάδας* του Βιργιλίου σε μετάφραση (με την προσθήκη εκτενών Προλεγομένων και Σχολίων) από τον καθηγητή της Λατινικής Φιλολογίας στο Α.Π.Θ. και τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών Θεόδωρο Παπαγγελή.

Πρόκειται για ένα αξιολογότατο φιλολογικό πόνημα, το οποίο έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον της ακαδημαϊκής κοινότητας και έχει ήδη παρουσιαστεί και αξιολογηθεί από έγκριτους μελετητές.[1]

Το εγχείρημα της καινούργιας μεταφραστικής απόδοσης στη σύγχρο-

1. Βλ., π.χ., Γ. Γιατρομανωλάκης, «Το καταστατικό ποίημα της Ρώμης», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 27.5.2018, και Μ. Πασχάλης, «Επιτέλους μάθαμε τι λέει ο Βιργίλιος», εφ. *Τα Νέα*, 30.6.2018, και, του ίδιου, «Η Αινειάδα βρήκε τον μεταφραστή της», εφ. *Τα Νέα*, 8.9.2018.

νη γλώσσα μας – με την προσθήκη Προλεγομένων και Σχολίων –, αυτού του εμβληματικού έργου της αρχαίας λατινικής γραμματείας αποτελεί πολύτιμο απόκτημα για τη φιλολογική επιστήμη του τόπου μας, και μάλιστα σε μια εποχή κατά την οποία το ενδιαφέρον για τις λατινικές σπουδές πλήττεται ιδιαίτερα στη χώρα μας.

Όπως είναι γνωστό η *Αινειάδα* του Βιργιλίου αποτελεί αναμφισβήτητα το κορυφαίο έργο της κλασικής λατινικής γραμματείας, ένα έργο το οποίο ιδίως από την ύστερη μεσαιωνική περίοδο της χριστιανικής Ευρώπης κ.ε, βρέθηκε στο κέντρο του ποιητικού και πνευματικού ενδιαφέροντος. Έργο με αξιοσημείωτες επιδράσεις ήδη από την αρχαιότητα, και με κριτικές αποτιμήσεις, αλλά και με κάποιο ιδεολογικό ενδιαφέρον ακόμη και στην εποχή μας. Τοιουτοτρόπως δεν είναι μόνον ο «φιλολογικός» χαρακτήρας που κάνει εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αυτήν την έκδοση της μετάφρασης της *Αινειάδας* στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα από τον συγγρ., αλλά και η προβολή της διαχρονικής αξίας του έργου υπό το φως τόσο της παραδοσιακής αντιμετώπισής του από την ευρωπαϊκή διανόηση (Δάντης, Τ. Σ. Έλιοτ κ.ά.) όσο και της νεοτερικής, καθώς και υπό το φως της εντελώς σύγχρονης σχετική προβληματικς η οποία έχει εκδηλωθεί και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού – και όχι μόνο – και η οποία αφορά γενικότερα το πολιτισμικό αξιακό σύστημα της Δύσης, αλλά και τις αθέμιτες, πολλές φορές, ιδεολογικές οικειοποιήσεις του.

Όσον αφορά ειδικότερα τη μετάφραση του έργου, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι, βέβαια, η πρώτη φορά που μεταφράζεται ολόκληρο το έπος του Βιργιλίου στην ελληνική γλώσσα. Έχουν προηγηθεί μεταφράσεις του έργου αυτού στη γλώσσα μας, όχι μόνον σχετικά πρόσφατες,[2] αλλά και κάποιες που ανάγονται στα τέλη του 18ου και στον 19ο αιώνα.[3]

---

2. Αγγελική Πανωφοροπούλου, *Ποπλίου Βεργιλίου Μάρωνος: Αινειάς*, Αθήνα, Μακεδονικές εκδόσεις, 1971, και Κώστας Τσιλιμαντός, *Vergilius Maro, Publius*, *Αινειάς*, Αθήνα, «Ταξιδευτής», 2007. Βλ. σχετικά Πασχάλης, «Η Αινειάδα…», ό.π. (σημ. 1).

3. (Α) Ευγένιος Βούλγαρις, Τῆς *Αἰνειάδος Πουβλίου Οὐϊργιλίου Μαρῶνος τὰ ΙΒ Βιβλία ἐν ἡρωικῷ τῷ μέτρῳ ἑλληνιστὶ ἐκφρασθέντα καὶ σημειώσεσι διηνεκέσι διευκρινηθέντα*, τ. Α΄-Γ΄, Πετρούπολη 1791-1792. (Βλ. και Θ. Παπαγγελής, *Αινειάδα*, σσ. 125-126). Η μετάφραση αυτή, σε αρχαΐζουσα ελληνική, φαίνεται να είναι η πρώτη στην ελληνική γλώσσα. Θα είχε ενδιαφέρον να εξεταστεί η χρονική συγκυρία της έκδοσης Βούλγαρι, με ενδεχόμενη επικαιροποίηση του έπους του Βιργιλίου κατά τα τέλη του 18ου αι. στη Γαλλία. Ας σημειωθεί πάντως ότι, γενικά, οι μεταφράσεις της *Αινειάδας* ανέρχονται σε πολλές χιλιάδες (πρβ. *Virgil and his Translators*, Οξφόρδη 2018 (υπό έκδοση), όπως επισημαίνει ο Μ. Πασχάλης, «Η Αινειάδα…», ό.π. (σημ. 1). Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία Ελλήνων λογίων του 18ου και του 19ου αιώνα που ασχολήθηκαν με τη μετάφραση του έπους του Βιργιλίου, κάτι που τιμά ιδιαίτερα τους πνευματικούς άνδρες της εποχής της Τουρκοκρατίας.

(Β) Ιάκωβος Ρίζος-Ραγκαβής, έμμετρη μετάφραση η οποία συντέθηκε περ. το 1867 και εκδόθηκε αναθεωρημένη από τον γιο του Αλέξανδρο Ρίζο-Ραγκαβή στην Κωνσταντινούπο-

Όπως είναι γνωστό η *Αινειάδα* είναι γραμμένη σε εξάμετρο στίχο, ακολουθώντας το ομηρικό πρότυπο. Σε εξάμετρο στίχο έχουν αποδοθεί και οι περισσότερες ελληνικές μεταφράσεις της *Αινειάδας* έως τώρα. Ο συγγρ. θα καινοτομήσει. Αποδίδει τον μετρικό ρυθμό του βιργιλιανού πρωτοτύπου όχι με εξάμετρο στίχο, δηλαδή κατά τρόπο σύμφωνο με τον αρχαίο ελληνικό και τον λατινικό «κανόνα» εκφοράς του επικού λόγου, ούτε με ανισοσύλλαβο «ελεύθερο» («πεζό») στίχο (όπως π.χ. στις πρόσφατες μεταφράσεις των ομηρικών επών από τον Δ. Ν. Μαρωνίτη), αλλά με έναν πλατύτερο στίχο, 21 συλλαβών, που δοκιμάζεται για πρώτη φορά. Τοιουτοτρόπως ο συγγρ. φαίνεται να αποστασιοποιείται από τον καθιερωμένο μετρικό τύπο ενός κειμένου που είναι μεν κλασικό, αλλά που θα μπορούσε να πει κανείς ότι επιδέχεται ακόμα πιο διεισδυτικές ματιές πάνω του, ματιές που διακρίνουν πλευρές του που υπερβαίνουν την παραδοσιακή και άρα εν πολλοίς στατική πρόσληψή του, όπως συμπεραίνει άλλωστε ο αναγνώστης και από την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα Εισαγωγή («Προλεγόμενα») του βιβλίου, που εν είδει δοκιμίου συνοδεύει τη μετάφραση του έργου.

Κατ' ανάλογο τρόπο θα ήταν δυνατό να υποστηριχτεί ότι σε μια σύγχρονη μεταφραστική απόδοση του έργου θα ταίριαζε πράγματι περισσότερο – αντί του ομηρικού εξαμέτρου, το οποίο θα πρόβαλλε μάλλον ως αναχρονιστικό – μια νεοτερίζουσα μετρική μορφή. Κατά βάση, βέβαια, έχει προτιμηθεί από τον μεταφραστή η έμμετρη απόδοση του κειμένου και όχι μια απόδοσή του σε πεζό λόγο. Η τελευταία θα παρέπεμπε, μάλλον, σε πληροφοριακή κυρίως μεταφορά του περιεχομένου, στερώντας τον αναγνώστη από την αίσθηση του ποιητικού, και ειδικότερα του επικού λόγου και βηματισμού. Τοιουτοτρόπως ο μεταφραστικός λόγος του συγγρ., αποδίδοντας με έναν άνετο στην ακουστική πρόσληψή του 21σύλλαβο τον ρυθμό της αφήγησης, διατηρώντας μάλιστα και τον ίδιο αριθμό στίχων, συγχωνεύει, κατά κάποιον τρόπο, πεζό και ποιητικό λόγο, προς όφελος μιας φυσικότητας στη ροή του, η οποία πάντως δεν στερείται «ποιητικότητας και ρυθμού», όπως έχει επίσης σημειώσει χαρακτηριστικά ο Μ. Πασχάλης.[4]

Η μετάφραση ενός τόσο πλούσιου και εκλεπτυσμένου λεξιλογίου όπως το βιργιλιανό, απαιτεί βεβαίως αντίστοιχες γλωσσικές αρετές κατά την απόδοση του κειμένου σε άλλη γλώσσα, κάτι που επιτυγχάνεται στην προκείμενη περίπτωση, όπου πράγματι ο μεταφραστής χρησιμοποιεί ένα πλουσιότατο λεξιλόγιο, αντλώντας με ιδιαίτερη ευαισθησία από τον πλούτο, περισσότερο ή λιγότερο γνωστό, της νέας ελληνικής, ενώ είναι φανερό ότι αποφεύγει τον πειρασμό να δημιουργήσει ένα δικό του γλωσσικό ιδίωμα (όπως, π.χ.,

λη το 1892 (2 τόμοι).

4. Πασχάλης, «Η Αινειάδα…», ό.π. (σημ. 1).

ο Καζαντζάκης). Υπάρχει άλλωστε και η προηγούμενη μεταφραστική θητεία του συγγρ. στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου,[5] οπότε το μεταφραστικό εγχείρημα-αγώνισμα της *Αινειάδας* τον έχει βρει έτοιμο να αντιμετωπίσει το έργο κατά τρόπο υποδειγματικό, προσφέροντας τελικά και το ζητούμενο αποτέλεσμα, που δεν είναι άλλο από ένα αίσθημα ευφορίας που συνοδεύει την ανάγνωση, μια «απόλαυση του κειμένου», όπως θα έλεγε ο Roland Barthes.[6]

Η έκδοση της μετάφρασης της *Αινειάδας* από τον Θ. Παπαγγελή συνοδεύεται και από «Προλεγόμενα» (113 σελίδες), στα οποία, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, «έγινε προσπάθεια να περιγραφεί με περιεκτικό τρόπο το ιστορικό, γραμματολογικό και ιδεολογικό πλαίσιο του βιργιλιανού έπους». Τα Προλεγόμενα αυτά – εκτεταμένα, αλλά και εύστοχα διηρημένα σε τιτλοφορημένες ενότητες –, τα οποία προτάσσονται του μεταφρασμένου κειμένου του έπους του Βιργιλίου, αποτελούν μια εισαγωγική διαδρομή για τον αναγνώστη, που οδηγείται στο σκοπούμενο τέλος, τη συνάντησή του δηλαδή με το ίδιο το έργο, το επικό αφήγημα του Βιργιλίου, όπου εκείνος με περισσή τέχνη αναπτύσσει σε περίπου 9.900 στίχους (12 βιβλία) τη μυθική περιπλάνηση του Αινεία από την πυρπολούμενη Τροία έως την περιοχή όπου επέπρωτο να θεμελιωθεί η Ρώμη, προοικονομώντας τον ιστορικό ρόλο της, που κορυφώνεται με την παρουσία του Αυγούστου, δηλαδή του σύγχρονου με τον Βιργίλιο ρωμαίου ηγεμόνα, καθιστώντας εν τέλει την *Αινειάδα* έπος «εθνικό».

Στις εισαγωγικές παρατηρήσεις των «Προλεγομένων» παρέχεται στον αναγνώστη και τον μελετητή ένας ερμηνευτικός πλούτος επισημάνσεων για τις τεχνικές και τα σχήματα λόγου του λατίνου ποιητή, καθώς και για τις διακειμενικές σχέσεις του δημιουργήματός του, που «συνομιλεί» με το μεγάλο ομηρικό πρότυπο, το οποίο έχει μεν αφομοιωθεί διακριτικά –όχι όμως αδιάγνωστα –, αλλά και έχει διαφοροποιηθεί αισθητά από αυτό.

Στα αξιολογότατα αυτά «Προλεγόμενα» – καρπό, όπως φαίνεται, πολυετούς και ενδελεχούς ενασχόλησης του συγγρ. όχι μόνο με την κειμενική προσέγγιση του μεταφραζόμενου έργου, αλλά και με την όλη ιστορική, γραμματολογική και ιδεολογική διαδρομή του, καθώς και με την κατανόηση και ερμηνεία του υπό το πρίσμα της νεότερης Κριτικής και Θεωρίας της

5. Πρβ. Θ. Παπαγγελής, *Πλάγια σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους, Διαδρομές στις Μεταμορφώσεις του Οβιδίου*, Αθήνα, «Gutenberg», 2009. Βλ. σχετικά και Θ. Παπαγγελής, *Αινειάδα...*, σ. 12 (Πρόλογος). Πρβ. *Ovidius, Publius Naso*, *Ερωτική Τέχνη*, Επιμέλεια - μετάφραση Θ.Παπαγγελής, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.

6. Πρβ. Roland Barthes, «Le plaisir du texte», *Oeuvres Complètes, édition établie et presentée par Eric Marty*, τ. 2, Παρίσι 1966-1973, σσ. 1495-1529.

Λογοτεχνίας – αξίζουν πράγματι ιδιαίτερη προσοχής και μελέτη οι αναφορές του μεταφραστή στην αντιμετώπιση της ποιητικής φυσιογνωμίας του Βιργιλίου, από τις αρχές του 20ού αι. μέχρι τις μέρες μας, από εξαίρετους μελετητές, οι οποίοι διαυγάζουν έντεχνα κρυμμένες πτυχές της ποιητικής τέχνης και των βαθύτερων πεποιθήσεων του λατίνου ποιητή.

Τοιουτοτρόπως τα «Προλεγόμενα» αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ως ένα πρότυπο του είδους, χάρη στον έξοχα δομημένο δοκιμιακό – και όχι απλώς ξερά φιλολογικό – λόγο του μεταφραστή της *Αινειάδας* και λαμπρού μελετητή της λατινικής γραμματείας, καθηγητή και ακαδημαϊκού Θ. Παπαγγελή.

Από την παρουσίαση της παρούσας έκδοσης της *Αινειάδας*, με Προλεγόμενα, Μετάφραση, Σχόλια και Βιβλιογραφία του Θεόδωρου Παπαγγελή, και με χρήσιμο Ευρετήριο μυθικών και ιστορικών προσώπων που επιμελήθηκε η Κατερίνα Ευσταθίου, δεν θα έπρεπε να παραλειφθεί η αναφορά στην αρτιότητα της τυπογραφικής και αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, χαρακτηριστικά τα οποία απαντούν άλλωστε, περισσότερο ή λιγότερο, σε όλες τις εκδόσεις του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.).

Θεσσαλονίκη ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΩΔΟΥ

Jean-Bernard de Vaivre και Laurent Vissière, *«Tous les deables d'enfer». Relations du siège de Rhodes par les Ottomans en 1480*, Genève 2014. (Librairie Droz), σελ. 878.

Πρόκειται για βιβλίο αφιερωμένο στη γενναιότητα των Ιωαννιτών Ιπποτών και στους κατοίκους της πόλης της Ρόδου, γιατί απέκρουσαν με πείσμα τους πολυαριθμότερους Τούρκους και τον μεγάλο στόλο τους, το 1480 (23.5.-18.8., δηλαδή 88 ημέρες).

Ήταν η πρώτη πολιορκία που οργάνωσαν οι Τούρκοι για την κατάλυση του κράτους των Ιπποτών στις Νότιες Σποράδες ή Δωδεκάνησα (πλην Κάσου και Καρπάθου). Στη δεύτερη πολιορκία, επί Σουλεϊμάν, του Νομομαθούς, το 1522, πέτυχαν, τελικά, να διώξουν το ευρωπαϊκό διεθνές Τάγμα των Ιωαννιτών από τα προαναφερθέντα νησιά.

Στην ένδοξη, λοιπόν, απόκρουση των Τούρκων, το 1480, επικεντρώνουν τις έρευνές τους οι δύο διακεκριμένοι Γάλλοι ιστορικοί.

Ο ένας, ο Jean-Bernard de Vaivre, παρά τις επαγγελματικές υποχρεώσεις του, εξέδωσε από το 1996 έως σήμερα πληθώρα μελετών σχετικών με την εραλδική και γενικά με τα ιστορικά γεγονότα του Τάγματος, κατά τον 15ον αι. Έχει αναγορευθεί αντεπιστέλλον μέλος του Ινστιτούτου (της Ακαδημίας Επιγραφών και Φιλολογιών), μέγας αξιωματούχος επί τιμή του Τάγματος της Μάλτας.

Ο δεύτερος, ο Laurent Vissière, είναι συγγραφέας επίσης σημαντικών εργασιών για την ιπποτοκρατούμενη Ρόδο, ειδικός επί των αρχείων-παλαιογράφος, υπεύθυνος διδασκαλίας στο πανεπιστήμιο της Σορβόνης, μέλος του πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Γαλλίας.

Οι ιδιότητες και οι ικανότητες των δύο συγγραφέων διασφαλίζουν, νομίζω, την εγκυρότητα του κρινόμενου βιβλίου.

Αυτό ξεκινά με ευρεία, καλά τεκμηριωμένη, εισαγωγή (σσ. 19-119), καλύπτοντας μεγάλο χρονικό άνοιγμα, από τον 11ον αι. έως το 1480. Εξετάζονται, παραπέμποντας σε σπάνια και σύγχρονη βιβλιογραφία, η ευεργετική παρουσία των Ιπποτών στα Ιεροσόλυμα, στην Κύπρο, στη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα, η οριστική εγκατάστασή τους στα τελευταία, οι τουρκικές ή μουσουλμανικές απειλές και καταδρομές στη ΝΑ Μεσόγειο, τον 15ον αι., που περιέργως συνεχίζονται και σήμερα.

Ακολουθεί το κεφάλαιο για την οικοδομική-μνημειακή δραστηριότητα του Τάγματος (κάστρα, εκκλησίες, μοναστήρια), από όπου και αν πέρασε. Περιγράφεται η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, οι προμαχώνες και τα τείχη της, χωριστά κάθε τμήμα τους υπερασπιζόμενο από τους Ιππότες της Ιταλίας, της Προβηγκίας, της Αραγονίας, της Αγγλίας, της Auvergne, της Γερμανίας, της Γαλλίας.

Ειδικές σελίδες έχουν ως αποκλειστικό θέμα το μεγάλο λιμάνι – το σημερινό εμπορικό, που το προστάτευαν, αριστερά, ο πύργος Naillac, δεξιά, ο πύργος των Μύλων ή της Γαλλίας, και η χοντρή αλυσίδα, η οποία ένωνε τους δύο πύργους· το οχυρό του Αγίου Νικολάου, προς την άκρη του ομώνυμου μόλου του λιμανιού του Μαντρακιού, απέναντι από το παρεκκλήσιο του Αγίου Αντωνίου, όπου το νεκροταφείο των Ιπποτών και γενικά των λατίνων, έξω από την περιτειχισμένη πόλη· το λεγόμενο Κολλάκιο (από τη λατινική λέξη colligere;), ξεχωριστός περίκλειστος χώρος, στο βόρειο τμήμα της πόλης, με το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, το νοσοκομείο και τα ενδιαιτήματα των ενοίκων του Τάγματος, χωριστά, ανάλογα με τον τόπο προέλευσής τους, όπως διακρίνονται σήμερα στη γνωστή οδό των Ιπποτών. Σημειώνονται επίσης οι οχυρωμένες θέσεις σε όλο το νησί της Ρόδου και στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου, της επικράτειας του Τάγματος.

Το κεφάλαιο για τη Ρόδο του 1480 καλύπτει, όπως είναι φυσικό, τις περισσότερες σελίδες (54-119) της εισαγωγής. Εδώ οι συγγραφείς ανασυνθέτουν την εικόνα της πόλης, με βάση τα τεκμήρια από τα πολλά κείμενα που εκδίδουν μετά τη σελ. 125 (βλ. πιο κάτω), σε συνδυασμό με τα δεδομένα από την παλαιά και πιο πρόσφατη βιβλιογραφία. Διαμορφώνεται, κατά κάποιο τρόπο, ένα περίτεχνο κόσμημα ιστορικής πραγματείας.

Εξειδικεύονται, κατ' αρχάς, οι διαβαθμίσεις των ανδρών του Τάγματος: οι ευγενείς δηλαδή, αριστοκράτες, Ιππότες-πολεμιστές, από τις πλουσιότερες οικογένειες της Ευρώπης˙ οι κληρικοί Ιππότες έπειτα˙ οι σεργέντες Αδελφοί-μαχητές (ως υπαξιωματικοί), τρίτοι στην κατάταξη. Συναριθμούνται, βέβαια, και οι Έλληνες- Ροδίτες, που, ως πολυαριθμότεροι (το νησί είχε τότε γύρω στους 30.000 κατοίκους), πολεμώντας δίπλα στους Ιππότες, έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην άμυνα της πόλης, κατά τις τουρκικές εφόδους. Κατεξοχήν τονίζεται η συμβολή των ωραίων Ροδίτισσων γυναικών στη μάχη και στις βοηθητικές προετοιμασίες.

Η πολιορκία της πόλης το 1480 ανέδειξε τον ηρωισμό των Ιπποτών και του ροδίτικου λαού. Πρωταγωνιστής υπήρξε ο ικανός Γάλλος Μέγας Μάγιστρος Pierre d'Aubusson (17.6.1476-3.7.1503), ευφυής μηχανικός και αρχιτέκτονας.

Οι πολιορκημένοι κατάφεραν εγκαίρως να εξουδετερώσουν κατασκόπους και προδότες (Τούρκους, Έλληνες, Γερμανούς, Εβραίους). Ξεπέρασαν τον επονομαζόμενο πόλεμο της σκιάς, το παιχνίδι της διπλωματίας, του δόλου και της απάτης.

Η αντιπαράθεση των στρατιωτικών δυνάμεων λειτουργούσε κατά πολύ υπέρ των Τούρκων. Είχαν αποβιβάσει στη Ρόδο 50-60 χιλ. εμπειροπόλεμους άνδρες, ενώ τα πλοία τους (μεγάλες ή μικρές γαλέρες) υπολογίζονται πάνω από 130. Έφεραν μαζί τους και δώδεκα γιγαντιαίες μπομπάρδες – λιθοβόλους.

Οι Ροδίτες της πόλης μπορούσαν να αντιπαρατάξουν γύρω στους 5-6 χιλ. άνδρες, από τους οποίους οι 500 ήταν Ιππότες (σσ. 73-74). Με άλλα λόγια, ένας Ροδίτης έπρεπε να τα βγάλει πέρα με δέκα Τούρκους.

Η δυσαναλογία, τρομερή. Δεν πτόησε όμως τους κατοίκους και τους Ιππότες. Ο d'Aubusson οργάνωσε με σοφία και νηφαλιότητα την άμυνα. Έτσι κατάφερε να αποκρούσει με επιτυχία την τουρκική επιχείρηση κατά του πύργου του Αγίου Νικολάου, να αντεπεξέλθει νικηφόρα στην κατάρρευση του πύργου της Ιταλίας και στην πρόσβαση που πέτυχαν οι Τούρκοι προς την εβραϊκή συνοικία. Οι Ροδίτες κέρδισαν και την τελική τουρκική έφοδο, την 26 προς την 27 Ιουλίου 1480. Η νίκη τους αυτή υποχρέωσε τους Τούρκους να λύσουν την πολιορκία. Οι τελευταίοι που αποχώρησαν από το νησί ήταν τη 18η Αυγούστου.

Αυτό υπήρξε το χρονικό της α΄ τουρκικής πολιορκίας της Ρόδου το 1480. Ας σημειωθεί, ότι τα γεγονότα έχουν καταγραφεί σε σύντομες ελληνικές συνθέσεις, χωρίς μεγάλη ακρίβεια, με βάση τις μαρτυρίες του Iacomo Bosio και του Γουλιέλμου Caoursin (βλ. πιο κάτω): Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 55-58· Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1994 (β΄ έκδοση), σσ. 292-299.

Ωστόσο, οι νικητές προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τα κατορθώματά τους στη Δυτική Ευρώπη και να αποκομίσουν κέρδη για την ανασυγκρότηση της πόλης-πρωτεύουσας του κράτους τους. Οι Ιππότες αποδείχθηκαν, πράγματι, επιδέξιοι προπαγανδιστές.

Όλα σχεδόν τα κείμενα (με πηγές του 15ου αι.) από τη σ. 125 έως την 682, πριν και μετά, κυρίως, την πολιορκία, εκθειάζουν την παλληκαριά των Ιπποτών και γενικά των Ροδιτών, την αποφασιστικότητά τους να προασπίσουν τη χριστιανική πίστη κατά της τουρκικής-μουσουλμανικής πλημυρίδας, την ανάγκη να προστρέξουν σε βοήθεια οι δυνατοί της Ευρώπης.

Ορισμένες περιγραφές αποδίδουν τη νίκη σε θαύματα (όπως π.χ. εμφάνιση του Σταυρού στον ουρανό, της Παναγίας, του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή, προστάτη του Τάγματος, του Αγίου Γεωργίου, στους ροδίτικους προμαχώνες), περιβάλλοντας έτσι τα ένδοξα επιτεύγματα με θρησκευτική συγκίνηση, προκαλώντας ζωηρότερο ενδιαφέρον στη συνείδηση των χριστιανικών ευρωπαϊκών λαών.

Εκκλήσεις απευθύνονται στον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΑ΄ (1461-1483), στον βασιλιά της Napoli Φερδινάνδο Α΄ (1458-1494), στον γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Γ΄ (ή Ε΄) των Αψβούργων (1440-1493), σε επισκόπους, αρχιεπισκόπους διαφόρων πόλεων, σε δούκες ή διοικητές ποικίλων περιφερειών, ιδίως όμως προς τον πάπα Σίξτο Δ΄ (1471-1483). Η ανταπόκριση του τελευταίου υπήρξε άμεση, εκδίδοντας τα χρυσοφόρα συγχωροχάρτια υπέρ των Ιπποτών. Και ο Φερδινάνδος της Napoli φρόντισε να στείλει στη Ρόδο δύο πλοία με 1000 στρατιώτες, με όπλα και τρόφιμα. Έφτασαν όμως στο νησί μετά τη λύση της πολιορκίας (10 Αυγούστου και έπειτα).

Σε πολλές πόλεις, ιδίως της Γαλλίας, οργανώθηκαν πανηγυρικές λιτανείες, δοξολογίες, εκκλησιαστικές γιορτές, άναψαν φωτιές χαράς, όπως στην Tours, στην Angers, στο Beauvais, στην Αμιένη, στο Παρίσι, στη Reims, στη Rouen, στο Nancy.

Τα κείμενα που εκδίδονται είναι πάρα πολλά. Για όσα παραδίδονται στα λατινικά, οι συγγραφείς παραθέτουν, σε αντικριστές σελίδες, γαλλική μετάφραση. Το ίδιο εφαρμόζουν, αν έχουν ιταλικές, γερμανικές, εβραϊκές, ολλανδικές, τσέχικες, ακόμη και τούρκικες πηγές.

Επιδίωξη των δύο αξιόλογων ερευνητών είναι να αποτυπώσουν σφαιρικά το πνεύμα και την κοινή γνώμη της εποχής. Αναζητούν τα πρωτότυπα χειρόγραφα, τα συγκρίνουν με τις τυχόν εκδόσεις, ανευρίσκουν τα παλαίτυπα, εξετάζουν τις ποικίλες γραφές, καταρτίζουν, αν χρειασθεί, και apparatus criticus.

Μόνο αν ξεπεράσουν τις γλωσσικές ή ιδιωματικές ιδιομορφίες, τότε δίνουν στη δημοσιότητα το κείμενο, στο οποίο προτάσσεται πάντοτε η σχετική βιβλιογραφία, ακριβές σημείωμα για τον συγγραφέα, οι ιστορικές περιπέτειες του χειρογράφου, η σύνθεση και η απήχηση του έργου. Ορισμένα κείμενα, στη μεσαιωνική (του 15ου αι.) γαλλική γραφή, παραμένουν ως έχουν. Η κατανόησή τους δεν παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα στον έλληνα αναγνώστη που κατέχει τα σύγχρονα γαλλικά.

Από τις παρατιθέμενες πηγές, μπορεί κανείς να ξεχωρίσει όσες δίνουν ειδήσεις με αξιοπιστία. Διακρίνω π.χ. την ανέκδοτη καθημερινή, θα έλεγα, «εφημερίδα» (*Histoire Journalière*) που παρακολουθεί (σσ. 149-254) την πολιορκία μέρα-μέρα, από την αρχή έως το τέλος της, εκτός από λίγα κενά, προφανώς από εκπεσόντα φύλλα. Ο συντάκτης της παραμένει ανώνυμος. Ασφαλώς δεν ήταν Ιππότης, ούτε κληρικός. Βίωσε την πολιορκημένη πόλη ως Γάλλος λαϊκός, μάλλον πλούσιος, περιγράφοντας τα γεγονότα στη «μεσαιωνική» γαλλική. Τη σύνθεσή του την τελείωσε την 14.9.1495.

Από ένα χωρίο του έργου του (σ. 181), εμπνεύσθηκαν οι συγγραφείς και τον τίτλο του βιβλίου τους, όταν ο ανώνυμος αναφέρεται στους εκκωφαντικούς θορύβους από το στρατόπεδο των Τούρκων: «[…] έκαναν τόσο θόρυβο […] με χοντρά κόρνα, μουσικά όργανα, τρομπέτες, κλαρίνα, με δυνατές κραυγές, σαν να είχαν βγει έξω όλοι οι διάβολοι της κόλασης».

Το δεύτερο κείμενο, ανάμεσα στα πολλά, που προκαλεί εντύπωση, το χρωστάμε στη γραφίδα του γνωστού υπογραμματέα του Τάγματος Γουλιέλμου Caoursin (περ. 1430, Douai – 1501, Ρόδος), με λαμπρές νομικές σπουδές στο πανεπιστήμιο του Παρισιού, με πολύ καλή ανθρωπιστική παιδεία, ικανότατου ρήτορα στα λατινικά. Είχε εγκατασταθεί στη Ρόδο, όπου έκαμε, το 1459, τον α΄ γάμο του με την ελληνίδα Ροδίτισσα Ισαβέλα Γεωργίου Σπαθά (Spata). Δεν έγινε κληρικός, ούτε Ιππότης, απέκτησε όμως γρήγορα τη συμπάθεια και την εκτίμηση των μελών του Τάγματος, το οποίο και υπηρέτησε με αφοσίωση, ως υπογραμματέας, από το 1459 έως τον θάνατό του. Σ' αυτόν οφείλεται η σύνταξη των *Stabilamenta*, των οργανικών δηλαδή νομοθετημάτων του Τάγματος, που εκδόθηκαν, μεταξύ 1493-1495, στη Βενετία, την Ulm και το Παρίσι (σσ. 59, 301, 303-305).

Στο παρόν έργο επαναδημοσιεύεται το λατινικό κείμενο (με γαλλ. μετάφρ.) της «Περιγραφής» (*Descriptio*) της πολιορκίας της Ρόδου το 1480, με

βάση τα χειρόγραφα και τις εννέα παλαίτυπες εκδόσεις, καθώς και οι επιστολές του Μεγάλου Μαγίστρου Pierre d'Aubusson προς τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Γ΄ και τον πάπα Σίξτο Δ΄ (σσ. 299-488).

Η *Descriptio* αποτελεί στην ουσία έναν πανηγυρικό ύμνο προς τον ιδιοφυή Μέγα Μάγιστρο, ο οποίος παρομοιάζεται με νέο Καίσαρα, ως στρατηγική μεγαλοφυΐα, ή παρουσιάζεται ως νέος Κωνσταντίνος, μονάρχης αγαπημένος του θεού (σ. 309). Τα υπόλοιπα λίγα πρόσωπα που μνημονεύει ο Caoursin στο κείμενό του έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα και συμβάλλουν στη δοξολογία του πρωταγωνιστή.

Το τρίτο εκτενές κείμενο για την πολιορκία είναι του Mary du Puis (σσ. 493-525), προσώπου εντελώς άγνωστου. Το χειρόγραφο και οι εκδόσεις του, στη μεσαιωνική γαλλική, έχουν απασχολήσει παλαιούς και νέους ερευνητές. Το κείμενο είναι σαφώς επηρεασμένο από την *Descriptio* του Caoursin. Προοριζόταν να δώσει πληροφορίες στο γαλλόφωνο κοινό για το συμβάν. Δεν στόχευε στην ευχαρίστηση του αναγνώστη. Μερικά σημεία της αφήγησης πάντως έχουν περισσότερες λεπτομέρειες από όσες παραθέτει ο Caoursin.

Τα υπόλοιπα κείμενα, όλα σχεδόν δημοσιευμένα από τα τέλη του 15ου αι., είναι βραχύτερα και πιο συνοπτικά. Τα σημειώνω κατά τη σειρά που εκδίδονται στο βιβλίο: η Επιστολή του Gabriele Pisitillo προς τον «αδελφό του» (3.6.1480), σσ. 127-131, 140-143 (ιταλικό κείμενο και γαλλική μετάφραση) · η Αναφορά του Bernardo Donato (τέλη Ιουνίου 1480), σσ. 128-131, 144-147 (ιταλικό κείμενο και γαλλική μετάφραση)· ο Λόγος (*Oratio*) του αυγουστινιανού μοναχού Giacomo della Corte (1480-1481), σσ. 255-297 (λατινικό κείμενο και γαλλική μετάφραση)· η Επιστολή ενός Ιππότη από τη Βουργουνδία (13.9.1480) και η [Σύντομη έκθεση για την πολιορκία της Ρόδου] –ανέκδοτη, σε γαλλική μετάφραση, σσ. 527-533, 535-545, 547-550· τα Θαύματα (1480), σσ. 533-536, 552-555 (λατινικά κείμενα και γαλλική μετάφραση)· ποίημα για την πολιορκία, σε δύο παραλλαγές (1481,1490 ή 1490-1500; –ή αρχές 16ου αι.–), σσ. 557-643 (ιταλ. κείμ. και γαλλ. μετάφρ.). Ακολουθούν δύο τουρκικά κείμ. με γαλλ. μετάφρ., γραμμένα τον 16ον αι. Το πρώτο ανήκει στον χρονογράφο Sa'dü-Ddîn Efendî (σσ. 685-686, 689-703), και το δεύτερο, στον γνωστό ταξιδευτή Pîrî Re'îs (1460/1470-1554), του οποίου το έργο μεταφράσθηκε και στα ελληνικά (Αθ. 1985). Το σχετικό με τη Ρόδο απόσπασμα περιλαμβάνεται στο «Βιβλίο για τα πράγματα της θάλασσας» (Kitâb-ι Bahriyye), στην πρώτη παραλλαγή του, το 1521 (σσ. 687, 689, 704-705). Οι συγγραφείς το παίρνουν από χειρόγραφο της Κρατικής Βιβλιοθήκης της Δρέσδης.

Το σύγγραμμα ολοκληρώνεται (σσ. 707-819) με ένα άκρως ενδιαφέρον «ανθολόγιο» 22 αποσπασμάτων από έργα δυτικοευρωπαίων προσκυνη-

τών προς τους Αγίους Τόπους –την Παλαιστίνη, που «έπιαναν σκάλα» στη Ρόδο, κατά τον πηγαιμό και την επιστροφή, στο διάστημα των ετών 1479-1497. Οι διακινούμενοι ταξιδιώτες ήταν εκκλησιαστικοί τιτλούχοι υψηλού επιπέδου, λαϊκοί με ανώτερη μόρφωση, ακόμη και Εβραίοι.

Τα κείμενα με τις εντυπωσιακές εικόνες από την κατεστραμμένη, λόγῳ πολιορκίας, και ανασυγκροτούμενη Ρόδο έχουν γραφεί σε διάφορες γλώσσες, και είναι σε ποικίλα δημοσιεύματα εκδεδομένα ή υπό έκδοση. Συγκεκριμένα, μας παραδόθηκαν τρεις λατινικές περιηγητικές αφηγήσεις, πέντε γαλλικές, τρεις ιταλικές, εφτά γερμανικές, μία ολλανδική, μία τσέχικη, δύο εβραϊκές (σ. 711).

Έχομε έτσι στη διάθεσή μας ένα *corpus* πηγών για την πολιορκία της Ρόδου το 1480, συγκροτημένο με επιστημονική αξιοπιστία, με καταπληκτική βιβλιογραφική ενημέρωση, με πληρότητα σχεδόν ολοκληρωτική. Η προσφορά των δύο Γάλλων συγγραφέων παραμένει ανεκτίμητη για όσους θέλουν να επιδοθούν στη μελέτη της ιπποτοκρατίας στα ελληνικά σήμερα Δωδεκάνησα.

Οι ακόλουθες μικροδιορθώσεις δεν επιδιώκουν να θίξουν επ' ουδενί την αξία του εν λόγῳ *corpus*. Ίσως συμβάλουν, αν θεωρηθούν ορθές, σε προσφορότερη β΄ έκδοση του βιβλίου.

Ειδικότερα: -σελ. 45 σημ. 101, αντί MCCCCLXVII, διάβ. MCCCCLXXVII (δεύτερο έτος που είχε εκλεγεί Μέγας Μάγιστρος, ο Pierre d'Aubusson –μάλλον τυπογραφικό λάθος)˙ -σελ. 51 σημ. 132, η λέξη Canea (επαναλαμβάνεται και στο ευρετήριο, σ. 851) δεν ανταποκρίνεται στις παραπομπές (Bosio, τ. 2, σ. 1, και J. Delaville Le Roulx, *Les Hospitaliers à Rhodes*, σ. 14). Η ίδια η λέξη είναι λανθασμένη, όπως την αναφέρει ο Iacomo Bosio, *Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di San Giovanni Gierosolimitano*, τ. 2, in Roma 1594 (α΄ έκδ.), σ. 313. Πρόκειται για το ροδίτικο τοπωνύμιο *La Canea* = Λαχανιά (η)· ο Bosio θεώρησε τη λέξη *La* ως άρθρο και άφησε την *Canea* άναρθρη και ακατανόητη˙ βλ. Χριστ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1951 ή 1996, σ. 23, 164˙ -σελ. 60-61, για την πολυπολιτισμική κοινωνία της πόλης της Ρόδου: αγνοούνται οι λεπτομέρειες που συγκέντρωσε από πηγές του 15ου αι. ο Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σσ. 368-375˙ -σελ. 61 σημ. 172, 106 σημ. 428 (πρβ. και σ. 828: βιβλιογραφία, 855: ευρετήριο) ο Ροδίτης ποιητής Εμμανουήλ Γεωργιλλάς ή Γεωργηλάς-Λιμενίτης ονομάζεται μόνο Λιμενίτης· βλ. την ειδική μελέτη του Arnold F. van Gemert, «Εμμανουήλ Λιμενίτης και όχι Εμμανουήλ Γεωργηλάς», στον τόμο: *Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά*, Αθήνα 1984, σ. 111-113˙ [ο

ίδιος, «Ο Ρόδιος ποιητής Εμμανουήλ Λιμενίτης», στον τόμο: *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 119-131]· βλ. ακόμη Günther Steffen Henrich, «Κριτικές προτάσεις για χωρία της κρητικής λογοτεχνίας και του "Ζήνωνα"», *Ελληνικά* 55 (2005) 286 σημ. 14, όπου και η πρόσφατη βιβλιογραφία για τον Λιμενίτη· -σελ. 64 σημ. 178, αντί Palatcha, διάβ. Palatia· [η λέξη απουσιάζει και από το ευρετήριο]. Τα Παλάτια (αρχαία Μίλητος) ήταν το σπουδαιότερο εμπορικό λιμάνι του μικρού τουρκικού εμιράτου του Μεντεσέ, από τα μέσα του 14ου αι. παροικία της Βενετίας· βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Η πρώτη εμπορική παροικία των Βενετών στα Παλάτια (Μίλητο) της Μ. Ασίας», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, περίοδος Δ΄, τ. 3 (1962-1963) 231-240· -σελ. 66, 171-172: ο αναφερόμενος Prepiano (χωρίς το βαφτιστικό του) ήταν μάλλον Έλληνας (όχι Ιταλός), νυμφευμένος στη Ρόδο, πράκτορας – κατάσκοπος των Τούρκων, τον οποίο οι Ιππότες αποκεφάλισαν, αφού απεκάλυψαν την προδοσία του. Πιθανώς ανήκε στην ίδια οικογένεια με τον Ροδίτη επίσης Μόσχο Πρεπιανό, γνώστη της τουρκικής γλώσσας, στην υπηρεσία όμως του Τάγματος. Ο Μέγας Μάγιστρος P. d'Aubusson χρησιμοποίησε τον Μόσχο ως διαμεσολαβητή, το 1481, στην ειρηνευτική προσπάθεια Τούρκων – Ιπποτών διά του σούμπαση του Πετζώνος (Peçin ή Bergîn), του εμιράτου του Μεντεσέ. Αργότερα, το 1483, ο d'Aubusson έπεμψε τον Μόσχο ως απεσταλμένο του στον Σουλτάνο Βαγιαζίτ Β΄ (Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σσ. 61-62, 392). Δεν αποκλείεται, λοιπόν, κάποιοι από τους Πρεπιανούς να προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στους Τούρκους, άλλοι στους Ιππότες· -σελ. 70 και σημ. 219· [στο ευρετήριο, σ. 861]: οι συγγραφείς ταυτίζουν, λανθασμένα, τα χωριά Αφάντου, στη ΒΑ ακτή της Ρόδου, και Φάνες (Fano), στη ΒΔ ακτή του νησιού. Ο αρχηγός της τουρκικής εκστρατείας Mesîh πασάς Παλαιολόγος (αρνησίθρησκος) αποβίβασε, τη 4.12.1479, το πρώτο άγημα του ιππικού και πεζικού στρατού του στη ΒΔ ακτή της Ρόδου, «dinanzi al Castello di Fano» = απέναντι από το κάστρο του Fano (δηλ. των Φανών-Φάνες, οι: το όνομα του χωριού): Bosio, ό.π., σσ. 318-319· βλ. και Παπαχριστοδούλου, ό.π., σσ. 60-61. Καμιά σχέση οι Φάνες με τα Αφάντου. Άλλωστε η φυσική – θαλασσινή πορεία από το λιμάνι του Φύσκου (σήμ. Marmaris), από όπου θα παρελάμβανε το υπόλοιπο στράτευμά του ο Μεζίχ πασάς, ήταν (και είναι) προς τη δυτική ακτή της Ρόδου. Γι' αυτό και οι Τούρκοι, όταν ολοκλήρωσαν τη μετακίνησή τους από τον Φύσκο, προχώρησαν προς τα δυτικά και βόρεια, εγκαθιστώντας τα πρώτα καταλύματά τους στις υπώρειες του βουνού του Αγίου Στεφάνου (σήμ. Μόντε Σμιθ), για να μη γίνουν αντιληπτοί –μάταια, βέβαια– από τους κατοίκους της πόλης: Bosio, ό.π., σσ. 320-321. Έπειτα, αφού πέρασε ο χειμώνας, άρχισαν την κανονική πολιορκία της πόλης της Ρόδου, την 23η Μαΐου 1480· -σελ. 172 και σημ. 73 [στο ευρετήριο, σ. 861]. Για

το χωριό και κάστρο Parambolino ή Perambolin ή Parambolini ή Paramboli και Parabolin, πιθανώς από τη λέξη *παρεμβολή*, ΝΑ της πόλης, σε μικρή απόσταση, μόλις τρία χιλιόμετρα, από το χωριό Κοσκινού, κοντά στο ακρωτήριο Βόδι, με δύο τουλάχιστο εκκλησίες, με αλυκές και κάποιους κατοίκους, βλ. τις σχετικές μαρτυρίες συγκεντρωμένες στου Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421-1453)*, Ρόδος 1995, σ. 120˙ -σελ. 180: για τον λιθοβόλο που έστησαν οι Τούρκοι, «μπροστά από την Πύλη του Αγίου Γεωργίου, κοντά σε ένα σπίτι ονόματι Londres, ψηλά, στον δρόμο προς το βουνό του Αγίου Στεφάνου», δεν υπάρχει καμιά επεξήγηση. Ποιό ήταν το σπίτι αυτό με την περίεργη ονομασία Londres; Μήπως Λόντζες;˙ -σελ. 182 σημ. 110. Η τουρκική λέξη Komburnou (=αμμώδες ακρωτήριο) θα ήταν ορθότερα να γραφεί Kum – burnu˙ -σελ. 194 και σημ. 130. Η λέξη gomene, από την ιταλική gumena, έχει περάσει και στα ελληνικά ως γούμενα = χοντρό σχοινί˙ [δεν περιλαμβάνεται στο ευρετήριο]· βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους Γραμματείας. 1100-1669*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 371. Η λέξη ανήκει στη λεγόμενη Lingua Franca˙ -σελ. 202 και σημ. 147. Για το κάστρο και τον μεσαιωνικό οικισμό του Φαρακλού ή Φαλακρού, στην ανατολική ακτή της Ρόδου, μετά το χωριό Μάσαρη ή Μάσσαρι, βλ. περισσότερα στου Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σσ. 118-119˙ -σελ. 205, 240, 504 και σημ. 14. Η λέξη gripperie < βενετ. griparia (της Lingua Franca), στα ελληνικά: γρυπαρία ή γριππαρία – γριπαρία = είδος καϊκιού (υποκοριστικό, γριπάριον)˙ [δεν περιλαμβάνεται στο ευρετήριο]˙ βλ. Manlio Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna 1970, σσ. 109-110˙ -σελ. 214, 240, 246 σημ. 245, 291. Η λέξη azapis (πληθ.) < αραβοτουρκ. 'azab ή 'azap= asapo, asapi ή asappi ή azapi, αρχικά σήμαινε φτωχός, δύστυχος˙ πέρασε στα ελληνικά ως αζάπης – πληθ. αζάποι (της Lingua Franca)˙ ήταν οι άτακτοι στρατιώτες του τουρκικού πεζικού και ναυτικού· [δεν περιλαμβάνεται στο ευρετήριο]˙ βλ. Cortelazzo, ό.π., σ. 33˙ -σελ. 232 και σημ. 206, 862 (ευρετήριο). Για την εκκλησία Άγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος και Βαπτιστής «της Πηγής» (de-la-Fontaine ή de Fonte), έξω από τα τείχη της πόλης, που τη λειτουργούσαν άλλοτε οι ορθόδοξοι και άλλοτε οι λατίνοι, βλ. συγκεντρωμένες τις σχετικές μαρτυρίες στου Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 106˙ -σελ. 241 και σημ. 223, 859 (ευρετήριο), αντί Narangia, ας γραφεί ορθότερα Nerangià (Νεραντζιά)˙ -σελ. 242: για τον κυβερνήτη-σούμπαση του Pichonne (Πετζώνος) βλ. όσα σημείωσα πιο πάνω για τον Μόσχο Πρεπιανό.

Τα όσα αναφέρονται για τον Γουλιέλμο Caoursin, την ανθρωπιστική παιδεία του και τη μορφωτική επιρροή του στη Ρόδο δεν ήταν άγνωστα (βλ.

Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σσ. 350-354). Τώρα όμως οι δύο συγγραφείς με πολλά νέα στοιχεία εμπλουτίζουν τα ήδη γνωστά και αναδεικνύουν πληρέστερη την προσωπικότητα ή δραστηριότητα του Caoursin, καθώς και την απήχηση του έργου του στην Ευρώπη (σσ. 301-335). Και το σημαντικότερο: ανάμεσα στις σσ. 320 και 321 παρατίθενται 58 πίνακες (46 έγχρωμοι και 12 ασπρόμαυροι-ξυλογραφίες), οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονται από την *Descriptio* του Caoursin. Φιλοτεχνήθηκαν με οδηγίες του ίδιου και συμπεριλήφθηκαν στο πολυτελές λατινικό χειρόγραφο υπ' αρ. 6067 της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού, το οποίο ο συγγραφέας το προσέφερε ως δώρο στον Μέγα Μάγιστρο Pierre d'Aubusson (σ. 319, 320).

Εκτός από τις αναφερθείσες μικρογραφίες, στους πίνακες περιλαμβάνονται και απεικονίσεις από άλλες πηγές. Ανάμεσα σ' αυτές ξεχωρίζει η μικρή κυκλική μεταλλική πλάκα (μετάλλιο) με έντυπη τη μορφή του Γουλ. Caoursin (αρ. 52), από το νομισματικό τμήμα του Κρατικού Μουσείου του Βερολίνου. Στο πίσω μέρος του μεταλλίου αποδίδεται το οικόσημο του υπογραμματέα (αρ. 53). Δίδεται, λοιπόν, η ευκαιρία να διακρίνομε από κοντά τα χαρακτηριστικά του ενδιαφέροντος αυτού ανθρωπιστή της Ρόδου.

Οφείλω ωστόσο να παρατηρήσω, ότι οι μικρογραφίες αυτές του λατινικού χφ. 6067 (καλύτερα, ολοσέλιδες πολύχρωμες παραστάσεις) δεν ήταν άγνωστες έως σήμερα. Η σπουδαιότητα του χφ. είχε ήδη επισημανθεί, καθώς αποτύπωνε τα κάστρα, τους πύργους, το λιμάνι της πόλης της Ρόδου, τα τουρκικά ή ιπποτικά πολεμικά πλοία, σκηνές από την επίδοση ενός δώρου (π.χ. χειρογράφου ή εντύπου), καθώς και από τις οικοδομικές εργασίες στα τείχη, στιγμές από τη ζωή στο παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, ή του τουρκικού στρατοπέδου, τρόπους επικοινωνίας πολιορκητών – πολιορκημένων, μορφές τιμωρίας των προδοτών (π.χ. κρεμάλα), επίσημες παρελάσεις ή συναντήσεις των Ιπποτών, εκδηλώσεις σε εκκλησία (π.χ. λειτουργία, δοξολογία, θείο κήρυγμα) κ.ά. Γενικά οι παραστάσεις αυτές αποτελούν ένα έργο τέχνης, όπως υπογράμμισα και άλλοτε. Μπορούν να «μιλήσουν» στον ιστορικό για τον χώρο, τη φρουριακή, εκκλησιαστική και λαϊκή αρχιτεκτονική, την ενδυματολογία της εποχής, τις συνήθειες του τόπου, τη διακόσμηση στο εσωτερικό των κατοικιών, την εραλδική, την πολεοδομία (πρβ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος*, σσ. 351-352).

Μερικούς από τους παραπάνω πίνακες, έγχρωμους, τους είχε ήδη δημοσιεύσει, πολύ πριν, από το εν λόγῳ χειρόγραφο, ο διακεκριμένος αρχαιολόγος Ηλίας Κόλλιας στο βιβλίο του, με τίτλο: *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991, π.χ. σ. 33 (αρ. 2 του κρινόμενου βιβλίου), 35 (αρ. 3), 47 (αρ. 4), 155 (αρ. 5), στο εξώφυλλό του (αρ. 7), 27 (αρ. 16), 50 (αρ. 19), 51 (αρ. 31), 49 (αρ. 32), 10-11 (αρ. 34), 21 (αρ. 36).

Ας σημειωθεί ότι ή εικ. αρ. 13 κοσμεί (σε ασπρόμαυρη εκδοχή) το εξώφυλλο του βιβλίου του Τσιρπανλής, *Η Ρόδος* (1991). Επίσης η εικ. αρ. 56 [με άποψη της πόλης της Ρόδου, το 1486, του Ιππότη περιηγητή Konrad Grünemberg, από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Karlsruhe] χρησιμοποιήθηκε, έγχρωμη, ως εξώφυλλο στο βιβλίο του Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα* (1995).

-Σελ 547 και σημ. 2, το τοπωνύμιο Mucy μπορεί να ταυτισθεί με το προάστιο της πόλης Ρόδου Μύξη (η), ή ορθότερα Μίξη [βλ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό*, σ. 157, και ο ίδιος, «Συμβολή στο τοπωνυμικό της Ρόδου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 5 (1978) 27]· -σελ. 701 σημ. 24: αντί 23 Οκτωβρίου, διάβ. 26 Οκτ. (γιορτή του Αγίου Δημητρίου)· μάλλον τυπογραφικό λάθος· -έξι σελίδες, μετά την 825 έως την 826, δεν αριθμούνται, προφανώς από κάποιο λάθος· -στη μη αριθμούμενη σελ., με τον χάρτη του νησιού της Ρόδου, παρατηρώ ότι σημειώνεται πύργος με το όνομα Aghia Ninas. Ως τοπωνύμιο Νίνας (ο) ακούγεται στη Ρόδο, αλλά στην περιοχή του χωριού Βάτι, στο εσωτερικό του νησιού, προς τα νότια: Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό*, σ. 207, όπου και η επεξήγηση, της Νίνας (χωράφι, γιος;), κατά το Κατίνας (ο), Ελένας (ο) κ.ά. Πάντως δεν έχει καταγραφεί τοπων. Νίνας στη δυτική ακτή, και μάλιστα Aghia Ninas. Τόσο στο ορθόδοξο όσο και στο λατινικό εορτολόγιο τέτοιος άγιος ή αγία δεν μνημονεύεται. Ούτε το βρήκα στο ευρετήριο ή σε κάποια σελ. του κρινόμενου βιβλίου. Δεν αποκλείεται να έχει επισημανθεί πρόσφατα στην περιοχή εκείνη ένας πύργος –σκοπιά (βίγλα), ονόματι Νίνας. Αλλά άγιος ή αγία της Νίνας (;) ξεφεύγει από μία λογική έστω ουτοπία.

Στην πλούσια βιβλιογραφία των συγγραφέων (σσ. 831-848) αξίζει ίσως να συμπεριληφθούν και μερικά δημοσιεύματα για τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας του Φιλέρημου, που συχνά αναφέρεται στο βιβλίο (πρβ. σ. 861-ευρετήριο): Giovannella Ferraris di Celle, «I particolari del ritrovamento della Madonna del Fileremo. Nascosta per decenni in un museo comunista», περ. *Madre di Dio*, nº 8-9 (agosto-settembre 1997) 16-18· M. Buhagiar, «The Miraculous Image of the Madonna of Philermos and Its Uniqueness to the Knight Hospitallers of St. John of Jerusalem in Rhodes and Malta», περ. *Sacra Militia. Rivista di Storia degli Ordini Militari* 2 (2001) 67-114· Giovannella Bertè Ferraris di Celle, *Il volto della Madonna del Fileremo*, Roma 2010.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Μαρία Γερολυμάτου, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου. Γ΄ Πατριαρχικά. Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ – Διπλωματικὴ ἔκδοση* [Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν / Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν], Αθήνα 2016, σσ. 264 + πίνακες (αρ. 1-19).

Η συγκεκριμένη έκδοση εντάσσεται στο ευρύτερο Πρόγραμμα του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΙΙΕ/ΕΙΕ), που αποσκοπεί στην έκδοση των βυζαντινών εγγράφων που φυλάσσονται στο αρχείο της μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο. Οι δύο πρώτοι τόμοι, αφιερωμένοι στα αυτοκρατορικά έγγραφα και στα έγγραφα των δημοσίων λειτουργών, εκδόθηκαν το 1980 από την αείμνηστη καθηγήτρια Έρα Βρανούση και την ομότιμη καθηγήτρια κα. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, αντίστοιχα. Μετά από την πάροδο αρκετών ετών, είμαστε στην ευχάριστη θέση να έχουμε στα χέρια μας τον τρίτο τόμο, ο οποίος περιλαμβάνει τα πατριαρχικά έγγραφα του πατμιακού αρχείου και εκδίδεται από την κα. Μαρία Γερολυμάτου, Διευθύντρια Ερευνών στο ΙΙΕ/ΕΙΕ.[1] Τα περισσότερα από τα έγγραφα αυτά εμπεριέχονται ήδη στον έκτο τόμο των F. Miklosich και I. Müller, που αφορά εξολοκλήρου στη μονή της Πάτμου.[2] Ωστόσο, η εκεί έκδοση των κειμένων έγινε φιλολογικά, ενώ περιελάμβανε και αρκετές αυθαίρετες διορθώσεις στην ορθογραφία, σύνταξη κτλ. αλλά και σιωπηρές παρεμβάσεις και προσθήκες από τους εκδότες.[3] Είναι συνεπώς απολύτως ευπρόσδεκτη στην επιστημονική κοινότητα η νέα έκδοση των πατριαρχικών εγγράφων, που πληροί τις αρχές της Διπλωματικής επιστήμης, όπως αυτές καθορίστηκαν στα μέσα του 20ού αιώνα, και η οποία συνοδεύεται από πλήρη σχολιασμό του περιεχομένου τους.

(Ι) Το παρουσιαζόμενο βιβλίο διαρθρώνεται από τα εξής μέρη:

(α) Πρόλογοι του Διευθυντή του ΙΙΕ/ΕΙΕ κ. Τ. Κόλια, του ομότιμου Διευθυντή Ερευνών ΙΙΕ κ. Κ. Χρυσοχοΐδη και της εκδότριας (σσ. 9-16).

1. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, τ. Α΄: *Αὐτοκρατορικά*, εκδ. Ἔ. Βρανούση· τ. Β΄: *Δημοσίων Λειτουργῶν*, εκδ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν / ΕΙΕ], Ἀθῆναι 1980 (στο εξής: *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄-Γ΄, συμπεριλαμβανομένου και του εδώ παρουσιαζόμενου τόμου). Η χρονική απόσταση του τρίτου τόμου από την έκδοση των προηγούμενων προφανώς οφείλεται εν μέρει στο δυσάρεστο γεγονός του θανάτου του καθηγητή Ν. Οικονομίδη (†2000), ο οποίος αρχικά είχε αναλάβει να εκδώσει τα ιδιωτικά καθώς και τα εκκλησιαστικά έγγραφα του αρχείου (βλ. ό.π., τ. Α΄ σ. 142* και τ. Γ΄ σ. 14).

2. F. Miklosich – I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Vindobonnae 1860-1890 (στο εξής: MM).

3. Βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄, σ. 138*-141* και Γ΄ ,σ. 29. Βλ. επίσης ό.π., τ. Α΄, σ. 135* κ.ε. και τ. Γ΄, σσ. 28-29, για τη σημαντική συμβολή των Ι. Σακελλίωνα, Ι. Φλωρίδη και Γ. Παπάζογλου, στο έργο των οποίων βασίστηκαν εν πολλοίς οι Miklosich και Müller.

(β) Βραχυγραφίες (σσ. 15-26), όπου περιλαμβάνονται μόνο οι βασικές πηγές και μελέτες, καθώς τα στοιχεία του υπόλοιπου βιβλιογραφικού υλικού που αξιοποιήθηκε παρατίθενται στις υποσημειώσεις.[4]

(γ) Στη συνέχεια, γίνεται μια εισαγωγική αναφορά στα Βυζαντινά Πατριαρχικά Έγγραφα της μονής Πάτμου (σσ. 27-32), όπου παρουσιάζονται αδρομερώς τα έγγραφα, τονίζεται η σπουδαιότητά τους για την επιστήμη της Διπλωματικής και διευκρινίζονται οι βασικές αρχές που διέπουν την έκδοσή τους.[5]

(δ) Ακολουθεί μια εκτενής Ιστορική Εισαγωγή (σσ. 33-95). Αρχικά, εκτίθενται ευσύνοπτα πληροφορίες για την ίδρυση και το νομικό καθεστώς της μονής. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται αναλυτικά οι σχέσεις της Πάτμου με το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τις επισκοπές των όμορων νησιών και παράλιων περιοχών καθώς και οι περιπέτειές της ανά τους αιώνες, οπότε έρχεται αντιμέτωπη με πειρατικές επιδρομές, με τη λατινική κατάκτηση, με την τουρκική κυριαρχία. Στο μέρος αυτό η συγγραφέας αξιοποιεί τις μαρτυρίες των εγγράφων που εκδίδονται στον συγκεκριμένο τόμο, καθώς τα περισσότερα από αυτά αφορούν στο καθεστώς της μονής ως *αὐτοδέσποτης* και ως πατριαρχικού *σταυροπηγίου* και στις απόπειρες όμορων επισκόπων να θέσουν υπό τον έλεγχό τους είτε περιουσιακά της στοιχεία είτε τη μονή συνολικά. Μέσα από τον συνδυασμό και την αντιπαραβολή των μαρτυριών αυτών με σχετικές πληροφορίες από πλήθος άλλων πηγών καταγράφεται ουσιαστικά η ιστορία της μονής της Πάτμου από την ίδρυσή της έως τις αρχές του 16ου αι. αλλά και πτυχές της ιστορίας του νοτιοανατολικού Αιγαίου κατά την περίοδο των 13ου-15ου αι. Βέβαια, αρκετά από τα ζητήματα που θίγονται εκτενώς στην ιστορική εισαγωγή αναλύονται σχεδόν εξίσου ενδελεχώς και κατά τον σχολιασμό των εγγράφων, γεγονός που αναπόφευκτα προκαλεί ορισμένες επαναλήψεις.

(ε) Ακολουθεί η διπλωματική έκδοση δώδεκα πατριαρχικών Εγγράφων (σσ. 97-245). Συγκεκριμένα, εκδίδονται δέκα βυζαντινά έγγραφα, που καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το 1087 έως το 1430, και δύο πρώιμα με-

4. Βέβαια, αυτή η επιλογή άλλοτε επιβαρύνει το κείμενο με επανειλημμένη πλήρη αναφορά των ίδιων βιβλιογραφικών δεδομένων και άλλοτε αναγκάζει τον αναγνώστη να αναζητήσει την αρχική μνεία ενός βοηθήματος αρκετές σελίδες πριν. Συγκεκριμένα η εκδ. παραθέτει πλήρως τις πληροφορίες για το ίδιο βοήθημα, εφόσον αυτό επανεμφανίζεται κατά τον σχολιασμό διαφορετικών εγγράφων. Όταν μια μελέτη χρησιμοποιείται στο πλαίσιο του σχολιασμού του ίδιου εγγράφου, τότε τη δεύτερη φορά γίνεται μια συντομευμένη αναφορά. Πάντως, στην εκτενή Ιστορική Εισαγωγή, που περιλαμβάνει 362 υποσημειώσεις, συνήθως δηλώνεται πού δίνονται τα πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία μιας μελέτης.

5. Στο μέρος αυτό θα ήταν σκόπιμο να είχε παρατεθεί η εξήγηση της επιλογής να συμπεριληφθούν στην έκδοση και δύο έγγραφα της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου, την οποία εντοπίζουμε παρακάτω (σσ. 36-37).

ταβυζαντινά έγγραφα του 1504 και του 1512. Τα κείμενα αποτελούν δείγματα ποικίλων τύπων πατριαρχικών εγγράφων. Πρόκειται για *ὑπομνήματα* (αρ. 1-3, 5-6) ή (*σιγιλλιῶδη*) *γράμματα* (αρ. 4, 6, 8, 11· ο όρος αντικαθιστά το *ὑπόμνημα* από τον 13ο αι. κ.ε.), ένα *πιττάκιον* (αρ. 7), μια *γραφὴ* (αρ. 12) και δύο πατριαρχικές συνοδικές *πράξεις* (αρ. 9, 10). Όπως και στους προηγούμενους τόμους της σειράς, κάθε έγγραφο παρουσιάζεται με τον εξής τρόπο. Προηγείται μια σύντομη επιτομή του εγγράφου, ακολουθούν οι πληροφορίες που αφορούν στη χειρόγραφη παράδοση, αναφέρονται οι τυχόν προηγούμενες εκδόσεις, εκτίθεται η σχετική βιβλιογραφία και καταγράφονται τα μνημονευόμενα στο κείμενο έγγραφα. Στη συνέχεια, αποδίδεται περιληπτικά το περιεχόμενο του εγγράφου στη νέα ελληνική. Ακολουθεί η διπλωματική έκδοση του κειμένου με παράθεση κριτικού υπομνήματος. Τέλος, γίνεται ο σχολιασμός.

Η κα. Γερολυμάτου διαφοροποιείται εν μέρει από τις προηγούμενες εκδότριες ως προς ορισμένες πρακτικές. Κατ' αρχάς, τα έγγραφα αριθμούνται εξ υπαρχής, δηλαδή δεν συνεχίζεται η ενιαία αρίθμηση όπως συμβαίνει στους δύο πρώτους τόμους. Άλλη διαφορά είναι ότι στις κεφαλίδες δεν δηλώνεται ο αριθμός του εκδιδόμενου εγγράφου και το έτος απόλυσής του (ούτε η εκδούσα αρχή όταν το έγγραφο είναι αμφίβολης χρονολόγησης: αρ. 4, 6, 7).[6] Η συγκεκριμένη επιλογή βέβαια δεν διευκολύνει τον αναγνώστη κατά τη μελέτη ή το φυλλομέτρημα του τόμου. Ακόμη, δεν καταγράφονται με αρίθμηση τα μνημονευόμενα έγγραφα, παρότι ως πρακτική είναι χρήσιμη για τυχόν μελλοντικές παραπομπές σε αυτά. Όσον αφορά στην έκδοση των κειμένων, όταν το πρωτότυπο έγγραφο είναι ακέφαλο ή κολοβό, η αποκατάσταση του τμήματος που εξέπεσε γίνεται με βάση τα αντίγραφα. Σε αυτά τα αποσπάσματα, οι στίχοι σημειώνονται με ελληνική αντί για αραβική αρίθμηση, όπως συμβαίνει δηλαδή και στους πρώτους τόμους της σειράς. Η διαφορά είναι ότι πλέον δεν χρησιμοποιούνται τυπογραφικά στοιχεία μικρότερων στιγμών, κατά το παράδειγμα προφανώς άλλων εκδοτικών σειρών (πρβλ. Archives de l'Athos).[7] Τέλος, συνεχίζεται η πρακτική να εκτίθενται τα σχόλια με θεματική ομαδοποίηση. Η διαφορά είναι ότι οι θεματικές ομάδες δεν απαριθμούνται πλέον, αλλά τιτλοφορούνται. Η επιλογή αυτή διευκολύνει τον μελετητή του τόμου να εντοπίσει την πληροφορία που τον ενδιαφέρει. Συνολικά, τόσο η παρουσίαση όσο και η έκδοση των εγγρά-

6. Παρόμοια διαφοροποίηση βέβαια εντοπίζεται και ανάμεσα στον πρώτο και δεύτερο τόμο της σειράς, αφού και η κα. Μ. Νυσταζοπούλου δεν περιλαμβάνει στις κεφαλίδες το έτος απόλυσης των εγγράφων.

7. Βλ., λόγου χάρη, *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 2 (1133), στ. α΄-κα΄. Πρβ. ό.π., τ. Α΄, αρ. 6 (1088) και σ. 143*, για τον τρόπο που είχε επιλεγεί στους προηγούμενους τόμους.

φων είναι ιδιαίτερα προσεγμένες, ο δε σχολιασμός τους πολύπλευρος και λεπτομερής (με αναφορά σε ζητήματα διπλωματικής, χρονολόγησης, προσωπογραφίας, τοπογραφίας, ιστορίας, ορολογίας, θεσμών).

(στ) Σε ξεχωριστό Παράρτημα (σσ. 247-252) παρατίθεται και σχολιάζεται ένα ελάχιστα σωζόμενο έγγραφο, μάλλον πατριαρχική *λύσις* ή απάντηση της πατριαρχικής γραμματείας του τέλους του 11ου αιώνα, η οποία ενδεχομένως σχετίζεται με υπόθεση του οσίου Χριστόδουλου κατά την περίοδο της ηγουμενίας του στη μονή Θεοτόκου του Στύλου (Λάτρος). Το έγγραφο μεταγράφηκε και εκδόθηκε από την Έ. Βρανούση αρχικά,[8] αλλά εδώ σχολιάζεται εκτενώς και προτείνεται χρονολόγηση στο 1081/82.

(ζ) Τέλος, παρατίθενται ένα Γενικό Ευρετήριο προσώπων, τόπων, όρων (σσ. 253-264) και

(η) Πίνακες (αρ. 1-19) με πολύ καλής ποιότητας φωτογραφίες εγγράφων, αντιγράφων και σφραγίδων.

(ΙΙ) Όπως τονίζεται στους προλόγους και στο εισαγωγικό σημείωμα για τα έγγραφα, η διπλωματική έκδοση των πατριαρχικών εγγράφων που απόκεινται στο πατμιακό αρχείο είναι σημαντική για δύο λόγους:

Πρώτον, διότι τα εν λόγω έγγραφα έχουν μεγάλη αξία ως ιστορική πηγή. Εμπεριέχουν σημαντικές μαρτυρίες που διασαφηνίζουν καλύτερα το νομικό καθεστώς και την περιουσιακή κατάσταση της μονής και αναφέρονται σε γεγονότα που σχετίζονται με αυτά τα ζητήματα. Ταυτόχρονα, παρέχουν πληροφορίες για μια περιοχή του βυζαντινού κόσμου (νοτιοανατολικό Αιγαίο και νοτιοδυτική Μικρά Ασία), για την οποία δεν υπάρχει πλούσιο υλικό.

Δεύτερον, τα έγγραφα αυτά είναι πολύτιμα από την πλευρά της Διπλωματικής επιστήμης. Τα περισσότερα σώζονται στο πρωτότυπο (αρ. 1-5, 8-10), αντιπροσωπεύοντας ένα σημαντικό μέρος από τα περίπου σαράντα σωζόμενα λυτά έγγραφα της βυζαντινής πατριαρχικής γραμματείας (βλ. σ. 27).[9] Μάλιστα, το *ὑπόμνημα* του πατριάρχη Νικολάου Γ΄ Γραμματικού προς τον όσιο Χριστόδουλο (αρ. 1, έτ. 1087) αποτελεί το παλαιότερο σωζόμενο πρωτότυπο πατριαρχικό έγγραφο. Εξίσου σημαντικά είναι και τα έγγραφα των πατριαρχών Μανουήλ Β΄ (αρ. 4, έτ. 1252), Αρσένιου (αρ. 5, έτ. 1258) και Αθανάσιου Α΄ (αρ. 8, έτ. 1292), καθώς είναι τα μοναδικά σωζόμενα πατριαρχικά έγγραφα του 13ου αι. Αλλά και τα έγγραφα του Αρσένιου

8. Έ. Βρανούση, *Τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι*, *Ἀθῆναι* 1966, σσ. 90-91 και σημ. 3 (στο εξής: *Ἁγιολογικὰ κείμενα*).

9. Πρωτότυπα είναι και τα μεταβυζαντινά έγγραφα υπ' αρ. 11 και 12.

Αυτωρειανού υπ' αρ. 6-7, που αφορούν σε διενέξεις με όμορους επισκόπους, έχουν ενδιαφέρον από διπλωματική άποψη. Περιλαμβάνονται σε συλλογικό αντίγραφο που είναι σχεδόν σύγχρονο με τα απολεσθέντα πρωτότυπα και περιλαμβάνει επίσης δύο *ὁρισμοὺς* της αυτοκράτειρας Θεοδώρας Παλαιολογίνας, κατόχου της Κω.[10] Τόσο η παρασκευή του εν λόγω συλλογικού αντιγράφου, που περιέχει έγγραφα συναφούς θεματικής, όσο και το γεγονός ότι λίγο νωρίτερα (α΄ μισό 13ου αι.) οι μοναχοί είχαν φροντίσει να εξασφαλίσουν αντίγραφα των πρωτότυπων εγγράφων υπ' αρ. 2 (1133) και υπ' αρ. 3 (1158), τα οποία σχετίζονταν με το νομικό καθεστώς της μονής, υποδηλώνουν τη συστηματική προσπάθειά τους να έχουν ένα καλά ενημερωμένο αρχείο, όπου θα φυλάσσονταν τα έγγραφα που κατοχύρωναν το νομικό και περιουσιακό καθεστώς του καθιδρύματός τους (βλ. σ. 28).

(III) Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στα εκδιδόμενα έγγραφα, επισημαίνοντας κυρίως στη σημασία τους ως ιστορικών πηγών και προβαίνοντας σε ορισμένες συμπληρώσεις ή και διαφορετικές προτάσεις ως προς τον σχολιασμό τους, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο.

Το πρώτο έγγραφο είναι ένα *ὑπόμνημα* του πατριάρχη Νικόλαου Γ΄ Γραμματικού (1084-1111). Με το έγγραφο αυτό, το οποίο χρονολογείται στο 1087, γίνεται δεκτή η παραίτηση του Χριστόδουλου, τότε ηγούμενου της μονής Θεοτόκου του Στύλου, και δίνεται απαλλαγή από κάθε ευθύνη για τη διάρκεια της θητείας του. Όπως επισημαίνει η εκδ. (σ. 105), το συγκεκριμένο *ὑπόμνημα* είναι σημαντικό μεταξύ άλλων και για τη μελέτη της εξέλιξης της πατριαρχικής υπογραφής, καθώς επιβεβαιώνει την αρκετά καθυστερημένη προσθήκη του οικουμενικού τίτλου σε αυτήν (τελευταίο τέταρτο 12ου αι.) σε σχέση με τις πατριαρχικές σφραγίδες (μέσα 11ου αι.).[11] Ως προς το συγκεκριμένο έγγραφο, ένα σχόλιο που θα θέλαμε να κάνουμε σχετίζεται με τη μνεία του *χαρτοφύλακος* μεταξύ των φορέων που θα μπορούσαν να προκαλέσουν νέες έρευνες για την περίοδο της ηγουμενίας του Χριστόδουλου στη μονή Θεοτόκου του Στύλου (στ. 31-39, ιδίως στ. 36). Το

10. Βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄ αρ. 31 (λίγο μετά το 1259), αρ. 32 (1263).

11. Βέβαια, η εξέταση του ζητήματος πρέπει να συμπεριλάβει όχι μόνο τις υπογραφές και τις σφραγίδες των πατριαρχών αλλά και την τίτλωση των εγγράφων τους. Για παράδειγμα, ο τίτλος του *οἰκουμενικοῦ πατριάρχου* εντοπίζεται ήδη στην τίτλωση του *ὑπομνήματος* του Ιωάννη Θ΄ Αγαπητού (βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 2.α΄ [1133]). Ωστόσο, όπως επισημαίνει η εκδ. (σ. 113-114, 121-122), επειδή το συγκεκριμένο έγγραφο στο πρωτότυπο είναι ακέφαλο, είναι πιθανό ο τίτλος να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη του αντιγραφέα (α΄ μισό 13ου αι.). Επίσης, όπως διαπίστωσε η κα. Γερολυμάτου έπειτα από σχετική έρευνα των αντιγράφων, με βάση αυτήν την (πεποιημένη;) τίτλωση οι προηγούμενοι εκδότες είχαν προσθέσει αυθαίρετα τον οικουμενικό τίτλο και στην υπογραφή του Ιωάννη Αγαπητού (βλ. ΜΜ 6, αρ. 25).

κατηγορητήριο που του είχε αποδοθεί αφορούσε στα ιερά σκεύη της μονής, σε ένα χρηματικό ποσό από το ταμείο της καθώς και σε ορισμένα μισθωμένα ακίνητά της στην Κωνσταντινούπολη (βλ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σσ. 108-110). Η εκδ. (σ. 112) θεωρεί ότι ο *χαρτοφύλαξ* αναφέρεται, επειδή εκ της θέσεώς του είχε πρόσβαση στα έγγραφα που αφορούσαν στη μονή και, άρα, μπορούσε να ανακινήσει εκ νέου την υπόθεση. Ωστόσο, η μνεία του *χαρτοφύλακος* θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος αξιωματούχος δεν ήταν μόνο υπεύθυνος για την τήρηση και λειτουργία του πατριαρχικού αρχείου, αλλά παράλληλα εξέταζε και ζητήματα μεταβίβασης μοναστηριακής περιουσίας.[12] Προφανώς, οι αιτιάσεις που σχετίζονταν με τα μισθωμένα ακίνητα ενέπιπταν στις ελεγκτικές αρμοδιότητες του *χαρτοφύλακος*.[13]

Το δεύτερο έγγραφο είναι ένα *ὑπόμνημα* του Ιωάννη Θ΄ Αγαπητού (1111-1134), το οποίο η εκδ. (σ. 121) τοποθετεί στο 1133 (αντί του 1132 της έκδοσης ΜΜ). Με αυτό ο Ιωάννης Αγαπητός επικυρώνει το *αὐτοδέσποτον* καθεστώς της μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και απαγορεύει ρητά την είσοδο, την παρέμβαση και κάθε είδους οικονομική απαίτηση από εκπροσώπους τόσο της κοσμικής όσο και της εκκλησιαστικής εξουσίας. Όπως επισημαίνει η εκδ. (σσ. 39-41, 122-123, 125-126, 142-143), το *ὑπόμνημα* έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί είναι το πρώτο επίσημο έγγραφο που παρουσιάζει τη μονή όχι μόνο ως *αὐτοδέσποτη* αλλά και ως ιδρυθείσα σε πατριαρχικό *σταυροπήγιον*. Θα συμφωνήσουμε ότι με αυτό το κείμενο δεν εισάγεται καμία καθεστωτική αλλαγή, απλώς υπενθυμίζεται το κανονικό *status* της μονής και αποκαθίσταται η εξαρχής –από ό,τι φαίνεται– εφαρμοζόμενη πρακτική της μνημόνευσης του πατριαρχικού ονόματος, που είχε ατονήσει.[14] Βέβαια, είναι φανερό ότι από το *αὐτοδέσποτον* και *αὐτεξούσιον* καθε-

12. *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, εκδ. Γ. Ράλλης – Μ. Ποτλῆς, τ. 5, Ἀθῆναι 1855 (ανατ. 1966, 1992), σσ. 22-23. Βλ. Β. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 639-640.

13. Πρβ. *Actes de Xénophon*, εκδ. D. Papachryssanthou, Paris 1986, αρ. 10, ιδίως στ. 42-43 (1315), για ένα παράδειγμα σχετικής ανάμειξης του *χαρτοφύλακος*.

14. Αντιθέτως βλ. Ἔ. Βρανούση, «Ἀνέκδοτος κατάλογος ἐγγράφων τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς (ιβ΄-ιγ΄ αἰ.)», *Σύμμεικτα* 1 (1966) 137-162 (στο εξής: Κατάλογος ἐγγράφων), σ. 152, 153· *Έγγρ. Πάτμου* Α΄ σ. 64*, 68 και D. Tsougarakis (εκδ.), *The Life of Leontios Patriarch of Jerusalem,* Leiden 1993, σ. 184, σ. 176, όπου θεωρείται ότι η μονή της Πάτμου μετατράπηκε σε *σταυροπηγιακὴ* με το *ὑπόμνημα* του Ιωάννη Αγαπητού (1133) (στο εξής: *Leontios*). Παρότι ενίοτε συνέβαινε να εκχωρηθεί εκ των υστέρων το *σταυροπηγιακὸ* προνόμιο (βλ. Σ. Τρωιάνος, «Κανονικὰ δικαιώματα ἐπὶ πατριαρχικῶν σταυροπηγιακῶν μονῶν», στο: *Ζ΄ Έπιστ. Συμπόσιο «Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη»*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 113-124, σ. 117, 118), το περιεχόμενο του συγκεκριμένου πατριαρχικού εγγράφου δεν αφήνει στον αναγνώστη την εντύπωση ότι επρόκειτο για τέτοια περίπτωση.

στώς της μονής, το οποίο υπογραμμίζεται στο ιδρυτικό *χρυσόβουλλον* του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού (1088),[15] γίνεται μια σημαντική μετατόπιση της έμφασης στο *αὐτοδέσποτον* και *σταυροπηγιακὸν* καθεστώς της.[16] Όπως επισημαίνει και η εκδ., αυτό οδήγησε αργότερα σε εντονότερη υπογράμμιση της υπαγωγής στο πατριαρχείο (β΄ μισό 12ου αι.), γεγονός που με τη σειρά του προοιωνίστηκε τον χαρακτηρισμό της μονής ως *πατριαρχικῆς* και *αὐτοδέσποτης*[17] ή απλώς *πατριαρχικῆς* στα μέσα του 13ου αι.[18]

Το τρίτο έγγραφο είναι επίσης ένα πατριαρχικό *ὑπόμνημα*. Απολύθηκε τον Οκτώβριο του 1158 από τον πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170), προκειμένου να αποκατασταθούν το *αὐτοδέσποτον* καθεστώς της μονής και τα πατριαρχικά δίκαια. Αυτά είχαν καταπατηθεί έπειτα από τις αντικανονικές συμφωνίες που είχαν συναφθεί ανάμεσα στον ηγούμενο της μονής Θεόκτιστο και στον επίσκοπο Ικαρίας και που προέβλεπαν την υπαγωγή της μονής στη δικαιοδοσία του δεύτερου. Θεωρούμε απόλυτα εύλογη την πρόταση της εκδ. (σ. 141), ότι ο ανώνυμος επίσκοπος Ικαρίας θα πρέπει να ταυτίζεται με τον επίσκοπο Ικαρίας Κωνσταντίνο, που σε μεταγενέστερο πατριαρχικό *σιγιλλιῶδες ὑπόμνημα* του Αρσένιου Αυτωρειανού αναφέρεται ότι δεν σεβάστηκε το πατριαρχικό και *αὐτοδέσποτον* καθεστώς της μονής και τελικά καθαιρέθηκε.[19] Η μη μνεία της καθαίρεσης του ανωνύμου Ικαρίας στο *ὑπόμνημα* του 1158 θα μπορούσε να αποδοθεί στο γεγονός ότι εκείνος είχε ήδη πεθάνει, όταν συντάχθηκε το συγκεκριμένο πατριαρχικό έγγραφο.

---

15. *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄ αρ. 6.30-37 (1088). Ο *χρυσόβουλλος λόγος* ορίζει ρητά ότι το νησί της Πάτμου αποσπάται από τα *βασιλικὰ δίκαια* (ό.π., στ. λα΄-λβ΄), η δε μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου ότι θα είναι *αὐτοδέσποτη* και *αὐτεξούσια*. Απαγορεύει η μονή και οι κτήσεις της «*ὑπὸ βασιλικὰ ἢ π(ατ)ριαρχικὰ ἢ μ(ητ)ροπο(λι)τ(ικὰ) ἢ ἐπισκοπικὰ ἢ ἐκκλησιαστ(ικὰ) ἢ ὑπό τινα ἰδιωτικὰ ὑπαχθήσεται ὅλως πρόσωπα*». Στη συγκεκριμένη διάταξη δεν χρησιμοποιείται ο όρος *δίκαια*, όπως μάλιστα συμβαίνει στις περιπτώσεις άλλων καθιδρυμάτων (πρβ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄ αρ. 2, στ. ιστ΄-ιη΄ [1079]· αρ. 4.26-28 [1085]). Το γεγονός αυτό μπορούσε να επιτρέψει την ερμηνεία της φράσης ως απαγορευτικής ως προς το να εκχωρηθεί η μονή σε ένα πρόσωπο (λόγω *χαριστικῆς δωρεᾶς* ή με άλλο θεσμό εκχώρησης θρησκευτικών ιδρυμάτων). Άρα, τυπικά το πατριαρχικό *ὑπόμνημα* του 1133 δεν παρεκκλίνει καθόλου από τα ορισθέντα στο αυτοκρατορικό έγγραφο. Πρβλ. βέβαια ΜΜ 6, αρ. 19 (1091), σ. 69 (κεφ. ιστ΄), για το πώς ο όσιος Χριστόδουλος αντιλαμβάνεται και παραφράζει την αυτοκρατορική πρόβλεψη.

16. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 2 (1133, *ὑπόμνημα* Ιω. Αγαπητού)· 3.12-27, 53-74 (1158, *ὑπόμνημα* Λουκά Χρυσοβέργη).

17. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 6.1-4, 25 (*ὑπόμνημα* Αρσένιου Αυτωρειανού). Βλ. και κατωτ. σημ. 41.

18. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 5.28 (1258, *ὑπόμνημα* Αρσένιου)· 7.1-2, 14-15 (*πιττάκιον* Αρσένιου) και τα σχόλια της εκδ., σσ. 45-46, 181-182, για την προϊούσα αύξηση του πατριαρχικού ελέγχου.

19. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 6.9-11. Βλ. και Βρανούση, Κατάλογος ἐγγράφων, σ. 153 και *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄ σ. 66*.

Βέβαια, ένα στοιχείο που χρήζει περαιτέρω σχολιασμού είναι ότι το έγγραφο του Λουκά Χρυσοβέργη κάνει λόγο για πατριαρχική ενημέρωση και αντίδραση μετά τον θάνατο των πρωταγωνιστικών προσώπων, δηλαδή του ηγούμενου Θεόκτιστου (λίγο μετά τις 23 Σεπτ. 1157) και του επισκόπου Ικαρίας (*t.a.q.* Φεβρ. 1158).[20] Όπως διευκρινίζεται, η σχετική πληροφόρηση έγινε με ενέργειες των ίδιων των μοναχών και συγκεκριμένα μετά την αλλαγή στην ηγουμενία.[21] Σοβαρές επιφυλάξεις ωστόσο έχουμε ως προς το αν η όλη δραστηριοποίηση των μοναχών έγινε όντως μετά τον θάνατο του ανώνυμου επισκόπου Ικαρίας.[22] Διαφορετικά, θα έπρεπε να θεωρήσουμε ότι ο καθηρημένος επίσκοπος Ικαρίας που προαναφέραμε ήταν διάδοχος του ανωνύμου, συνέχισε την πολιτική του προκατόχου του και, έτσι, αποπέμφθηκε. Η χειροτονία του, η ρήξη του με το Πατριαρχείο και η καθαίρεσή του θα έπρεπε όμως να τοποθετηθούν πριν από τον Φεβρουάριο του 1158, καθώς τότε πια στον εκκλησιαστικό θρόνο της Ικαρίας βρισκόταν ένας επίσκοπος ονόματι Γεώργιος.[23] Ωστόσο, τα χρονικά περιθώρια είναι πολύ στενά για να δεχτούμε μια τέτοια εκδοχή γεγονότων.[24] Προφανώς, μέχρι να συνταχθεί και να επιδοθεί στη μονή το πατριαρχικό *ὑπόμνημα* (Οκτ. 1158) θα πρέπει να είχε αποδημήσει ο καθηρημένος επίσκοπος Ικαρίας Κωνσταντίνος, λόγος για τον οποίο γίνεται πλέον αναφορά στον θάνατο και των δύο

20. Για τη χρονολόγηση του θανάτου τους βλ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 140-141. Βλ. και Tsougarakis, *Leontios,* σ. 184.

21. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 3.43-51 (1158). Άρα, τα σχετικά έγγραφα που γνωρίζουμε ότι φυλάσσονταν στο αρχείο της μονής, *ὑπόμνησις* και *λύσις* πατριαρχική, *ἴσον* πατριαρχικού *πιττακίου* προς τον επίσκοπο Ικαρίας, *χαρτοφυλακικὸν σημείωμα περὶ τῆς διαλύσεως τοῦ Ἰκαρίας* (βλ. Βρανούση, Κατάλογος ἐγγράφων, σ. 138.14-16, σ. 139-140 [αρ. 32-34] και 151) θα πρέπει να χρονολογηθούν οπωσδήποτε μετά τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1157, επί πατριαρχίας Λουκά Χρυσοβέργη. Τα έγγραφα αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται στο V. Grumel – J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*2, τ. I/2-3 (715-1206), Paris 1989.

22. Πρβ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 146: «*η πατριαρχική αντίδραση ήλθε μόλις μετά τον θάνατο των δυο πρωτεργατών της συμφωνίας*». Ωστόσο, η εκδ. (σ. 141) δέχεται ότι ο ανώνυμος επίσκοπος Ικαρίας ταυτίζεται με τον καθηρημένο Κωνσταντίνο Ικαρίας.

23. Βλ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 141.

24. Πιο συγκεκριμένα, σε περίπου τέσσερις μήνες (τέλη Σεπτ./Οκτ. 1157 έως τέλη Ιαν./Φεβρ. 1158) θα έπρεπε να είχαν συμβεί τα εξής γεγονότα: ο θάνατος του ηγούμενου Θεόκτιστου, η ανάληψη της ηγουμενίας της μονής της Πάτμου από τον πρώην οικονόμο της μονής Λεόντιο, ο θάνατος του ανώνυμου επισκόπου Ικαρίας, η αποστολή πρεσβείας Πατμιωτών μοναχών στην Κωνσταντινούπολη για ενημέρωση του πατριάρχη, η χειροτονία και η εγκατάσταση νέου επισκόπου ονόματι Κωνσταντίνος, η καθαίρεση του Κωνσταντίνου για απειθαρχία ως προς το θέμα της μονής της Πάτμου, η χειροτονία και η αποστολή στην Ικαρία άλλου επισκόπου, του Γεώργιου. Το χρονικό διάστημα είναι πολύ περιορισμένο για να δεχτούμε μια τέτοια αλληλουχία γεγονότων. Επιπλέον, θα ήταν δύσκολο να εξηγηθεί η αποσιώπηση τόσων πολλών φάσεων της υπόθεσης σε ένα *ὑπόμνημα* που συντάχθηκε και επιδόθηκε λίγους μήνες αργότερα (Οκτ. 1158).

πρωταγωνιστών της συμφωνίας, με συμφυρμό βέβαια των συμβάντων. Άλλωστε, ακόμη και σε επίσημα έγγραφα, δεν είναι σπάνιο φαινόμενο τα γεγονότα να εκτίθενται αδρομερώς και αφαιρετικά, με συνέπεια να εντοπίζουμε ανακρίβειες στη χρονική αλληλουχία ή στην παράθεση των δεδομένων.[25]

Υιοθετώντας την παραπάνω αλληλουχία γεγονότων, δεν θα συμφωνήσουμε με την άποψη της εκδ. (σ. 146) ότι η αντιπροσωπεία των Πατμιωτών μοναχών που ενημέρωσε τον πατριάρχη για την υπόθεση μετέβη στην πρωτεύουσα το καλοκαίρι του 1158, δηλαδή έναν περίπου χρόνο μετά τον θάνατο του ηγούμενου Θεόκτιστου.[26] Η αποστολή των μοναχών με σκοπό την προσβολή της προηγηθείσας συμφωνίας και την αποκατάσταση του πατριαρχικού και *αὐτοδεσπότου status* της μονής θα πρέπει να χρονολογηθεί νωρίτερα (*t.p.q.* τέλη Σεπτ. 1157, *t.a.q.* Φεβρ. 1158). Άρα, θα πρέπει να διακριθεί από την επίσκεψη στην Κωνσταντινούπολη του νέου ηγούμενου Λεόντιου κατά το θέρος - φθινόπωρο του 1158. Στο πλαίσιο της δικής του επίσκεψης, ο Λεόντιος υπέβαλε *δέησιν* στον αυτοκράτορα για άλλες υποθέσεις της μονής. Φυσικά, αναθέρμανε ταυτόχρονα και τις σχετικά διαταραγμένες σχέσεις με το πατριαρχείο. Με αφορμή προφανώς αυτές τις επαφές, ζήτησε από τον Λουκά Χρυσοβέργη να επιδοθεί στη μονή *ὑπόμνημα* σχετικά με τη διευθέτηση της αντικανονικής υπαγωγής της στον επίσκοπο Ικαρίας.[27]

Τέλος, θα θέλαμε να σχολιάσουμε τη διαφορετική στάση του Πατριάρχη απέναντι στα δύο πρωταγωνιστικά πρόσωπα. Στο έγγραφο ο ηγούμενος της μονής Θεόκτιστος ονοματίζεται επανειλημμένα, παρότι φυσικά καταδικάζεται ως αντικανονική η επιλογή του ιδίου και συνολικά της μοναστικής κοινότητας να μεταβάλουν το καθεστώς της μονής.[28] Αντιθέτως, το όνομα του επισκόπου Κω δεν αναφέρεται καθόλου εν είδει *damnatio memoriae*.[29] Αυτό δείχνει ότι το πατριαρχείο ενοχλήθηκε κυρίως από τη στάση του αρχιερέα, στον οποίο άλλωστε αποδίδονται αρνητικοί χαρακτηρισμοί.[30] Η επι-

25. Πρβ., λόγου χάρη, *Actes d'Iviron*, εκδ. J. Lefort κ.ά., τ. II, Paris 1990, αρ. 36 (1062) και 37 (1063).

26. Βλ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 146: «*οι μοναχοί επισκέφθηκαν τον προσφάτως εκλεγέντα πατριάρχη Λουκά και του εξέθεσαν την υπόθεση προσκομίζοντάς του σχετικά έγγραφα* (στ. 42-44). *Πρόκειται προφανώς για την αντιπροσωπεία των μοναχών οι οποίοι με επικεφαλής τον ηγούμενο Λεόντιο μετέβησαν στην Κωνσταντινούπολη το καλοκαίρι του 1158*».

27. *Έγγρ. Πάτμου* Α΄ αρ. 20 (Σεπτ. 1158). Βλ. άλλωστε και *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 43, 44.

28. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 3.34-43, 65-66, 72-74 (1158).

29. Αντιθέτως βλ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 6.13-16, όπου σε παρόμοια αλλά ακόμη αναστρέψιμη περίπτωση ο επίσκοπος Λέρου ονοματίζεται.

30. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 3.29-31 (1158): «*γέγονε δὲ κ(α)τὰ ταὐτ(ὸν) καὶ Ἰκαρί(ας) ἐπίσκοπο(ς) πολὺ τ(ῆς) τοῦ καθηγουμ(έ)ν(ου) διαφέρ(ων) ἀκεραιότ(η)το(ς) κακεντρεχ(ὴς) ἀνὴρ καὶ τὰ ἀλλότρι(α) σφετεριζόμ(ε)νο(ς) δίκαια* [...]», στ. 48, στ. 53: «*τ(ὴν) τ(ῶν) ἐπι-*

εικέστερη αντιμετώπιση του ηγούμενου Θεόκτιστου οφείλεται φυσικά στο γεγονός ότι η κοινότητα μετέστρεψε τη στάση της και εν τέλει αποκαταστάθηκαν η κανονική τάξη και οι σχέσεις με το Πατριαρχείο. Και βέβαια, εφόσον ο Θεόκτιστος ήταν αποθανών και δεν ήταν δυνατό πλέον να δείξει μεταμέλεια, έπρεπε να παρουσιαστεί ως υποχείριο του επισκόπου, προκειμένου να μην του αποδοθεί πρόθεση – οπότε οι ευθύνες του θα ήταν βαρύτερες.[31]

Το τέταρτο έγγραφο είναι ένα πατριαρχικό *γράμμα* που κατοχυρώνει τα δικαιώματα της μονής Θεοτόκου των Σπονδών στην Κω έναντι διαφόρων διεκδικήσεων των εντοπίων, του επιχώριου επισκόπου και των φοροεισπρακτόρων. Το έγγραφο υπογράφεται με *μηνολόγημα*, η δε χρονολόγηση που προτείνει η εκδ. (σσ. 155-156) στο 1252 αντί του 1268 (Έ. Βρανούση) βασίζεται σε πειστική, κατά την άποψή μας, επιχειρηματολογία.[32] Επίσης, σημαντική είναι η παρατήρηση της εκδ. (σσ. 75-76, 159) σχετικά με τις πολύτιμες πληροφορίες που εμπεριέχει το έγγραφο για τον φυσικό πλούτο της Κω και τις προστριβές ομάδων της τοπικής κοινωνίας για την εκμετάλλευση της γης και του ύδατος. Ως προς τον σχολιασμό των φορολογικών όρων που απαντούν στο *γράμμα* (σ. 160), θεωρούμε ότι η απαγόρευση προς τους φοροεισπράκτορες να απαιτούν *ἐννόμιον* από τη μονή δεν σχετίζεται με το ότι τα ζώα που αυτή διέθετε ήταν μετρίου μεγέθους, αλλά στο ότι δεν έπρεπε καθόλου να της επιβάλλεται μια τέτοια φορολογική επιβάρυνση, δεδομένου ότι ήταν *ἐλεύθερη*, άρα φορολογικά απαλλαγμένη από υποχρεώσεις προς το δημόσιο.[33]

σκόπ(ων) Ἰκαρίας ἀναστέλλουσ(αν) ἰταμοτ(η)τ(α)». Το τελευταίο χωρίο αφήνει την υπόνοια ότι δεν ήταν η πρώτη φορά που ένας επίσκοπος Ικαρίας επιχειρούσε να υπαγάγει τη μονή της Πάτμου στη δικαιοδοσία του.

31. Βλ. και *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 44: «*Στο κείμενο αυτό γίνεται σαφής προσπάθεια να υποβαθμιστεί η σημασία των ενεργειών του Θεοκτίστου, αφού ο τελευταίος εμφανίζεται ως άνθρωπος περιορισμένης αντίληψης*». Πρβ. βέβαια και ό.π., σ. 42, 48, 140-141, 145, όπου η εκδ. σχολιάζει τη διαφορετική εικόνα που σχηματίζει κανείς για τον ηγούμενο Θεόκτιστο μελετώντας τη Διαθήκη του (ΜΜ 6, αρ. 27) και τον Βίο του οσίου Λεόντιου, διαδόχου του στην ηγουμενία. Στα έργα αυτά ο Θεόκτιστος παρουσιάζεται ως ένας ικανός ηγούμενος, που ανέπτυξε κάθε δραστηριότητα προς το συμφέρον της μοναστικής κοινότητας. Έτσι, η εκδ. υποθέτει ότι ο Θεόκτιστος θα πρέπει να προσδοκούσε κάποια οφέλη από τη συμφωνία με τον Ικαρίας, άρα ότι και ο επίσκοπος θα πρέπει να προέβη σε ορισμένες δεσμεύσεις προς τη μονή. Όπως βέβαια ομολογεί και η ίδια, δεν γνωρίζουμε τους όρους της συμφωνίας. Πρβ. Tsougarakis, *Leontios*, σσ. 176-177, όπου η αντιφατική εικόνα αποδίδεται στο διαφορετικό είδος των πηγών και στις σκοπιμότητες που αυτές εξυπηρετούσαν.

32. Επιφύλαξη διατηρούμε μόνο ως προς το επιχείρημα ότι δεν είναι πολύ πιθανό να διενεργήθηκαν δύο απογραφές στη νήσω Κω με διαφορά τεσσάρων μόλις ετών (1263, 1267).

33. Πρβλ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 4.29-34 (1252): «*Ἐπεὶ δὲ* […] *παρὰ τῶν ἐν τῇ Κῷ τὰ δημόσια διενεργούντ(ων) ἐπηρεάζονται* […], *πειρῶνται (γὰρ) ἐννομιάζειν τὰ μέτρια ζῶα καὶ*

Το πέμπτο έγγραφο είναι ένα *ὑπόμνημα* του 1258, απολυθέν από τον πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό (1254-1259, 1261-1265). Με αυτό παραχωρείται στη μονή της Πάτμου η προαναφερθείσα πατριαρχική μονή Θεοτόκου των Σπονδών. Το έγγραφο περιγράφει μια χαρακτηριστική περίπτωση πώς μια ανεξάρτητη αλλά παρηκμασμένη μονή ενώνεται με μια ευημερούσα και πώς μέσα από αυτήν την ένωση η πρώτη μετατρέπεται σε *μετόχιον* της δεύτερης. Κατά τον σχολιασμό αυτού του εγγράφου, η εκδ. (σσ. 170-171) διερευνά το ερώτημα αν υπάρχει εννοιολογική διαφορά ανάμεσα στους όρους *ἔποικος* και *οἰκήτωρ*. Μέσα από μια γρήγορη έρευνα στα έγγραφα του πατμιακού αρχείου δίνεται η εντύπωση ότι ο *ἔποικος* ήταν ο κάτοικος των *χωρίων* ή των οχυρωμένων οικισμών, ενώ ο *οἰκήτωρ* ο κάτοικος των αγρών. Η εκδ. αναγνωρίζει ότι η υπόθεση είναι δελεαστική αλλά δεν μπορεί να επαληθευτεί. Ωστόσο, δεν θα υιοθετήσουμε την παραπάνω πρόταση, καθώς σε έγγραφα από άλλα μοναστηριακά αρχεία απαντά ο *οἰκήτωρ* και με τη σημασία του κατοίκου μιας *πόλεως*, ενός *κάστρου* ή ενός *χωρίου*.[34] Σε ορισμένα έγγραφα μάλιστα οι όροι *ἔποικοι* και *οἰκήτορες* εναλλάσσονται.[35] Επίσης, *οἰκήτορες*, ενίοτε με τον προσδιορισμό *ἅγιοι*, αποκαλούνται και οι μοναχοί ενός καθιδρύματος.[36]

Το έκτο έγγραφο που περιλαμβάνει η παρουσιαζόμενη έκδοση είναι ένα *σιγιλλιῶδες ὑπόμνημα / γράμμα* του Αρσένιου Αυτωρειανού.[37] Ο πα-

---

τὰ μελίσσια ἃ μετὰ πολλοῦ μόχθου καὶ βί(ας) οἱ μοναχοὶ προσεκτήσαντο. διορίζεται καὶ τούτοις […] *ἵνα μὴ ἐπηρεάζωσι τὴν τοιαύτην μονὴν καὶ εἰς δόσεις ἐννο[μί]ου ἢ ἄλλων τινῶν καθέλκωσιν κ[ε]φαλαί(ων) ἀπαίτησ(ιν). Π(ατ)ριαρχικὴ (γὰρ) οὖσα τὸ ἐλευθ(έρ)(ον)* […] *πασιν ἕξει (καὶ) ἀκαταδούλωτος ὡς ἂν οἱ ἐν αὐτῇ πρ[οσ]καθήμ(εν)οι μον[αχ]οὶ ἀταράχ(ως) καὶ ἀκωλ(ύ)τ(ως) διάγοντες*». Σημ. Η αποκατάσταση του «[…] *πασιν*» σε «*παντάπασιν*» στο ΜΜ μάς φαίνεται ορθή. Για την επιβολή του *ἐννομίου* και σε μετρίου μεγέθους ζώα, όπως τους χοίρους ή τα πρόβατα, καθώς και για το *μελισσοεννόμιον*, βλ. *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας: Οικονομικοί όροι*, τ. Β΄, εκδ. Π. Κατσώνη – Μ. Γρηγορίου, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 167-168. Για τον όρο *ἐλευθερία, ἐλεύθερος* κτλ. βλ. ό.π., σ. 140 κ.ε.

34. *Actes d'Iviron*, εκδ. J. Lefort κ.ά., τ. I, Paris 1985, αρ. 1.1 (927): «*των οἰκητόρων τοῦ κάστρου Ιερισσοῦ*»· 4.19, 25, 66 (983), 5.14-15 (982)· 9.4, 19, 49 (995)· 10.24 (996): «*οἱ οἰκήτορες τῶν χωρίων*» και στ. 38· τ. II, Paris 1990, αρ. 34.16 (1062)· 35.4 (1062)· 40.50 (1071)· 51.87 (1103)· *Actes du Prôtaton*, εκδ. D. Papachryssanthou, Paris 1975, αρ. 5.11, 17-19, 27-28, 49, 53, 56, 62 (942-943)· 6.5-6, 19 (943)· *Actes de Vatopédi*, τ. I, εκδ. J. Bompaire κ.ά., Paris 2001, αρ. 13.19 (1220)· ΜΜ 4/I, αρ. 167 (1252), σ. 263· *Actes de Kutlumus*2, εκδ. P. Lemerle, Paris 1988, αρ. 10.34-35 (1321): «*τῶν οἰκητόρων τῆς αὐτῆς πόλεως* (ενν. Σερρών)» και στ. 70.

35. ΜΜ 5/III, αρ. 1 (1319, *χρυσόβ. λόγος* Ανδρ. Β΄ για τα Ιωάννινα), σ. 77-84· *ό.π.*, τ. 5/VII, αρ. 1 (1284, *χρυσόβ. λόγος* Ανδρ. Β΄ για τη Μονεμβασία), σσ. 154-155.

36. *Actes de Kastamonitou*, εκδ. N. Oikonomidès, Paris 1978, αρ. 3.8 (1317)· *Actes de Lavra*, τ. II, εκδ. P. Lemerle κ.ά., Paris 1977, αρ. 71.20 (1259).

37. Για την εναλλακτική χρήση των όρων και τη σταδιακή αντικατάσταση του (*σιγιλλιώδους*) *ὑπομνήματος* από τον όρο (*σιγιλλιῶδες*) *γράμμα* από τον 13ο αι., βλ. τα σχόλια της εκδ., σσ. 177-178 (με τη σχετική βιβλιογραφία).

τριάρχης καταδικάζει την προσπάθεια του επισκόπου Λέρου να υπαγάγει πνευματικά τους *παροίκους* που ήταν εγκατεστημένοι σε κτήσεις της μονής. Ο Λέρου επικαλούνταν το πρόσχημα ότι αυτοί βρίσκονταν στο πλαίσιο της *ἐνορίας* του.[38] Συνεπώς, το έγγραφο αφορά προφανώς στους *προσκαθήμενους παροίκους* των *προαστείων Τεμένιον* και *Παρθένιον* στη Λέρο.[39] Βέβαια, η εκδ. (σσ. 180-181) υποστηρίζει ότι ο επίσκοπος Λέρου επιχείρησε να θέσει υπό την πνευματική του δικαιοδοσία όχι μόνο τους *παροίκους* της μονής στη Λέρο αλλά συνολικά τη μονή της Πάτμου και τις κτήσεις της. Κατά τη γνώμη μας, η αναφορά στο δικαίωμα του ηγούμενου να καθοδηγεί πνευματικά όλους γενικά τους *παροίκους* των κτήσεων της μονής (στ. 4-9, 21-22) δεν γίνεται για να υποδηλωθεί ότι ο επίσκοπος Λέρου είχε ανάλογα ευρείες αξιώσεις, όπως θεωρεί η κα. Γερολυμάτου. Περιγράφεται απλώς το γενικό πλαίσιο, το οποίο φυσικά καθορίζει και την ειδική σχέση του ηγούμενου με τους *προσκαθημένους* στη Λέρο. Παράλληλα, ο συντάκτης του *ὑπομνήματος* υπενθυμίζει τη μεγαλύτερης κλίμακας προσπάθεια του επισκόπου Ικαρίας (στ. 9-13), όχι διότι ο επίσκοπος Λέρου είχε ίδιες ακριβώς διεκδικήσεις, αλλά μάλλον για να επιστήσει την προσοχή στην επιβληθείσα ποινή της καθαίρεσης σε παλαιότερη περίπτωση και στην αναλογική εφαρμογή της σε εκείνον που επιμένει «*τὰ ὅμοια τῷ Ἰκαρίας ποι(εῖν)*» (στ. 14).[40] Άλλωστε, εκείνο που επανειλημμένα τονίζεται στο κείμενο δεν είναι τόσο το *αὐτοδέσποτον* της μονής[41] όσο η πνευματική εξουσία του ηγούμενού της

38. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 6.13-16: «*Ἐπεὶ δὲ ἀρτίως καὶ ὁ τ(ῆς) Λέρου ἐπίσκοπος Νεῖλος πειρᾶται παρεισδύεσθαι ἐν τοῖς τοῦ Θεολόγου κτήμασι καὶ ποιμαίνειν τοὺς ἐν αὐτοῖς προσκαθημέν(ους) διὰ τὸ ὑπὸ τὴν ἐνορίαν τούτου τυγχάνειν αὐτοὺς (καὶ) τὰ ὅμοια τῷ Ἰκαρίας ποι(εῖν), διὰ τοῦ παρόντο(ς) σιγιλλιώδους ὑπομνήμ(α)τος τῆς ἡμ(ῶν) μετριότ(η)τ(ος) τῆς παραλόγου τούτου ὁρμ(ῆς) ἀναχαιτισθήσεται (καὶ) τοῦ παρ' ἐνορίαν ἐπιβαίνειν ἐν τοῖς ὑπὸ τὴν μονὴν τοῦ Θεολόγου π(ατ)ριαρχικ(οῖς) κτήμασι κωλυθήσεται*». Βλ. και Ἄ. Βρανούση, «Πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῆς Πάτμου ἀχρονολόγητα, ἀταύτιστα ἢ λανθάνοντα. Γύρω ἀπὸ τὴν αὐτονομία τῆς μονῆς», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 29-47, σ. 32 (στο εξής: Πατρ. ἔγγραφα).

39. Γι' αυτά βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄, σ. 29*, 32*, 36*, 47*, 65*, 67*-68*, 96*, 110*· Γ΄, σ. 35, 180.

40. Μάλιστα, αν διαβάσουμε προσεκτικά το σχετικό απόσπασμα (στ. 9-13), διαπιστώνουμε ότι το πατριαρχικό έγγραφο δεν περιγράφει την κίνηση του Ικαρίας ως μια απόπειρα να υπαγάγει συνολικά τη μονή της Πάτμου στη δικαιοδοσία του, αλλά μόνο ως *ἐπιβασία* στο πλαίσιο των κτήσεών της.

41. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 6.2. Γενικά, είναι αξιοσημείωτο ότι ο Πατριάρχης ελάχιστα επικαλείται το *αὐτοδέσποτον* καθεστώς της μονής. Για να αποτρέψει την πνευματική, λειτουργική και άλλου είδους ανάμειξη του επισκόπου Λέρου, τονίζει κυρίως το πατριαρχικό της *status* και, αντίστοιχα, των κτήσεών της. Πρβ. βέβαια και τα σχόλια της εκδ. (σ. 45-46, 181-182, 236), για την προοδευτικά αυξανόμενη επιβολή του πατριαρχικού ελέγχου από τον 13ο αι. κ.ε. Άλλωστε, η περίοδος της μεγάλης έμφασης στον θεσμό του *αὐτοδεσπότου* τοποθετείται στον 11ο-12ο αι. και προερχόταν κυρίως από την πλευρά των λαϊκών.

στο πλαίσιο των *κτημάτων* της.[42] Μάλιστα, για μεγαλύτερη διασφάλιση των συμφερόντων της μονής διευκρινίζεται ότι «*τὰ ὑπ' αὐτὴν ἅπαντα ὑπὸ τ(ὴν) π(ατ)ριαρχικὴν τελοῦσι διοίκησιν*», εφόσον και η μονή είναι *πατριαρχική*, χαρακτηρίζεται δε ως ανεπίτρεπτη *ἐπιβασία* η παρείσδυση ενός επιχώριου επισκόπου σε τέτοιου είδους μοναστηριακές κτήσεις.[43]

Ως προς τη χρονολόγηση του παραπάνω εγγράφου, θεωρούμε ότι θα πρέπει να γίνει μια διευκρίνιση. Η εκδ. (σσ. 178-179· βλ. και σ. 186) δέχεται την άποψη της Ε. Βρανούση ότι το *ὑπόμνημα* οπωσδήποτε συντάχθηκε επί πατριαρχίας Αρσένιου[44] και προτείνει να χρονολογηθεί το έγγραφο ειδικότερα στην περίοδο 1259-1262. Θα πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη ότι ο συγκεκριμένος πατριάρχης είχε αποχωρήσει από τον θρόνο του γύρω στο φθινόπωρο του 1259 και στη συνέχεια, περί τα τέλη του 1259, αποπέμφθηκε. Ο Αρσένιος αποκαταστάθηκε επισήμως στο αρχιερατικό του αξίωμα μετά τον Αύγουστο του 1261.[45] Συνεπώς, από το προτεινόμενο χρονικό πλαίσιο για την απόλυση του εν λόγω *ὑπομνήματος* θα πρέπει να εξαιρέσουμε τα έτη κατά τα οποία ο Αρσένιος είχε απομακρυνθεί από τα καθήκοντά του (περ. φθιν. 1259 - θέρος 1261).

Το *έβδομο έγγραφο* απολύθηκε επίσης από τον πατριάρχη Αρσένιο. Πρόκειται για ένα *πιττακίον* που αφορά στην παραχώρηση προς τους Πατμιώτες της μονής του Σωτήρος Χριστού στην Κω. Η εκδ. (σσ. 186-187), συνδυάζοντας τις προτάσεις της Έ. Βρανούση και του V. Laurent, ορθά προτείνει ως *terminus post quem* για τη σύνταξη του εγγράφου τον Μάιο του 1259 και ως *terminus ante quem* τον Μάιο του 1263.[46] Φυσικά, πάλι θα πρέπει αποκλείσουμε το μεσοδιάστημα από το φθινόπωρο του 1259 έως και το θέρος του 1261. Όσον αφορά στους όρους υπό τους οποίους παραχωρήθη-

---

42. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 6.4-6: «*Πρὸς δὲ τῇ τ(ῆς) μονῆς κυριότ(η)τι (καὶ) τῶν ἐντὸς τῆς νήσου Πατμου ὑπὸ τὴν μονὴν τελούντ(ων) μετοχί(ων), παροίκ(ων) τὲ (καὶ) προαστεί(ων) πν(ευματ)ικῶς καὶ τούτ(ων) ἡγεῖσθαι (καὶ) τοὺς ἐν αὐτῇ δὲ πάντ(ας) οἰκοῦντας πν(ευματ)ικῶς διεξάγειν τ(ὸν) τ(ῆς) μον(ῆς) καθηγούμεν(ον)*», στ. 7-9: «[...] *ἔν τινι τῶν* [...] *κτημάτων παρείσδυσιν ...*», στ. 10-11: «[...] *πόδα παραβαλεῖν ἐν τοῖς ὑπὸ τὴν μονὴν τοῦ Θεολόγου τελοῦσι κτήμασι (καὶ) ποιμαίνειν τοὺς ἐν αὐτοῖς προσκαθημένους* [...]», στ. 13-16: «[...] *παρεισδύεσθαι ἐν τοῖς τοῦ Θεολόγου κτήμασι καὶ ποιμαίνειν τοὺς ἐν αὐτοῖς προσκαθημέν(ους)* [...]», στ. 15-16: «[...] *τοῦ παρ' ἐνορίαν ἐπιβαίνειν ἐν τοῖς ὑπὸ τὴν μονὴν τοῦ Θεολόγου π(ατ)ριαρχικ(οῖς) κτήμασι κωλυθήσεται*», στ. 16-22.

43. Βλ. και *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 6.10-11, 16-17 (το χωρίο), 19-25. Πρβ. βέβαια και ό.π., σσ. 181-182, για τα χρήσιμα σχόλια της εκδ. σχετικά με την πατριαρχική ή μη δικαιοδοσία επί των κτημάτων και ιδρυμάτων που ανήκαν σε πατριαρχικά *σταυροπήγια*.

44. Βρανούση, Πατρ. ἔγγραφα, 29 κ.ε., ιδίως σσ. 46-47.

45. Βλ. A. Failler, «Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère», *REB* 38 (1980) 5-103, σ. 45 κ.ε. (ιδίως σ. 48), 59 κ.ε. (ιδίως σ. 64-65).

46. Πρβ. V. Laurent, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, τ. I/4 (1208-1309), Paris 1971, αρ. 1346, 1354· *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄, σ. 101*-102*.

κε η μονή Σωτήρος στη μονή της Πάτμου, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν παραχωρείται απλώς η οικονομική διαχείριση της μονής, αλλά –όπως ρητά αναφέρει το έγγραφο– η *δεσποτεία*.[47] Με άλλα λόγια, η μονή της Πάτμου αποκτούσε πλήρη ιδιοκτησιακά δικαιώματα επί της εκχωρούμενης μονής και όχι απλώς τον οικονομικό της έλεγχο. Τέλος, αναφορικά με τα *κανονικά* δικαιώματα των οποίων επρόκειτο να απολαμβάνει ο επίσκοπος Κω, θεωρούμε ότι η διατύπωση «*ἔχειν δὲ σὲ τὴν ἀναφορὰν (καὶ) μόν(ην), καθὼς εἶχες ταύτην καὶ πρότ(ε)ρ(ον)*» (στ. 18) έχει ξεκάθαρα περιοριστική σημασία. Ο πατριάρχης διασαφηνίζει στον επίσκοπο ότι δεν θα έχει κανένα δικαίωμα πνευματικής επιστασίας επί της εκχωρούμενης μονής.[48]

Ένα *σιγιλλιῶδες γράμμα* του πατριάρχη Αθανάσιου Α΄ (1289-1293, 1303-1309) είναι το ό γ δ ο ο έ γ γ ρ α φ ο που περιλαμβάνει η παρουσιαζόμενη έκδοση. Το *σιγίλλιον* κατά πάσα πιθανότητα απολύθηκε το 1292 (βλ. σ. 199). Με αυτό η μονή της Πάτμου έλαβε εκ νέου δύο καθιδρύματα στην Κω, τις πατριαρχικές *σταυροπηγιακές* μονές της Θεοτόκου του Άλσους και της Θεοτόκου των Σπονδών. Το έγγραφο είναι σημαντικό, καθώς περιλαμβάνει μια μαρτυρία για την ιστορία της μονής που δεν απαντά σε άλλες πηγές. Πρόκειται για την αποχώρηση των πιο αξιόλογων μελών της μοναστικής κοινότητας εξαιτίας της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου κατά τα έτη 1274-1282 και για τα ζητήματα αποδιοργάνωσης της μονής που προκλήθηκαν έκτοτε. Βέβαια, η εκδ. (σσ. 78-82, 200-201), επικαλούμενη τη μαρτυρία του Γεώργιου Παχυμέρη περί αποχωρήσεων μοναχών από τις μονές τους από το 1265/66 ως αντίδραση στο πλαίσιο του λεγόμενου αρσενιατικού σχίσματος (1265-1310), θεωρεί πιθανό ότι και στη μονή της Πάτμου οι απομακρύνσεις ξεκίνησαν ήδη από τότε.[49] Σε κάθε περίπτω-

47. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 7.18-19: «*Οὕτω γὰρ αὐτὸς μὲν ἐγχωρήσεις τῶ κα[θη]γουμ(έν)ω τὴν τῆς μ[ο]νῆς δεσ[πο]τείαν*».

48. Πρβ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 191: «[...] *ο επίσκοπος θα διατηρούσε το δικαίωμα μνημόνευσης του ονόματός του (ἀναφορά), ενώ ο έλεγχος και η διαχείριση της κινητής και ακίνητης περιουσίας της Μονής θα περιερχόταν στη μονή Πάτμου* (στ. 14-18). *Δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη όσον αφορά παραδοσιακά δικαιώματα του επισκόπου, όπως ήταν η είσπραξη του κανονικοῦ, η διόρθωσις και η ἐπίσκεψις. Ουσιαστικά δηλαδή επρόκειτο για την παραχώρηση του οικονομικού ελέγχου της μονής του Σωτήρος Χριστού στη μονή Πάτμου, ενώ ο επίσκοπος διατηρούσε τα υπόλοιπα κανονικά δικαιώματά του*» (όσον αφορά στα κανονικά δικαιώματα, διακρίνουμε μια αντίφαση στα αναφερθέντα).

49. Το αρσενιατικό σχίσμα και η ανθενωτική αντίδραση αποτελούσαν δύο ξεχωριστά φαινόμενα, μεταξύ των οποίων υπήρξε πράγματι σημαντική αλληλεπίδραση. Παρόλα αυτά, όπως επισημαίνει και η εκδ. (σ. 200), η διατύπωση «*ἐκκλησιαστικὴ ζάλη καὶ σύγχυσις*» (στ. 14) χρησιμοποιείται χαρακτηριστικά στις βυζαντινές πηγές για αναφορά στην κρίση που προκάλεσε η ένωση των Εκκλησιών στη Λυών. Δεδομένου ότι το έγγραφο κάνει λόγο για επαναφορά της μονής «*εἰς προκοπ(ὴν)* [...] *τῶν τε πν(ευματ)ικῶν (καὶ) τῶν ἔξω[θε]ν*» (στ. 25-26), κατά τη γνώμη μας, ο συντάκτης του εγγράφου δεν συνδέει τα εσωτερικά προβλή-

ση, το έγγραφο δίνει μια ανάγλυφη εικόνα των επιπτώσεων που μπορεί να είχαν σοβαρά δογματικά και εκκλησιαστικά ζητήματα στη ζωή μιας μονής, αλλά και του σημαντικού ρόλου των *κρειττόνων* μοναχών στη διοίκηση και στην εύρυθμη λειτουργία της.[50] Όσον αφορά στην κατεύθυνση προς την οποία κινήθηκαν οι αποχωρήσαντες, ενδιαφέρουσα είναι η πρόταση της εκδ. (σσ. 201-202) ότι πολλοί από αυτούς θα πρέπει να κατέφυγαν στη Νάξο, που –όπως υποστήριξε πειστικά η Ε. Κουντούρα-Γαλάκη–[51] φαίνεται να αποτέλεσε τόπο εξορίας και επιφανών ανθενωτικών Κωνσταντινουπολιτών. Η κα. Γερολυμάτου εύστοχα συνδέει την ίδρυση πέντε εκκλησιών αφιερωμένων στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο κατά το β΄ μισό του 13ου αι. και στις αρχές του 14ου αι. με το ενδεχόμενο να διέφυγαν εκεί αρκετοί Πατμιώτες μοναχοί.[52] Τέλος, θεωρούμε πως δεν θα πρέπει να μείνει ασχολίαστο το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο έγγραφο η μονή της Πάτμου αποκαλείται όχι απλώς *πατριαρχικὴ* (μέσα 13ου αι.) αλλά *βασιλικὴ* και *πατριαρχικὴ* μονή.[53] Βέβαια, ήδη στη *δέησιν* που υπέβαλαν οι Πατμιώτες μοναχοί προς τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό το 1158 αποκάλεσαν τον παππού του, τον Αλέξιο Α΄, *κτήτορα* της μονής.[54] Το 1273 ο *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* και *ἔφορος* της μονής την αποκαλεί μόνο *βασιλική*.[55] Ο βασιλικός χαρακτηρισμός διατηρείται, καθώς

ματα της μονής με το αρσενιατικό σχίσμα, το οποίο έληξε αρκετά χρόνια αργότερα, αλλά μόνο με την ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Παλαιολόγου, που είχε ανατραπεί ήδη προ δεκαετίας.

50. Για τον ρόλο των *κρειττόνων* στη διοίκηση μιας μονής, όπως αυτός σκιαγραφείται στα μοναστηριακά *τυπικά*, βλ. J. Thomas κ.ά. (εκδ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents,* Washington D.C. 2000, σ. 171, 272, 461, 513-514 κ.α. Βλ. και Ε. Χατζηαντωνίου, «Συμμετοχικές διαδικασίες και ισότιμη αντιμετώπιση στις βυζαντινές μοναστικές κοινότητες», στο: *Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνικής – Παγκόσμιας Κληρονομιάς: Θουκυδίδης, ονοματοθέτης της Δημοκρατίας, Καβάλα, 5-7 Μαΐου 2016* (υπό έκδοση), όπου αξιοποιούνται μαρτυρίες και από άλλα είδη εγγράφων.

51. Βλ. E. Kountoura-Galaki, «Decoding Byzantine Churches on Naxos in the Early Palaiologan Period: Motivations and Inevitable Necessities», στο: *Pour une poétique de Byzance. Hommage à Vassilis Katsaros,* εκδ. S. Efthymiadis κ.ά., Paris 2015, σσ. 141-163, ιδίως σ. 147 κ.ε., 157 κ.ε.

52. Φυσικά, η εκδ. διερευνά και το ενδεχόμενο ορισμένοι μοναχοί να κατέφυγαν σε μικρασιατικές μονές που υποστήριζαν τους ανθενωτικούς Ιωσηφίτες και Αρσενιάτες και ιδίως στο Γαλήσιον όρος, από όπου προερχόταν και ο καθηρημένος ανθενωτικός πατριάρχης Ιωσήφ (1266-1275, 1282-1283).

53. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 8.8-9, 42-43 (1292;). Βλ. και την περίπτωση των αθωνικών μονών Εσφιγμένου, Φιλοθέου και Δοχειαρίου, που τον 14ο αι. επίσης αποκτούν τον προσδιορισμό της *βασιλικῆς* μονής Βλ. πρόχειρα A. Kazhdan (εκδ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, New York - Oxford 1991, στα αντίστοιχα λήμματα.

54. *Έγγρ. Πάτμου* Α΄ αρ. 20.13 (1158).

55. *Έγγρ. Πάτμου* Β΄ αρ. 71.1-2 και 72.8-9 (1273). Για τον *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* ως *ἔφορο* της μονής βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ὁ *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς», *Σύμμεικτα* 1 (1966) 76-94.

φαίνεται, και κατά τους επόμενους αιώνες. Μάλιστα, επί τουρκοκρατίας με αφορμή το *βασιλικὸν* και το *αὐτοδέσποτον* καθεστώς της μονής προκλήθηκαν ρήξεις με το Πατριαρχείο.[56]

Τα επόμενα έγγραφα, ένατο και δέκατο, δεν περιλαμβάνονταν στην έκδοση ΜΜ, καθώς πρόκειται για δύο πατριαρχικές συνοδικές *πράξεις* που δεν σχετίζονται με προφανή τρόπο με την ιστορία της μονής της Πάτμου. Η μεν πρώτη *πρᾶξις* χρονολογείται στο 1384 και αφορά στην εγκατάσταση του εκλεγέντος και χειροτονηθέντος ιερομόναχου Ματθαίου στην έδρα της μητρόπολης Μύρων. Η *πρᾶξις* αποτελεί το παλαιότερο πρωτότυπο έγγραφο εγκατάστασης νέου μητροπολίτη και ήταν ανέκδοτη έως τώρα. Η δεύτερη συνοδική *πρᾶξις* απολύθηκε το 1430 και αφορά στη μετάθεση του Φιλόθεου, επισκόπου Μαγνησίας (του Σιπύλου)[57], στη μητρόπολη Σταυρουπόλεως. Το έγγραφο έχει εκδοθεί και από τον I. Oudot με βάση όμως πολύ μεταγενέστερο αντίγραφο (τέλους 19ου - αρχών 20ού αι.)[58]. Η εκδ. (σ. 87 κ.ε., 215-214, 227) αποδίδει τη φύλαξη αυτών των συνοδικών *πράξεων* στο αρχείο της Πάτμου στις επαφές που φαίνεται να είχε η μονή με τα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου καθώς και με τα παράλια της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας. Για την πρόταση αυτή λαμβάνει υπόψη μια σειρά ενδείξεων που μπορούν μεταξύ τους να συσχετιστούν.

Τέλος, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στα μεταβυζαντινά έγγραφα. Πρόκειται για ένα *σιγιλλιῶδες γράμμα* του 1504 (αρ. 11) και για μια πατριαρχική *γραφὴ* του 1512 (αρ. 12), με τα οποία επικυρώνεται για ακόμη μια φορά το πατριαρχικό *status* και η ανεξαρτησία της μονής από πλησιόχωρους αρχιερείς. Η εκδ. (σ. 36) θεώρησε σκόπιμο να συμπεριλάβει τα κείμενα αυτά στην έκδοση, σχολιάζοντας ότι η άλωση του 1453 δεν σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας περιόδου για τη μονή της Πάτμου.[59] Σε κάθε πε-

56. Βλ. τη μνεία του Μακαρίου «*μητροπολίτου Μυρέων* […] *καὶ καθηγουμένου τῆς θείας καὶ βασιλικῆς μονῆς Πάτμου*» στον κώδικα Patm. 218, φ. A, 14ος-15ος αι. (βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 91). ΜΜ 6, αρ. 120 (1579), σ. 266: «*βασιλικῆς μονῆς*»· αρ. 121 (1579), σ. 276· αρ. 123 (1590), σ. 277· αρ. 128 (1606)· αρ. 143 (1721), σ. 323. Πρβ. ό.π., αρ. 119 (1564), σ. 265: «*πατριαρχικῆς μονῆς*»· αρ. 125 (1597). Βλ. επίσης ό.π., αρ. 122 (1579), σ. 276· αρ. 126 (1597), σ. 287: «*βασιλικῆς τε καὶ πατριαρχικῆς μονῆς*»· αρ. 129 (1624), σ. 291· αρ. 130 (1624) κ.α.

57. Βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 93, 223-224, όπου αναπτύσσεται εύστοχη επιχειρηματολογία για τον προσδιορισμό της εν λόγω Μαγνησίας.

58. J. Oudot, *Patriarchatus constantinopolitani acta selecta*, τ. 1, Città del Vaticano 1941, αρ. XXIX, σσ. 168-170.

59. Βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄, σσ. 36-37, όπου η εκδ. σημειώνει ότι ουσιαστικά δεν μετεβλήθη το καθεστώς κυριαρχίας στο νησί το 1453, αφού η Πάτμος ήταν φόρου υποτελής στους Τούρκους ήδη από τον 14ο αι. (βλ. κατωτ. σημ. 64). Αν λάβουμε υπόψη βέβαια ότι η μονή είναι *πατριαρχική*, το νέο πολιτικό πλαίσιο στο οποίο λειτουργεί το πατριαρχείο μετά το 1453 με έναν έμμεσο τρόπο επηρεάζει και στις συνθήκες λειτουργίας της μονής. Πρβλ. άλλωστε και το σχόλιο της εκδ. (σ. 243) περί παρεμβάσεων σε εκκλησιαστικές υποθέσεις από λαϊκούς

ρίπτωση, είναι χρήσιμη η μελέτη των συγκεκριμένων εγγράφων, καθώς καταδεικνύουν το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον της μονής να κατοχυρώνει το ανεξάρτητο καθεστώς της,[60] καθώς μάλιστα τα φαινόμενα *ἐπιβασίας*, που αντιμετώπισε και στο παρελθόν, βρίσκουν γόνιμο έδαφος λόγω των ιδιαίτερων πολιτικών συνθηκών.[61] Η εκδ. (σ. 235-236, 241-242) επισημαίνει ότι τα συγκεκριμένα κείμενα συνιστούν τα πρώτα σωζόμενα πατριαρχικά έγγραφα που αναγνώριζαν το κτητορικό έγγραφο, την *Ὑποτύπωσιν* του οσίου Χριστόδουλου, ως καταστατικό λειτουργίας της μονής.[62] Μια επιπρόσθετη παρατήρηση που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι ότι στα εν λόγω έγγραφα, για να δηλωθεί η ανεξαρτησία της μονής από οποιαδήποτε κοσμική και εκκλησιαστική αρχή, προτιμώνται οι όροι *ἐλεύθερος* / *ἐλευθερία*.[63] Βέβαια, οι τελευταίοι δεν χρησιμοποιούνται πλέον με το φορολογικό περιεχόμενο που εμπεριείχαν κατά τα βυζαντινά χρόνια, καθώς η μονή της Πάτμου κατέβαλλε ήδη από τον 14ο αι. ετήσιο φόρο σε τουρκικές αρχές, αρχικά στο εμιράτο του Μεντεσέ και αργότερα στον Οθωμανό σουλτάνο.[64]

Κλείνοντας, θα επαναλάβουμε ότι η παρούσα έκδοση των πατριαρχικών εγγράφων του αρχείου της μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο αποτελεί μια ιδιαίτερα προσεγμένη διπλωματική έκδοση αρχειακού υλικού, που θα αποτελέσει για τους σύγχρονους βυζαντινολόγους βασικό ερευνητικό βοήθημα. Σημειώνουμε ότι η κριτική έκδοση όλου του βυζαντινού αρχείου της μονής αναμένεται να ολοκληρωθεί με τον τόμο των ιδιωτικών εγγράφων, τον οποίο προετοίμαζε ο αείμνηστος καθηγητής Ν. Οικονομίδης. Τη συνέχιση του

που είχαν διασυνδέσεις στην Πύλη. Επιπλέον, ίσως θα ήταν καλύτερο τα εν λόγω έγγραφα να είχαν ενταχθεί σε παράρτημα, ώστε να υπάρχει απόλυτη συμφωνία με τον τίτλο του εκδιδόμενου τόμου.

60. Βλ. και Βρανούση, Πατρ. ἔγγραφα 40 κ.ε.

61. Βλ. τα σχόλια της εκδ. (σ. 242, 243) για τη χρησιμοποίηση «*ἔξω ἰσχύος*» (*Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄ αρ. 12.8-9), προκειμένου να τεθεί η μονή υπό τη δικαιοδοσία ενός ανώνυμου μητροπολίτη.

62. Βέβαια, από την πλευρά του ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός είχε αναγνωρίσει εκ των προτέρων την ισχύ του Τυπικού που θα συνέτασσε ο *κτήτωρ* της μονής όσιος Χριστόδουλος (βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Α΄ αρ. 6.30-32 [1088]). Άρα, ο ισχυρισμός του πατριάρχη Παχώμιου Α΄, ότι *βασιλικὰ προστάγματα* και *πατριαρχικὰ γράμματα* είχαν επικυρώσει το κτητορικό έγγραφο, είναι αληθής σίγουρα ως προς το πρώτο σκέλος. Πρβ. και *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 235-236, για το σχόλιο της εκδ. ότι ενδεχομένως ο πατριάρχης υπέπεσε ηθελημένα σε ανακρίβεια στην προσπάθειά του να εμπεδώσει καλύτερα το ιδιότυπο καθεστώς της μονής.

63. Αργότερα ωστόσο επανέρχεται η χρήση των όρων *αὐτοδέσποτον* και *αὐτεξούσιον*. Βλ. ΜΜ 6, αρ. 118 (1561), σ. 265: «*αὐτοδέσποτον καὶ αὐτόνομον*»· αρ. 122 (1579), σ. 276: «*αὐτεξουσία*»· αρ. 125 (1597), σ. 282: «*ἐλευθερίας καὶ αὐτεξουσιότητας*», 284: «*αὐτοδέσποτον καὶ αὐτεξούσιον*»· αρ. 130 (1624), σ. 293, 294· αρ. 145 (1722), σ. 329, 330.

64. Βλ. *Ἔγγρ. Πάτμου* Γ΄, σσ. 36-37, 83, 85-86, 243, με τη σχετική βιβλιογραφία.

έργου ανέλαβε η συγγραφέας του εδώ παρουσιαζόμενου τόμου κα. Μαρία Γερολυμάτου,[65] της οποίας η πολυετής ενασχόληση με το πατμιακό αρχείο και συνολικά η επιστημονική εμπειρία τόσο στην επιστήμη της Ιστορίας όσο και της Διπλωματικής αποτελούν εχέγγυα για τη γρήγορη και επιτυχή περάτωσή του.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ

65. Βλ. *Έγγρ. Πάτμου* Γ΄, σ. 14, 66 (σημ. 188), 141, 166, 251· πρβ. και ανωτ. σημ. 1.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

† ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΚΑΤΣΑΝΗΣ (1933-2018)

Ο καθηγητής του Α.Π.Θ. Νίκος Κατσάνης γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 9 Ιουνίου του 1933 και πέθανε στην ίδια πόλη στις 31 Μαρτίου του 2018.Εκεί έζησε τα παιδικά και μαθητικά του χρόνια ολοκληρώνοντας τις εγκύκλιες σπουδές του στο Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων της πόλης.

Το 1953 πέτυχε στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. και το 1958 πήρε το πτυχίο του κλασικού τμήματος με το βαθμό «Λίαν καλώς». Κατά την τετράχρονη φοίτησή του υπήρξε υπότροφος του Ι.Κ.Υ.

Μετά τη στρατιωτική του θητεία υπηρέτησε στη Μέση Εκπαίδευση από το 1962 ώς το 1973, οπότε διορίστηκε ως επιμελητής στο Γλωσσολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

Τον Φεβρουάριο του 1967 πήγε στην Ιταλία ως υπότροφος του C.N.R (Centro Nazionale di Ricerce). Εκεί συνεργάστηκε με το Istituto di Studi Byzantini e Neoellenici (καθηγητής Bruno Lavagnini) για τη σύνθεση ενός ελληνο-ιταλικού λεξικού. Η συνεργασία του αφορούσε την επιλογή των λημμάτων, τη μορφολογία τους και μια πρώτη μετάφραση. Παράλληλα γράφτηκε, ύστερα από κατατακτήριες εξετάσεις, στο τρίτο έτος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Παλέρμου και το 1971 πήρε το πτυχίο της Ιταλικής Φιλολογίας με βαθμό «Άριστα» (110 / 110 cumlaude). Κατά τη φοίτησή του παρακολούθησε μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας (καθηγητής Abrosini), μαθήματα Ρωμανικής Γλωσσολογίας και πήρε μέρος σε πολλά σεμινάρια σχετικά με την ιστορία των νεολατινικών γλωσσών.Το 1968 αναγκάστηκε να επιστρέψειδιακόπτοντας την υποτροφία του,επειδή του απαγορεύτηκε η έξοδοςαπό τη χώρα.

Το 1971 επέστρεψε στην Ιταλία και συνέχισε τις σπουδές του, ενώ παράλληλα, υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Bruno Lavagnini, άρχισε να συγκεντρώνει υλικό και βιβλιογραφία για τη διδακτορική του διατριβή. Μετά το διορισμό του στο Πανεπιστήμιο το 1973 εξακολούθησε τη συνεργασία του για τη σύνταξη του ελληνο-ιταλικού λεξικού μεταβαίνοντας, κατά καιρούς, στο Παλέρμο. Το 1996 εκδόθηκε το ελληνο-ιταλικό λεξικό, στον πρόλογο του οποίου γίνεται μνεία του ονόματός του για τη συνεργασία.

Το 1977 εγκρίθηκε η διδακτορική του διατριβή από τη Φιλοσοφική σχολή του Α.Π.Θ με θέμα: Ελληνικές επιδράσεις στα Κουτσοβλάχικα με τον βαθμό «Άριστα» (επόπτης καθηγητής: Μιχάλης Σετάτος).

Το 1981,κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής του άδειας και επί ένα χρόνο, εργάστηκε ερευνητικά στη Βενετία και παρακολούθησε μαθήματα ρωμανικής διαλεκτολογίας στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας.

Επίσης παρακολούθησε μαθήματα ρουμανικής γλώσσας στην Ιταλία και τη Ρουμανία καθώς και Βουλγαρικής, επί δύο χρόνια, στη Σχολή Βαλκανικών Γλωσσών του ΙΜΧΑ. Πριν από τη μετάβασή του στην Ιταλία, υπήρξε φοιτητής του τρίτου έτους του Ιταλικού τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., το οποίο εγκατέλειψε για νομικούς λόγους. Κατά καιρούς στη Ρουμανία παρακολούθησε μαθήματα γλώσσας και Ρωμανικής γλωσσολογίας.

Άλλες δραστηριότητες

Ο Νίκος Κατσάνης συμμετείχε σε διάφορα επιστημονικά συνέδρια εντός και εκτός Ελλάδας. Δημοσίευσεπαράλληλα εκλαϊκευμένα άρθραμε επιστημονικά θέματα σε τοπικές εφημερίδες και περιοδικά, όπως «*Δρυμός*», «*Φωνή του Νυμφαίου*», «*Συμβολή*», «*Φωνή της Σαμοθράκης*», καθώς ήταν βαθύτατη η πεποίθησή του ότι η γνώση πρέπει με κάποιον τρόπο να γίνεται κτήμα όσο γίνεται μεγαλύτερου κοινού. Μου έλεγε συχνά χαρακτηριστικά: «Δεν ξέρεις καλά την επιστήμη σου, αν δεν μπορείς να τη μεταδώσεις στον περιπτερά της γειτονιάς σου». Έδωσε πολλές διαλέξεις με θέματα με τα οποία ασχολούνταν και ήξερε καλά με στόχο τη μέγιστη δυνατή διάχυσή τους.

Συμμετείχε στη διοργάνωση εθνικών και διεθνών Συνεδρίων (π.χ. Graecoromanica, Παγκόσμιο Συνέδριο Βαλκανικής Γλωσσολογίας), Επιστημονικών Ημερίδων ιδιαιτέρως του Δυτικομακεδονικού χώρου κτλ.

Μαζί με τη συνάδελφό του Μαριάννα Μαργαρίτη-Ρόγκα και την πνευματική εποπτεία του Τομέα Γλωσσολογίας εξέδωσε για κάποια χρόνια το περιοδικό «*Ελληνική Διαλεκτολογία*». Το περιοδικό περιλάμβανε μελέτες για τα ελληνικά ιδιώματα και τις διαλέκτους καθώς και τις δίγλωσσες ομάδες του ελληνικού χώρου.

Με δική του πρωτοβουλία και στήριξη και την οικονομική ενίσχυση της Πανελλήνιας Ομοσπονδία Πολιτιστικών Συλλόγων Βλάχων διδάχθηκε (διδάσκων: Κώστας Ντίνας) η Κουτσοβλαχική γλώσσα ως ελεύθερο μάθημα για όλους τους φοιτητές του Α.Π.Θ αλλά και για όποιον άλλο ενδιαφερόμενο για επιστημονικούς λόγους. Για όσους γνωρίζουν το παρελθόν της διαμάχης περί τους Βλάχους και τη βλάχικη γλώσσα αυτό συνιστούσε μια τολ-

μηρή πρωτοβουλία, από αυτές που ο κατά τα άλλα νηφάλιος Νίκος Κατσάνης έπαιρνε συχνά. Το μάθημα διδάχτηκε επί δύο χρόνια και συγκεντρώθηκε υλικό για τη σύνταξη εγχειριδίου διδασκαλίας. Η διακοπή των μαθημάτων αποδόθηκε προσχηματικά σε οικονομικούς λόγους.

Παρακολούθησε αρκετές διδακτορικές διατριβές και μεταπτυχιακές εργασίες φοιτητών πρόθυμος πάντα να βοηθήσει και με τις επιστημονικές του γνώσεις αλλά και με την ολόθυμη ηθική και πρακτική του υποστήριξη.

Ερευνητικό έργο

Η έρευνά του περιστράφηκε σε δύο βασικούς τομείς:

(α) Σε θέματα ρωμανικής γλωσσολογίας και ειδικά σε θέματα σχετικά με τη Βαλκανική λατινική, τα ρωμανόφωνα ιδιώματα και γενικότερα τις επιδράσεις της λατινικής στην ελληνική και στις άλλες βαλκανικές γλώσσες. Ιδιαίτερα η έρευνά του επικεντρώθηκε στην Κουτσοβλαχική, την οποία και θεωρούσε πολύ σημαντική, αν αναλογιστεί κανείς ότι μέχρι τη δεκαετία του ’70 η επιστημονική της έρευνα από την ελληνική γλωσσική επιστήμη ήταν ανύπαρκτη. Η δική του υπήρξε η πρώτη διδακτορική διατριβή με θέμα την Κουτσοβλαχική, για να ακολουθήσουν αρκετές τα επόμενα χρόνια. Σήμερα με τη δική του καθοριστική και πρωτοποριακή συμβολή η έρευνα έχει αποκτήσει επιστημονικό χαρακτήρα και μπορεί να βοηθήσει αποφασιστικά σε μια βαθύτερη διερεύνηση των σχέσεων της Λατινικής με την Ελληνική και πέρα από το λεξιλογικό επίπεδο. Δική του ήταν και η πρώτη γλωσσική έρευνα της Μογλενιτικής, ενός από τα τέσσερα νεολατινικά ιδιώματα της Βαλκανικής, από ελληνικής πλευράς αναπληρώνοντας με το έργο του αυτό ένα κενό της ελληνικής γλωσσικής επιστήμης.

(β) Στη μελέτη των βορείων ελληνικών ιδιωμάτων. Νωρίς ο Νίκος Κατσάνης διαπίστωσε ότι κοινά στοιχεία στην εξέλιξη των ρωμανικών και ελληνικών ιδιωμάτων στον βαλκανικό χώρο προσεγγίζουν τις δύο γλωσσικές ομάδες. Η ενασχόλησή του αυτή, παράλληλα με τη διδασκαλία της ιστορίας της Ελληνικής, Μεσαιωνικής και Νέας, τον οδήγησε στη διάγνωση ότι οι κοινές εξελίξεις που εμφανίζουν οι νεολατινικές γλώσσες και η ελληνική είναι πολύ σοβαρότερες από εκείνες που κατά καιρούς έχουν επισημανθεί και περιστασιακά εξεταστεί.

Συμμετοχή σε ευρωπαϊκά και εθνικά προγράμματα

Παρά τις αρχικές επιφυλάξεις του ως προς το κατά πόσο τα πανεπιστήμια έπρεπε να επιδοθούν σε ένα κυνήγι διεκδίκησης (κυρίως ευρωπαϊκών) χρηματοδοτήσεων για να υλοποιήσουν το ερευνητικό τους έργο, προς το τέ-

λος της καριέρας του στο Α.Π.Θ. πήρε μέρος σε κάποια από αυτά, όπως:

(α) Μελέτη γλωσσικών ιδιωμάτων Μακεδονίας, (ωςεπιστημονικά υπεύθυνος μαζί με τους συναδέλφους του Χ. Τζιτζιλή και Μ. Μαργαρίτη-Ρόγκα), για την έρευνα και μελέτη του ιδιώματος του Ρουμλουκιού (νομός Ημαθίας).

(β) Διδασκαλία της Κουτσοβλαχικής, όπως προαναφέρθηκε, με επί δύο χρόνια διδασκαλία της Κουτσοβλαχικής και μια πρώτη προσπάθεια (μαζί με τον Κ. Ντίνα) για την κατάρτιση μιας μεθόδου διδασκαλίας της γλώσσας αυτής.

(γ) INTEREGIII – PHARECBC Ελλάδα-Βουλγαρία, ως επιστημονικός συνεργάτης (επιστημονικά υπεύθυνος Κ. Ντίνας), για τη συλλογή, ιστορικών, γλωσσικών, και λαογραφικών πληροφοριών και την καταγραφή κειμένων της Κουτσοβλαχικής (2006-2008).

Ως πανεπιστημιακός δάσκαλος ο Νίκος Κατσάνης δίδασκε με τη συνολική στάση του στα ζητήματα του Πανεπιστημίου και της έρευνας στην οποία είχε αφοσιωθεί, ήταν ένας ευπατρίδης πανεπιστημιακός. Υπήρξε ψύχραιμος μελετητής των βλαχολογικών θεμάτων, τα οποία ταλανίστηκαν ιδιαίτερα από τα τέλη του 19ου και ολόκληρο τον 20ό αιώνα, καθώς στη «μελέτη» τους ενεπλάκησαν «ερευνητές» με πολιτικές πιο πολύ παρά επιστημονικές προθέσεις. Νηφάλιος και διαλεκτικός, προσηνής και δοτικός ήταν πάντα πρόθυμος να συζητήσει και να βοηθήσει όποιον προσέτρεχε στο γραφείο του, το οποίο ήταν πάντα ανοιχτό. Μαχητικός στην υποστήριξη των θέσεών του και κυρίως στην υπηρέτηση των αξιών του ήταν διατεθειμένος να πληρώσει το τίμημα της ασυμβίβαστης στάσης του, όταν καλούνταν να ανταλλάξει την υποχώρησή του με κάποιο πρόσκαιρο όφελος. Για μένα υπήρξε κάτι παραπάνω από καθηγητής και μέντορας·είχα τη μεγάλη τιμή και χαρά να ανήκω στον στενό φιλικό-οικογενειακό του κύκλο και να μαθαίνω από το παράδειγμά του.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

(α) Βιβλία

1977. *Ελληνικές επιδράσεις στα Κουτσοβλάχικα (Φωνητική - Μορφολογία)* (Διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη.

1990. *Γραμματική της κοινής Κουτσοβλαχικής, Θεσσαλονίκη*, (+ Κ. Ντίνας): Αρχείο Κουτσοβλαχικών Μελετών.

1990. *Ονομαστικό Νυμφαίου (Νεβέσκας)*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

1996. *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σαμοθράκης. Ιστορική εισαγωγή, γλωσσικό*

ιδίωμα, ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια, φυτωνύμια, ζωωνύμια, Θεσσαλονίκη, Δήμος Σαμοθράκης. Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών.

2001. *Οι Βλάχοι του Πάικου (του Βυζαντινού Θέματος των Μογλενών). Ιστορική εισαγωγή - Γλώσσα - Γλωσσικό υλικό*, Θεσσαλονίκη.

2008. *Οι Βλάχοι του νομού Σερρών και της Ανατολικής Μακεδονίας* (+ Κ. Ντίνας), Σέρρες.

2010. *Οι Βλάχοι*, Θεσσαλονίκη.

2012. *Το γλωσσικό ιδίωμα της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 17ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

(β) Άρθρα – μη αυτοτελή μελετήματα

1972. Παρατηρήσεις στη φωνητική των ελληνικών δανείων της Κουτσοβλαχικής, Θεσσαλονίκη.

1977. Η κουτσοβλαχική κατάληξη "-eaua" <λατ. "-ella" + ελλην. "-ea", *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, 179-192.

1979. Ανθρωπωνυμικό Πενταλόφου Βοΐου, *Β΄ Συμπόσιο Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας Δυτικομακεδονικού Χώρου*, 175-184.

1979. Βιβλιοκρισία: Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας Βορειοελλαδικού Χώρου. Θεσσαλονίκη, *Ελληνικά* 31 (1977) 550-555.

1979. Τοπωνυμικά Ι: Ρόγγι – Ρόγγια, *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 18, 117-124.

1982. Ανθρωπωνυμικό Ροδοχωρίου - Γαλατινής, *Γ΄ Συμπόσιο Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας Δυτικομακεδονικού Χώρου*, 257-270.

1982. Διαλεκτικά ΙΙ. Η εξέλιξη της φωνολογικής αντίθεσης /λ/:/λλ/στο ιδίωμα Δρυμού και στα περιφερειακά ιδιώματα της ελληνικής, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 17-50.

1984. Διαλεκτικά Ι. Οι καταλήξεις -Σια, -Σγα στα χωριά Δρυμός και Μελισσσοχώρι, *Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά: Αντίχαρη*, 219-226.

1984. Τελικά σύμφωνα – συμφωνικά συμπλέγματα του ιδιώματος Δρυμού: απόπειρα συστηματοποίησής τους, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 4 , 33-43.

1985. Διαλεκτικά ΙΙΙ. Φωνολογικά των βορείων ιδιωμάτων, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 5, 47-63.

1986. Τοπωνυμικά ΙΙ. Ανδρωνία, *Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Συνεδρίου «Ο Όλυμπος στη ζωή των Ελλήνων»*, 89-94

1987. Ελληνο-οσκοουμπρικά. Η περίπτωση του kalešus, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 8, 175-185.

1987. Συμβολή στη λειτουργία της γενικής ηθικής, κτλ., *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 7, 177-184 (+ Κ. Ντίνας)

1987. *Σύντομο διάγραμμα της ιστορίας της μεσαιωνικής και νέας ελληνικής γλώσσας*, Θεσσαλονίκη, Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ. (+ Μαργα-

ρίτη-Ρόγκα).
1988. *Ρομανική γλωσσολογία Ι. Εισαγωγή στις νεολατινικές γλώσσες*, Θεσσαλονίκη.
1988. Κουτσοβλάχικα τραγούδια, *Μακεδονικά* 26
1988 Πρόλογος, καταγραφή κειμένων, σημειώσεις, σημειώσεις και γλωσσάρι στο Δ. Αδαμόπουλος, *Μακεδονικά χωρατά και μασάλια*, Θεσσαλονίκη
1989. Εισαγωγή και ερμηνευτικά σχόλια στο A. Wace – M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων* (μτφρ. από τα αγγλικά)
1989. Κουτσοβλάχικα και τσακώνικα, *Ελληνική Διαλεκτολογία* 1, 41-55.
1989. Βιβλιογραφία τσακωνικής διαλέκτου, *Ελληνική Διαλεκτολογία* 1, 55-61.
1989. Βαφτιστικά Σαμοθράκης, *Ελληνική Διαλεκτολογία* 1, 65-67.
1989. Αμπελουργικοί όροι Δρυμού (Ν. Θεσσαλονίκης), *Ελληνική Διαλεκτολογία* 1, 67-70.
1989. Κείμενα τσακωνικής διαλέκτου, *Ελληνική Διαλεκτολογία* 1, 71-72.
1990-1991. Λεξιλόγιο Πλωμαρίου, *Ελληνική Διαλεκτολογία* 2, 127-130.
1990. Linguisti cunification of Macedonia, στο A. M. Tamis (επιμ.), *Macedonian Hellenism*, Μελβούρνη, River Seine Press, 251-260.
1990. Ελληνο-λατινικά, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 10, 69-88.
1990. Ανθρωπωνυμικό Λιτοχώρου, *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου για τον Όλυμπο*.
1992-1993. Βιβλιογραφία νεότερων μακεδονικών γλωσσικών ιδιωμάτων, *Ελληνική Διαλεκτολογία* 3, 147-162.
1992-1993. Γλωσσογραφία Επαρχίας Λαγκαδά (Νομός Θεσσαλονίκης), *Ελληνική Διαλεκτολογία* 3, 83-107.
1992. Διαλεκτικά IV: Φωνολογικά Σαμοθράκης, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 12, 105-113.
1993. *Γλωσσογεωγραφία Επαρχίας Λαγκαδά*.
1994. Τα λατινικά και λατινογενή δάνεια στις διαλέκτους και στα ιδιώματα της Νέας Ελληνικής, *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 1, 194-202.
1995. Διαλεκτικά V: Ποιμενικά Σαμοθράκης Ι, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 15, 554-560.
1995. Μέθοδοι συγκέντρωσης και καταγραφής γλωσσικού υλικού, *Αρχείον Πόντου* 46, 17-23.
1997. Διαλεκτικά VI. Ποιμενικά Σαμοθράκης, *Φιλερήμου αγάπησις: Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη*, Ρόδος, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 231-244.
1997. Λατινοελληνικά ΙΙ: λατινικές λέξεις στα νεοελληνικά ιδιώματα, Graecoromanica, *Πρακτικά της Ημερίδας της 24ηςΑπριλίου 1996 στο πλαίσιο της 17ηςετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.*, 103-114.
1997. Λεξικογραφική διαστρωμάτωση του γλωσσικού ιδιώματος της Κοζά-

νης, *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου: Η Κοζάνη και η περιοχή της. Κοζάνη,* 247-266.
1998. *Δημοτικά τραγούδια Δρυμού και λαογραφικά σύμμικτα* (επιμ.), Θεσσαλονίκη, Πολιτιστικός Σύλλογος Δρυμού.
1998. Σαμοθράκη: μεταξύ βορρά και νότου, *Νεοελληνική διαλεκτολογία* 2, 135-142.
2000. Η γλώσσα της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 17ου αιώνα, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 20, 215-221.
2001. Ελληνική και Λατινική: μαρτυρίες από τις νεοελληνικές διαλέκτους, στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 594-597.
2003. Μεταξύ Ίμβρου και Σαμοθράκης, *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 4, 223-230.
2003. Νικόλαος Φαρδύς: ο πρώτος εισηγητής του μονοτονικού συστήματος, *Φιλόλογος* 108, 228-233.
2004. Τα γλωσσικά ιδιώματα της περιοχής Κοζάνης Γρεβενών, στο *Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 433-437 (+ Κ. Ντίνας)
2004. Ν. Φαρδύς: ο εισηγητής του μονοτονικού, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 24, 258-562.
2010. *Οι Βλάχοι της Ελλάδας*. Διαθέσιμο στο: https://www.vlahoi.net/vlahoi-kai-ellinismos/the-vlachs-of-greece(+ Κ. Ντίνας).
2013. *Τα τοπωνύμια του Λιβαδίου Ολύμπου*, Θεσσαλονίκη, Σύλλογος Λιβαδιωτών Θεσσαλονίκης «Ο Γεωργάκης Ολύμπιος» (Κ. Προκόβας).

Υπό έκδοση επί του πιεστηρίου:
Το Γλωσσικό Ιδίωμα του Δρυμού Θεσσαλονίκης, έκδοση του Πολιτιστικού Συλλόγου Δρυμού.
Τα Ποιμενικά της Σαμοθράκης, έκδοση τουΔήμου Σαμοθράκης

Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΝΤΙΝΑΣ

†ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΤΡΟΜΑΡΑΣ (1949-2018)

Το Σάββατο 11 Αυγούστου 2018 έφυγε από τη ζωή ο αγαπημένος φίλος και συνάδελφος Λεωνίδας Τρομάρας. Η αναχώρησή του ήταν απρόσμενη και προκάλεσε θλίψη και οδύνη. Σχεδόν έναν μήνα προηγουμένως είχε διαγνωστεί η βαριά αρρώστια του, αλλά κανείς δεν πίστευε ότι η εξέλιξη θα ήταν τόσο ραγδαία. Μέχρι την ημέρα που εισήχθη στο νοσοκομείο, εργαζόταν άοκνα και ακατάπαυστα σ᾽ αυτό που ήταν εδώ και πολλά χρόνια η μεγάλη του έγνοια: το Λατινοελληνικό Λεξικό. Ένα Λεξικό που χρειάστηκε σχεδόν εννέα χρόνια για να ολοκληρωθεί και βρισκόταν πλέον στη φάση της διόρθωσης των τυπογραφικών δοκιμίων. Θα έλεγε κανείς ότι είχε κάποιο προαίσθημα του επερχόμενου τέλους του και επαναλάμβανε συνεχώς: «Να προλάβουμε να δούμε και να χαρούμε τυπωμένο το Λεξικό». Αλλά «ἄλλαι μὲν βουλαὶ ἀνθρώπων, ἄλλα δὲ θεὸς κελεύει». Παραμονές του Δεκαπενταύγουστου έμελλε να φύγει για τον άλλο κόσμο. «Πολίτες ξένοι και προσωρινοί πάνω στη γη είμαστε, η πολιτεία μας δεν είναι αυτού του κόσμου», δήλωνε ο ίδιος το 2004 στον «Πρόλογο του επιμελητή» της μετάφρασης του *Ρωμαϊκού Πνεύματος* του M. L. Clarke.

Ο Λεωνίδας Τρομάρας γεννήθηκε στην Καστοριά το 1949. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στα χρόνια 1968-1973, εποχή κατά την οποία τη Σχολή κοσμούσαν με την παρουσία τους μεγάλοι δάσκαλοι. Από το 1976 εντάχθηκε στις τάξεις του διδακτικού και επιστημονικού προσωπικού της Σχολής, αρχικά ως βοηθός στις έδρες της Λατινικής Φιλολογίας (πρώτα κοντά στον αείμνηστο καθηγητή Κωνσταντίνο Γρόλλιο και κατόπιν στον καθηγητή Νικόλαο Πετρόχειλο). Το 1980 μετέβη στο Würzburg της Γερμανίας και εκπόνησε εκεί τη διδακτορική του διατριβή κοντά στον διαπρεπή καθηγητή Udo Scholz. Το 1984 αναγορεύτηκε διδάκτορας του εκεί Πανεπιστημίου. Μετά την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη πέρασε από όλες τις βαθμίδες του Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού (Δ.Ε.Π.): λέκτορας, επίκουρος καθηγητής, αναπληρωτής καθηγητής και, από το 2003 ώς την αφυπηρέτησή του το 2016, καθηγητής της Λατινικής Φιλολογίας.

Πρόσφερε πρόθυμα τις εκπαιδευτικές και διοικητικές του υπηρεσίες σε διάφορες θέσεις και επιτροπές του Τομέα Κλασικών Σπουδών και του

Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ. Όλοι θυμόμαστε την ηρεμία και τη νηφαλιότητά του στις συνεδρίες του Τομέα και του Τμήματος, καθώς και την αφοσίωση και εργατικότητά του στη διευθέτηση θεμάτων των προπτυχιακών και των μεταπτυχιακών σπουδών και των προγραμμάτων φοιτητικής κινητικότητας. Ως συνάδελφος και ως άνθρωπος ο Λεωνίδας Τρομάρας διακρινόταν για την ηπιότητα, την ευγένεια και τη συνεργασιμότητά του. Ως δάσκαλος ήταν υπομονητικός, αλλά και ευχάριστος, και γι' αυτό πολλοί φοιτητές τον προτιμούσαν για να εκπονήσουν δίπλα του τη μεταπτυχιακή ή τη διδακτορική τους εργασία.

Ο Λ. Τρομάρας φανέρωσε από νωρίς τις ερευνητικές του κλίσεις και επιθυμίες. Ήδη το 1975 άρχισε να μελετά και να μεταφράζει ποιήματα του μεγάλου ρωμαίου ερωτικού ποιητή Κάτουλλου. Πρώτοι καρποί αυτής της ενασχόλησης υπήρξαν δύο άρθρα του το 1979 (για το ποίημα 32 στα *Ελληνικά*, τ. 31, και για το ποίημα 61 στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής* του *Α.Π.Θ.*, τ. 18)·ακολούθησε το 1980 η πρώτη του μεγάλη αυτοτελής εργασία: *Κάτουλλος. Ένας ποιητής για όλες τις εποχές. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια* (Έκδοση Υπηρεσίας Δημοσιευμάτων του Α.Π.Θ.). Στο βιβλίο του αυτό ο Λ. Τρομάρας αποτόλμησε, πρώτος αυτός στην Ελλάδα, να προσεγγίσει και να παρουσιάσει στο ελληνόγλωσσο κοινό, σε σύγχρονή μας γλώσσα και σε χαριτωμένο ύφος, όλα τα ποιήματα του Κάτουλλου. Έτσι ο ρωμαίος αυτός ποιητής έγινε η πρώτη μεγάλη αγάπη του μελετητή. Και ήταν φυσικό να επικεντρωθεί στον ίδιο ποιητή, όταν ξεκίνησε τη διδακτορική του περιπέτεια στο Würzburg· η διδακτορική του εργασία ολοκληρώθηκε το Νοέμβριο του 1983, με τίτλο *Catull-Interpretationen: Die Aurelius-, Furius- und Iuventius Gedichte*, και δημοσιεύθηκε το 1984 ως παράρτημα υπ' αρ. 47 της *Επιστημονικής Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής* του *Α.Π.Θ.*

Η δεύτερη μεγάλη επιστημονική αγάπη του Λ. Τρομάρα υπήρξε ο κωμωδιογράφος Τερέντιος. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον Κάτουλλο στον Τερέντιο, και από τη λυρική ποίηση στο θέατρο, είχε εκδηλωθεί ήδη στα 1981, όταν ο ερευνητής δημοσίευσε τρία σύντομα άρθρα του σχετικά με τον Τερέντιο. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1991, δημοσιεύθηκε το βιβλίο του *P. Terentii Afri Eunuchus. Εισαγωγή, κείμενο, σχόλια*: πρόκειται, και πάλι, για την πρώτη παρουσίαση του *Ευνούχου* στην Ελλάδα. Το 1994 η εργασία αυτή εμφανίστηκε, σε βελτιωμένη και επηυξημένη μορφή, στα γερμανικά (Hildesheim, εκδόσειςWeidmann, Olms).

Ο Λ. Τρομάρας δεν ήταν από τους ανθρώπους που εφησυχάζουν με τα επιστημονικά τους πεπραγμένα: αναθεωρούσε, διόρθωνε, συμπλήρωνε και επανεξέδιδε τις μεγάλες του εργασίες: το 2001 βλέπει το φως της δημο-

σιότητας στη Θεσσαλονίκη ο νέος, βελτιωμένος και αισθητά επαυξημένος «Κάτουλλός» του: *Κάτουλλος. Ο νεωτερικός ποιητής της Ρώμης. Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια·* το 2005 εκδίδεται στη Θεσσαλονίκη ο αναθεωρημένος «Ευνούχος», στον οποίο προστίθεται νεοελληνική μετάφραση της κωμωδίας.

Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο στο καθαρά επιστημονικό έργο του Λ. Τρομάρα. Προσθέτουμε μόνον ότι το ερευνητικό του ενδιαφέρον στράφηκε και σε άλλους Λατίνους συγγραφείς: τον Μαρτιάλη, τον Λίβιο, τον Τάκιτο, τον Απίκιο (ήδη από το 1988). Αλλά χρειάζεται να υπενθυμίσουμε πως πέραν των επιστημονικών εργασιών αξιόλογη υπήρξε η συμβολή του στη μετάφραση ρωμαίων συγγραφέων με αποδέκτη το ευρύτερο φιλολογικό και αρχαιόφιλο κοινό. Μετέφρασε τη *Μαγειρική* του Απίκιου (*Απίκιος. Η Μαγειρική των Ρωμαίων*, Θεσσαλονίκη 1988, επανέκδ. 1991), τον *Καλιγούλα* (1991) και τον *Κλαύδιο* (1993) του Σουητώνιου, ενώ επιμελήθηκε τη μετάφραση τριών άλλων *Βίων* του Σουητώνιου: του *Ιουλίου Καίσαρος* (1990), του *Αυγούστου* (1991) και του *Τιβερίου* (1991). Επίσης εμπλούτισε την ελληνική βιβλιογραφία με μεταφράσεις ξενόγλωσσων εργασιών: σε συνεργασία με τον καθηγητή Δημήτρη Λυπουρλή μεταφέρει στην ελληνική γλώσσα το *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων, ελλήνων και λατίνων* του PaulKroh (1996), και σε συνεργασία με τη σύζυγό του, Πολυξένη Δημητριάδου, το θαυμάσιο βιβλίο του M. L. Clarke*Το ρωμαϊκό πνεύμα. Ιστορία της ρωμαϊκής σκέψης από τον Κικέρωνα ώς τον Μ. Αυρήλιο* (2004). Τέλος με δική του επιμέλεια μεταφράστηκαν στα ελληνικά (2001-2006) τα υπομνήματα των έξι πρώτων βιβλίων της *Αινειάδας* από τουςR. Austin και R. D. Williams –σημαντικό εργαλείο για την κατανόηση του αριστουργήματος του Βεργίλιου.

Η γενική εντύπωση που έδινε ως επιστήμονας και ως άνθρωπος ο Λ. Τρομάρας ήταν του εστεμμένου με μια ρωμαϊκή αύρα: ήταν χαμηλών τόνων και λιγόλογος, ψύχραιμος και ρεαλιστής, οπαδός τής aureamediocritas. Δεν ηθικολογούσε, δεν υπερέβαλλε, δεν ενθουσιαζόταν υπερβολικά, αλλά ούτε και απογοητευόταν δραματικά. Είχε αίσθηση του χιούμορ, κάποτε και του σκαμπρόζικου, και μπορούσε να γίνεται σατιρικός και λεπταίσθητα πειραχτικός, όχι όμως προσβλητικός. Παράλληλα ήταν επίμονος στις επιδιώξεις του. Όταν αποφασίσαμε το φθινόπωρο του 2005 να υλοποιήσουμε abovo το μεγάλο όνειρο για ένα σύγχρονο και επιστημονικόΛατινοελληνικόΛεξικό,αλλά και σε όλη τη διάρκεια του δύσκολου λεξικογραφικού αγώνα, της προσωπικής του δουλειάς και των πολύωρων συνεργασιών,ο Λ. Τρομάραςδεν καταλήφθηκε από το taediumlaboris, το taediumvitae. Διέθετε στωική σταθερότητα και καρτερικότητα.Τόσο που θα μπορούσαμε

να του πούμε:«Αγαπητέ Λεωνίδα, "*μαζί σου θυμάμαι πόσες μέρες περάσαμε και μαζίσου πόσα δεν γευτήκαμε δειλινά: μελέτη κι ανάπαυλα μοιράζαμε εξίσου κι εναλλάξ και με αιδημοσύνη ξεδιαλύναμε τα προβλήματα!*"» (Πέρσιος 5,41-44). Ήταν ένας άνθρωπος που δεν διαλαλούσε τις μύχιες σκέψεις και πεποιθήσεις του. Έκρυβε βαθιά τα όνειρά του. Μία φορά όμως κατέγραψε λιτά αλλά καθαρά το όνειρό του για τον κοινωνικό, πολιτικό και πνευματικό βίο: «Ίσως τα πράγματα να επιδεινώθηκαν σήμερα με τον άνεμο της παγκοσμιοποίησης, της ελεύθερης αγοράς και της ελεύθερης μιζέριας που σαρώνει τα πάντα. Όχι πως είμαι αντίθετος στο παγκόσμιο χωριό, αλλά εγώ το ονειρευόμουν ως αστική πλατεία, σαν την ευάερη Πλατεία Αριστοτέλους της πόλης μας, για να μη πω ως αρχαία καλλιμάρμαρη Αγορά μιας δημοκρατικής Οικουμένης. Ας είναι. Μπορεί τα πράγματα να εξελιχθούν καλύτερα» (από τον πρόλογο του βιβλίουτου *Κάτουλλος. Ο νεωτερικός ποιητής της Ρώμης*).

Η σύντομη αυτή νεκρολογία δεν θα μπορούσε να τελειώσει παρά με την ευχή μας να φτάσει ο Λεωνίδας Τρομάρας, στο τελευταίο ταξίδι του, σε μιαν ευτοπία σαν την ευάερη Πλατεία Αριστοτέλους ή σαν μια καλλιμάρμαρη Αγορά όπως αυτή που ονειρευόταν. Κι εκεί να νιώσει beatus.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Δ. ΝΙΚΗΤΑΣ

Βιβλία και δημοσιεύματα που στάλθηκαν στη διεύθυνση των *Ελληνικών*

Ἀρισταίνετος, Ἐρωτικαὶ Ἐπιστολαί, εἰσ. - κείμενο - μτφρ. - Βασίλειος Π. Βερτουδάκης, Άθήνα, ἐκδ. Gutenberg, 2018, σελ. 401 (ISBN 978-618-84285-0-8).

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης (γεν. επιμ.), *Η κυπριακή συλλογή πετραρχικών και άλλων αναγεννησιακών ποιημάτων* [Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών 150, Πηγές της Κυπριακής Γραμματείας και Ιστορίας, 5], Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΙΕ, 2018, σελ. 335 (ISBN 978-980-9538-76-3).

Κώστας Ε. Λαμπρινός (επιστ. επιμ.), *Κοινωνίες της υπαίθρου στην ελληνοβενετική Ανατολή (13ος-18ος αι.*), Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών/ΚΕΜΝΕ, 2018, σελ. 299 (ISBN 978-618-84285-0-8).

Κατερίνα Π. Μπρεγιάννη, *Ιόνιο Κράτος, 1814-1864. Θεσμοί και κοινωνική διάρθρωση*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών/ΚΕΙΝΕ, 2017, σελ. 401 (ISBN 978-960-01-1966-4).

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Βεβαιωθείτε ότι το κείμενό σας έχει την τελική του μορφή και ότι δεν θα χρειαστεί να γίνουν προσθήκες και εκτενείς διορθώσεις στα δοκίμια (κάτι που πιθανόν να μην επιτραπεί). Προετοιμάστε το κείμενό σας έτσι ώστε να είναι ευανάγνωστο και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του στοιχειοθέτη.

Αφήστε περιθώρια τουλάχιστον τριών εκατοστών σε όλες τις πλευρές της σελίδας. Πληκτρολογήστε το κυρίως κείμενο (συμπεριλαμβανομένων των τμημάτων που θα τυπωθούν με μικρότερα στοιχεία) και τις σημειώσεις (στο κάτω μέρος της σελίδας με συνεχή αρίθμηση) με διπλό διάστιχο και κατά προτίμηση με τη γραμματοσειρά Times New Roman (unicode) και στείλτε την ηλεκτρονική του μορφή με την ένδειξη «για το περιοδικό *Ελληνικά*» στην ηλεκτρονική δ/νση d.kapsala@ems.gr.

Ο τίτλος του άρθρου πρέπει να είναι με όρθια κεφαλαία. Πριν από τον τίτλο, γράψτε επάνω αριστερά τη διεύθυνση, το τηλέφωνο και τη δ/νση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου σας. Στο τέλος του άρθρου γράψτε αριστερά το ίδρυμα και/ή την πόλη σας, δεξιά το ονοματεπώνυμό σας.

Οι βιβλιογραφικές παραπομπές ενσωματώνονται στο κυρίως κείμενο ή στις υποσημειώσεις. Δεν παρατίθεται χωριστή Βιβλιογραφία στην αρχή ή στο τέλος του άρθρου.

Αποφεύγετε πολύ εκτενείς ή πολύ σύντομες παραγράφους. Αποφεύγετε τη διαίρεση σύντομων άρθρων σε τμήματα με εσωτερικούς τίτλους (οι οποίοι, όπου χρειάζονται, τυπώνονται με πλάγια στοιχεία στοιχισμένοι στο αριστερό περιθώριο).

Εκτενή πεζά παραθέματα παρατίθενται εκτός κειμένου σε ιδιαίτερη παράγραφο χωρίς εσοχή αριστερά ή δεξιά και με μικρότερα στοιχεία. Εκτενή ποιητικά παραθέματα παρατίθενται εκτός κειμένου, κεντραρισμένα και με μικρότερα στοιχεία.

Δηλώστε την παράλειψη κειμένου μέσα σε κάποιο παράθεμα με τρεις τελείες (αφήστε κενό πριν και μετά), ή, για να αποφευχθούν παρανοήσεις, με [...].

Σε ελληνόγλωσσα άρθρα, τα αρχαία ελληνικά παραθέματα τυπώνονται πλάγια, τα λατινικά όρθια (και τα δύο χωρίς εισαγωγικά)· σε ξενόγλωσσα άρθρα, τα ελληνικά παραθέματα τυπώνονται όρθια, τα λατινικά πλάγια (πάλι χωρίς εισαγωγικά). Τα εκδοτικά σύμβολα (παρενθέσεις, αγκύλες κτλ.) που βρίσκονται μέσα σε κείμενο με πλάγια στοιχεία τυπώνονται όρ-

θια. Μη χρησιμοποιείτε παχειά ή έντονα στοιχεία (bold). Σε κείμενα τυπωμένα με πλάγια στοιχεία η έμφαση δηλώνεται με αραίωση.

Επιδιώκετε τη σαφήνεια και τη συνέπεια στον τρόπο που παραπέμπετε. Πολύ σύντομες παραπομπές, σε σελίδα, στίχο, κ.τ.ό. μπορούν να ενσωματώνονται στο κείμενο (σε παρένθεση).

Οι τίτλοι άρθρων σε περιοδικά, εφημερίδες ή εγκυκλοπαίδειες, κεφαλαίων βιβλίων, σύντομων ποιημάτων, ανέκδοτων έργων και αρχείων τυπώνονται με όρθια στοιχεία ανάμεσα σε διπλά εισαγωγικά («…»). Οι τίτλοι περιοδικών, εφημερίδων, βιβλίων (εκτός από εκείνα της Βίβλου), διδακτορικών διατριβών, εκτενών ποιημάτων που αποτελούν αυτοτελή έργα (π.χ. *Ερωτόκριτος*) και θεατρικών έργων τυπώνονται με πλάγια στοιχεία χωρίς εισαγωγικά. Οι τίτλοι σειρών τυπώνονται με όρθια στοιχεία ανάμεσα σε ορθογώνιες αγκύλες αμέσως μετά τον τόπο, τον εκδοτικό οίκο και τη χρονολογία έκδοσης του βιβλίου.

Αποφεύγετε, όπου είναι δυνατόν, τους ρωμαϊκούς αριθμούς και τα ελληνικά ψηφία, χρησιμοποιώντας αραβικούς αριθμούς· έτσι: Θουκ. 1.5.3· *ΙΕΕ*, τ. 7, σ. 120· αλλά: Immisch, ό.π., σ. lvii· Πτολεμαίος Α΄. Το ίδιο σιχύει και στοχυ αριθμούς τόμων ή τμημάτων πολύτομων βιβλίων κτλ· έτσι: τ. 1, μέρος 1 (και όχι τ. Α΄, μέρος Α΄).

Οι μη ελληνικοί τόποι έκδοσης καλό είναι να γράφονται στη γλώσσα του εκάστοτε τόπου και με λατινικό αλφάβητο, ιδίως όταν δεν είναι πασίγνωστοι με τον εξελληνισμένο τύπο τους. Τόποι έκδοσης σε παλαιότερες εκδόσεις καλό είναι να μετατρέπονται στη σημερινή τους μορφή· έτσι: όχι εν Αθήναις αλλά Αθήνα, όχι εν Παρισίοις αλλά Παρίσι.

Αποφεύγετε τις δυσνόητες και εξεζητημένες συντομογραφίες. Για τίτλους περιοδικών της κλασικής και της βυζαντινής φιλολογίας, ιστορίας και αρχαιολογίας χρησιμοποιήστε τις συντομογραφίες του *Année philologique*. Ελληνικές συντομογραφίες του τύπου π.χ., λ.χ., κτλ., πρβ., χφ., χφφ., φ., φφ., απ., απόσπ., αυτ., ό.π., και οι λατινικές ad loc., cf., e.g., ibid., id., loc. cit., op. cit., sq(q)., i.e., q.v., sc(il)., s.v., viz., ms., mss., f., ff. τυπώνονται με όρθια στοιχεία.

Δείγματα παραπομπών και υποσημειώσεων:

1. Όμ. Τ 512, υ 45, 908, φ 12· Ησ. *Θεογ.* 620-21· Σοφ. *Ο.Τ.* 12· πρβ. Θουκ. 1.5.3, 4.7.2 [ή: 1,5,3· 4,7,2]· Ανακρ. 346.9 *PMG*, Αριστ. *Ποιητ.* 1449a21-b12, Πίνδ. απ. 48 Bowra, Τερ. *Ευν.* 820, P. *Oxy.* 1265 απ. 16.7· Παλαμάς, *Φλογ.* 2.47· Καβάφης, «Καισαρίων» 9.

2. A. D. Knox, «Herodes and Callimachus», *Philologus* 81 (1926) 234 (πρβ. και T. B. L. Webster, *WS* 79, 1966, 117 κ.ε.) [καλύτερα όμως να αποφεύγονται τα «κ.ε.», «sq.», «ff.» και τα όμοια, και να δίνεται η ακριβής παραπομπή].

3. Βλ., π.χ., Λ. Πολίτης, *Οδηγός καταλόγου χειρογράφων,* Αθήνα 1961 [Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκών της Ελλάδος, 17], σ. 45 και εικ. 6.

4. Πολίτης, *Οδηγός*, σ. 3 [ή: *Οδηγός*, 3· ή: ό.π., σ. 3· ή: ό.π., 3, αρκεί να υπάρχει συνέπεια σε όλο το άρθρο].

5. J. Caius, «Of English Dogs», μτφρ. A. Fleming, στο E. A. Arber (επιμ.), *An English Garner*, Λονδίνο 1877-83, τ. 3, σσ. 225-268.

6. Βλ. Λ. Πολίτης, «"Αλαφροΐσκιωτε καλέ". Η χρήση μερικών επιθέτων στο Σολωμό», στον τ. *Αντίχαρη. Αφιέρωμα στον καθηγητή Στ. Καρατζά*, Αθήνα 1984, 13-23 (= Λ. Πολίτης, *Γύρω στο Σολωμό*, Αθήνα 1985, 499-518).

7. É. Legrand, Bibliothèque grecque vulgaire, 10 τ., Παρίσι 1880-1913 (ανατ. Αθήνα 1974)· Αρ. Καμπάνης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα [5]1948.

8. Α. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - E. Layton (επιμ.), *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986.

9. St. Eftymiadis (επιμ.), *The Ashgate Researche Companion to Byzantine Hagiography*, τ. 1: *Period and Places*, τ. 2: *Genres and Contexts*, Farnham, Ashgate, 2011-2014.

10. Ι. Ν. Καζάζης - Τ. Καραναστάσης κ.ά. (επιμ.), *Επιτομή του Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους 1100-1669 του Εμμανουήλ Κριαρά*, 2 τ., Θεσσαλονίκη, Κ.Ε.Γ., 2001-2003.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΜΑΥΡΟΓΕΝΗΣ Α.Ε.
ΟΛΥΜΠΟΥ 3, Τ.Κ. 570 09
ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
ΤΗΛ. 2310 700770
FAX: 2310 700 767
e-mail: mavrogenis@hol.gr